سەيپىدىن ئەزىزى

سوۇتۇق بوغراخان

1

مىللەتلەر نەشرىياتى

سەيىدىن ئەزىزى

سۇغۇق بوغاخان

1

مىللەتلەر نەشرىياتى

سەيپىدىن ئەزىزى

سوۇتۇق بوغراخان

(تارىخىي رومان)

مىللەتلەر نەشرىياتى

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز..... (1)

بىرىنچى قىسىم

بىرىنچى باب ــ لاچىن پەرۋازى..... (2)
ئىككىنچى باب ــ ئوردۇ ئوقۇلدا..... (27)
ئۈچىنچى باب ــ غاردىكى ئۇچرىشىش..... (50)
تۆتىنچى باب ــ مەخپىي پىلان..... (60)
بەشىنچى باب ــ مەشق قىلىش..... (77)
ئالتىنچى باب ــ ئۇۋدىن كېيىنكى جەڭ..... (89)

ئىككىنچى قىسىم

بىرىنچى باب ــ سۇباشىنىڭ ھىيلىسى ..... (120)
ئىككىنچى باب ــ قارا كىيىملىك ئادەم..... (127)
ئۈچىنچى باب ــ سىرلىق دىۋانە..... (134)
تۆتىنچى باب ــ تۇن يېرىمغا تاك ـ تاك..... (143)
بەشىنچى باب ــ تەختكە ئولتۇرۇش..... (156)
ئالتىنچى باب ــ توي تەنتەنىسى..... (170)

ئۈچىنچى قىسىم

بىرىنچى باب ــ ئورۇن تالىلاش..... (192)

بىرىنچى باب ــ جاھىللار پىتنىسى..... (204)
ئۈچىنچى باب ــ مېھرابتا..... (215)
تۆتىنچى باب ــ ئىبرىغداش..... (222)
بەشىنچى باب ــ قوش توي..... (236)
ئالتىنچى باب ــ يەركەن دەريا سى بويىدىكى جەڭ..... (267)

تۆتىنچى قىسىم

بىرىنچى باب ــ يېڭى ئوردۇدا..... (283)
ئىككىنچى باب ــ قوچقارنىڭ بايانى..... (302)
ئۈچىنچى باب ــ ياغى قاپقانغا چۈشتى..... (323)
تۆتىنچى باب ــ ئۇلغىيىش..... (338)
بەشىنچى باب ــ ئىپارگۇلنىڭ ئەسلىمسى..... (364)

بەشىنچى قىسىم

بىرىنچى باب ــ دوستانە سەپەر..... (404)
ئىككىنچى باب ــ قۇرۇلتاي..... (448)
ئۈچىنچى باب ــ بايرام تەنتەنىسى..... (462)
تۆتىنچى باب ــ دوستلۇق توختىمى..... (485)
بەشىنچى باب ــ قوغدىنىش تەييارلىقى..... (511)
ئالتىنچى باب ــ چېگرىدا جەڭ..... (537)

ئالتىنچى قىسىم

بىرىنچى باب ــ يىلان باش كۆتۈردى..... (546)
ئىككىنچى باب ــ بىلىگ قۇت بېرۇر..... (574)
ئۈچىنچى باب ــ ئەلدە ئۆزگىرىش..... (592)

تۆتىنچى باب ــ يۇرۇشكه تەييارلىنىش..... (636)
بەشىنچى باب ــ زۇلىمەتلىك ماكان..... (653)

يەتتىنچى قىسىم

بىرىنچى باب ــ ئۇلۇغ يۇرۇش..... (686)
ئىككىنچى باب ــ ھالقىنى ئۇزۇش..... (718)
ئۈچىنچى باب ــ غۇلاش ھارپىسىدا..... (744)
تۆتىنچى باب ــ گۈزەل پەرغانە..... (785)
بەشىنچى باب ــ سەمەرقەنتكە تەھدىت..... (826)

سەككىزىنچى قىسىم

بىرىنچى باب ــ سەمەرقەنتنى ئىلىش..... (852)
ئىككىنچى باب ــ غالىبىيەت تەنتەنىسى..... (881)
ئۈچىنچى باب ــ سەمەرقەنت مەدرىسىسىدە..... (904)
تۆتىنچى باب ــ قەشقەرگە قايتىش..... (932)

توققۇزىنچى قىسىم

بىرىنچى باب ــ خان ئوغۇل ئىز باستى..... (965)
ئىككىنچى باب ــ ئۇل ھالغۇچىلار سۆھبىتى..... (975)
ئۈچىنچى باب ــ نورۇز بايرىمى..... (982)
تۆتىنچى باب ــ ئۇمىد دولقۇنلىرى..... (996)

كىرىش سۆز

سۇتۇق بۇغراخان توغرىسىدا بىر رومان يېزىش، ئۇزاقتىن ئويلاپ كەلگەن ئارزۇيۇم ئىدى. سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ مازىرى مەن تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئاتۇشتا بولغانلىقى ئۈچۈن، كىچىكىمدىن تارتىپلا بۇ توغرىسىدا جىق ھېكايە ۋە رىۋايەتلەرنى ئاڭلايدىغان. قەشقەر بويىچىلا ئەمەس، شىنجاڭ دائىرىسىدىمۇ مەشھۇر بولغان بۇ مازارنى كىشىلەر يىراق-يىراقلاردىن كېلىپ "ھەزىرسۇلتانۇم" دەپ تاۋاپ قىلاتتى. ئاتۇشلۇقلار بولسا بۇ مازارنى تېخىمۇ ئۇلۇغلايتتى. بۇ مازار ئاستىدا ئەبەدىي ئۇيقۇغا كەتكەن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ شەنىگە توقۇلغان قوشاقلار زامان-زامانلاردىن بىرى ئېيتىلىپ كەلمەكتە:

ئاتۇش دېگەن ئوبدان يۇرت،
دۇشەنبە بازارى بار.
غېرىپلارنى قوللايدۇ،
ھەزىرسۇلتان مازارى بار.

ھەزىرسۇلتاندا تۇغ-ئەلەم،
قولدا قىلىچ-قەلەم.
يىغلىساڭلار ياش باللا،
ئۆتۈپ كېتىدۇ ئالەم.

"ھەزىرسۇلتان" دېگەن سۆز "ھەزرەت سۇلتان" دېگەن سۆزنىڭ

جانلىق تىلدا ئىپتىلىشى بولۇپ "ھەزرەت سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان" دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلمىسى. "سۇلتان" دېگەن سۆز ئەرەبچە "سەلتەنەت ئىگىسى" دېگەن بولۇپ، سۇتۇق بۇغراخان نامىغا ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلىرىدا قوشۇلغان بولۇشى مۇمكىن. تارىخىي ماتېرىياللاردا بولسا "سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئابدۇكېرىم" دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. "ئابدۇكېرىم" ئۇنىڭ مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن قويۇلغان ئىسمى.

كىچىك ۋاقىتلاردا ئاشۇ "ھەزسۇلتۇنۇم"غا بالىلار بىلەن بېرىپ ئويناپتۇق. كېيىنرەك، مازارنىڭ شەيخى ــ ئاقساقال بوۋايدىن "ھەز-سۇلتۇنۇم" توغرىسىدا ئۇزاق-ئۇزاق قىزىقارلىق ھېكايىلەرنى ئاڭلايتۇق. شۇنداق قىلىپ، ياش ۋاقتىمدا سۇتۇق بۇغراخان توغرىسىدا سىڭىپ قالغان بۇ تەسىر چوڭ بولغاندىن كېيىن بىرنەرسە يېزىش ئارزۇسىنى پەيدا قىلغانىدى. لېكىن بۇ ئارزۇ تۇرلۇك سەۋەبلەر ۋە ئىشنىڭ ئالدىراشلىقى بىلەن ئەمەلگە ئاشماي كەلدى. ئەمدىلىكتە، 65 يېشىمدا تارىخ توغرىسىدا بىرقەدەر تەپسىلىيرەك ماتېرىيال كۆرۈپ تەتقىق قىلىشقا ۋە بۇ رومانىنى يېزىشقا پۇرسەت بولدى.

ئۇيغۇر تارىخى ئۇزاق، مۇرەككەپ، باي مەزمۇنلۇق، شۇنىڭدەك سىياسىي، ئىجتىمائىي كۆرەش پائالىيەتلىرى بىلەن تولغان تارىخ.

ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا قەدىمىمۇقەدەم ئۆسۈش، بىرلىشىش جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەن، يەنى ئۇرۇقلار بىرلىشىپ قەبىلىگە، قەبىلىلەر بىرلىشىپ ئۇلۇسقا، ئۇلۇسلار بىرلىشىپ تېخىمۇ چوڭراق خەلقلەر تۈركۈمىگە تەرەققىي قىلغان. ئاندىن كېيىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى مۇئەييەنلىشىپ مىللەت شەكىللىنىى ئالغان. بۇ جەريان 2000 يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئورخون ـ بالقاشتين كوئىنلۇنغىچە، خېشى كاربدورى ـ دۇنخۇاڭ ـ دىن ئامۇ دەريياسىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە مىلادىدىن بۇرۇنقى 500 ـ 300 يىللىرى، مىلادىدىن كېيىنكى 5 ـ ئەسىرگىچە، ئالاھىدىلىكى بىر ـ بىرىگە يېقىن بولغان نۇرغۇن تۈركىي ئۇرۇقلار، قەبىلىلەر ياشىغان. يېقىنقى زامان ئالىملىرى شۇ ۋاقىتتا نۇرغۇن قەبىلە ۋە خەلق تەرىپىدىن قوللىنىلغان تىلغا ئۇقۇم خاراكتېرىدە تەرىپ بېرىپ "تۈركىي تىللار" دەپ ئاتىغان.

تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان بۇ كۆچمەن چارۋىچىلار ئىچىدە، "دىڭلىڭ" دەپ ئاتالغان بىر خەلق بار. "دىڭلىڭ" دېگەن بۇ نام كېيىنكى ۋاقىتلاردا خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە تېلې، گاۋچې (قاۋقى) دەپ ئۆزگەرتىپ يېزىلغان.

دىڭلىڭلار دەسلەپتە بىر خىل قەبىلىلەر بىرلەشمىسى بولۇپ، بۇ قەبىلىلەر بىرلەشمىسىدە ئۇيغۇرلار مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە ئۇيغۇر دېگەن نام يۈەنخې، خۇيخې، ۋىخې، خۇيخۇ دەپ ئۆز تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە ئاھاڭ جەھەتتىن تەرجىمە قىلىنغان. 5 ـ ئەسىردىن كېيىن، سىياسىي ۋەزىيەتتىكى جىددىي ئۆزگىرىش تۈپەيلىدىن، بۇ دائىرىدىكى ئاھالىلەر ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆزىگە لايىق رايونلارغا كۆچۈشتى. ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاساسلىق پۇقرالىرى ئورخون، توغلا، سېلىنگا دەريياسى ۋادىلىرىغا جۇغلاشتى. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ مۇھىم تارىخىي پائالىيىتى 744 ـ يىلىدىن 840 ـ يىلىغىچە بولغان ئورخون ئۇيغۇر خانداناللىقى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خانداناللىقنىڭ ئىچكىرى بىلەن مۇناسىۋىتى يېقىن بولغان. ئۇيغۇر خانداناللىقى 759 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ "ئۆگلۈك ـ سۆيگۈن" (بۇلارنى خەنزۇچە

يازمىلاردا ئەن لۇشەن، شى سىمىن دەيدۇ) توپىلاڭلىرىنى تىنچىتقان. بۇ پائالىيەت بىلەن تارىختا كۆپ ھېكايە قىلىنغان "ئات-يىپەك ماللار سودىسى" بارلىققا كەلگەن. تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر خاندانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ سودا يۈز يىل داۋام قىلغان.

840-يىلى، تەبىئىي ئاپەت ۋە باشقا ئۇلۇسلار بىلەن ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇش ئاقىۋىتىدە ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ بىرلىكى شىكەست يېدى. ئورخون، توغلا، سېلىنگا دەريالىرى ۋادىلىرىدىكى ئۇيغۇرلار تۇرمۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن تۆت تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ باشقا جايدىكى ئۆز قېرىنداشلىرى يېنىغا كۆچۈشتى. بىر تۈركۈمى جەنۇبقا كۆچۈپ، كېيىنكى يىللاردا بۈگۈنكى خېبېي، شەنشى دائىرىلىرىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. قالغان ئۈچ تۈركۈمى غەربكە يۈرۈپ، خېشى (بۈگۈنكى گەنسۇ-نىڭ غەربىي)، تۇرپان ئويمانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا ئورۇنلىشىپ، شۇ جايدا ياشاپ كەلگەن قېرىنداشلىرى ۋە باشقا خەلقلەر بىلەن قوشۇلۇپ، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ خېشى ئۇيغۇرلىرى دۆلىتى، قاراقوچۇ-ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى ۋە قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇرغان.

قاراخانىلار دۆلىتى ئۇيغۇرلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان. بۇ دۆلەت-نىڭ پۇقرالىرى ئىچىدە يەنە قارلۇق، باسمىل، چىگىل، تۈركەش، ياغما ھەم باشقا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ سوغدىي قاتارلىق دېھقان-چىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىلەر ۋە كۆچمەن چارۋىچىلار بار ئىدى.

دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە، قوچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن خېشى ئۇيغۇر-لىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. سۇتۇق بۇغراخانىڭ بىرىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى بىلەن بۇ دىن پۈتۈن قاراخانىلار

خاندانلىقىنىڭ دۆلەت دىنى بولۇپ قالغان. ئىقتىسادىي قۇرۇلمىدا بولسا، بۇ ئۇچ تۈركۈم ئۇيغۇرلار ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن دېھقانچىلىققا ئۆتكەن.

بۇ ئۆزگىرىشنى مەيلى جەمئىيەت خاھىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسۇن، ۋە مەيلى تارىخىي شەخسلەرنىڭ پائالىيىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسۇن، ئۇ مۇقەررەر يوسۇندا غايەت زور ئىنكاس قوزغىغان ھەم گىرەلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ زىددىيەتنى پەيدا قىلغان.

مۇرەككەپ زىددىيەتنى پەيدا قىلغۇچى يەنە بىر ئامىل قورالىق توقۇنۇش، ياكى ئۇرۇش ئىدى. قاراخانىلار خاندانلىقىنى ئېلىپ ئېيتايلى، ئۇ ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى، خوتەن بۇددىستلار ھاكىمىيىتى بىلەن بەزىدە ئۇرۇشلارنى قىلغان. ۋەتەننى قوغداش ئۈچۈن سامانىلار خاندانلىقى ۋە غەزنىۋى خاندانلىقى بىلەن ئۇزاق ئۇرۇش قىلغان.

ئۇيغۇر تارىخى توغرىسىدىكى تارىخىي ھۇججەتلەر ئاز ئەمەس. «كونا تاڭنامە»دىكى «ئۇيغۇرلار» بابىدا تاڭ تەيزۇڭ لى شىمىنىڭ: "627 ــ 649-يىللىرىدا بەش تېكىن باشچىلىقىدىكى 20 قەبىلە ئۇيغۇر تالاس دەريالىرىنىڭ جەنۇبىدا ياشىغان" دېگەن سۆزنى يېزىلغان. مەھمۇت قەشقەرى: "ئۇيغۇرلار ئىلى، ئېرتىش، يامار، ئېدىل (ۋولگا) بويلىرىدا ياشىغان. ئۇلارنىڭ تىللىرى يەكگىل-توغراء، ياخشى تىل" دېگەن. «سۇيىنامە»دە: "ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارالىل دېگىزىنىڭ شەرقىدىن ئېۋىرغۇل (قومىت بالىق ــ قۇمۇل)نىڭ شەرقىغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان" دېيىلگەن. پارىژ ئالىي مەكتىپىنىڭ پروفېسسورى ھىنرى ماسسى: "10-ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇر، قارلۇق، ئوغۇز...لارنىڭ ماكانى ئىدى" دېگەن. "ئۇيغۇرلار قەدىمكى

تۈرك قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ بولۇپ قالماي، ئۇلار تۈركمي خەلقلەر ئارىسىغا كەڭ تارالغان" (ۋ. ۋ. رادلوۋ). بارتولد رادلوۋنىڭ قارىشىنى قۇۋۋەتلەپ: "ئۇيغۇر ــ تۈرك" دەپ ئاتىغان.

ئورخون ئۇيغۇر خاقانى مويۇنچۇرنىڭ قەبرىسىدىكى 8 ــ ئەسىر-نىڭ ئوتتۇرىلىرىغا مۇناسىۋەتلىك مەگگۇ تاشتا: "قالمىس بودۇن ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز ئوزا يۈز يىل ئولۇرۇپ" دېيىلگەن. بۇنىڭ مەنىسى: "بۇ جايدىكى قالغان خەلقلەر ــ ئون ئۇيغۇر ــ توققۇز ئوغۇزلار يۈز يىلدىن ئارتۇق ياشىدى" دېگەن بولىدۇ. دېمەك، ئۇيغۇرلار 3 ــ ئەسىردىن خېلى ئىلگىرىلا مەۋجۇت بولغان، كۆچمە دۆلەتى بولغان، جەمئىيىتى بولغان. 7 ــ، 8 ــ ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ رەسمىي دۆلىتى (خاقانى) بولغان. قەدىمكى بۈددا دىنى كىتابىنى ئۇيغۇرچە تەرجىمە قىلغان بىر تېكىستتە: "ئۇيغۇر ئىلى ئالتە ئورتون ئۇلۇستا توسۇپ بالگوروپ" (ئۇيغۇر دۆلىتىدە ئۇلۇستا ئىلتە ــ خاقان بولغان") دەپ يازغان. خەنزۇ تارىخچىسى خۇاڭ ۋۇنبىنىڭ «تۇرپان» دېگەن ئەسىرىدە "ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتى" دېيىلگەن. رادلوۋ: بىر قاتار ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىدە يېزىلغان "ئۇيغۇر"، "ئون ئۇيغۇر"، "توققۇز ئۇيغۇر". "ئوغۇز، توققۇز ئوغۇزلار" ھەممىسى ئوخشاش بىر خەلق ــ ئۇيغۇرلار، دەپ يازغان.

يۇقىرىدىكى پاكىتلارغا ئاساسەن شۇنى مۇقىملاشتۇرۇش مۇمكىنكى، ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئەسىرلەردە تۈيۇقسىز مەيدانغا چىقىپ قالغان ياكى تامامەن باشقا ياقتىن كېلىپ قالغان خەلق ئەمەس، ئۇلار قەدىمدىن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى بېسىپ كېچكتىن چوڭغا، تۆۋەندىن يۇقىرىغا ئۆسۈپ، ئۇلغىيىپ كەلگەن بىر خەلق. ئۇلار ئۆز ئەملىيىتىدە سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت (تىل-يېزىق) جەھەتلەردە

دەۋرمۇدەۋر تەرەققىي قىلىپلا قالماستىن، باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ (غەرب-شەرقتىكى تۈركىي بولمىغان خەلقلەرنىڭمۇ) ۋە خەنزۇ خەلقىنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن. ئەلۋەتتە، ئۇيغۇرلار-نىڭمۇ خەنزۇلارنىڭ ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ ھەم ئەللەرنىڭ ھەر تەرەپلىمە ياردىمىگە ئىگە بولغانلىقى تەبىئىي.

قاراخانىلار خاندانلىقى جۈملىدىن ئۇيغۇر تارىخىدا، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ تارىخىدا ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ تەرەققىياتى، مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ يۇكسەكلىكى، ۋاقتىنىڭ ئۇزاقلىقى (300 يىلدىن ئارتۇق) جەھەتلەردە كونا ئۇرخۇن دەرياسى ۋادىسىدىكى قەدىم ئۇيغۇر قاغانلىقىدىن ھەم قاراقوچۇ ئۇيغۇر خاندانلىقىدىن ئالاھىدە پەرق قىلىدىغان چوڭ، قۇدرەتلىك ھاكىمىيەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئۆز زامانىسىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە كۆتۈرۈلگەن. دۇنياغا داڭلىق بولغان ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى ئەڭ شەۋكەتلىك ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلەر ــ «قۇتادغۇ بىلىگ»، «تۈركىي تىلىلار دىۋانى»، «ھىببەتۇلھەقايىق» قاتارلىق نادىر ئەسەرلەر؛ يۇسۇپ بالاساغۇنى، مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئەھمەت يۈكنەكىدەك ئۇلۇغ ئالىملار مۇشۇ دەۋردە دۇنياغا كەلگەن. شۇڭا، بۇ دەۋرنى ئۇيغۇرلار تارىخىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىكى "گۈللەنگەن ئالتۇن دەۋرى" دەپ ئاتاش توغرا، ئىلمىي يەكۈن.

ھەرقانداق ئىجتىمائىي ھادىسە تۈيۇقسىز پەيدا بولمايدۇ. ئۇ، مۇئەييەن تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى. ئۇنىڭدا سىياسىي، ئىقتىسادىي ھەم مەدەنىيەت ئامىللىرى يۇغۇرۇلغان بولىدۇ. قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى، قۇدرەت تېپىشى ۋە ئۆز دائىرىسىدىن ھالقىپ قوشنا

هاكىمىيەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي هاياتىغا هەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسەتكەنلىكىدىن ئىبارەت تارىخىي پاكىت ئاشۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تارىخىي يەنە شۇنى ئۇقتۇرىدىكى، بۇ هاكىمىيەت سىياسىي جەهەتتە، ئۆز دەۋرىدىن هالقىپ تۇرىدىغان ئاقىلانىلىق، ئىقتىسادىي جەهەتتە، ئۆز دەۋرىنى سىلجىتىش خاراكتېرىدىكى يۇكسىلىش، مەدەنىيەت جەهەتتە ئەسلىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدىكى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە چوڭقۇرلىتىش قاتارلىق ئىجتىمائىي تەرەققىيات جەريانىدا زۆرۈر بولغان ئىلغار ئامىللارغا ئىگە ئىدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ هاكىمىيەتنىڭ سىياسىي هاياتى ئۇزاققىچە مۇقىم، تۇرغۇنلۇقىغا ئىگە بولغان، ئىقتىسادىي پەيدىنپەي يۇكسىلىپ بارغان. شۇڭا خەلق ئاممىسىنىڭ ئىجتىمائىي كۆرەشلىرى نەتىجىسىدە كۆپلىگەن ئىجادىي تۆھپىلەر بارلىققا كەلگەن. يۇقىرىدا ئېيتىلغان "گۇللەنگەن ئالتۇن دەۋر"نىڭ مەنىسىمۇ مۇشۇ يەردە.

شۇنىسى ئېنىقكى، بىزگىچە يېتىپ كەلگەن يازما پاكىتلارغا قارىغاندا ئۇ دەۋردە ئارانلا ئۇچ ئالىم ۋە ئۇچ ئەسەر مەيدانغا كەلگەن دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئالىملارمۇ هەربىرسى يالغۇز بىردىنلا كىتاب يېزىپ شۇ قەدەر يۇقىرى سەۋىيە ياراتقان دېيىش بىر تەرەپلىمىلىك. ئۇنداق ئۇلۇغ ئالىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئاشۇنداق مەشھۇر ئەسەرلىرى ئۆز زامانىسىنىڭ يۇكەك مەدەنىي هاياتىنىڭ يۇكسەك يىغىنچاقلانغان مەھسۇلى ئىكەنلىكى چوقۇم. ئەپسۇسكى، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ۋە بۇ خاندانلىقنىڭ ئىنتايىن مۇهىم بىر باسقۇچى بولغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان دەۋرىنىڭ پۈتكۈل جەريانىنى ۋە نەرەققىياتىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان يازما هۇججەتلەر بەك ئاز.

بۇ رومانىدا ۋاقىت جەھەتتىن سۈتۈق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەزگىلى ئاساس قىلىنغانلىقى ئۈچۈن شۇ دەۋردە بىرقەدەر چاپسان تەرەققىي قىلىپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساس سالغان يۈكسىلىش كۆزدە تۇتۇلدى.

سۇلتان سۈتۈق بۇغراخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل، قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدىكى ۋاقتى ئەڭ ئۇزاق، ئىچكى ئەھۋالى بىرقەدەر مۇقىم، ئالغا بېسىشى تېزرەك مەزگىل بولۇپ، ئۇنىڭ دەۋرىنىڭ مۇنداق ئالاھىدىلىكلىرى بار:

1) ئىلگىرىكى تەجرىبىلەرگە ئاساسلىنىپ بىرقەدەر مۇكەممەل فېئودالىق ھەربىي دۆلەت تۈزۈمى ۋە يانچىلىق-فېئودالىق ئىجتىمائىي ئىگىلىك مەيدانغا كەلگەن. قاراخانىلار خاندانلىقى بۇگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيا، ماۋۇرائۇننەھر، يەتتەسۇ رايونى ۋە تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئۆز ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرغان. بۇ دائىرە ئاسىيا بويىچە ھەممىدىن بۇرۇن دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ۋۇجۇتقا كەلگەن رايونلارنىڭ بىرى ئىدى. بۇ دائىرە ئىچىدە تۇراقلىق دېھقانچىلىق ئاھالىلىرى، شۇنداقلا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى قەبىلىلەرمۇ بار ئىدى. ئىگدارچىلىق تۈزۈمى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ دائىرىدە فېئودال پومېشچىكلار، نەسەبلىك تۆرىلەر، ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ خۇسۇسىي ئىگدارچىلىق قىلىش تۈزۈمى مەۋجۇت ئىدى. دېمەك، قاراخانىلار خاندانلىقى كۆپ قاتلاملىق ۋە كۆپ شەكىللىك ئىقتىسادىي تۈزۈمنى يولغا قويغان، ماۋۇرائۇننەھر رايونىدا بولسا "ئىلىكخان" ۋە "ئېكىتار" شەكلى ئارقىلىق دۆلەت بىۋاسىتە ئىگدارچىلىق قىلىش تۈزۈمى ساقلاپ قىلىنغان. قۇللۇق دەۋرىنىڭ كونا تۈزۈملىرى سۈندۈرۈلۈپ، فېئودالىق دەۋرنىڭ يېڭى

تۈزۈملىرى تىكلەنگەن. ئىلگىرىكى يېرىك ۋە ئوتتۇرا قۇلدارلار يېڭى يېرىك، ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن يەر ئىگىلىرىگە ئايلانغان. مەسىلەن: كۆپ مىقداردا يەر ۋە چارۋامالىغا ئىگە بولغان ئېكستارلار، خان جەمەتلىرى (بەگ ـ تۆرىلەر)، ھەربىي ئەمەلدارلار، چوڭ زېمىندارلار ـــ بۇلار بولسا دۆلەتتە يۇقىرى ئىقتىسادىي ئىگىلىككە ۋە مەمۇرىي ھوقۇققا ئىگە بولغان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى يۇقىرى تەبىقىلەر ئىدى. بۇلاردىن باشقا چوڭ سودىگەرلەر، جازانىخورلار، قول ھۈنەر خوجايىنلىرى، كارخانىلار مەيدانغا كەلگەن. ئاز يەرلىك دېھقانلار ۋە ئاز مالليق چارۋىچىلار (ياكى قۇل دېھقان ـ چارۋىچىلار) يىللىق، ئۇزاق يىللىق ۋە ئۆمۈر بويى سېتىلغان ئەر ـ ئايال دېھقان ـ چارۋىچىلار (كۆچەك ـ دېدەكلەر)، قول ھۈنەرۋەنلىرى ۋە تۆۋەن خىزمەتچىلەر ـــ بۇلار بولسا تۆۋەن تەبىقىنى مەنسۇپ بولغان، ئەڭ كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلغان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى، ئېزىلگۈچى خەلق ئاممىسىدىن ئىبارەت ئىدى. قوللۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى تېخى مەۋجۇت بولسىمۇ، فېئودالىق تۈزۈم ئاساسەن تىكلىنىپ بولغان. يانچىلىق ـ فېئودالىق ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى، سۈتۈق بۇغراخان زامانىسىدە كۆرۈنەرلىك تەرەققىي قىلىپ، پۈتكۈل خاندانلىقنىڭ يېڭى ئىجتىمائىي تۈزۈمگە ئاساس سالغان.

2) ئىسلام دىنى شىنجاڭغا ئىلگىرىرەك ئايرىم ـ ئايرىم تارالغان بولسىمۇ، سۈتۈق بۇغراخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە رەسمىي قوبۇل قىلىنىپ، دۆلەت دىنىي ھېسابلانغان. سۈتۈق بۇغراخان قاراخانىلار خاقانلىرى ئىچىدە بىرىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىغا كىرگۈچى ۋە ئىسلام دىنىنى تاراتقۇچى نامى بىلەن تارىختا مەشھۇر. ئىسلام دىنىنىڭ مۇستەھكەم بۇددىستلار ھېسابلانغان قاراخانىلار خان ـ

دائلىقى خەلقلىرى ئارىسىدا تارىلىشى دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى چوڭ بىر ئۆزگىرىش بولۇپلا قالماي، ئۇ، تەبىئىي يوسۇندا ئادەت-يوسۇن، ئىدىئولوگىيە جەھەتلەردىمۇ تەسىر كۆرسىتىپ، بىر قاتار تۈپلۈك ئۆزگىرىشلەرگە تۈرتكە بولغان، شۇنداقلا ئىسلام دىنى ۋاستىسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە بۇ ياقتىكى تۈركىي تىللىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ خۇراسان ۋە ئوتتۇرا شەرق ئەللىرى، خەلقلىرى بىلەن بولغان مەدەنىي ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى كۈچەيگەن. كۈنچىقىش ۋە كۈنپېتىشتىكى كۆپلىگەن ئۇلۇسلار بىر خىل تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان بولۇپلا قالماستىن، بىر دىنغا ــ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغانلىقتىن، بۇ ئەھۋال قەبىلە، ئۇلۇس ۋە خەلقلەرنىڭ تىللىرىنىڭ تېخىمۇ يېقىنلىشىپ تەرەققي قىلىشىدا، ئورتاق مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ۋە ئۆزئارا ھەمكارلىقنى كۈچەيتىشتە مەلۇم ئىجابىي رول ئوينىغان.

3) قاراخانىلار خاندانلىقى دۆلىتىنىڭ مەمۇرىي تۈزۈمى بۇ خىل كۆپ قاتلاملىق ۋە كۆپ شەكىللىك ئىجتىمائىي تۈزۈمگە ئۇيغۇنلىشىش ئېھتىياجى بىلەن تىكلەنگەن. كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونىدا، قاراخانىلار خاندانلىقى ھەرقايسى قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىللە، يەنە ئۇلارغا مەلۇم مەمۇرىي ھوقۇقنى بەرگەن. مەسىلەن: ئەدلىيە، ئامانلىق ساقلاش، خاندانلىق ئۇچۇن باج سېلىق توپلاش ۋەھاكازالار. ماۋۇرائۇننەھر ھەم تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدا بولسا، قاراخانىلار خاندانلىقى بىۋاسىتە باشقۇرۇشنى يولغا قويغان. ئۇنىڭ بەلگىسى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ دائىرىدە ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ مەنسەپكە تەيىنلىنىشى ۋە مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلىنىشى خان تەرىپىدىن بەلگىلىنەتتى. بۇ

ئەمەلدارلار خانلىك پەرمانى ۋە مۇددىئاسى بويىچە ئىش بېجىرىشى كېرەك ئىدى. قاراخانىلار خاندانلىقى ئۆزىنىڭ بۇ ئىجتىمائىي تۈزۈمى ۋە مەمۇرىي تۈزۈمىنىڭ بىمالال يۈرگۈزۈلۈشىگە كېپىللىك قىلىش ئۈچۈن بىر قاتار قانۇن ۋە نىزامنى تۈرغۇزغان. مەسىلەن: جىنايەت قانۇنى، باج-سېلىق نىزامى، يەر-سۇ توغرىسىدىكى نىزام، قۇللار (ياكى قۇل دېھقانلار)نى سېتىش، سېتىۋېلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش نىزاملىرى ۋە باشقىلار.... دۆلەت تۈزۈمىدە ئۆز ۋاقتىدا خېلى ئىلغار بولغان خەلقچىلىقنۇ بولغان. مەسىلەن: ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق بۇغراخانىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا دۆلەت قۇرۇلۇتىيى ئېچىش، "ئۇيغۇرۇش ھالقىسى" دەپ ئاتالغان ئۇچ كىشىلىك يۇقىرى ھوقۇقلۇق ئورگان ۋە دۆلەت (ئوردا) كېڭىشى بولغان. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ فېئودالىق جەمئىيەت تۈزۈمىگە مۇۋاپىق بولغان بۇ دۆلەت تۈزۈمى، ئاساسەن سۇتۇق بۇغراخان زامانىسىدە مەيدانغا كەلگەن ۋە تەرەققىي قىلغان. بۇ ئەسەردە دۆلەت تۈزۈلۈمىنىڭ ئاشۇ ۋاقىتتىكى مۇشۇ خۇسۇسىيەتلىرى بايان قىلىندى.

قاراخانىلار خاندانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلىدە ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى 100 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مەركىزىي ھاكىمىيەت يىمىرىلىشكە يۈز تۇتۇپ بۆلۈنۈش ۋەزىيىتىدە تۇرۇپ كەلدى. زاۋاللىقا يۈز تۇتقان تاڭ سۇلالىسى دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە ھەربىي ئىسيانلار تەرىپىدىن گۈمران بولۇپ چاك-چېكىدىن بۆسۈلدى. "مىلادى 860-يىلدىن باشلاپ، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ چىۋۇ پۇ (؟ — 860-يىللار) رەھبەرلىك قىلغان دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە پاك شۇن (؟ — 869-يىللار) رەھبەرلىك قىلغان ھەربىي ئىسيان پارتلىدى. مىلادى 874-يىلغا كەلگەندە، ئاخىر ۋاك

شیەنجی (؟ ــ 878 ـ یىللار) باشچىلىقىدىكى پۇتۇن مەملىكەت كۆلەم-لىك چوڭ قوزغىلاڭ پارتلىدى." 878 ـ يىلىدىن كېيىن "خۇاڭ چاۋ قوزغىلاڭچىلىرى ۋاڭ شيەنجى ئىزىدىن مېڭىپ، 880 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنىنى ئالدى..."، "...شۇنىڭ بىلەن بەش دەۋر، ئون بەگلىك بۆلۈنمە ھاكىمىيىتى دەۋرى (906 ــ 960 ـ يىللار) باشلاندى..." مىلادى 960 ـ يىلى سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلغان بولسىمۇ "دۆلەت سىياسىتى ھۆكۈمران سىنىپلار ئىچىدىكى بۆلۈنۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش بىلەن، كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ خەلقنىڭ قارشى-لىقىنى باستۇرۇش، تاشقى جەھەتتە تامامەن مۇداپىئە ئورنىدا تۇرۇش بولدى". شۇڭا "سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان 320 يىل ئىچىدە شىمالدىكى زېمىندا قالاق مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى باشتىن-ئاخىر مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. دەسلەپتە كىدان، كېيىن جۇرجەن، ئاخىردا موڭغۇللار شۇنداق قىلدى." (جيەن بوزەن، شاۋ شۇنجيڭ، خۇخۇا: «جۇڭگو تارىخىدىن ئومۇمىي مەلۇمات») شۇ مەزگىللەردە ليائو سۇلالىسى خۇاڭخېنىڭ شىمالىي رايونىنى باشقۇرۇپ تۇراتتى. ھازىرقى يىنچۇەننى مەركەز قىلغان رايوندا غەربىي شيا خانلىقى ۋە گەنسۇ كارىدورىدا خېشى ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى مەۋجۇت ئىدى. دۇنخۇاڭ-دىن تارتىپ جۇڭغار، تارىم ئويمانلىقلىرىدا قاراقوچۇ ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن قاراخانىلار دۆلىتى ھاكىمىيەت يۈرگۈزەتتى. بۇنىڭدىن باشقا تىبەت ئېگىزلىكى ھەم ھازىرقى يۈننەن-گۈيجۇ ئېگىزلىكىدىمۇ بىر قاتار ھاكىمىيەت گەۋدىسى شەكىللەنگەنىدى. يۇقىرىقىدەك ئەھۋال ئاستىدا قاراخانىلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان رەسمىي مۇناسىۋىتى پەقەت قىسمەن ۋاستىلىك ئايرىم مۇناسىۋەتلەر ۋە تارراق دائىرىدىكى بىۋاستە سودا مۇناسىۋىتىدىنلا ئىبارەت ئىدى.

ئاشۇ بىرلا مەزگىلدە خېنى كارىدورىدىن مەركىزىي ئاسىياغىچە تەكۈ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئۇچ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى تەۋەسىدە خېنى ئۇيغۇر دۆلىتىدە غەيرىي ئۇيغۇر مىللەتلىرىمۇ كۆپ بولغان، قاراقوچۇ ئۇيغۇر دۆلىتىدە ئۇنچە كۆپ بولمىغان، قاراخانىلار ئۇيغۇر خانلىقىدا بولسا مىللىي تەركىب مۇرەككەپسىرەك ۋە كۆپسىرەك بولغان، دىنىي بۆلۈنۈش بۇ ئۇچ ئۇيغۇر دۆلىتى ئارىسىدا نوقۇللا ھاكىمىيەت جەھەتتىكى، ئىجتىمائىي تۈزۈم جەھەتتىكى بۆلۈنۈشتىلا كەلتۈرۈپ چىقارمايدۇ، بەلكى ئۇ، ئۇچ خاندانلىق تەۋەسىدىكى بىر خىل مىللەتنىڭ ياشاش شارائىتى، ئىجتىمائىي تەپەككۇرىدىمۇ غايەت زور ئىنكاس قوزغىغان ۋە گىرەلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ زىددىيەتنى بەرپا قىلغان.

شۇنداقتىمۇ بۇ ئۇچ دۆلەت تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدا پەرق چوڭ ئەمەس.

پۈتكۈل قاراخانىلار دەۋرىدە بۇ ئۇچ دۆلەت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى بىر، مىللىي ئادەت-يوسۇنلىرى ئوخشاش ئىدى. تارىخىي شارائىت مۇناسىۋىتى بىلەن بۇ ئۇچ قىسىم ئۇيغۇرلار بۆلۈنۈش ھالىتىدە تۇرغان بولسىمۇ، مىللىي ئەنئەنە جەھەتتىن ئوخشاش، قېرىنداش دۆلەتلەر ئىدى.

تارىخىي پاكىتلار ئارقىلىق شۇنى مۇقەملاشتۇرۇش مۇمكىنكى، ئۇيغۇرلار بالقاشتىن كوتىنلۇنغىچە، خېشىدىن پامىر-ئاموغىچە بولغان كەڭ دائىرىدە قەدىمدىن تارتىپ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى بىىسپ، ئۆسۈپ-ئۆلغىيىپ، كۆچۈپ-ئۈيۈشۈپ كەلگەن ئاساسلىق بىر خەلق. ئۇلار ئۆز كۆرەش پائالىيىتىدە سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئۆزلىرى دەۋرمۇدەۋر تەرەققىي قىلىپلا قالماستىن ئۆزى قاتناشقان تىل ئائىلىسىدە سۆزلىشىدىغان باشقا

خەلقلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۆزى پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلارغا قوشنا بولغان قېرىنداش خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. قاراخانىلار توغرىسىدىكى تەتقىقات ۋە يادىكارلىقلار بۇنىڭغا بىر مىسالى.

قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ غەربىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوغداش مەقسىتىدە غەربكە يۈرۈشلەر قىلىپ تۇرۇشى مەدەنىيەت تەسىرىنى كېڭەيتىشتە ئاساسىي بىر سەۋەب بولغان. غەربكە قىلىنغان چوڭ يۈرۈشلەر ئاساسەن سۇتۇق بۇغراخان زامانىسىدە باشلانغان. شۇڭا ئەسەردە سۇتۇق بۇغراخان غەربكە قىلىنغان يۈرۈشنىڭ ئاساسىي سەركەردىسى قىلىپ يېزىلدى.

شۇنى ئېيتىش كېرەككى، بىز تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر توغرىسىدا سۆزلىگەندە، ئۇلارنىڭ تارىخىي - ئىجتىمائىي تۈزۈمى، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، مىللىي خۇسۇسىيىتى، مەدەنىيەت، تىل ۋە باشقا جەھەتلەردىكى ئورتاق مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا سۆزلەشكەنلىكىمىزنى ھەرگىز ئەستىن چىقارماسلىقىمىز كېرەك.

مەن بۇ رومانىنى يېزىش جەريانىدا بۇ ئەسەرنىڭ بەدىئىي تارىخىي ئەسەر ئىكەنلىكىگە، ئۇنىڭ نوقۇل تارىخ ئەمەسلىكى، شۇنداقلا تارىخىي چىنلىقىتىمۇ چەتنەپ كەتكىلى بولمايدىغانلىقىغا دىققەت قىلدىم. تارىخىي زور ۋەقەلەرنى بەدىئىي جەھەتتىن بىر تەرەپ قىلىشتا سەنئەت قانۇنىيىتى يول قويغان دائىرىدە بەلگىلىك ئىزدىنىشلەر ئېلىپ باردىم ۋە تارىخىي ماتېرىيالنىڭ نۇقتىئىنەزىرىنى تەتبىقلاش كېرەكلىكىنى ئەستىن چىقارمىدىم.

بۇ ئەسەرنى يېزىشتا دۇچ كەلگەن مەسىلىلەردىن بىرى تىل مەسىلىسى بولدى، كۆپ ئويلىنىشلاردىن كېيىن، ئاپتور بايانىنى

هازىرقى زامان تىلى بىلەن، پېرسوناژلار تىلىنمۇ ئاساسەن هازىرقى زامان تىلى بىلەن يېزىش، شېئىر، قوشاق، ماقال، تەمسىلدە ئۆز ۋاقتىدىكى تىلنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ قېلىش، لېكىن هازىرقى كىشىلەرمۇ چۈشىنىدىغان بولۇش: چۈشىنىكسىزدەك تۇرغانلىرىغا ئىزا-هات بېرىش؛ مۇمكىنقەدەر ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەرنى (بولۇپمۇ ئىسلام دىنى كىرىشتىن ئىلگىرىكى سۆزلەردە) ئىشلەتمەسلىك: ئايرىم ناملار، ئەمەل ئىسىملىرى، ئۇنۋانلار، جاي ئىسىملىرىنى ئەسلى ئۇيغۇرچە ئاتىلىشى بويىچە ئېلىپ ئىزاهات بېرىش پرىنسىپ قىلىندى. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ ئەسەرنىڭ تارىخىي ئالاهىدىلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بەزى خۇسۇسىيىتىگە تولۇق رىئايە قىلىنمىدى. مەسىلەن: بۇغرانىڭ قوشۇنى ئەمەس، بۇغرا قوشۇن؛ خاننىڭ ئوغلى (شاهزادە)، خاننىڭ قىزى (مەلىكە) ئەمەس، خان ئوغۇل، خان قىز؛ خان ئاغىچا ئەمەس تەركىن خاتۇن ۋە باشقىلار. تىل مەسىلىسىنىڭ توغرا هەل قىلىنغان بولۇشى ناتايىن. كۆپچىلىكىنىڭ، بولۇپمۇ تىلشۇناسلارنىڭ ۋە ئەدىبلەرنىڭ داۋاملىق تەتقىق قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

بۇ رومانىدا قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ ئۇنىنچى يۈز يىللىقىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى، يەنە سۇتۇق بۇغراخان هۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردىكى تارىخىي هايات، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي تەرەققىيات كۆزدە تۇتۇلغان هالدا، سۇتۇق بۇغراخان ــ قاراخانىلارنىڭ ئوبراز-لىق ۋەكىلى سۈپىتىدە بايان قىلىندى. رومانىدىكى يىللار (ئۇ چاغدا قانداق يىل نامى قوللىنىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس) ئوچۇق (مىلادى ياكى هىجرىيە) دەپ يېزىلماي، مۆچەل يىللىرى بىلەن، مەسىلەن: ئونىنچى يۈز يىللىقنىڭ بىرىنچى يېرىمى، بارس يىلى، ياكى

سىچقان يىلى دەپ ئېلىنىدى.

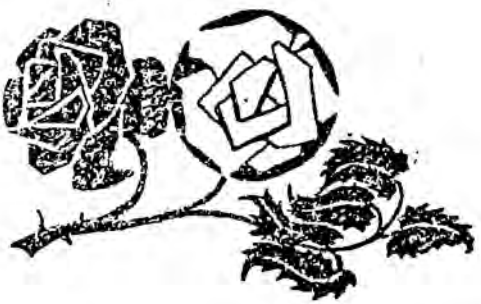
بۇنداق مۇرەككەپ بىر تارىخىي رومانىنى يېزىش ئاسان بولمىدى. شۇنداقتىمۇ تارىخىي رومانلارنى يېزىشتا بىر باشلانما بولۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس ھەم ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۆگىنىشتە قوشۇمچە پايدىلىنىدىغان بىر ئەسەر بولۇپ قالار، دېگەن ئۈمىد بىلەن بۇ رومانىنى كىتابخانلارغا تەقدىم قىلدىم. رومانىدا يېتىشسىزلىكلەر چوقۇم بار، ھەتتا خاتالىقلارمۇ بولۇشى مۇمكىن. كىتابخانلارنىڭ تەنقىدىي ياردەم بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تازا گۈللەنگەن دەۋرىدىكى، يەنى ئون بىرىنچى يۈز يىللىقنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى يۈسۈپ بالاساغۇنى ۋە مەھمۇت قەشقەرى...لەر ياشىغان دەۋردىكى تارىخىي، مەدەنىي ھايات توغرىسىدا يەنە بىر ئەسەر يېزىش نىيىتىم بار.

ئاپتور.

بىرىنچى قىسىم

ئادەم ئۇياخشى بىر ئوچۇم تۇپراق،
كەتتىمۇ ئەبەدكە كەلمەيدۇ بىراق.
شۇ ئوچۇم تۇپراقتىن ئۇنىڭ قىزىل گۈل،
ۋە ياكى شۇمبۇيا ۋە ياكى يانتاق.

بىرىنچى باب.

لاچىن پەرۋازى

ئوننىچى بۇز يىللىقنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمى، كالا يىلى، كۈز پەسلى، ئەتىگەنلىك قۇياشنىڭ ساپ، ئالتۇندەك نۇرى قەشقەر ۋادىسىنى بېزەپ كۆز چاقاتتى. قەيسەر، مەزمۇت مۇزتاغ ئاتىنىڭ پەلەككە تاقاشقان ھەيۋەتلىك ئاقباش چوققىسى تاڭ نۇرىدا جۇلالىنىپ تېخىمۇ مەغرۇر پارقىرايتتى. ئۇ، كىشىگە گويا "مەن مۇشۇ دىيارنىڭ خوجىسى ھەم گۈۋاھچىسى" دېگەندەك مەيدىسىنى كېرىپ، قەددىنى تىك تۇتۇپ تۇراتتى.

ئوردۇكەنتنىڭ① سۇزۇك، پايانسىز ئاسمىندا بىر لاچىن پەرۋاز قىلماقتا ئىدى. ئۇ ئاستانە ئۇستىدە بىرنەچچە قېتىم ئايلىنىپ كۈندىپتىشتىكى تاغلار تەرەپكە قاراپ ئۇچۇپ كەتتى. نېمىشقىدۇ ئۇنىڭ بۇگۈن ئەتىگەنكى ئۇچۇشى بۆلەكچىلا شوخ: تۇرۇپلا تىككىگە ئاسمانغا كۆتۈرۈلسە، تۇرۇپلا يېزىلار، دەريالار ئۇستىدە ئەگمىتتى ۋە شۇڭغۇيتتى: ئۇ، بۇ ئەركىن پەرۋازى بىلەن، سايراپ ياڭراتقان ئۆتكۈر ئاۋازى بىلەن گويا پۈتكۈل ئەلنى تاڭ خۇشاللىقى بىلەن تەبرىكلەۋاتقاندەك، ئىگرىغان جانلارغا دىلكەشلىك قىلىپ، ئۇنى

---

① ئوردۇكەنت ــ شۇ ۋاقىتتىكى ئاستانە(ھازىرقى "خانئۆي" خارابىسى).

يايـراپ، ئەركـسن پەرۋاز قىلىشقا ئۇندەۋاتقاندەك قىلاتتى...

لاچىننىڭ پەرۋازىغا ماسلىشىپ مەدھىيە ئوقۇۋاتقاندەك قەيەردىندۇ قىزلارنىڭ ناخشا ئاۋازى ياڭىرىدى:

لاچىن كۆكتە ئۇزەيۋر، كۆرسەڭچۇ ئاداش،
بۇلۇت ئىچرە گىزەيۋر، كۆرسەڭچۇ ئاداش،
قانات قاقىپ سايرايۋر، كۆرسەڭچۇ ئاداش،
لاچىن بولۇپ قولۇمغا قونساڭچۇ ئاداش.

لاچىن پەرۋاز قىلغىنىچە كۆنپەتتىش ياقتىكى تاغ جىلغىلىرىدىن بۇرۇلۇپ، تۆمەن دەريا بىلەن قىزىل دەريا ئارىلىقىنى بويلاپ تۆۋەنلىدى. ئەنە، ئۇنىڭ قاناتلىرى تەكتىدە گىلەمدەك گۈزەل ۋادىلار، ياپيېشىل دەرەخزارلىقلار، بۇك-باراقسان باغلار يېيىلىپ ياتماقتا. ناخشا ساداسى گويا پۈتۈن ۋادىغا يېيىلۇاتقان قۇياش نۇرىدەك تارالماقتا.

چىمەنزاردا ساندۇلاچلار① سايرايدۇ،
سايرايدۇ ئۇ گۈل دەردىدە هارمايدۇ،
سايرايدۇ، هارمايدۇ، ئويناپ يايرايدۇ،
ساندۇلاچتەك گۈلۈمگە قونساڭچۇ ئاداش.

ناخشا جارانلىماقتا، لاچىن پەرۋاز قىلماقتا. لاچىننىڭ قاناتلىرى ئاستىدىكى ئېتىزلاردا، ئۆستەڭلەردە، چۆللەردە سۇبەي بىلەن تەڭ ئورنىدىن تۇرغۇزۇلغان ۋە ئەمدىلىكتە هالسىزلىنىپ ئەمگەك قىلۋاتقان يېرىم ئاچ-يېرىم يالىڭاچ يانچىلار ئاران-ئاران قىمىرلاشماقتا... كىشىنىڭ يۈرىكىنى ئېزىدىغان جۇل-جۇل كىيىملىك قەلەندەرلەر بىلەن

---

① ساندۇلاچ — بۇلبۇل.

توشقان مۇزار بازارلار هېلىتىنلا قىزىماقتا؛ ئىككى قاسىنقىدا نەيزە-قالقان تۇتقىنىچە تىك تۇرغان چېرىكلەر ساقلاۋاتقان كارامەت ئوردۇ بىنالىرى، ھەشەمەتلىك سارايىنىڭ قاپقىلىرى ئېچىلماقتا... باغلانغان يانچىلارنىڭ باشلىرىدا قامچا ئويىنتىپ كېتىپ بارغان ئاتلىق يوغان قورساقلار قۇل بازارلىرىغا ئالدىرىماقتا...

قىزىل سىرلىق قاپقىلىرى كېچە-كۈندۈز يېپىلمايدىغان، قىزىل موم شاملىرى بىلەن خۇش پۇراق كۈجىلىرى ھېچقاچان ئۆچمەيدىغان بۇتخانىلاردا سەھەردە كېلىپ ئىبادەت قىلىپ، تىلەك تىلەپ تاۋاپ قىلىۋاتقان قۇرۇق ئۇستىخان، جۇل-جۇل كىيىم ئەر-ئايال بىچارىلەر ئەمدىلىكتە شۇ كۈنلۈك تىرىكچىلىكى ئۈچۈن سىرتقا ئاقماقتا...

راستتىن ئېيتىپ باققىنا، باقمامسەن ماڭا؟
سۈرىنچ تۇمارىنى تاقمامسەن ماڭا؟
تولۇن ئايدەك يۈزۈڭنى ياقمامسەن ماڭا؟
كىرپىكىڭنى يا قىلىپ ئاتساڭچۇ ئاداش.

ناخشا جارانلىماقتا، لاچىن پەرۋاز قىلماقتا...ئۇ تاغنى بويلاپ ناخشا ئاھاڭىغا ماسلىشىۋاتقاندەك ئاستا، پەس ئايلانماقتا...

قۇياش خېلى ئۆرلەپ، بەدەنلەرنى ئوبدانلا قىزىتىشقا باشلىغان مەھەلدە كۈنپېتىش ياقتىكى ئېگىز دۆڭ ئۇستىگە كېلىشكەن بوز ئارغىماقلارغا مىنگەن ئىككى كىشى چىقىپ كەلدى. ئاتلارنىڭ ئېگەر-جابدۇقلىرى ۋە ئۇزەڭگىسىگە ناھايىتى رەتلىك ۋە سىپتا ئىشلەنگەن كۈمۈش نەقىش قويۇلغانىدى. بۇلارغا قاراپ ئۇلارنىڭ خان ئوردۇسىنىڭ مۇھىم ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولاتتى.

دۆڭ ئۇستىگە چىققاندىن كېيىن ھەر ئىككىلىسى تەڭلا توختاشتى ۋە بېغىشىغا سەدەپ قويۇلغان تۇچ ساپلىق قامچىلىرىنى ئىلىندۇرغان

قوالىرىنى پىشانىسىگە قويغىنىچە ناخشا ئاۋازى تېخىمۇ ئوچۇق ئاڭلىنىۋاتقان تەرەپكە قاراشتى. ئائدىن بىر-بىرىگە قاراپ كۈلۈمسىرەپ نېمىلەرنىدۇ دېيىشتى-دە، تاغ باغرىنى بويلاپ پەس تەرەپكە چېپىپ كېتىشتى.

ئاتلىقلارنىڭ بىرى ئون سەككىز ياشلاردا ئىدى. ئۇ بېشىنىڭ چوققىسىغا تۇرمەكلىۋالغان يىرىك، قارا، ئۇزۇن چېچىنى باستۇرۇپ كالۇڭتۇن بىلەن كەشتە بېسىلغان تەتىلا بوغمىچا چىگىكەن، ئۇچىسىغا يېشىل يېپەك تون كىيىگەنىدى. تونىنىڭ تۈز ياقىسىدىن ئېتىكىگىچە ئالتۇن رەڭ مەشۇتتىن كەشتە تىكىلگەن، خۇددى شۇنداق كەشتە كەڭ يېڭىدىمۇ جۇلالىنىپ تۇراتتى. ئالتۇن توقىلىق، كەڭلىكى تۆت ئىلىك كېلىدىغان يېپەك بەلبېغىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئۇچ غېرىچ ئۇزۇنلۇقتا كۈمۈش قىنىلىق، تۇچ ساپلىق خەنجەر ئېسىلغانىدى. ئۇنىڭ، سېپىغا سەدەپ قويۇلغان جۇپ تىللىق چىرايلىق قامچىسىنى ئاتقا ئۇرماي پات-پات سىلكىپ قويۇشى ۋە ئۇچلۇق تۆمشۇقىغا مىس قاپلانغان، تۆچتىن ئىشلەنگەن دېۋىتكۇچى بار ئۆتۈكلۈك ئايغىنى پۇلاڭشىتىپ قويۇشلىرىدىن مەغرۇرلۇق، ئۆزىگە بولغان ئىشەنچ بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قارا، يوغان كۆزلىرى شوخلۇق بىلەن ئويناپ تۇراتتى، قامچا تۇتقان قولىنىڭ كۆرسەتكۈچ بارمىقىدا قاڭشارلىق بۇرنى ئاستىدا ئەمدىلاتىن باش كۆتۈرۈۋاتقان يۇمران مايسىدەك نازۇك بۇرۇتلىرىنى ئانچە-مۇنچە سىلاپ قوياتتى، بۇغداي ئۆڭ يۈزىدىكى قىزىل مەڭزىلىرى ۋە بەستىدىكى بېجىرىملىكىدىن ياشلىق كۈچى قاينىپ-تېشىپ تۇرغان غەمسىزلىك ئوخشىپ تۇراتتى. شۇ تاپتا ئۇ ئاتتا كېتىۋاتقان بولسىمۇ خىيالى باشقا يەردە كېزىپ يۈرگەنىدەك ئويناق قارا كۆزلىرى يىراقلارغا تىكىلىپ، نېمىنىدۇ ئىزدەيتتى.

يىگىتنىڭ ھەمراھى ئۇستىخانلىقراق، گەۋدىسى چوڭراق، كەڭ پېشانە، ئۆزى كۆلۈمسىرەپ تۇرىدىغان يىگىت ئىدى. ئۇنىڭمۇ چېچى باش ئۇستىگە تۇرمەكلەنگەن بولسىمۇ ئىككى چېكىسىدىن بىر غېرىچتىن كوكۈلىسى قۇلاق ئاستىغىچە سالىگىلاپ تۇراتتى. ئۇ بېشىغا كەشتىسىز يېشىل تاۋار بوغمىچا چىگىكەن، ئۇستىگە مەللە رەڭ يىپەك تون كىيگەنىدى. شۇ تاپتا ئۇ، ئۇنىڭغا بىرنېمىلەرنى دەيتتى، ئۇنى كۈلدۈرەتتى، ئۆزىمۇ كۈلەتتى،

ئاتلار ئىگىلىرىنىڭ ئالدىراۋاتقانلىقىنى سەزگەنىدەك ئېغىزدۇرۇقلىرىنى چىشى بىلەن ئۇيناپ، بويۇنلىرىنى ئېگىپ تىزگىنىن سېرىپ ئالدىراپ ماڭماقتا.

ناخشا بارغانسېرى ئوچۇق ياڭرىماقتا:

بوز ئاتنىڭ يايلىسى يەرگە چۈشۈپتۇ،
تىزگىننىڭ تارت ئۇنىڭ، تەرگە چۈشۈپتۇ،
ئۇۋاقلىرى تەكتىدە چاقماق چېقىپتۇ،
ئات ئويىنتىپ يانىمغا كەلسەڭچۇ ئاداش.

يىگىتلەر ئاتلىرىنى چاپتۇرغىنىچە يەنە بىر دۆڭگە چىقىپ خۇددى بايىقىدەك ئەتراپقا قارىدى، ئۆزلىرىگە بۇرۇنىدىن تونۇش ناخشىغا قۇلاق سالدى ۋە ئاتلىرىنى دېڭىتىپ تۆۋەنگە چاپتى، ئۇلار ئاستا-ئاستا تاغ باغرىدىن بۇرۇلۇپ يۇرت ئىچىگە كىرىپ كۆزدىن غايىب بولدى.

تاغ يوتىسىغا يانداپ بىنا قىلىنغان كەڭرى ۋە تولىمۇ گۈزەل بىر باغ بولۇپ، ئۇ بۇ يۇرتتىكى باغلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ سەرخىلى ھېسابلىناتتى. ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا — بۇككىدە ئۆسكەن دەرەخلەر ئارىسىدا كۆكۈش قاشتېشىدەك سۈزۈك تىنىق سۇ بىلەن تولغان

بىر چاسا كۆل بار ئىدى، كۆلنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە رەتلىگا-
رەك گۈللەر بىلەن قورشالغان بىر چاسا سۈپا ياسالغان بولۇپ، سۈپىغا
تاشلانغان قىزىل چوغدەك گىلەم ئۈستىدىكى كۆرپىدە ھال رەڭ
دۇخاۋىدىن پۇچقىقنغا كەلگۈدەك ئۇزۇن نەمچا كىيگەن بىر جۈپ ئۇز
قىز بىر-بىرىگە قارىشىپ ئولتۇرۇپ ناخشا ئېيتماقتا ئىدى. قىزلار
بىر-بىرىدىن ئۈمىد ۋە كېلىشكەن. بىرى، قولىدىكى باربىتنى① زوق
بىلەن چالماقتا، ئۇنىڭ سېكىلەكلىرى تىترىمەكتە، بويىنىغا ئاسقان
زۇننارىنىڭ ياقۇت كۆزى ۋاللىدىماقتا، قارا قاشلىرى ئاستىدىكى
ئۇزۇن كىرپىكلىرى ئارىسىغا يوشۇرۇنغان بۇلاقتەك كۆزلىرى كۈلۈمـ
سىرىمەكتە؛ يەنە بىر قىز كىچىككىنە بىر داپنى باربىتقا تەڭكەش
قىلىپ چالماقتا ئىدى. ئۇنىڭ ئېغىز-بۇرنى، پېشانە-مەڭزىلىرى
بىر-بىرىگە يارىشىپ كەلگەن، قاڭشارلىق بۇرنىنىڭ ئۇچىدىكى يېڭنە
ئۇچىدەك تەر دانچىلىرى بويىنىغا ئېسىلغان كەھەرۋا مارجاندەك
پارقىراپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆزىدە نەيدۇ يوشۇرۇنغاندەك قىلاتتى،
بەقىشدا گويا بىراۋغا چاقچاق قىلىشقا تەييار تۇرغاندەك جىلۋە ئويـ
نايتتى. ئۇ، ناخشىنىڭ چۈشۈرگىسىدە يىللىق كۈلۈمسىرەپ، دوستىغا
قاراپ قولىدىكى داپنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، مەنىلىك ئۇرۇپ قويۇاتتى.

لاچىن قوندى ئايلىنىپ تېرەك باشىغا،
سەن ئۆزەڭنى تەڭ قىلما تاغنىڭ تاشىغا،
تاش يۈرەكمۇ ئېرىيدۇ كۆزنىڭ ياشىغا،
يېتەر، ئەمدى نازلانمای كەلسەڭچۇ ئاداش.

قىزلار ناخشىسىنى ئەمدى تۈگىتىپ تۇرۇشىغا كۆلگە بىر تاش

---

① باربىت ــ پىپا.

"بۇلتۇق" قىلىپ چۈشتى-دە، قىزلارنى چۆچۈتۈۋەتتى، قىزلار ئىرغىپ قوپۇپ، سۇ چاچرىغان ئېتەكلىرىنى سىلكىشتى. شۇ چاغدا كۆلنىڭ نېرى تەرىپىدىكى بېدىش تېگىدىن بايىقى يىگىتلەر چىقىپ، كۆل بويىغا كەلدى ۋە قاقاقلاپ كۈلۈپ، قىزلارنى يەنە قورقۇتۇۋەتتى. قىزلار يىگىتلەرنى كۆرۈپ ئاۋۋال ئازماز رەنجىگەندەك مايى تارتىتىۋۇ، كېيىن يىگىتلەرگە قاراپ كۈلۈپ بېيىت ئېيتتى.

باربىتچى قىز:

خان ئوغۇل بولسا شۇنچە، نېم بوپتىكەن،
يىگىتلەر قىز باللىغا ئاتمىغاي تاش.

داپچى قىز:

چۆچۈتۈش ئارسلاننىڭ ئىشى ئەمەس،
كۈچى بولسا باتۇر بىلەن سىناشقاي باش.

بۇ كىنايىلىك چاقچاقتىن كېيىن ھەممەيلەن قاتتىق كۈلۈپ كېتىشتى. يىگىتلەر بىر-بىرىگە قاراپ قويغاندىن كېيىن، سەدەپ قامچىلىق يىگىت دەسلەپ باشلىدى:

پەرىلەرگە تاش ئاتمىدۇق، ئاتتۇق سۆنىچ،
ئاي ۋە يۇلتۇز بولۇپتىكەن قوشماق ئاداش.

يەنە بىر يىگىتمۇ ئۇلاپ ئېيتتى:

ھەيۋە قىلماق ئۈز قىزلارنىڭ ئىشى ئەمەس،
ئارسلانمۇ يار ئالدىدا قويدىن ياۋاش.

ھەممەيلەن يەنە كۈلۈشتى. يىگىتلەر خۇشال ھالدا قىزلار قېشىغا كېلىپ ئولتۇرۇشتى.

— ئايدىڭ، — دېدى سەدەپ قامچىلىق يىگىت باربىتچى قىزغا قاراپ كۈلۈپ، — مېنىڭ ئېتىم سۆتۈققۇ، "خان ئوغۇل" دېمەك

دېگەنىدىم، ئەستىن چىقاردىڭىزمۇ-ھە؟

ــ ئېتىڭىز سۈتۈق، بۇنى ھەممە بىلىدۇ، ــ دېدى ئايدىك لەۋ-لىرىنى ھىمىرىپ كۈلۈپ، ــ خان ئوغۇل بولغاندىن كېيىن بەرىبىر خان ئوغۇل-دە. مەن ئەگەر "خان قىز" بولسام، ــ دېدى ئۇ ۋە دەرھال ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى يېپىپ بېشىنى چايقىدى، ــ ھە... ياق، بولمايمەن...

ــ بولدى، ئايدىك، ئىزا تارتمايلا قويۇڭ، ــ دېدى داپچى قىز چاقچاق ئارىلاش، ــ خان قىز بولمىسىڭىز خان كېلىن، ھە، ياق، ئۇنىڭدىنمۇ چوڭراقى ــ خان ئاغىچا بولارسىز، تېخى.

ھەممەيلەن كۈلۈپ كېتىشتى. ئايدىك داپچى قىزغا رەنجىگەندەك قىلىپ ئۇنى جەينەكلىگەن بولدى ۋە يەنە يۈزىنى ياپقان پېتى تەتۈر بۇرىلىپ ئولتۇرۇۋالدى.

سۈتۈق يېنىچە بۇرىلىپ سۈپىغا يېقىن تۇرغان قامچىگۈلدىن بىر تال ئۈزۈپلا ئۇنىڭ بىلەن تېخىچە ئالقىنىنى يۈزىدىن ئالمىغان ئايدىكنىڭ بوينىنى غدىقلىدى. ئايدىك ئاۋال بىر قولى بىلەن گۈلنى نېرى ئىتتىرىپ بوينىنى قاچۇردى. سۈتۈق ئەپچىل ھەرىكەت بىلەن ئايدىكنىڭ قول ئارىلىقلىرىدىن گۈلنى كىرگۈزۈپ قىزنىڭ بوينى، مەڭزىنى غدىقلاۋەرگەندىن كېيىن، ئايدىك ھەر ئىككى قولىنى ئىشقا سېلىپ بۇرۇلۇپ گۈلنى تارتىۋالدى ۋە سۈتۈقنى غدىقلىماق بولدى. سۈتۈق كۈلۈپ دوستى ئارسلاننىڭ كەينىگە ئۆتۈۋالدى.

ــ ھاي ئايدىك قىز، ــ دېدى ئارسلان قوللىرىنى كەڭ يېيىپ توسۇپ، ــ ئىش ئاشۇنداق، بىرى خان، بىرى خان ئاغىچا؛ بىرى كۈيئوغۇل، بىرى كېلىن؛ ئىشقىلىپ بىرى بولۇپ ئۆتىدىكەن-دە، مانا بىز يۈلتۈز بىلەن ئىككىيلەنمۇ...

يۇلتۇز تۇيۇقسىزلا ئارسلاننى ئىتتىرىۋەتتى، ئارسلان ئوڭدىسىغا يېقىلىپ چۈشتى. قىز سەكرەپ قوپۇپلا ئورنىدىن تۇرۇشقا تەمشىلىۋاتقان ئارسلاننى غەدىقلىغىلى باشلىدى. ئارسلان غەدىقىتىن قاتتىق كۈلۈپ دومىلىدى ۋە دومىلا-دومىلا سۈپىدىن چۈشۈپ كەتتى. باشقىلار تېلىقىپ كۈلۈشكىنىچە ئولتۇرىۋەردى.

— تاغام كۆتۈپ قالمىسۇن، — دېدى سۈتۈق بىرھازادىن كېيىن ئورنىدىن قوپۇپ، — يۇرۇڭلار، بارايلۇق.

ئۇلار قوزغىلىشتى. ئايدىڭ باربىتنى، يۇلتۇز داپنى ئالدى.

ئۇلار ئىككى يېقى بېدىش بولغاچقا كىۋن نۇرى چۈشمەيدىغان، تازا، پاكىز سۈپۈرۈپ سۇ سېپىلگەن يول بىلەن باغنىڭ تاشقىرىسىغا قاراپ ماڭمىشتى. پىشپ كەتكەنلىكتىن شەربىتى كۆرۈنۈپ تۇرغان ياقۇتتەك سۇزۇك ئۈزۈم شىڭگىللىرى — مۇناقى، بىجاقى، سايۋا، چاراس، كىشمىش، قاشقىر ئۈزۈملەر باراڭ تېگىدە ساڭگىلاپ تۇراتتى.

ئايدىڭ بىلەن يۇلتۇز بەدىشلىكتىن چىققاندىن كېيىن كىچىك ئېرىقتىن لىككىدە سەكرەپ ئۆتۈپ، شاپتۇللۇقىغا كىردى ۋە يۇلتۇزنىڭ قولىدىكى داپنىڭ ئىچىگە شاپتۇل ئۈزۈپ سېلىشقا باشلىدى. يۇلتۇز سارغىيىپ پىشقان چوڭ-چوڭ ئەتشاپتۇللارنى ئۈزۈپ، داپقا ئاۋايلاپ تىزىپ سالماقتا ئىدى. ئايدىڭمۇ تاللاپ ئۈزگەن بىرنەچچە شاپتۇانى ئەكىلىپ داپقا سالدى. قىزلار شاپتۇللۇقتىن يولغا قايتىپ چىققاندا ئارسلان ئۈزۈم باراڭلىرى ئارىسىدىن چىقىپ بىرنەچچە شىڭگىل ئۈزۈمنى شاپتۇللارنىڭ ئوستىگە ئاۋايلاپ قويىدى. ئۇلار ئازراق ماڭغاندىن كېيىن، ئايدىڭنىڭ چىرايىنى كۆزىتىپ كېلىۋاتقان يۇلتۇز:

ـــ خان ئوغۇل نەگە مۇكۈۋالـدى؟ ـــ دەپ سورىـدى ئارسـلانغا قاراپ.

ئارسلان ئەمـدى جاۋاب بېرىشـكە تەمـشىلىۋىدى. بىر تۇپ چوڭ ئەنجۇر دەرىخى تېگىدىن سۈتۈق چىقتى. ئۇ، قولياغلىقىدىكى ئەنجۇرلەرنى قويىدىغان يەر تاپالماي، بىرنەچچىنى شاپـتۇل ۋە ئۆزۈم قويۇلغان داپ ئۈستىگە قويغان بولسىمۇ بەرىبىر سىغماي قالدى.

ـــ مەڭـلا، ـــ دېـدى سۈتۈق ئەنـجـۇرلەرنى ھەمـراھلىـرىـغا ئۈزىتىپ، ـــ داپقا سىغمىسا قورساققا سىغار.

ئۇلار كۈلۈشكىنىچە ئەنـجۇرلەرنى ئېغىزلىرىغا سالـدى. ئۇلارنىڭ سىياقىدىن يەۋاتقان ئەنجۇرلىرىنىڭ كىشىگە ھۇزۇر بېرگۈدەك شېرىنـلىكى بىلىنىپ تۇراتتى.

ئۇلار ئەنجۇرنىڭ تاتلىق، شېرىـن بولۇشى ھەققىـدە سۆزلەشكەچ مېڭىپ باغدىن چىقىشتى.

باغ ئالدىدىكى دۇگلەك ھويلا باتۇرتاغـىنىڭ ھويلىسى ئىدى. ھويلىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە پېشايۋانـلىق بىرنەچچە ئېغىز ئۆي بولۇپ، ھويلىنىڭ باغ تەرىپىگە قاراپ كەتكەن كىچىك بىر ئېـرىقتا بەلـدەك سـۇزۇك سۇ ئىككىلا تەرىـپى چىم قاپلانـغان قىرغاقـنى سـۆيـۈپ شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇراتتى.

پېشايۋانلىق ئۆيلەر ئالدىدىكى سەينانىڭ ئېرىق بويىغا يېقىن بۇرجىكىدىكى سۇيىغا نىمكەشرەك گىلەم سېلىنغان بولۇپ، سۇپىنىڭ بىر بۇرجىكى يوغان بىر تۇپ چىنارغا تاقالـغانـدى. چـىنارنىڭ يوغان غولىغا ھەر خىل تېپىتكى قىلىـچ، قالقانـلار ئېسىلـغان ۋە ھەر خىـل ئۈزۈنلۇقتىكى نەيزىلەر يۆلەپ قويۇلغانىدى.

سۈتۈق ھەمراھلىرى بىلەن چىنارنىڭ يېنىغا كەلگەن چاغدا، ئېگىز

بويلۇق، تەمبەل، يېشى بىر يەرگە بارغىنىغا قارىماي بەستىدىن كۆچ ـ جاسارەت تېشىپ تۇرغان، چار ساقال بىر كىشى چاققان كەكسى بىلەن يوغان بىر نەيزىنىڭ سېپىنى سىلغايتىۋاتاتتى. ئۇ ئىشقا شۇنچىلىك بېرىلىپ كەتكەنىدىكى، ئۆز يېنىغا يېقىنلاپ كەلگەنلەرنى تۈيمايتتى ۋە تۆگۈچى يېشىلىپ كەتكەنلىكتىن ھەدەپ ئىشىغا كاشىلا قىلىپ چۈشۈۋېلىۋاتقان چاچلىرىنى كۆزىدىن نېرى قىلىش ئۈچۈن بېشىنى ئىككى تەرەپكە سىلكىيتتى.

ــ ھارمىغايلا باتۇرتاغا، ــ دېدى كەلگەنلەر ئىچىدىن سۈتۈق باشلاپ ئوڭ قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ، ــ قوللىرى بىردەمدۇ بىكار تۇرمايدۇ ـ دە، بۇرھان ئىشلىرىغا بەرىكەت بەرگەي.

باتۇرتاغا چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈردى، ئۆزىگە قاراپ كۈلۈپ تۇرغان ئەزىمەتلەرگە زوقلىنىپ قارىۋېتىپ تاتۇق ئىزلىرى قالغان يۈزىدىكى تەرلىرىنى يېڭى بىلەنلا سۈرتتى.

ــ ئامىتابا، ــ دېدى ئۇ ئوڭ قولىدىكى كەكە ۋە سول قولىدىكى نەيزىنىڭ سېپىنى يەرگە قويۇپ، ــ بۇرھان دېگىنىمىزدەك ياردەم قىلغاي، خان ئوغۇل!

باشقىلارمۇ سۈتۈقنىڭ كەينىدىن باتۇرتاغا بىلەن ئامانلىشىپ كۆرۈشتى.

باتۇرتاغا سۈتۈقنىڭ دادىسى بازىر قاراخانىنىڭ نۇرغۇن قېتىملىق جەڭ يۈرۈشلىرىدە بىللە بولغان سادىق، يېقىن قولداشلىرىدىن بىرى ئىدى. ئۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا خانلىق چېرىكلەرنىڭ سۆكمەن①

---

① سۆكمەن ــ خان تەرىپىدىن باتۇرلارغا بېرىلىدىغان ئۇنۋان.

ئۇنۇڭانىدىكى چېرىكباشى ئىدى. ئۇ سۆكمەن ۋاقتىدا چېرىكلەرنى ئوبدان تەربىيە قىلغان، ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا جەڭ مەشقىنى چىڭ تۇتقان، رەسمىي جەڭلەردە بولسا چېرىكلەرگە چېڭىرلىك بىلەن باش-چىلىق قىلىپ كۆپ قېتىم ئۇتۇق قازانغاندى. چېرىكلەر باتۇرلۇقى، ئەپچىللىكى، قورقماي ئالدىن بۆسۈپ جەڭ قىلىدىغانلىقى ئۇچۇن باتۇرتاغنى ياخشى كۆرەتتى. بازبر قاراخانىمۇ ئۇنىڭ ھەمىشە ئۇتۇقلۇق جەڭ قىلىدىغانلىقى؛ جەڭ مەيدانلىرىدا ئۆزى مۇستەقىل پىكىر يۇرگۈزۈپ، جانلىق سەپ تۇزۇپ، ماھىرلىق بىلەن ياغنى چىقىمدار قىلالايدىغانلىقى؛ شۇنداق تۇرۇقلۇق شۆھرەتتىن قاچىدە-غانلىقى، تەمەگەر ئەمەسلىكى ۋە خاندانلىققا سادىقەتمەنلىكى ئۇچۇن ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ بوۋا-ئەجدادلىرى قۇللار تەبىقىسىدىن ئىدى، بازبر قاراخانىنىڭ دادىسى كۇل بىلگە بانتېكىن ئورخۇن دەرياسى بويىدىن ئالتاي تېغىغا ئاتلاپ ئۆتكەندە، ئۇنىڭ بوۋىسى ئېرتىش دەرياسى بويىغا مۆكۈنۇپ باسقۇن قىلىشقا تەييارلانغان يول توسارلارنى سېزىپ قېلىپ بانتېكىن خانغا مەلۇم قىلغان. بانتېكىن جەڭدىن كېيىن ئۇنى قۇللۇقتىن خالاس قىلىپلا قالماي بىر بۆلۈك چېرىكلەرگە يۇزباشى قىلىپ تەينىلىگەن. ئۇنىڭ دادىسى بولسا، باتۇرتاغا تېخى كىچىكلىكىدىلا بازبر قاراخانىنىڭ ئەڭ قەيسەر چېرىك مىڭباشىلىرىدىن بىرى ئىدى. كېيىن ئۇنىڭ دادىسى ياشىنىپ چېرىكلىك ئىشىدىن قېلىپ خان تەربىيىدىن تەركەن① قىلىپ تەينىلەنگەن. باتۇرتاغنىڭ ھاياتى خان چېرىكلىرى قاتاردا ئۆتكىنىگە ۋە بارا-بارا ئوردۇغا يېقىنلىشىپ خان جەمەتلىرى بىلەن

---

① تەركەن — ۋىلايەت ھۆكۈمدارى، خان تەربىيىدىن مەخسۇس تەينىلىنىدۇ.

بىلله بولغىنىغا قارىماي، زاتىدىن تارتىپ ئېلىپ كەلگەن تەربىيە ۋە گۈزەكلىكىدە سىڭىپ كەتكەن يوقۇللارغا مايىللىق ھېسسىياتى ئۇنىڭ كۆڭلىدىن كۆتۈرۈلمىگەنىدى. شۇڭا ئۇ، ئۆز ئىمكانىيىتى يار بەرگەن دائىرىدە ھەرقانچە چىقىمدار بولغان جەڭدىن كېيىنمۇ چېرىكلىرىنى ياغىي تەرەپنىڭ چېرىكى ۋە پۇقرالىرىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشقا قويمايتتى. تىنچ-ئامانلىق شارائىتلاردا يوقۇللارغا قولىدىن كېلىشىچە غەمخورلۇق قىلىپلا قالماي، باي-تۆرىلەرنىڭ زۇلۇم سالغىنىنى كۆرسىلا چەكلەيتتى، ئاڭلىسا توسۇيتتى. شۇڭا، پۇقرالار ئارىسىدا ئۇنىڭ نامى ئىززەتلىك، ئۆزى ئايرۇيلۇق ئىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن ئوردۇ ئىچى ۋە سىرتىدىكى بىر بۆلۈك يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر، ئەمەلدارلار ئۇنى ياقتۇرماي ئۆچ كۆرەتتى. پۈرسەت تاپسىلا ئۇنى چەتكە قاقاتتى. باتۇرتاغا بۇلارنى بىلەتتى، ئۇمۇ ئېپى كەلسىلا ھېلىقىدەكلەر بىلەن ئېلىشىپ تۇراتتى.

بازىر قاراخان ھاكىمىيىتىنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىدە يۇقىرى تەبىقىدىكى ئاچكۆز، پاراخور، بۇلاڭچى ئەمەلدارلار دۆلەتنىڭ بەزى مۇھىم ھوقۇقىنى ئاستا-ئاستا ئىگەللىۋېلىشتى. يۇرتتا زوراۋانلىق تېخىمۇ كۈچەيدى. ئوردۇ ئەتراپىدا بۇزۇقچىلىق ئاۋۇپ، ئەمەلدارلار-نىڭ يۇرتقا سالغان ئالۋاڭ-سېلىقلىرى كۆپەيىپ كەتتى. ئۇلار يەتمىگىنىگە دۆلەتنىڭ پۇل ئامبىرىغا قول سوزىدىغان دەرىجىگە يېتىشتى، ۋەيرانچىلىق ھەممىلا يەردە كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى...

بازىر قاراخان بۇ مەزگىللەردە ئېغىر ئاغرىق تۈپەيلىدىن زەئىپلىشىپ كەتكەن، ئۆز نامى بىلەن قىلىنىۋاتقان ناشايان ئىشلارنى چەكلەش، پاراكەندىچىلىكلەرنى تۈزىتىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئەمەس

ئىدى. ئەلىنىڭ زارى، دۆلەتىنىڭ ئەھۋالى، ئوردۇنىڭ ئىشلىرى ئۈنىڭغا تۇز، توغرا يەتكۈزۈلمەيتتى. خانىنىڭ ئەتراپىنى پىتنەخورلار، ھەسەتخورلار، كۆڭلى قارا چېقىمچىلار قورشىۋالغانىدى. بۇ مۇنا-پىقلارچە ئىش قىلىۋاتقان بىر توپ كىشىلەرنىڭ كەينىدە بازبرخانىنىڭ دادا بىر ئاكىسى، تالاستا ئوردۇسى بار ئوغۇلچاق بۇغراخان يىراق-تىن ھمايە بولۇپ تۇراتتى. شۇنداق بولغانلىقتىن، ئۇلار ئۆزىنىڭ گۈناھلىق خىياللىرىنى بەھۇزۇر ئىشقا ئاشۇرۇۋاتاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم ئوردۇ ئۆگىلىرى① ئوردۇدىن ھەيدىلىشكە، ئىشتىن چەتلىتىلىشكە ئۇچرىدى. باتۇرتاغمۇ چەتكە تېپىلگەن چېرىكباشلىرىنىڭ بىرسى ئىدى.

بازبر قاراخان ئۆلگەندە، ئەلنەنە بويىچە ۋە خانىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن قاراخان بولۇشقا تېگىشلىك سۈتۈق تېخى كىچىك ئىدى. بوۋا قاراخان كۈل بىلگە بانتېكىندىن باشلاپ قۇرۇلغان، بازبر قارا-خان ئوردۇسى ئىچىدىكى ئۇچ كىشىلىك "ئۇيغۇرۇش كېڭىشى" قارار چىقىرىشتىن ئىلگىرىلا، ئوغۇلچاق بۇغراخانىنىڭ تالاستىكى ئوردۇ "ئۇيغۇرۇش كېڭىشى" ئۇنى "قاراخان" دەپ ئېلان قىلدى. لېكىن، ئوغۇلچاق بۇغراخانىنىڭ كۆڭلىنى يىراقماي ئېلان قىلىنغان بۇ قارار ئەكس ئاۋۇال تالاس، ئاندىن ئىسپىجاپ، مۇھىمى قۇز ئوردۇ بالاساغۇن قاتارلىق مۇھىم رايونلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. تالاستىكى "ئۇيغۇرۇش كېڭىشى" قايتىدىن ئوغۇلچاق بۇغراخانىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ سۈتۈقنىڭ قاراخان بولىدىغانلىقىنى، ئەمما، ئۇ بالاغەتكە يېتىپ ھۆكۈم يۈرگۈزگۈچە بولغان ۋاقىتتا ئوغۇلچاق بۇغرا

---

① ئۆگە ــ دانىشمەن، ئاقىل.

خان ۋاقتىلىق قاراخان بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ابكىن ئۇنىڭ بۇغراخان ئۇنۋانى "قاراخان"لىققا كۆتۈرۈلمىدى.

بۇ قارارنى ئوغۇلچاق بۇغراخانىڭ قانچىلىك ۋاقىت قاراخان بولۇپ تۇرىدىغانلىقى، سۇتۇقنىڭ قايسى ۋاقىتتا بالاغەتكە يەتكەن دەپ ھېسابلىنىشى ئېيتىلمىغان بولسىمۇ، قاراخانىلار دۆلتى ئىچىدىكى زىددىيەت ۋە ئىتتىپاقسىزلىق بېسىلدى.

ئوغۇلچاق بۇغراخان ئومۇمىي قارشىلىق تۇپەيلىدىنلا بۇ قارارغا ماقۇل بولغان ۋە ئېلان قىلغان بولسىمۇ كۆڭلىدە غۇم ساقلىنىپ تۇرۇدۇ. قاراخانىلارنىڭ خانلىق تۇزۇمىدە "قاراخان" ئاتىلىشلا ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدارلىق مەنىسىگە ئىگە ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يولىدا توغرا تۇرۇۋالغان خان جەمەتىنىڭ ۋە ئاندىن كەلگۈسىدە باش كۆتۈرىدىغان سۇتۇقنىڭ قارشىلىقىنى بىرىپولىي سۇندۇرۇپ، بىر چالمىدا ئىككى پاختەك يېقىتماقچى بولۇپ ئىككى ئەخمىقانە ئىشنى قىلدى: تالاستىن بازىر ئارسلان قاراخان ئوردۇسى جايلاشقان بالاساغۇنغا خۇپىيانە جاسۇس ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئارسلان قاراخان ئېلان قىلىنىشىغا دەسلەپ قارشى چىقىقان بازىر ئارسلان قاراخان ئوردۇسىدىكى ئەڭ ئابرويلۇق ئۇچ كىشىلىك "ئۇيغۇرۇش كېڭىشى"نىڭ ئەزالىرى بولغان يۇغۇرۇش①، يابغۇ②، تۇكسىنلارنى③ بىر كېچىدىلا ئۆلتۈرۈۋەتتى.

---

① يۇغۇرۇش ــ بىرىنچى دەرىجىلىك ۋەزىر.

② يابغۇ ــ ئىككىنچى دەرىجىلىك ۋەزىر.

③ تۇكسىن ــ ئۈچىنچى دەرىجىلىك ۋەزىر. بۇلار خانىدىن تۆۋەن، باشقا ۋەزىرلەردىن يۇقىرى تۇرىدۇ.

ئاندىن بۇ سۆيىقەستنى ئۈيۈشتۈرغۇچىلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشنى ئېلان قىلىپ نورۇز ئېيىنىڭ ئاخىرىدا سامانىلارنىڭ خانى ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەتكە جەڭ قىلىش تەكلىپى ئەۋەتتى.

بالاساغۇنلۇقلار ئۇچ كىشىلىك "ئۈيغۇرۇش كېڭىشى" دىكى يۇغۇرۇش، يابغۇ، تۈكسىلارنىڭ قانداق ئۆلكەنلىكى توغرۇلۇق غۇلغۇلدا بولۇشۇۋاتقىنىدا ئوغۇلچاق بۇغراخان بىلەن ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەت ئوتتۇرىسىدا جەڭ باشلانغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ كېلىپ غۇلغۇلىلارنىمۇ، گۇمانىنىمۇ بېسىپ كەتتى.

قاراخانىلار ئېلىنىڭ دىققىتىنى چالغىتىش بىلەن تەڭ، ئۆزىنىڭ ھەممىگە قادىر ئىكەنلىكىنى نامايىش قىلىپ سۈتۈقنى "ئارسلان قارا خان" لىقىتىن مەھرۇم قىلىشقا قارىتىلغان بۇ جەڭ ئالدىراپ-سالدىراپ قىلىنغانلىقتىن ۋە ئوغۇلچاق بۇغراخاننىڭ تالاستىكى ئاز چېرىكلىرىگىلا تايانغانلىقتىن، نەتىجە "ئەگرى توقماقىغا دونايى ساپ" دېگەندەك تاماملاندى. نەيىتى دۇرۇس بولمىغان ئوغۇلچاق بۇغرا خان قاتتىق يېڭىلدى، ئۇنىڭ تالاسقا چېكىنىش يولىمۇ ئۆزۈپ تاشلىنىپ شەھەرگە كىرەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن تالاس پۇقراسىدىن ئون بەش مىڭ ئادەم ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەتكە ئەسىر ھېسابىدا قوڭ بولۇپ ئېلىپ كېتىلدى. بۇ ئەسىرلەرنىڭ ئىچىدە ئوغۇلچاق بۇغراخاننىڭ خاتۇنىمۇ بار ئىدى.

ئوغۇلچاق بۇغراخان قۇزغۇردۇ بالاساغۇنغا چېكىنىپ كەلدى. ۋەتىۋەرىكى چىقىپ كەتكەن ئوغۇلچاق بۇغراخانىنى بالاساغۇنلۇقلار ھەر ھالدا ھۆرمىتىنى قىلىپ، چېرىكلىرىگە ئاش بېرىپ قارشى ئالغانىدى. لېكىن، يوسۇن-ئادەتىنى باھانە قىلىپ ئوغۇلچاق بۇغراخاننىڭ سۈتۈقنىڭ ئانىسى — ئىنىسىنىڭ خاتۇنىغا ئۆيلىنىشى، ئۇنىڭ

ئەسلى نىيەتىنى خېلى زور دەرىجىدە ئاشكارىلاپ قويىدى. ئۇ بىرنەچچە قېتىملىق سوروئلاردا سۇتۇقنىڭ "قاراخان"لىق ئورنىغا باشقىچە نىيەتتە بولمايدىغانلىقىنى ئېلان قىلغان بولسىمۇ، ئەلنىڭ رايى ئۇنىڭدىن يېنىپ، كۆڭلى سوۋۇپ كەتكەنىدى. ئوغۇلچاق بۇغرا خان ئاستا-ئاستا سەزسىمۇ، بەربىر ئوردۇ ئىچىدىكى ئاز بىر قىسىم ئەمەلدارلار بىلەنلا ئىش پۈتمەيدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىر توپ غۇرۇرلىرىنىڭ پىچىر-پىچىرلىرىدىن ئادالەت، ئەل رايى كۆچلۈكرەك ئىكەنلىكىنى سەزدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ خان جەمەتىنىڭ ئۆزىگە سادىق بىر قىسمىنى، ئوردۇ ئىچىدىكى ھەمتاۋاق تۆرەلەرنى ۋە ئۆزىگە ئەگىشىدىغان چېرىكلەرنى ئېلىپ بالاساغۇندىن ئوردۇكەنت قەشقەرگە كۆچتى، ئۆزىنىڭ ئوردۇسىنى "ۋاقتىنچە" قەشقەردە قۇرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. تەبىئىيكى، بۇ كۆچۈشتە سۇتۇقنىمۇ ئانىسى بىلەن بىرگە ئېلىپ كەتتى.

ئوغۇلچاق بۇغراخانغا ئائىت بۇ بىر قاتار ئويۇنلارنىڭ ھەننىۋاسىنى باتۇرتاغا كۆرۈپ، بىلىپ تۇراتتى. لېكىن ئۇ سۇكۇت قىلاتتى. بۇنداق قىلىشىدا يەنىلا سۇتۇقنى ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسىنى كۆزدە تۇتاتتى. مەرھۇم بازىر قاراخان ۋاپاتى ئالدىدىن باتۇرتاغىنى چاقىرىپ:

— سۇتۇقنى بۇرھان بىلەن ساڭا تاپشۇردۇم، — دېگەنىدى زەئىپ، پەس بولسىمۇ ئۈمىدلىك، قەتئىيلىك بىلەن، — مەن ئۆلسەم ئاكام ئۇنىڭغا كۇن بەرمەيدۇ. ئۇنىڭغا ئىگە بولۇپ قوي سۆكمەن، ئۇنى تەربىيلە، ئۆرگەت. ئۇنىڭغا بۇرۇنىنى ۋە كېيىنىنى تولۇق سۆزلەپ بەر. مۇھىمى، ھۇنەرنىكنى بەر...

باتۇرتاغا ۋەدە بەرگەن ۋە ساكيامونىنىڭ كىچىكىنە بۇتىنى

شەپى كەلتۈرۈپ قەسەم قىلغانىدى.

مانا، ئارىدىن سەككىز يىل ئۆتتى. باتۇرتاغا ۋەدىسىگە ئاساسەن سۈتۈقىقا ئۆرگەتىتى، ماھارىتىنى، ھۈنىرىنى، ئەقىلىنى بەردى. زېرەك سۈتۈق تېخى بىرمۇنچە جەڭ ماھارىتىدە باتۇرتاغىنى ھەيران قالدۇرۇپ باشقىچە ھۇجۇم قىلىش ۋە يېڭىچە مۇداپىئە قىلىش ئۇسۇللىرىنى تاپقانىدى.

باتۇرتاغا ئوغلى ئارسلاننى، قىزى ئايدىڭنى ۋە بۇرۇن جەڭلەردە يانتاياق بولۇپ بىللە ئۆتكەن بىر دوستىنىڭ يېتىم قالغان قىزى يۈلتۈزنى بىللە تەربىيىلىگەنىدى. يۈلتۈز ئايدىڭ بىلەن بىر دېمەتلىك بولۇپ كىچىكىدىنلا بىللە ئويناپ، بىللە ئوقۇپ، بىللە ئۆستى. يۈلتۈزنىڭ دادىسى جان ئۈزەر ۋاقتىدا تاغىغا قىزىنى تاپشۇرۇپ: "سەن بار قىزىم يېتىمسىرىمەيدۇ، مېنىڭ كۆزۈم ئوچۇق كەتمەيدۇ" دېگەنىدى.

مانا، شۇنچە يىللاردىن بۇيان بۇ ئىككى جۈپ قىز-يىگىت قوشماقتەك بىللە تەربىيىلىنىپ، بىر-بىرىگە مېھرىبان بولۇپ ئۇناق ئۆسمەكتە. ئۇلار بالاغەتكىمۇ يەتتى، چوڭ بولۇپ قالدى. مانا ئەمدى ئۇلاردا بۇرۇنقىغا ئوخشىمايدىغان خۇلق-مىجەزلەر پەيدا بولۇشقا باشلىدى. بالىلىقتىكى شوخلۇق ۋە چاقچاقلارنى تارتىنماي قىلالمايدىغان بولۇپ قېلىشتى. قانداقتۇر غايىب كۈچ ئۇلارنى بىر-بىرىگە تېخىمۇ يېقىن تارتىپ، نېمىشقىدۇ ئۆزئارا ئۆدۈكلەيدىغان بولۇپ قالدى. بۇ نېمە ئىش؟ بالىلار بۇنىڭغا تېخى جاۋاب بېرەلمەيتتى...

باتۇرتاغا بالىلاردىكى ھەرقانداق بىر ئۆزگىرىشنى، ھەتتا ئۇ ئەڭ نازۇك ھېسسىي ئۆزگىرىش بولسىمۇ سېزىپ تۇراتتى. ئۇ، چەتنىڭ تەسىرى بولمىغان بۇ ئۆزگىرىش ئۆز شېخىدا مېۋە بەرسۇن

دەپ، ئۆز بىساتىدىكى ھېچقانداق گەپ-سۆز ياكى ئىما-ئىشارەتلەر بىلەن چاندۇرۇپ قويمايتتى.

— ھە، كېلىڭلار، — دېدى باتۇرتاغا بالىلارغا قاراپ، — دۇنيادا جىم تۇرىدىغان بىرمۇ نەرسە يوق، — ئۇ، قولىدىكى نەيزىنى چىنارغا يۆلەپ قويۇپ سۇتۇققا قاراپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — ماۋۇ چىنار جىم تۇرۇپتىمۇ؟ يەرچۇ؟ كۈن، ئاي، يۇلتۇزلار چۇ؟ ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى جىم ئەمەس. ئادەم تېخىمۇ جىم تۇرالمايدۇ-دە! جىم بولغاندا ئۆلىدۇ، ھەرقانداق نەرسە ئۆلگەندە ئاندىن جىم بولىدۇ. ھە، ھە... قېنى، ئولتۇرۇڭلار...

يۇلتۇز يۇگۇرۇپ كىرىپ كېتىپ ئۆيدىن خېلى چوڭ بىر مىس لېگەن ئېلىپ چىقتى، داپتىكى مېۋىنى ئېرىتتا يۇيۇپ كېلىپ لېگەنگە سېلىپ سۇيىغا قويدى. سۇتۇققا ياغلىقىدىكى ئەنجۈرنىمۇ يۇيۇپ كېلىپ لېگەنگە تىزدى. بالىلار باتۇرتاغنىڭ ئىككى يېنىدا ئولتۇرۇشتى.

— توغرا ئېيتتىڭىز تاغا، — دېدى سۇتۇق بىرئاز ھاياجانلىنىپ، — ئادەم جىم تۇرمايدۇ، مەن چوڭراق ھەربىكەت قىلاي دەيمەن...

ھەممەيلەن سۇتۇققا تىكىلىشتى. تاغا بولسا سۇتۇققا نېمە دېمەكچىلىكىنى بىلەتتى، شۇنداقتىمۇ ئۇ سىناپ سورىدى:

— قانداق چوڭراق ھەربىكەت ئۇ، ئوغلۇم، بۇ نېمە دېگىنىڭىز؟

— تاغام ئوغۇلچاقتىن خانلىقنى تارتىۋالماقچىمەن! — سۇتۇققا سالماق بىلەن ئېيتىلغان بۇ سۆزىدىن ئۇنىڭ قەتئىي نىيىتىكە كەلگەنلىكى روشەن كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

بالىلار جىددىي قىياپەتتە بىر-بىرىگە قاراشتى. يۇلتۇز ئايدىڭغا

بىرنېمە دېمەكچى ئىدى، ئايدىكى يۇلتۇزنىڭ پېشىنى تارتىپ قويدى.

ــ ھە، تارتۋالماقچىمەن! ــ دېدى سۇتۇق جىددىيلىشىپ، ــ تارتۋالمىسام ئۇ، ئۆزلۈكىدىن بەرمەيدۇ. ئون ئالتە يېشىمدا بىرىشى كېرەك ئىدى، بەرمىدى. ئون سەككىزگە كىردىم، يەنە بەرمىسە... كۆردۈڭلارغۇ، ئەلنىڭ خارابلاشقان ھالىنى، يات-ياغىنىڭ بوزەك قىلىشىغا يەنە چىداپ تۇرىدىغىنىمىز مۇبەر مۇشەققەتلەر بىلەن بەرپا قىلغان خانىدانلىق تاغامنىڭ كاساپىتىدىن بۆلۈنۈپ كەتسۇنمۇ؟

ــ سۆزىگىز توغرا، ئوغلۇم سۇتۇق، ــ دېدى باتۇرتاغا ئوڭ قولىنىڭ كۆرسەتكۈچ بارمىقى بىلەن ساقلىنى تاتىلاپ، ــ مەن سىزدىن بۇ سۆزنى خېلىدىن بېرى كۈتكەنىدىم. خانلىقنى قولىگىزغا ئېلىش كېرەك، بەرمىسە سىز دېگەندەك تارتىۋېلىش كېرەك. ئەمما، تېخى ۋاقتى كەلمىدى.

ــ سىزنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرىگىزنى ئانامنىڭ ئاغزىدىنمۇ ئاڭلىدىم، ــ دېدى سۇتۇق غەزەپ بىلەن، ــ ئۇنىڭ قۇزغۇردۇ بالاسى غۇندىكى چاغدىلا قاراخانىلىقنى ماڭا تاپشۇرماقچى بولغانلىقى ھەققىدە خان جەمەتىدىكىلەرگە ۋە پۇتكۈل ئەلگە بەرگەن ۋەدىسى نەگە كەتتى؟ قاچانغىچە كۈتىمەن؟ ۋاقىت ئۆزى كېلىپ بېرەمدۇ؟

سۇتۇق ئورنىدىن قوپتى، ئويچان قىياپەتتە ئاستا مېڭىپ بىرىپ چىنار شېخىغا ئېسىلىق بىر قىلىچنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ چىنارنىڭ بىر چوڭ شېخىنى چېپىپ چۈشۈردى. بالىلار چۆچۈپ كېتىشتى.

ــ چىنار شېخىنى غەزەپ بىلەن چېپىپ چۈشۈرۈش، ئوغلۇم، ئاسان، ــ دېدى باتۇرتاغا ئورنىدىن قوپۇپ، ــ ئوردۇغا قېقىلغان

تۇرۇكنى چېپىپ چۈشۈرۈش ئاسان ئىش ئەمەس. خانىمنىڭ ھېلىغىچە ۋەدىسىنى ئورۇنلىمىغانلىقى ئىشىنىڭ قېيىن ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. سىزگە يەنە كۈچ كېرەك، ئۆملۈك كېرەك، دوستلارنى ئۈيۈشتۈرۈش، تاۋلاش كېرەك.

سۈتۈق بىرئاز ئۆزىنى بېسىۋالدى، دوستلارمۇ "توغرا، توغرا" دېيىشتى ۋە ئوشۇق گەپ قىلماستىن، چېرىك مەشقى قىلىش ئۈچۈن كىيىملىرىنى يەڭگۈشلەشكە كىرىپ كەتتى.

بالىلار چېرىك مەشقى قىلماقتا، ئۈچىسىغا تەڭگىلىك قۇياق ۋە بېشىغا مىس باشلىق كىيگەن ياشلار باتۇرتاغنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ قىلىچۇازلىق مەشقى ئۆتكۈزمەكتە. بالىلار غەزەپلىك، غەيرەتلىك. ئۇلار گويا ياۋۇز ياغى بىلەن ئېلىشىۋاتقاندەك قاتتىق ھەرىكەت قىلماقتا. بولۇپمۇ سۈتۈقنىڭ قوشۇمىلىرى تۇرۇلگەن، ئۇنىڭ ھەربكتى، قىلىچ ئۇرۇشلىرى، چەبدەسلىكى كىشىنى قىزىقتۇرىدۇ، ئۇلار بىردەم مەشق قىلغاندىن كېيىن باتۇرتاغا قىلىچنىڭ ئۇچىنى يەرگە قارىتتى. ھەممەيلەن "شاق" قىلىپ پۈتىنى جۈپلەپ توختىدى ۋە ئازراق دەم ئېلىشتى. دەم ئېلىش تۈگىگەندىن كېيىن يەنە مەشقنى باشلىۋەتتى. ئەمدى بالىلار بىر-بىرى بىلەن ئېلىشماقتا. سۈتۈق بىلەن ئارسلان ئىككىسى قىلىچلىرىنى شۇنداق كۈچ بىلەن ئۇرۇشاتتىكى، ئەگەر توسقۇ ۋە قۇياق بولمىسا قانداق بولاتتىكىن-تاڭ... ئىككى قىز نەيزىلەشمەكتە. كۈچلىرى تەڭ، گايدا ئايدىڭ، گايدا يۇلتۇز ئۈستۈن كېلەتتى...

مەشق توختاپ ئۇلار سۇيغا قاراپ ماڭغاندى، ئايدىڭ كېتىۋېتىپلا سۈتۈقنى ئارقىسىدىن چاپۇتلاپ يەرگە يىقتتى. سۈتۈق چاپسان قوبۇپ ئايدىڭغا ئېتىلدى. لېكىن ئايدىڭ دەرھال تىزلىنىپ قول

كۆتۈردى:

ــ ئەتىكى خان باشچىم، بىر قوشۇق قېنىمنى قالدۇرغايلا، ــ دېدى ئۇ چاقچاق ئارىلاش.

ھەممەيلەن قاقاقلاپ كۈلۈشتى. سۈتۈق ئايدىڭنى قولىتۇقىدىن يۆلەپ تۇرغۇزۇۋېتىپ:

ــ ئارقىدىن كېلىپ چاپۇتلىسا يىقىلمايدىغان كىم بار؟ ــ دېدى. ئايدىڭ كۈلۈپ تۇرۇپ:

ــ خان ئوغۇلنىڭ ھەمىشە ئالدى-ئارقىسىغا پەخەس بولۇپ يۈرۈشى ئۈچۈن بىر قېتىم چاپۇتلاپ قويدۇم، ــ دېدى.

ئۇلار كۈلە-كۈلە ئىرىقتا قول يۇيۇشتى. بىر-بىرىگە سۇ چېچىپ ئويناشتى، كېيىن سۇپىغا كېلىپ لىگەندىكى مېۋىلەرنى ئىشتىھا بىلەن يېيىشكە باشلىدى...

ــ ھە بالىلار، ــ دېدى باتۇرتاغا بالىلارغا ئازراق ئېگىلىپ، ــ ئۆتكەن قېتىم گېپىنى قىلىشقان ئوردۇ ئۇقۇلغا① يېڭى كىرگەن بالا بىلەن ئوبدان تونۇشۇۋېلىڭلار. ئۇ ئوبدان بالا، ئۇنىڭ ئاتىسى مەرھۇم بازىر قاراخانىنىڭ ئۆگىلىرىدىن بولغان ئېسىل كىشى ئىدى، ئۇنى بالاساغۇندا ئوردۇ ئەمەس، ئەل ئىچىدىمۇ ھەممە كىشى ئوبدان كۆرەتتى، بالا ئاتىنىڭ ئىزنى بېسىشى كېرەك.

ــ بىز ئۇنىڭ بىلەن تونۇشتۇق، ــ دېدى سۈتۈق، ــ ئېتى "ئىلىك" ئىكەن. ئۆزىمۇ سىز دېگەندەك بالاساغۇنلۇقمەن دەيدۇ، دوستلىشىپ قالدۇق، راستلا ئوبدان، مىجەزى ئوڭلۇق.

ــ ياخشى، ــ دېدى باتۇرتاغا رازى بولۇپ، ــ ئۇ بالا كەلگۈسىدە

---

① ئوقۇل ــ مەكتەپ.

ئادەم بولىدۇ. ئۇنىڭغا بۇ يەردە يالغۇزلۇق يېتىپ قالماسلىقى ئۈچۈن يارەم بېرىڭلار.

بالىلار ماقۇل بولۇشتى. شۇ ئەسنادا زىل ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇلار ئىبادەت قىلىش ئۈچۈن باتۇرتاغنىڭ بۇت قويۇلغان ئۆيىگە قاراپ مېڭىشتى.

ئىككىنچى باب

ئوردۇ ئوقۇلىدا

پىشايۇانلىق، تۇۋرۇكلىرى ھاۋا رەڭ سىر بىلەن سىرلانغان كەڭ ئوقۇل بىناسى ئازادە، پاكىز ئىدى. كۆك ۋە يېشىل رەڭلىك ئەينەك قويۇلغان كەڭ پەنجىرىلىرى ئۆتكۈر قۇياش نۇرىدا يالتىراپ تۇراتتى. سىنىپ ئىچىدە، تۆردىكى پەسرەك تاختا سۇپىدا، كۆرپە ئۈستىدە سالاپەتلىك كىيىنگەن، تۇرقى كېلىشكەن، بويىغا ساقال ئوقۇتقۇچى راھىب باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇپ، ئالدىدىكى تەكىيىگە قويۇلغان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى چوڭ، قېلىن نومغا قاراپ بالىلارغا سۆزلىمەكتە. تۆۋەندە ــ گۇلۇك، قېلىن، يىپ پالاس ئۈستىدە ئوقۇغۇچىلار قاتار تىزىلىپ باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇشاتتى. ھەر قاتاردا سەككىزدىن بالا، ھەممىسىنىڭ ئالدىدا رېيىل①، ئۇنىڭغا كىچىكرەك كىتابلار قويۇلغانىدى. ئالدىنقى قاتاردا سۈتۈق ۋە بىرنەچچە ئالىپتە كىيىنگەن باللار، ئارقىدا ئارسلان، ئىلىك، ئۇچىنچى قاتاردا ئايدىك، يۇلتۇز ۋە يەنە ئىككى قىز ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بىرىنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىدىن قارىغاندا خان جەمەتىدىكى بالىلاردىن نامراتلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. باشقا قاتارلاردا قىز-ئوغۇل ئارىلاش ئولتۇرۇشاتتى، بەشىنچى قاتاردا، ئاددىيراق كىيىنگەن بىر جۇپ قىز-يىگىت

---

① رېيىل ــ كىتاب قويىدىغان كىچىك قاتلىما شىرە.

ئولتۇراتتى. يىگىت قاڭشارلىق، چاچلىرى بۇدۇرە، قارامتۇل چىراي، قوشۇمسى تۇرۇك، قولى قاتمال. بارماقلىرىدا قاداقلار بار ئىدى. بۇنىڭدىن، ئۇنىڭ نۇرغۇن ئېغىر، جىسمانىي ئەمگەك قىلغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. قىز بولسا زىلۋا بويلۇق، كەڭ پېشانە، قاڭشارلىق، قوشۇما قاش، ماڭلايلىرىدىن كىچىك ئۆرۈلگەن سېكىسەكىلىرى ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئۇ، كۇلگۇنچەك قارا كۆزلىرىنى ئازراق قىسىپ، يېنىدا ئولتۇرغان يىگىتكە لاپ-لاپ قاراپ قويياتتى ۋە چۆچۈگەن باچكىدەك ئەتراپقا كۆز تاشلاپ قويياتتى.

ئوقۇتقۇچى راھىب بۇددا دىنىنىڭ تەلىماتلىرىدىن سۆزلىمەكتە ئىدى:

"ھايات كۈلپەتلىك ئىشتۇر. كىشى يەنە بىر دۇنيادىكى قۇتقا ئىنتىلىشى كېرەك، نېرۋانىغا ئۆتۈشكە تىرىشىش كېرەك، پۈتمىشكە تەن بېرىشى كېرەك... بۇتساتۋا ــ ئۇلۇغ، دۇنيادا بۇتساتۋادىن ئۇلۇغ ۋە يۇقىرىسى يوق. ئۇلۇغ بۇتساتۋاغا تېڭىنىش ھەربىر كىشىنىڭ ئالدىنقى ئىشى... دۇنيادىكى ھەممە يارالمىشلار تەڭسىز بولىدۇ. ئۇلۇسلار، كىشىلەر يۇقىرى-تۆۋەن بۆلۈنگەن بولىدۇ. تۆۋەنلەر يۇقىرىلارغا باش ئېگىشى، يۇقىرىلار بۇيرۇغانىنى قىلىشى كېرەك، تۆۋەنلەر يۇقىرىلارغا قارشى بولماسلىقى كېرەك. بۇ تەڭرىنىڭ بۇيرۇقى. بۇتساتۋانى ئۇلۇغلاش، بۇتساتۋا ئۇلۇغلىغان كىشىلەرنى ئۇلۇغلاش كېرەك... تەڭرى بايلارنى باي قىلىپ ياراتقان، قۇل-دېدەكلەرنى نامرات قىلىپ ياراتقان..."

ئوقۇغۇچىلار كۆپ تەكرارلانغان بۇ دىنىي تەلىمنى دىققەتسىزلىك بىلەن ئاڭلىماقتا. بالىلارنىڭ كايىلىرى خۇش، كايىلىرى ناگولا، كايىلىرى خاپا... قوشۇما قاش قىز "قۇل-دېدەك" سۆزىنى ئاڭلى-

ھاندا قولىغا يىگىنە سانجىۋالغاندەك چۆچۈپ كەتتى ۋە تەرىنى تۇرۇپ ئوقۇتقۇچى راھىبقا قارىدى. ئۇنى تىترەك باستى. كېيىن ئوقۇتقۇچى راھىب شۇ تاپتا ئۇنىڭغا گويا ئۆزىنىڭ قۇلدار خوجايىنى بولۇپ كۆرۈندى... قۇلدار كۆزلىرىنى ئالايتىپ، چاڭگالىلىرىنى ئېچىپ قىزغا خىرىس قىلىپ كەلمەكتە...

ئەنە، قۇلدارنىڭ ئېچكىرى-تاشقىرى ھويلىسى، قامچا تۇتقان بىر ئاقىنانچى قىزنى چوڭ ئايۇانغا ئىتتىرىۋەتتى. قىز ئاستا بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئايۇان تۆرىدىكى تەكچىدە باداشقان قۇرۇپ كۇلۇمسىرەپ ئولتۇرغان بۇتاتۇغا قارىدى ۋە قوللىرىنى سوزغانچە تىزلىنىپ ماڭدى. ئېچكىرىكى ئۆيدىن "ھاي دېدەك!" دېگەن ئاۋاز چىقتى. لېكىن، بۇ ئاۋاز قىزنىڭ قۇلىقىغا كىرمىدى. قىز قانداقتۇر بىر روھىي تەسىرات بىلەن بۇتاتۇانىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇراتتى ۋە ئۇنىڭدىن ئەركىنلىك، قۇت تىلەيتتى. ئۇ، ئېچىدە بىرنېمىلەرنى دەپ پىچىرلايتتى، كۆزلىرىدىن يامغۇردەك ياش قۇيۇلاتتى. "ئاھ، بۇتاتۇا، مېنى ئازاد قىلغىن، يا جېنىمنى ئالغىن، جېنىم بەك قىينىلىپ كەتتى..." دەيتتى پىچىرلاپ. كېيىن ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا قورقۇنچلۇق ئەھۋال پەيدا بولدى: قارا تۇتەك ئېچىدە بۇتاتۇا ئاستا ھەركەتكە كەلدى. ئىككى قولى قىزغا سوزۇلغان، يوغان ئاغزى سەت ئېچىلغان بۇتاتۇا ئولتۇرغان پېتى ۋارقىراپ قىز ياقىغا سۈرۈلۈپ كەلمەكتە. ئۆيدە دەھشەتلىك ئاۋاز كۆتۈرۈلدى. قىز قاتتىق قورقۇپ كەتتى ۋە ۋارقىرغىنىچە ئىككى قولى بىلەن كۆزىنى ئېتىپ يەرگە يىقىلدى...

ئېچكىرىكى ئۆيدىن يەنە "ھاي دېدەك!" دەپ قاتتىق ۋارقىرغان ئاۋاز ئاڭلاندى، قىز چۆچۈپ كەتتى. ئۇ تېخى كۆزىنى ئاچا-ئاچمايلا

بىر چاڭگال ئۇنىڭ چېچىدىن قاماپ تۇتۇپ ئىچكىرىگە سۆرىدى، قىز سۆرۈلۈپ ئىشىكتىن كىرىپ كېتىپ بارغىنىچە ئارانلىقتا ئارقىغا بىر قارىغانىدى، قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ۋارقىراۋاتقان بۇتىنى ۋانى كۆردى...

يەردە دومىلاپ ياتقان قىز قاتتىق ئۇرۇلغان قامچىنىڭ زەربىسى بىلەن كۆزىنى مىڭ تەسلىكتە ئازراق ئېچىپ، ئالدىدا كېرىلىپ تۇرغان ئۆتۈكلۈك ئىككى پۇتىنى كۆردى. ئۇ، ئاستا بېشىنى كۆتۈردى... بېشىدا بۇتىنى ۋادىنىمۇ سەت، قورقۇنچلۇق، ئۇزۇن ساقال، كومشار بۇرۇن، يوغان قورساق قۇلدار قوللىرىنى بېلىگە تىرەپ هومىيىپ تۇرۇپتۇ. قىز بېشى ئۇستىدە كۆتۈرۈلگەن قامچىنى كۆرۈپلا قوللىرى بىلەن كۆزىنى ئېتىۋالدى، كېيىن ۋاي-ۋايلاپ يەردە دومىلىدى...

ــ قايسىڭ بار! ــ دەپ ۋارقىرىدى قۇلدار.

ــ خوش، ــ دېگىنىچە بىرسى كىردى، قۇلدار ئۇنىڭغا قولى بىلەن قىزنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ "ئەپچىقىۋەت" دېگەن مەنىدە شەرەت قىلدى. خىزمەتچى هوشسىز ياتقان جاننى قول-پۇتلىرىنى ساڭگىلىتىپ كۆتۈرۈپ ئەپچىقىپ كەتتى...

قىز يېرىم قاراڭغۇ بىر ئۆيگە ئېچىدە، پاخال ئۈستىدە هوشىغا كەلدى، قارىغۇدەك بولسا، بەستلىك، قارامتۇل، بۇدۇرە چاچلىق بىر يىگىت ئۇنىڭ بېشىنى تىزىغا ئېلىپ سىلاپ ئولتۇرۇپتۇ... قىز رەھمەت ئېيتماقسىدە يىگىتنىڭ قولىنى چىڭ سىقتى...

ئۇ، بېقىنىنى بىرسىنىڭ جەينەكلەۋاتقىنىنى تۇيۇپ ئېسىنى يىغدى. راستتىن ئۇ بىرسىنىڭ قولىنى چىڭ سىقۋاتقانلىقىنى سەزدى، چۆچۈپ ئىككى تەرىپىگە قارىسا، بۇ ئوقۇل، يېنىدىكى يىگىت ئۇنىڭغا

كۆلۈمسىرەپ قاراپ ئولتۇرۇپتۇ... قىز پۈتۈن بەدىنىنىڭ "شۇرىدە" قىلغاندەك بولغانلىقىنى سەزدى. يىگىت قىزنى "دەرسكە قارا" دېگەندەك قىلىپ ئوقۇتقۇچى ياقتا ئىملاپ قويدى...

ئوقۇتقۇچى يەنە بىرنېمىلەرنى دەپ سۆزلەۋاتاتتى. تەڭرى دەمدۇ، بۇتساتۇا دەمدۇ، باي-ئۇلۇغ، نامرات-پەس دەمدۇ، ئىشقىلىپ ئۇنىڭ سۆزلىرى قىزنىڭ قۇلىقىغا كىرمەيتتى. ئۇ، ئالدىنقى قاتاردا ئولتۇرغان سۈتۈقىنى ئارقىسىدىن كۆردى. كېيىن، ئۇنىڭ چىرايىدا خۇشاللىق ئىپادىلىرى كۆرۈندى، ئۇ كۆلۈمسىرىدى-دە، يەنە خىيالغا كەتتى...

قەشقەر — ئوردۇكەنت بازىرى قاينىغان، تىقما-تىقماق ئادەملەر، مىغ-مىغ تۆگە، ئېشەكلەر، ھارۋىلار، قاتار ئولتۇرۇشقان يايمچىلار ۋە خېرىدار تەكلىپ قىلغۇچىلارنىڭ ئاۋازى ئەتراپنى قاپلىغان. ئەنە، قۇل بازىرى، كوچا چېتىدىكى بىر سۈپىدا ئەر-ئايال، ئوغۇل-قىز قۇل، كۈڭ-دېدەكلەر روھسىز، رەتسىز تۇرماقتا. ئەرلەرنىڭ قوللىرى ئالدىغا قارىتىپ باغلىنىپ چېتىلغان، ئاياللارنىڭ بولسا قىلدىن ئېشىلگەن ئاغامچا ھالقىسىغا قول بېغىشلىرى ئۆتكۈزۈلگەن. مادارسىز، يېرىم يالىڭاچ بۇ قۇللار ئېچىنىشلىق ھالدا تۇرۇشماقتا ۋە قورقۇش، ئەندىكىش بىلەن ئەتراپقا تەلمۈرمەكتە. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قارامتۇل بىر يىگىت بىلەن قوشۇما قاش قىز ياندا تىك تۇرۇپتۇ. قىز ئويلىماقتا: "... كىمۇ سېتىۋالار، باشلىرىمىزدا يەنە قانداق قامچا-توقماقلار ئويناركىن؟! سېتىۋېلىپ ئەركىن قىلىۋېتىدىغان بىرەر مەرت كىشى چىقىپ قالمامدىكىن؟ ياق، ياق، بۇ قانداقمۇ مۇمكىن بولسۇن... ئىشقىلىپ مۇشۇ يىگىتتىن ئايرىلمىسام بولاتتىغۇ..."

قۇللار تىزىلغان كەڭ سۇپىنى كىشىلەر ئورىۋالغان. گايىلىرى

ئادەتتىكى تاماشىچىلار، گايىلىرى بولسا قۇللارغا ئىچ ئاغرىتىپ ئىچىدىن تەنىپ قويىدۇ. بىرنەچچە باي سۆيىغا چىقىپ قۇللارنى كۆرۈشكە باشلىدى. بىرسى قىز بىلەن يىگىتنىڭ ئالدىغا كېلىپ قاراپ، يىگىتنىڭ مەيدىسىگە مۇشتلاپ قويىدى، قىزنىڭ ئېگىكىنى قامچىسى بىلەن كۆتۈرۈپ، ئوڭ-سول قاراپ، رازى بولغاندەك كۈلۈمسىرىدى ۋە قوللىرىنى ماختاۋاتقان "سېيىقچىلار"غا قاراپ توۋلىدى:

— هاي، ماۋۇ قوللار كىمنىڭ؟ — قامچا بىلەن بىر جۈپ قول-كۈكنى كۆرسەتتى ئۇ.

— مانا باي، مەن كەلدىم، — قول بازىرىنىڭ يېنىدىكى كۆتۈرمە تاختاي سۆيىدا ئولتۇرۇپ چاي ئىچىۋاتقان قول بېدىكلىرىنىڭ ئارىسىدىن ئېگىز بوي، قاتاڭغۇر، كوسا بىر بېدىك يۈگۈرۈپ كەلدى، — قېنى، كۆرسىلە باي. بۇلارنىڭ ھەممىۋاسى سىلىگە ئالتۇن، كۈمۈش دۆۋىلەپ بېرىدىغان ئەزىمەت كۈڭ ۋە گۈلدەك نازۇك دېدەكلەر...

باي ئۇنىڭ ماختاشلىرىغا ئېرەن قىلماي يىگىت بىلەن قىزغا قاراپلا تۇراتتى.

— باھاسى نەچچە پۇل؟ — سورىدى باي بېدىكىنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ.

— كۈكنىڭ باھاسى مىڭ بەش يۈز تەڭگە، — بېدىك يىگىتنىڭ قۇۋۇەتلىك يالىڭاچ مۇرىسىگە پاقىشتىپ ئۇرۇپ قويدى، — سىلى بۇنى سېتىۋېلىش بىلەن يوقتىدىغانلىرى مىڭ بەش يۈز تەڭگە، لېكىن، كۈڭ بۇنچىلىك بايلىقنى نېرىسى بىر يىل، بېرىسى سەككىز-توققۇز ئايدا تولۇق يارىتىپ بېرەلەيدۇ، ئاندىن پۇتۇن ئۆمرى ھايىنىغا قالدۇ، — ئۇ يەنە ئاغزى بېسىلماي سۆزلىگىنىچە قىزنىڭ يېنىغا كەلدى ۋە

ئەتراپقا ئولىشۋالغان قۇل ئالغۇچى، ساتقۇچى ۋە باشقا تاماشا كۆر-گۈچىلەرگە بىر قارىۋېتىپ تېخىمۇ ئەزۋەيلەپ سۆزلەشكە باشلىدى، — مانا بۇ ئايغا ئوخشايدىغان دېدەكنىڭ باھاسىمۇ ئەرزان، ئىككى مىڭ تەڭگە. ئۇ سىلىگە كەچكىچە ئىشلەپ بېرىدۇ، ئاخشىمى-ئەتىلىرى ناخشا ئېيتىپ بېرىدۇ، ئۇنىڭ ئاۋازى ساندۇلاچتىنمۇ سۈزۈك ۋە جارانلىق، ئۇ ئۇسۇلمۇ ئويناپ بېرەلەيدۇ. ئۇنىڭ ھەرىكەتلىرى بۇلۇتتەك يېنىك، مېڭىشلىرى كېيىكتەك چاقان... ئۇنىڭ جامالى بىلەن سىلى كېچىلىرى ئۆيلىرىگە بىر ئوتقاشنى كەم ياقىلا...

خېرىدار باينىڭ شۇلگەيلىرى ئېقىپ، يېگىت بىلەن قىزغا ئېچىر-قاپ قاراپ تۇراتتى. ئۇ ئاتا-بوۋىسىدىن تارتىپ قۇلدار بولغانلىقتىن بېدىكنىڭ ماختاشلىرىنى يېگىت بىلەن قىزنىڭ بەستىدە، رەڭگى-رويىدا كۆرۈپ تۇراتتى. باينىڭ بۇ ھالىتى بېدىكنىڭ يەنە بىر ئاش پىشىم ۋاقتىقچە ماختىشىغا سەۋەبچى بولدى. بېدىك ئاخىرى بايىنى ئۆزلىرىنىڭ سودىسى ئۈستىگە قايتۇردى:

— قېنى، پۇللىرىنى سانىمامىلا باي!

— باھاسى بەك ئۇستۇن، — دېدى باي بىرھازادىن كېيىن ئېسىگە كېلىپ، — سەن بىر كۈڭ بىلەن بىر دېدەكىكە ئون قۇلنىڭ باھاسىنى سوراۋاتسەن.

بېدىك ھارامزادىلىك بىلەن كۈلۈپ كەتتى-دە:

— سىلىدەك قۇل ئىشلىتىپ، قۇل ئېلىپ ئادەتلەنگەن باي ئۇچۇن بۇ باھا ئۇستۇن ئەمەس، — دېدى ۋە ئەتراپتا تۇرغانلارغا ئاڭلىتىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — بۇ قۇللار ئۆزەمنىڭ بولسا ئىدى، ھەر-بىرىگە يۈز قۇلنىڭ باھاسىنى قويۇپ ساتاتتىم. مەن دېگەن باھا قۇل ئىگىسىنىڭ قويۇپ بەرگىنى. ماڭا تېخى ئاز-تولا چاي پۇلى بېرىدىلا.

باي هەرقانچە قىزىققان بولسىمۇ باھانى ئۇستۇن كۆردى:

ــ ئىككىسى ئىككى مىڭ تەڭگە! ــ دېدى ئۇ.

ــ سىلى قۇل ئالمايدىكەنلا، ــ دېدى بېدىك رەنجىگەندەك سالپىيىپ، ــ مەن سىلىنى قۇلىنىڭ كۆزىنى بىلىدۇ، دەپ ئويلىغان ئىكەنمەن.

ــ بوپتۇ، سېنىڭ چاي پۇلۇڭ قوشۇلۇپ ئىككى مىڭ ئىككى يۈز بولسۇن، ــ دېدى باي بەلبەغىنى بوشاتقاچ.

ــ كەم بولار باي، ــ دېدى بېدىك. ئۇ بۇ بايىنىڭ يىگىت بىلەن قىزغا ھېرىس بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۆز تەجرىبىسى بويىچە ئۇنىڭ جەزمەن ئالدىغانلىقىغا ئىشەنچ باغلىدى ۋە يەنە ھۇنىرىنى ئىشقا سالدى، ــ بۇ كۆڭلىنىڭ بىلەكلىرىنى كۆرسىتىپ باي، ــ دېدى ئۇ يىگىتنىڭ جەينىكىدىن كۆتۈرۈپ يىگىتنىڭ بېجىرىم، مۇسكۇللىرى چىڭ بىلىكىنى كۆرىستىپ، ــ بۇ، ئون قۇلنىڭ كۈچىگە تەڭ كېلىدىغان قۇۋۋەتلىك قوللار، ــ ئۇ يىگىتنىڭ جەينىكىنى قويۇۋېتىپ قىزنىڭ يېنىغا كەلدى، ــ بۇ قىزچۇ؟ بۇ تېخى شۇنچىلىك كىچىككى، ئۇنىڭ تولۇق يېتىلىشى سىلىنىڭ قوللىرى بىلەن ئىشقا ئاشقۇسى، ــ بېدىك ماختىشىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ھېلىمۇ ئەتجانىنى ئاران يېپىپ تۇرغان كۆڭلەكنىڭ مۇرىسىدىن شارتتىدە تارتىپ قىزنىڭ بېلىگىچە يىرتىۋەتتى، ــ مانا، بۇنىڭ كۆكرىكىگە قارىسلا...

ئۇ داۋاملىق سۆزلىيەلمىدى، قىزنىڭ دەھشەتلىك چىرقىراپ زوكزىيىپ ئولتۇرۇۋېلىشى بىلەنلا، بېدىكنىڭ ئېڭىكىگە قارس قىلىپ بىر پەشۋا تەگدى. بۇ پەشۋانى يىگىت ئاتقان بولۇپ، بېدىك مۇدۇرۇشتىن ئۆزىنى تۇتالمايۋاتقاندا ئۇنىڭ ئىككىنچى پەشۋاسى كېلىپ تەگدى. بېدىك ئاغزى-بۇرنىدىن ئېقىۋاتقان قاننى چاچراتـ

قىنىچە سۈپىدىن دومىلاپ چۈشۈپ كەتتى.

يىگىت بىلەن قىزنى سېتىۋالماقچى بولغان باي ھەممىدىن بالدۇر چۆچۈپ ۋارقىرىۋەتتى ۋە پۈل خالتىسىنى بەلبېغىغا بېكىتىپ كەينىگە ياندى ـ دە:

ـ بۇلار قېچىرنى توپىلاڭچىلار كەتتۇ، ئالمايمەن! ـ دېدى ئۇ.

ئەتراپتىن قىي ـ چۇ چىقىپ كەتتى. بىردىك بۇ چاغدا ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆزىنىڭ خىزمەتچىلىرىگە ۋە قۇلدارلىرىغا بۇ يەردىكى قۇنلارنى نازارەت قىلىشقا قويۇپ قويغان ئادەملىرىگە ۋارقىرىدى:

ـ ماۋۇ ئىككىسىنى ئەدەبلەڭلەر! جاجىسىنى بېرىڭلار!

قىز بۇ ۋاقىتقىچە كۆڭلىكىنىڭ يىرتىقىنى نېرى ـ بېرى چىگىپ كۆكرىكىنى توسۇپ بولغانىدى. يىگىت بولسا غەزەپ بىلەن قۇل بىردىكلىرىگە ھوممىپ قاراپ تۇراتتى.

ئىككى قۇلنىڭ ھەربىرى قۇلدارلارنىڭمۇ ئەرۋاھىنى ئۇچۇرغا ـ نىدى. شۇ تاپتا قۇل بازىرىدىكى سېتىلماقچى بولغان چوڭ ـ كىچىك قۇللارنىڭ ھەممىسى ھەربىرىگە كېلىپ قالغانىدى. بۇنى كۆرگەن قۇل بازىرىنىڭ نازارەتچىلىرىمۇ چۆچۈپ كەتتى ۋە كالتەكچىلەرنى چاقىرىشتى. قۇل بازىرىدا ئۆرە ـ تۆپە باشلانىدى...

بۇگۈن بۇ يەردە بىرنەچچە قۇل ۋە دېدەكنىڭ باشلىرى كېسىلىشى، بىرمۇنچە قول ـ ئاياغلار ناكار بولۇشى قاش بىلەن كىرپىك ئارىسىدىلا تۇراتتى. يەتتە ـ سەككىزدەك كالتەكچىلەر بايىقى يىگىت بىلەن قىزغا تاشلانغانىدى...

بىراق، شۇ چاغدا ھېچكىم توسۇۋالالمايدىغان ناغرا بىلەن سۇناي ئاۋازى يېقىنلىشىپ كەلدى. ناغرىنىڭ ئۇرۇلۇش رىتمى

بىلەن سۇنايدىن چىقۇاتقان ئاھاڭ، بۇ يەرگە قاراخان تېكىنلىرى① كېلىۋاتقىنىنى بىلدۈرەتتى. ئوردۇكەنتتە سۇتۇقتىن ئىبارەت تېكىن ئۇنۇۋانلىق بىرلا خان ئوغۇل بارلىقىنى چوڭ-كىچىك ھەممە كىشى بىلەتتى.

خەقلەر چۆچۈپ ئارقىلىرىغا قاراشتى. كوچىدا بوز ئارغىماقلىق، سۇمباتلىق بىر يېگىت پەيدا بولدى. ئۇنىڭ يېنىدا قولداشى ۋە ئار-قىسىدا ئوخشاش كىيىنگەن ئونغا يېقىن يېگىتى بار ئىدى. ئۇ سۇيىغا، سۇيا ئەتراپىغا توپلاشقان كىشىلەرگە قاراپ-دە، ئويناقلاپ تۇرغان ئارغىماقنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ توختىدى ۋە بېشىنى ئېگىپ، يېنىدىكى قولداشىدىن بىرنېمىنى سورىغاندەك قىلدى. قولداشىدىن جاۋاب ئالغاندىن كېيىن، سۇيا تەرەپكە كەلدى. كىشىلەر يول بوشاتتى، ھۇرمەت بىلدۈردى.

— بۇ يەردىكى نېمە ئالتۇپىلاڭ بۇ؟ — سورىدى بوز ئارغىماقلىق يېگىتىنىڭ يېنىدىكى تەمبەل يېگىت.

سۇيا ئۇستىدىكى كالتەكچىلەر باش ئېگىپ جىم تۇرۇشاتتى. قۇل بازىرى نازارەتچىلىرىدىن بىرى كېلىپ قولىنى جۇپلەپ پېشانىسىگە تەگكۈزۈپ تىز چۆكتى-دە، بۇ يەردە بولۇپ ئۆتكەن ئىشنى قىسقىچە سۆزلەپ بەردى.

— پەس، ئىپلاس قۇللار تەبىقىسىگە ئىبرەت قىلىش، بۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق توپىلاڭ قىلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، بۇ كۈن مۇشۇ بازاردىلا بۇ ئىككىسىنىڭ بېشىنى كېسىپ تاشلىماقچى ئىدۇق، — دېدى ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، — ئۆزلىرى شۇ پاتىپاراقچە-

---

① تېكىن — قاراخانىلار دەۋرىدە خان ئوغۇللىرى تېكىن دېيىلەتتى.

لىق ئۇستىگە كېلىپ قالدى...

قۇدارلار، قۇللارنى ئېلىپ-ساتقۇچىلار، بەدىكەلەر ۋە شۇ ئەتراپتا تۇرغان خالايىق بوز ئارغىماقلىق خان ئوغۇلىنىڭ نېمە دەپ ئىپادە بىلدۈرۈشىگە قاراپ باشلىرىنى ئەگكىنىچە جىم تۇرۇشاتتى. قۇللار بولسا ئەنئەنىگە مۇۋاپىق يەرگە چۆكۈنۈپ تىزلىنىپ ئولتۇرۇشاتتى.

ھېلىقى يىگىت بىلەن قىز بولسا تۇرقىنىمۇ بۇزمايلا، چىرايىنىمۇ ئۆزگەرتمەي ئاللىقايەرلەرگە قارىغىنىچە ھومىيىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ كۆچ-جاساراەت ئۇرغۇپ، تېشىپ تۇرغان بەستىلىرىدىن ھېچنىمىدىن قورقمايدىغانلىقىنى، ئۆتكۈر كۆز قاراشلىرىدىن ھېچنىمىگە پىسەنت قىلمايدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولاتتى. قارىغاندا ئۇلار، ئۆزلىرىنى قانداقلا قىلغىنى بىلەن ھامان ئۆلۈم كۈتۈپ تۇرۇۋاتقىنى، يالۇۇرۇش، تىز چۆكۈش بىلەن ھېچقانداق نىجاتلىققا ئېرىشەلمەيدىغانلىقىنى ئويلىغان بولسا كېرەك.

بوز ئارغىماقلىق خان ئوغۇل ئالدىدا پۈكۈلۈپ ئولتۇرغان قۇل بازىرى نازارەتچىسىدىن كۆزىنى ئېلىپ يىگىت بىلەن قىزغا چاندۇرماي زوقلىنىپ قاردى-دە، قامچا دەستىنى سلكىپ قويدى. بۇ تۇرۇشقا بېرىلگەن ئىجازەت ئىدى.

قۇل بازىرى نازارەتچىسى ئورنىدىن تۇرۇشىغلا باشقىلارمۇ بېشىنى كۆتۈرۈشتى. قۇللارغا تېخى ئۆزە بولۇشقا رۇخسەت قىلىنمايتتى، شۇڭا ئۇلار بېشىنى يەرگە قويغىنىچە دۈمچىيىپ ئولتۇرۇشاتتى.

كالتەكچىلەر قىز بىلەن يىگىتنى دىسلاپ يۈكۈندۈرۈشكە ئۇرۇندى، بىراق، ئۇ ئىككىيلەن جەينەكلىرى بىلەن ئىتتىرىپ، تىزلىرى بىلەن تېپىچەكلەپ بويۇن بەرمەيتتى. ئۇلارغا تەڭ سېلىش، كالتەك ئىشلىتىش تامامەن مۇمكىن بولمىغان ئىش بولسىمۇ،

ئالدىلىرىدا خان ئوغۇل تۇرغان چاغدا، ئىجازەتسىز ھەرىكەت قىلىش كالتەكچىلەرنىڭ ھەددى ئەمەس ئىدى.

ــ بۇ ئىككى پەس قۇلنى مېنىڭ چۈشكۈنۈمگە ئېلىپ بېرىڭلار! ــ دەپ بۇيرۇدى خان ئوغۇل قۇل بازىرى نازارەتچىسىگە. ئۇ شۇنداق دەۋېتىپ تۇرۇپ يىگىت بىلەن قىزغا يەنە بىر قېتىم زوقلىنىپ قارىۋالدى، ــ بۇنداق ئاۋات بازاردا، خەلق ئالدىدا قۇل قېنىنى پۈرىتىپ يۈرگىچىلىكى يوق. مەن ئۇلارغا خالىغىنىڭ ۋارىسىغا تازىم قىلماسلىقنىڭ ئاقۇۋىتىنى كۆرسىتىپ قويىمەن.

ــ باش ئۇستىگە! ــ دەپ قۇلۇق بىلدۈردى نازارەتچى ۋە كالتەكچىلەرگە ئىشارەت قىلدى.

كالتەكچىلەر يىگىت بىلەن قىزنى دۆشكەلەپ، ئىتتىرىپ بىرپەستىلا توپ ئىچىدىن ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

خان ئوغۇل شۇنىدىن كېيىنلا قامچا دەستىسى بىلەن قۇل بازىرى نازارەتچىسىنى ئىملاپ چاقىردى. نازارەتچى ئۇزۇن چاپىنىنىڭ پېشىگە پۇتلىشىپ يۈگۈرۈپ كەلدى ــ دە، بوز ئارغىماقنىڭ يېنىغا كېلىپ ئېگىلىپ تۇردى.

ــ قۇللارغا بەك قاتتىق مۇئامىلە قىلىنمىسۇن! ــ دېدى خان ئوغۇل پەس، لېكىن قەتئىي تەلەپپۇزدا، ــ ئۇلارغا قىلىنغان ھەربىر قاتتىقلىق، ئۇلارنىڭ جېنىنى تىكىپ قويۇشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. قان تۆكۈش ــ بىزنىڭ نەرۋانىغا ئۆتۈشمىزگە توسالغۇ بولىدۇ. بىلدىڭىزمۇ؟

ــ ئامىتابا! ــ دېدى نازارەتچى قول ئالقانلىرىنى بىر ــ بىرىگە چاپلاپ پېشانىگە تەككۈزۈپ.

ــ ئامىتابا! ــ دېيىشتى ھەممەيلەن نازارەتچىنىڭ ھەربىكىتىنى تەكرارلاپ.

شۇنىڭدىن كېيىنلا خان ئوغۇل قامچا دەستىسى ئارقىلىق مېڭىش كېرەكلىكىنى بىلدۈردى. توپ ھەربىرىكەتكە كېلىپ يول بوشاتتى. ئالدىن يۈرەر ناغرىچى ۋە سۈنايچى باشلاپ قەدەم تاشلىدى. خان ئوغۇلنىڭ ھەمراھلىرىمۇ يۈرۈپ كېتىشتى.

خالايىق ھەيران قېلىشقىنىچە تۇرۇپ قالدى. خان ئوغۇلنىڭ بايات‌تىقى ھەربىرىكەتلىرى غەلىتە ئىدى. ئۇنىڭ سۆزلىرىدىن قارشىلىق قىلغان ھېلىقى ئىككى قۇلنى قاتتىق جازالايدىغانلىقىنى مەنە چىققىنى بىلەن، ئۇلارنىڭ جېنى ئامان قالغانلىقىغا ھېچكىم گۇمان قىلمايتتى. قاراخان ۋارىسى ھېسابلانغان خان ئوغۇلغا قارشى بىرنەرسە دېيىشكە پېتىنالمىغان قۇلدارلار، ئېلىپساتارلار ۋە بېدىكلەر چىرايىدىن چاندۇرمىغاندەك قىلغىنى بىلەن چىشلىرىنى غۇچۇرلاتقىنىچە قېلىشتى.

خان ئوغۇل چۈشكۈنىكە يېتىپ كەلگەندە كالتەكچىلەر ئىككى قۇلنى موتاپ، قارماپ تۇتۇپ تۇرۇشاتتى. خان ئوغۇل قووۇق چېرىكلىرىگە ئىشارەت قىلدى، ئۇلار يول بوشتىشتى، ھەمىيلەن ئىچكىرى كىرگەندىن كېيىنلا خان ئوغۇل كالتەكچىلەرگە:

ــ سىلەر قايتىڭلار! ــ دەپ بۇيرۇدى، ئاندىن ئۆزى باشلاپ ئاتتىن چۈشۈپ يىگىتنىڭ ئالدىغا كېلىپ سورىدى، ــ يىگىت، ئېتىڭ نېمە؟

يىگىت خان ئوغۇلنى بۇرۇن ئاڭلىغان بىلەن ئۆزىنى كۆرمىگەندى. بايات‌تىندىن بېرى سۆرلۈك، ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدىغان بۇ يىگىتنىڭ گەپ-سۆزى مۇلايىم ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يۈرىكى تىنچىپ قالغانىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ باش ئۇس.دىكى ئەجەل قۇشى ئۇچۇپ كەتمىدى، دەپ تونۇدىمۇ نېمە، قوپاللىق بىلەن:

ــ ئېتىم قىلىچ، ــ دەپ جاۋاب بەردى.

ـــ ئوهۇي، قالتىس ئېتىك بارىكەنغۇ؟ ـــ دېدى خان ئوغۇل كۈلۈپ، ـــ قاچاندىن بېرى قولىمەن؟

ـــ ئون يىلدىن بېرى.

ـــ قايسى ئۇرۇقتىنمەن؟

ـــ ئۇيغۇرمەن، ـــ دېدى قىلىچ ۋە ئاچچىق بىلەن قوشۇپ قويدى، ـــ كۇچارلىق.

خان ئوغۇل قىلىچقا باشتىن ئاياغ بىر قارىۋېتىپ قىزغا بۇرالدى-دە:

ـــ سېنىك ئېتىك نېمە؟ ـــ دەپ سوردى.

ـــ قۇندۇز، ـــ دېدى قىز ۋە قىلىچقا قاراپ قويدى.

ـــ سىلەر قېرىنداشمۇ؟

يىگىت بىلەن قىز بىر-بىرىگە قاراپ قويدى-دە، سوئالغا جاۋاب بەرمەي ئىككىلىسى تەڭلا يەرگە قاردى.

خان ئوغۇل بىرنەرسىنى چۈشەنگەندەك مىيقىدا كۈلۈمسىرەپ قويۇپ:

ـــ سىلەرنى بوش قىلدىم، ـــ دېدى ئۇنىڭغا كۆتۈرۈپ، ـــ باتۇر ئىكەنسىلەر، ئەركىن ياشاڭلار. خالىساڭلار نەگە كەتسەڭلارمۇ مەيلى. قاراخانىلار تۈپرىقىنىك ھەرقانداق يېرىگە بارساڭلار ھېچكىم چېقىلالمايدىغان پۇتۇك پۈتۈپ بېرىمەن...

يىگىت بىلەن قىز بىرپەس ھاڭۇېقىپ، ئاغزىنى ئاچقىنچە تۇرۇپ قېلىشتى. ئاندىن پۈتۈشۈۋالغاندەك تەڭلا خان ئوغۇلنىك ئايىغىغا تاشلاندى-دە، كۆز ياشلىرىنى ئاققۇزۇپ مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشتى.

ـــ كېرەك ئەمەس، كېرەك ئەمەس، ـــ دېدى خان ئوغۇل تەسىرلەنگىنىدىن ئۇلارنىك بېشىنى سىلاپ ئورنىدىن تۇرغۇزۇشقا ئۇنۇ-

دەپ، ــ باتۇر باتۇرنىڭ قايىشى. ئۇرۇقتا مەن خان ئوغلى بولسامۇ، باتۇرلۇقتا سىلەر بىلەن دوست بولۇشنى خالايمەن...

ــ بىزگە مەدەت بەرگەن خان ئوغۇلىغا بۇرھان كۈچ-تور بەرگەي، ــ دېدى قىز مەكىزىگە ئېقىپ چۈشكەن ياشلىرىنىمۇ سۈرتمەستىن.

ــ بىزنى يېنىكىزغا ئېلىپ قېلىڭ بىكەچ①، ــ دېدى قىلىچ ئىلتىجا بىلەن.

خان ئوغۇل يېنىدىكى ھەمراھلىرىغا قارىدى. سالاپەتلىك يىگىت ئارسلان بېشىنى مەنىلىك لىڭشىتتى. خان ئوغۇل قەتئىيلىك بىلەن:

ــ بوپتۇ، قېلىڭلار، تەكرىنىڭ مەرھىمىتىنى تەڭ كۆرەيلى! ــ دېدى.

. . . . . .

قىز سۈتۈقىنىڭ كەينىدىن يەنە بىرھازا زوقلىنىپ قارىغاندىن كېيىن يېنىدىكى قىلىچقا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا سەپسالدى. قىلىچمۇ قۇندۇزغا ئوخشاش خىياللاردىمىدىكىن، ياكى قىزنىڭ خان ئوغۇلغا قاراپ قالغىنىنى ئاغزىدا سۆز بىلەن ئېيتىپ تۈگەتكىلى بولمايدىغان مىننەتدارلىقىنىڭ كۆز بىلەن داۋاملىق ئىپادە قىلىنىشى دەپ تونۇدىمىكىن، بىلىنەر-بىلىنمەس كۆز ھەرىكىتى بىلەن سۈتۈقىنى ئىشارە قىلىپ كۈلۈمسىرەپ قويىدى. قۇندۇزمۇ بىلىنەرلىك كۈلۈمسىرەپ يەنە ئالدىغا قارىدى...

ئوقۇتقۇچى راھىبنىڭ ئاۋازى قىزنىڭ خىيالىنى بۆزدى. ئۇ

---

① بىكەچ ــ خەلقنىڭ خان ئوغۇللىرى (تېكىن)غا ئېيتىدىغان ھۆرمەت سۆزى، شاھزادەم دېگەندەك.

پەس، بوغۇق ئاۋاز بىلەن چاق ئىگىرگەندە چىقىدىغان ئاۋازغا ئوخشاش سۆزلىمەكتە ئىدى:

ــ ...مانا، ماخايانالار ئۇچۇن ئالىي بىلىنگەن ئۆزىدىن ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈسۈلى، ئەڭ دەسلەپ ئوتتۇرىغا چىققان بۇتساتۇانىڭ مۇرىتلىرى بولغان خىنايالارنىڭكى بىلەن ئوپىمۇئوخشاش. سىدد-خارتىخاگاتۇتاما① تەلىم بەرگىنىدەك جانلىقلارنىڭ ھەممىسى "نورمالسىز"، "ئۆزىدىن تاشقىرى" ھەمدە "ئازاب" ئىچىدە بولىدۇ. بۇ يەردىكى "ئازاب"نىڭ سەۋەبچىسى بارلىقتىن ھالقىغان باقىلىقتا ئەمەس، شۇنداقلا بىزنى قورشاپ تۇرغان ئەتراپتىكى جانلىق ياكى جانسىزلار تەرىپىدىنمۇ كەلىمەيدۇ. بۇنىڭ سەۋەبچىسى شۇكى، ئۇ ھەربىر كىشىنىڭ ئۆزىدە بار بولغان "سەزگۈ" بىلەن "ھەرىكەت"تىن ئىبارەت. ھەممەيلەنگە ئېنىقكى، "سەزگۈ" دېگىنىمىز ئاچلىق، ھالسىزلىق، كېسەللىك قاتارلىق قايغۇدىن تەشكىل تاپىدۇ. "ھەرىكەت" دېگىنىمىز، بىزنىڭ بەدەن، ئېغىز، تەپەككۇرىمىزدۇر. يەنى، بەدىنىمىز ھەرىكەت قىلىش جەريانىدا ياكى گۈناھقا، ياكى ئېزگۈگە باشلايدۇ. ئېغىزىمىزمۇ ئوخشاشلا گۈناھ، ياكى ئېزگۈگە تەۋە سۆزلەرنى قىلىدۇ. بۇنداق ئىكەن، تەپەككۇرىمىزمۇ يا ئۇنىڭغا، يا بۇنىڭغا تەۋە بولىدۇ. مانا شۇنىڭ نەتىجىسىدە ياشاش بىلەن ئۆلۈم مەڭگۈ ئالمىشىپ تۇرىدىغان نەتىجىگە ئېلىپ بارىدۇ. ھاياتلىقتىكى ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئۆلگەندىن كېيىن يەنە بىر قېتىم قايتا تۆرىلىشتە باي ياكى يوقسۇل، قۇل ياكى قۇلدار بولۇپ ئۆمۈر كەچۈرۈشنىڭ بۇڭاستە سەۋەبچىسى بولىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندا ھاياتلىقتىكى ئازاب-

---

① ساكيامونىنىڭ ئەسلى ئىسمى.

ئوقۇبەتتىن ئۆزىنى قۇتقۇزۇشنىڭ بىردىنبىر يولى بارمۇ، يوق؟ ئۇ بار. مانا، بىز بىر ئايدىن بېرى ئۆگىنىۋاتقان «بۇددىخا گوترا شاستراء ناملىق بۇددا نومىنىڭ "تۆرىلىشىنىڭ ئايرىلىشى" قىسمىدا ئوبدان جاۋاب بېرىلگەن...

— سوئال سوراشقا بولامدۇ؟ — دېدى ياش، چېچەن بىر ئوقۇغۇچى.

ئوقۇتقۇچى راھىب تەكىيە ئۈستىدىكى قېلىن نومدىن كۆزىنى ئېلىپ سوئال بېرىشنى تەلەپ قىلغان ئوقۇغۇچىغا قېلىن قاشلىرى تېگىدىن نارازىلىق بىلەن نەزەر تاشلىدى. بۇ ئوردۇ ئوقۇلى بولغاچقا ئوقۇۋاتقانلار خان جەمەتلىرى، ئوردۇ خادىملىرىنىڭ بالىلىرى ياكى ئوردۇ ئالاھىدە رۇخسەت قىلغان بالىلار ئىدى. راھىبنىڭ بىلىم بېرىش ۋەزىپىسىلا بولۇپ، تەنبىھ بېرىش، سىرتتىكى ئوقۇلدىكىدەك ئۇرۇش، تىللاشقا رۇخسەت قىلىنمايتتى. شۇڭا ئۇ خاپا بولغان بولسىمۇ دەماللىقا چېچىلماي قوپال ئاۋازدا:

— ھە، نېمە دېمەكچى ئىدىڭ ئىلىك؟ — دەپ سورىدى.

— مەن خېلىدىن بۇيان سوراي دېۋىدىم، — دېدى ئىلىك ئىككى چېتىدىكى بالىلارغىمۇ تەكشى نەزەر سېلىۋېتىپ، كۆزىنى ئاخىردا ئوقۇتقۇچى راھىبقا تىكىپ، — ئېزگۈ "سەزگۈ" ۋە "ھەرىكەت"تە بولغان يوقسۇللار، قۇللار قايتا تۆرىلىشتە باي بولۇپ يارالسا بۇنىڭ ئىسپاتى بارمۇ؟ بۇ ئەقىدىنىڭ بارلىق يارالمىشلار تەڭسىز بولىدۇ دېگەن ھۆكۈم بىلەن روبىرو كېلىپ قېلىشى مۇمكىنمۇ ئۇستاز؟

— ھە، بۇ توغرۇلۇق ئىسپات... ھۆكۈم...، — ئوقۇتقۇچى راھىب ئىچىدە بىرمۇنچە غودۇڭشىپ مۇجمەل جاۋاب بەردى، — "ھەرىكەت" تىكى ئېزگۈلۈك "تەپەككۇر"دىمۇ بولۇشى لازىم. بىر نامرات يوقسۇل،

ياكى بىر پەس قۇل "تەن" "ئېغىز" ئارقىلىق باي، قۇلدار ئۇچۇن ھەرقانچە ئېزگۈ ھەرىكەتتە بولغانلىقى، ياكى بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتكىنى بىلەنمۇ، ئوي-پىكرىدە تېرىقچىلىك نارازى بولىدىكەن، ئۇ قايتا تۆرەلمىشتە بەربىر يوقسۇل ياكى قۇل بولۇپ قېلىۋېرىدۇ...

ئىلىك مىيقىدا كۈلۈپ قويۇپ:

— ئەگەر باي بىلەن قۇلدار يوقسۇل بىلەن قۇلنى ناھەق ئۇرسا، ئۆلتۈرسىچۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ناھەق ئۇرىدىغان ئىش بولمايدۇ، — دېدى ئوقۇتقۇچى راھىب كۆزىنى ئالايتىپ، — قۇل دېگەننىڭ ھامان گۇناھى بولىدۇ، ئۇنداق گۇناھى بولمىسا، بۇنداق گۇناھى بار...

— مەن ئويلايمەنكى، — ئىلىك يەنە مۇڭسىنى قىلمايدىغان ئاھاڭ بىلەن داۋام قىلدى، — قۇلدار بىرەر-يېرىم قېتىم ئۇرماي نەسىھەت قىلسىمۇ بولىدىغان ئىشقا ئۇرسا، ئۇرسىمۇ بولىدىغان ئىشقا ئۆلتۈرسە ئۇنىڭ ئېزگۈ "ھەرىكەت"تىن چىقىپ كەتكەنلىكى ھېسابلىنامدۇ، يوق؟ نېمە ئۈچۇن قۇلدارنىڭ ھەممە ھالىتى ئېزگۈ، قۇلنىڭ بولسا گۇناھ سانىلىدۇ؟

ئوقۇغۇچى بالىلارنىڭ كۆڭچىلىكى جىددىيلىشىپ بىر ئىلىككە، بىر ئوقۇتقۇچى راھىبقا قاراپ قالدى. بۇ يەردىكى ئارسلان، قىلىچ ۋە قوندۇزلار پۈتۈشۈۋالغاندەك تەڭلا سۈتۈقىقا قاراشتى. سۈتۈق بولسا ئوقۇتقۇچى راھىب نېمە دەيدىكىن دېگەندەك لەۋلىرىنى ھىمىرىپ ئوقۇتقۇچى راھىبقا قاراپ ئولتۇراتتى.

— سەن نېمە دېمەكچىسەن؟ — ئوقۇتقۇچى راھىب ئاچچىق بىلەن ئىلىككە ۋارقىرىدى، — سەن ساۋاقىنىڭ ئىچىدىكى گەپنى قىل! مەن سۆزلىگەن ھۆكۈملەر تەگرىنىڭ تەقدىرىدە كىشىلەرنىڭ پېشانىسىگە

پۈتكىنى. سېنىڭ سۆزلىرىڭ تەڭرى ھۆكمىگە، بۇتاتۇانىڭ تەلىملىرىگە تىل تەككۈزگەنلىك بولىدۇ، — ئوقۇتقۇچى راھىب قولىدىكى قوش تارىشىنى غەزەپ بىلەن يەرگە ئۇردى.

— مەن تەڭرىگمۇ، بۇتاتۇاغىمۇ تىل تەككۈزگىنىم يوق، — دېدى ئىلىك سالماقلىق بىلەن، — مەن ئوقۇلدا سۆزلەنگەن ئۆگرەتمىلەر نېمە ئۈچۈن كىشىلەر تۇرمۇشىدا يوق، دەۋاتىمەن. ئەگەر بىز باي يارىتىلغان، يوقۇللار يوقسۇل يارىتىلغان، ئۇلار بايلارغا تىللىسمۇ، ئۇرسىمۇ چوقۇم بويۇنۇشلىرى كېرەك، كۆڭلىدە قارشىلىقمۇ بولماسلىقى كېرەك دېسەك، "ئېزگۈ" دېگەن نەرسە نەگە كەتتى؟ بۇ كۈنلەردە بايلار، قۇلدارلار يوقۇللارنى، قۇللارنى ئۆز مەيلىچە ئۆلتۈرىدۇ، بازارلاردا ئېشەككە ئوخشاش ساتىدۇ...

— قۇلغا كالتەك تەگسە ساڭا نېمە دەز كەتتى؟ — دېدى ئىلىكنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان بىر بالا ھاكاۋۇرلۇق بىلەن تەنە قىلىپ، — سەن قۇلنىڭ بالىسىدىكىيا! — ئۇ ئىلىكنى زادىلىق قىلىپ كۈلدى.

ھاكاۋۇرنىڭ كەينىدىكى قاتاردا ئولتۇرغان بىر بالا ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ تازا كۈلگىلى تۇرغانىدى، سۈتۈقنىڭ تىكىلگەن سۇرلۇك كۆزىنى كۆرۈپ قېلىپ دەرھال ئاغزىنى يۇمۇپ، بېشىنى ئېچىگە تىقتى. ھاكاۋۇر ئەزۈەيلىدى:

— مانا، مېنىڭ دادامنىڭ مىڭ پاتمانلاپ يېرى بار، قۇللىرى بولىا مېھابىسز. ئەگەر ئۇلار ياۋاشلىق قىلمىسا، دادامنىڭ قىلىچى شارت قىلىپ قىنىدىن چىقىدۇ، بىلدىڭمۇ؟ — ئۇ قىلىچىنى قىنىدىن چىقارغاندەك ھەرىكەت قىلدى.

— شۇ مىڭ پاتمان يېرىڭنى قۇل تېرىمسا ساڭا نان نەدىن كېلىدۇ، — دېدى ئىلىك سالماقلىق بىلەن، — تەييار نانىنى يەيسەنۇ يەنە

ئۇ نانىنى تەييارلاپ بەرگەن كىشىلەرنى مەيلىگىچە دۇمبالايسەن، ئۇلتۇرىسەن...

— تەييار نان يەيدىغان كىم؟ سەن ئاتامغا تىل تەگكۈزمەكچى بولدۇڭمۇ تېخى، ئاتام ئوردۇدا نېمە ئىش قىلىدۇ بىلەمسەن؟ — ھاكاۋۇر قوپۇپ بىلەكلىرىنى شىمايلىدى ۋە تەييارلىقىز تۇرغان ئىلىكنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپ مۇشتىنى كۆتۈردى.

ئۇ ئۇرالمىدى، بۇرىلىپ، بېغىشىدىن چىڭ تۇتۇپ غەزەپ بىلەن تىكىلىپ تۇرغان سۇتۇقنىڭ كۆزلىرىنى كۆردى.

— خان ئوغۇل، — دېدى ئۇ تېرىكىپ سۇتۇققا، — سىز مۇشۇ تاغ ئارقىسىدىن كەلگەن بىر ياقا يۇرتلۇق يالاڭتۆشنى مەندىن كاتتا كۆردىڭىزمۇ؟! — ئۇ قولىنى بوشاتماق بولدى. لېكىن سۇتۇقنىڭ قولىدا ئامبۇردا قىسىلغاندەك قىسىلغان قولى بارغانسېرى قاتتىق ئاغرىدى.

— ۋاي جان! — ئۇ چىرايلىرىنى پۈرۈشتۈرۈپ تولغىنىپ كەتتى، — ۋاي قولۇم...

سۇتۇق ھاكاۋۇرنىڭ قولىنى تازا قاتتىق بىر قىسىپ كەينىگە ئىتتىرىۋەتتى، ھاكاۋۇر بوشىغان قول بېغىشىنى ئۇۋۇلاپ يەرگە يىقىلدى. ئوقۇتقۇچى راھىب كىتابىنى يىغىشتۇردى-دە، رېيىل بىلەن قوشۇپ قولتۇقلاپ تىكىۋەتتى.

ئوقۇلنىڭ ئىچىدە جىددىيلىك پەيدا بولدى. ئارقىدا ئولتۇرغان ھېلىقى خۇشامەتچى بالا ھەممىنىڭ ئارقىغا ئۆتۈپ بالىلارنىڭ كەينىگە مۆكۈۋالدى. بالىلار ئۆرە-تۆپە بولۇشۇپ، ۋاراڭ-چۇرۇڭ كۆتۈرۈشتى.

— ئوقۇلداشلار! — دېدى سۇتۇق ئارقىسىغا بۇرىلىپ، — ئىلىكنىڭ سۆزلىرىنى ئويلاپ باقىسىلى بولىدۇ، بۇ بىر بىلىك-دە! ماۋۇ باتۇر

يىگىت، بىزنىڭ يېقىن ئادىشىمىز، ــ ئۇ خۇشاللىق بىلەن ئىلىكنى يان تەرىپىدىن بىر قولى بىلەن قۇچاقلىدى.

ــ راست گەپ، ئىلىك بىزنىڭ ئادىشىمىز!

ــ ئىلىك پۇقرالارنىڭ ئادىشى، ھەممىزنىڭ ئادىشى!

باللار ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ كېينىكى جاراڭلىق ئاۋاز چىققان تەرەپكە قارىشىدى، قۇندۇز ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى توسۇۋاپتۇ. بۇنىڭغا قاراپ ھەممەيلەن كۈلۈۋېتىشتى.

ــ مانا، باتۇر قىز! ــ دېدى سۈتۈق ئوك قولىنىڭ باشمالتىقىنى چىقىرىپ، ــ بىز ئىلىك يىگىتتەك، قۇندۇز قىزدەك باتۇر بولايلى. ماۋۇ قۇل سويىدىغان پوكانچىلارنىڭ ئەدىبىنى بېرەيلى...

باللار روھلىنىپ كۈلۈشتى. ھاكاۋۇر ئورنىدىن قوپۇپ، چاپىنىنى قېقىپ بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ قولىنى كۆتۈرگەنىدى. سۈتۈقنىڭ تىكىلىپ قاراپ تۇرغىنىنى كۆرۈپ، ئاستا قولىنى چۈشۈردى. ئاندىن ئۇ بوغچىسىنى ئېلىپ، بېشىنى ئېگىپ ئاستا چىقىپ كەتتى.

باللار ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قىقاس سېلىپ كۈلۈشتى...

ئەمدى باللار بىلگە تېكىنگە قاراپ ساۋاق ئاڭلىماقتا. سۈتۈق ۋە ئۇنىڭ ئاداشلىرى ئوقۇلدىكى ئۇستازلىرى ئىچىدە ھەممىدىن بەك بىلگە تېكىنىنى ھۆرمەتلەيتتى. ئۇنىڭ سۆزىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلايتتى.

ــ بىزنىڭ ئوقۇشتىن مەقسىمىز نېمە؟ ــ دېدى ئوقۇتقۇچى بىلگە تېكىن چار ساقاللىرىنى سلاپ ۋە تەلپىكىنى يەرگە ئىلىپ قويۇپ داۋام قىلدى ــ بىلگ ئۆگىنىش، بىلكىلىك بولۇپ ئەل ئۈچۈن ياخشى ئىشلارنى قىلىش.

قىلىچ بىلەن قۇندۇز ئوقۇتقۇچىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغانىدى

هایاجادلانماقتا. ئىلىك قۇلىقىغا قىستۇرۇلغان قومۇش قەلەمنى دۇۋەتكە پاتۇرۇپ، ئالدىراپ دەپتىرىگە پۈتمەكتە.

ئوقۇتقۇچى چۆچەكتىن بىر يۈتۈم چاي ئوتلىدى ۋە ئوقۇرلىرىدىن قوزغىلىپ قويۇپ داۋام قىلدى:

— بىلگ دېگەن چەكسىز كەڭ ۋە چوڭقۇر نەرسە. بىلگەلىرى بىلگىنىڭ ئېشىپ بارىدۇ، بىلگ ئۆگىنىش ئۈچۈن جىگەرلىك بولۇش ۋە كۆكۈل قويۇش كېرەك. بىلگ ئالدامچىنى ياقتۇرمايدۇ.

سۆتۇق ئىلىككە قاراپ قويدى، ئىلىك "توغرا" دېگەندەك بېشىنى لىڭشىتتى. ھېلىقى ھاكاۋۇر بولسا ئەسنەپ ئەترايتىپ قارايتتى. ئۇنىڭ ئارقىدىكى دوستى كەينى-كەينىدىن ئاغزىغا گۈلە سېلىپ كالپۇكىنى سەتلەشتۇرۇپ چاينىماقتا.

ئوقۇتقۇچى داۋام قىلماقتا:

— دۇنيادا بىلگ جىق. بارلىقىنى ئۆگىنىۋالالمايسەن. بىرىنى، ئىككىنى، ئۈچىنى ئۆگەنگىن. بىرىنى پۈختا ئۆگەنسەڭ ۋە ئۇنى ئىشلەتسىڭ بىلىمىڭ بولغىنى — ئۇ بىرئاز توختىۋېلىپ داۋام قىلدى، — ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ بېسىپ ئۆتكەن يوللىرىنى ئۆگىنىش كېرەك. باشقا ئۇلۇسلار بېسىپ ئۆتكەن يوللارنىمۇ ئۆگىنىش كېرەك. ئاڑۇنىڭ تۇنۇگىنى بىلەن بۈگۈننى بىلىش كېرەك. بۇ بىلىگنى ئەرەبلەر "تارىخ" دەپ ئاتايدۇ. ئۆز ئۇلۇسىنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئىشلىرىنى بىلمەكە، بۈگۈنكى ئىشلىرىنى بىلمەيسەن. ئۇلۇسقا ئوبدان ئىش قىلىپ بېرەلمەيسەن، — ئوقۇتقۇچى بىرئاز تۇرۇۋالدى، چۈشەندىمىكىن دېگەندەك بالىلارغا بىر قاراپ چىقتى ۋە سۆزىنى داۋام قىلدى، — بىزنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ تارىخى ئۇزاق. ئۇلار ئۆز تارىخىدا ھېچكىمگە بوزەك بولمىغان، بۈنىڭدىن بەش يۈز يىللار بۇرۇنقى "تۈرك

خاقان"لىقى كۆپلىگەن قېرىنداش ئۇلۇسلاردىن تەشكىل تاپقان. بىزنىڭ ئۇيغۇر، قارلۇق ئۇلۇسلىرىمىز ئۇنىڭ تۈپ گەۋدىسى بولغان. بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى بۇرۇنلا ئۆز ئېلىمىز، خاقانىمىز بار ئىدى. ئەمدىلىكتە ئۇيغۇر تۈۋرۈك بولغان، باشقا كۆپلىگەن ئۇلۇسلار بىلەن بىرلەشكەن يېڭى خانلىق بارلىققا كەلدى. بۇنى چەت ياقلاردا قارا-خانىلار دەپ ئاتاشماقتا... ھازىر بىز ئوقۇپ تۇرغان يېزىق، — ئوقۇتقۇچى ئالدىدىكى كىتابنى قولغا ئېلىپ بالىلارغا كۆرسەتتى، — بىز ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقى، بۇنىڭدىن مىڭ ۋە مىڭ بەش يۈز يىللار بۇرۇنلا "ئورخون يېزىقى" دەپ ئاتىلىدىغان يېزىقىمىز بار ئىدى. شۇ يېزىقىتا بىتىلگەن بىتىكلەر، ئەسلىمىلەر بار. بۇ يەرگىن يىللاردىن بۇيان كۆپلەپ بىتىكلەر بارلىققا كەلمەكتە...

ئۇستاز بىلگە تېكىن تارىختىن ئۇزاق سۆزلىدى...

مۇگدەپ ئولتۇرغان بىر-ئىككى بالىنى ھېسابقا ئالمىغاندا بالىلار — سۈتۈق، ئىلىك، ئارسلانلار ھاياجانلىناتتى.

بىلگە تېكىن ساۋىقىنى تۈگىتىپ كىتابلىرىنى يىغىشتۇردى. سۈتۈق ئىلىكنىڭ ئالدىدىكى قەغەزنى ئېلىپ مۇنۇ تۆرتلۈكنى ئوقۇدى:

تارىخنىڭ بەتلىرىدىن بولىدى ئايان،
بوۋىلار ئۆتمۈشى روشەن بايان.
قىلىچلار قانلاردا سۈغۇرۇلغان، بىراق،
بىتىلگەن تاشلارغا مەڭگۈلۈك ئارمان.

— كىم پۈتتى؟ — سورىدى ئوقۇتقۇچى.

— ئىلىك! — كۆلۈمسىرەپ جاۋاب بەردى سۈتۈق.

— بەللى، ئوغلۇم ئىلىك، — دېدى بىلگە ئۇستاز خۇشاللىنىپ، — يارايسەن، بېنىڭ مۇشۇ قوشۇغۇڭنىڭ ئۆزىمۇ بىر قۇتلۇق بىتىك...

بالىلار خۇشال بولۇشۇپ چاۋاك چېلىشتى. ئۇستاز ئورنىدىن تۇردى.

ئۇچىنچى باب

غاردىكى ئۇچرىشىش

سۇتۇق باتۇر تاغا بىلەن ئاتلىق ئاستىن ئاتۇشتىن ئارغۇ تەرەپكە — تاغ ئاغزىغا قاراپ سايلىقتا كېتىپ باراتتى. ئەتىيازنىڭ يېقىملىق سالقىنى باتۇرتاغنىڭ ساقاللىرىنى تاراپ ئۆتمەكتە. سايدا ئۆسكەن، ئەمدىلاتىن كۆتۈرۈلۈۋاتقان شۇۋاق ۋە چىغلار ئىككىيلەنگە ئېگىلىپ سالام بەرگەندەك لەرزان تەۋرىنەتتى.

— تاغا، — دېدى سۇتۇق ئاللىقاندىق ئويلىخىيالىلار ئىلكىدىن قۇتۇلغاندەك، — سىز زادى ئۇنىڭ سۆزلىرىگە ئىشەنمىدىڭىزمۇ؟

— مەن بىر سۆزلىشىلا قانداقمۇ ئىشىنەي، ئوغلۇم؟ — دېدى باتۇرتاغا خىيالچان قىياپەتتە، — بىز سالماقلىق بىلەن ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ باقساق دەيمەن.

— ئۇ ئۆزىنى نەدىن كەلگەن دەيدۇ؟

— كۆنۈپتىش ياقتىن دەيدۇ. ئېتىنى ئەبۇ نەسىر سامانى دەيدىكەن. ئۇ سامانىلاردىن ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ يېنىدا يەنە بىر ھەمراھى بار ئىكەن. ئۇ كىشى ياش بولسىمۇ كۆرگەن-بىلگەنلىرى جىق، بىلىمى چوڭقۇر ئىكەن.

— ئۇنىڭ ئېتى نېمە ئىكەن؟ — سورىدى سۇتۇق.

— ئوبۇل ھەسەن مۇھەممەد كارامەت دەيدىكەن. نىشاپۇرلۇقمەن،

دەيدۇ.

ــ ھە، بەربىر سامانلاردىن ئىكەن ــ دە؟ ــ دېدى سۈتۈق بىرئاز چۆچۈگەن ھالدا قوشۇمسىنى تۇرۇپ، ــ سامانلار بىزگە ياغى تۇرسا، ئۇ ياقتىن بىزگە ياخشىلىق كېلەرمۇ؟...

ــ ئوغلۇم سۈتۈق، ئۇلار ئىسلام دىنىنى تارقاتماقچى ئىكەن. بۇرۇن ھەر خىل دىنلار بولغان. كىشىلەر گاھىدا كۈنگە تېۋىنغان، گاھىدا ئوتقا تېۋىنغان، سۇغا تېۋىنغانلارمۇ بولغان، بىز تەڭرىگە تېۋىنمىز، بۇتقا چوقۇنمىز. كۈنپېتىش ياقتىن ئەيسا، مۇسا دەمدۇ، بىر خىل كىشىلەر چىقىپ ئۆز دىنلىرىنى تاراتقاندى. كېيىن ئەرەبلەر ئىچىدىن مۇھەممەد دېگەن بىر كىشى چىقتى. ئۇ ئىسلام دىنىنى تارقاتتى...

ــ بۇلار توغرىسىدا ئۇستاز بىلگە تەپسىلىي سۆزلەپ بەرگەنىدى، ــ دېدى سۈتۈق سەل جانلىنىپ ۋە، ــ تاغا، بۇ دىنلارنىڭ قايسىسى راست، قايسىسى يالغان؟ ئەيسا، مۇسالارنى بىز كۆرمىگەن. بىزنىڭ بۇتتىن بولسا ئاۋازمۇ چىقمايدۇ...

ــ ئۇ بىر لاي تۇرسا، ئۇنىڭدىن قانداقمۇ ئاۋاز چىقسۇن، ئوغلۇم؟ بۇ ئەبۇ نەسىر دېگەنىنىڭ سۆزىنىمۇ ئاڭلاپ باقايلى، ئۇنىڭ تەڭرىسى بىزنىڭ تەڭرىدىن ئۇلۇغ بولسا، مۇھەممەد بۇتىناتۇادىن كاتتا بولسا، ئويلىشىپ باقمايمىزمۇ...

ــ بۇ دىن بىزنىڭ خەلقىمىزنىڭ ئوي ــ پىكرىگە ماس كېلەمدۇ، يوق؟ بۇ دىننى مىڭ يىلدىن ئارتۇق بۇددا دىنىغا ئىشىنىپ كەلگەن، بۇددا دىنىنىڭ يوسۇنلىرى، بىلىگلىرى قان ــ قېنىغا سىڭىپ كەتكەن خەلقىمىز قارشى ئالامدۇ، يوق، دېگەن مەسىلىنى ئويلىنىپ باقاق بولمدۇ.

ـــ ئەلۋەتتە، ـــ دەپ قوشۇلدى باتۇرتاغا سۈتۈققا زوقلىنىپ قاراپ قويۇپ.

ئۇلار ساينىڭ يېرىمىغا يەتكەندە، تاغا "مانا ماۋۇ ياقتا" دەپ، سول ياقتىكى بىر تار ساينى كۆرسەتتى. ئۇلار ساينىڭ كىرىدى. ئازراق ماڭغاندىن كېيىن بىر پارچە كۆك چۆپلۈك تۈزلەڭگە چىقتى. تاغ باغرىدا تۆگە، ئېشەكلەر ئوتلاپ يۈرمەكتە. ئۇ يەردە باشلىرىغا ئاق ياغلىق سېلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن قارا پۆپۈكلۈك يېپ بىلەن باغلىۋالغان، ئۇزۇن خالتا كىيىملىك بىرقانچىلىغان ئادەم تۆگە-ئېشەكلەر بىلەن ۋە يۈك-تاق بىلەن ھەپىلىشىپ يۈرۈشمەكتە ئىدى. مۇنداقلا بىر قارىغاندا بۇلار بىر كىچىك كارۋانغا ئوخشايتتى.

سۈتۈقلار بىر غارنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشتى. ئىككى كارۋانچى يۈگۈرۈپ كېلىپ ئاتنى ئالدى. سۈتۈق دەماللىقىغا كارۋانچىغا ئەيمىنىپ قارىدى ۋە ئاتنى بەرگۈسى كەلمەي ئازراق تارتىندى، كېيىن تاغنىڭ شەرتى بىلەن ئاتنى بەردى.

غار ئاغزىدا بىرسىنىڭ يۆتەلگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. سۈتۈق بىلەن تاغا ئۇ ياققا قاراپ، بېشىغا سەللە ئورىغان، ئۇزۇن خالتا كىيىم كىيگەن، قارا ساقال-بۇرۇتلۇق بىر يات ئادەمنى ۋە ئۇنىڭ كەينىدە تۇرغان چاققان شايى سەللە، توقۇلما ئۇزۇن چاپان كىيگەن ياش بولسىمۇ سالاپەتلىك بىر يىگىتنى كۆردى. ئۇلار ئاۋال تاغا بىلەن سالاملاشتى، كېيىن بۇرىلىپ سۈتۈققا ھۇرمەت بىلدۈردى ۋە ئىككى قوللاپ ئۇلارنى غارغا باشلىدى...

سۈتۈق چوڭراق ياشتىكى ئادەمنى تونۇدى. ئۇ بۇنىڭدىن بىرەر ئاي ئىلگىرى دوستلىرى بىلەن ئوۋغا چىققاندا ئۇ بىرمۇنچە ھەمراھلىرى بىلەن دالىدا ئۇستەڭ بويىدا يۇگۇنچ قىلىۋاتقانىكەن، شۇ چاغدا

سۇتۇق ھەيران بولۇپ كۆتۈپ تۇرۇپ يۈكۈنچتىن① كېيىن ئۇنىڭ نېمە قىلۋاتقانلىقىنى سورىغاندا، "بىز ئاللا ئۈچۈن ئىبادەت قىلماقتىمىز" دېگەنىدى. كېيىن بۇ ئادەم "ئىسلام"، "ئاللا"، "ئىمان" دەپ بىرمۇنچە گەپلەرنى قىلغانىدى. سۇتۇق چۈشەنمەي قايتىقان. ئۇ ئۆزلىرىنى "مەغرىبتىن كەلگەن كارۋان" دېگەنىدى. بۇ دەل شۇ ئادەمنىڭ ئۆزى ئىدى.

غارنىڭ ئىچى ئۇنچە ھەيۋەتلىك بولمىسىمۇ، سۇتۇققا غەيرىي كۆرۈندى. ئۇتتۇرىدا ئېسلىغان قازان، ئۇنىڭ تېگىدە ئوت كۆيۈپ تۇراتتى. ئەتراپقا پالاس سېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ تۆپىسىگە كۆرپىلەر قاتلاپ يېغىپ قويۇلغان. يۇقىرىدىكى ئىككى تۆشۈكتىن چۈشكەن كۈن نۇرى غار ئىچىنى خىرە يورۇتۇپ تۇراتتى. غارنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى تېمىغا بىر ئويۇقچا ئويۇلغان، ئويۇقچا ئالدىغا بىر كىشىلىك گىلەم، ئۇنىڭدىن كېيىن كۆپ كىشىلىك ئۇزۇن پالاس سېلىنغانىدى.

ھېلىقى ياقىلىق ئادەم سۇتۇقلارنى باشلاپ ئويۇقچا ئالدىدىكى تۆت قىرلىق قىلىپ تاشتىن ياسالغان سۇپىغا تەكلىپ قىلدى. ئۇلار سۇپا لېۋىگىلا ئولتۇرۇشتى، ياقىلىق ئادەم كەشنى سېلىپ سۇپىغا چىقتى ۋە ئويۇقتا يېنىچە ئولتۇردى.

ــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم شەۋكەتلىك شاھزادە، ــ دېدى چوڭ ياشتىكى كىشى. ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ تەكەللۇپ بىلەن ئالدىغا ئېگىلىپ.

سۇتۇق چۈشەنمەي باتۇرتاغىغا قارىدى. باتۇرتاغا دولىسىنى قېقىپ قويدى. ئاۋۇ ئادەم ئۇلارنىڭ ئۆز سۆزىنى چۈشەنمە-

---

① يۈكۈنچ ــ سەجدە قىلىش، نامازئوقۇش.

گەنلىكىنى سېزىپ، پارس ئاھاڭىدا، ئۈيغۇرچە سۆزلىدى:

ــ شاھزادە ــ خان ئوغلى دېمەكتۇر. ئۇلۇغ خان ئوغلىغا ھۆرمەت دېمەكچىمەن. مېنىڭ ئېتىم ئەبۇ نەسىر، ئۆزۈم سامانىلاردىن، ئەبۇ نەسىر سامانى دەپ ئاتىشىدۇ.

ــ مېنىڭ خان ئوغۇل ئىكەنلىكىمنى سىز نەدىن بىلىسىز؟ ــ سورىدى سۇتۇق، ــ بىزنىڭ تىلىمىزنى قانداق بىلدىڭىز؟

ــ سىزنىڭ ئېلىڭىزگە مەن بىرنەچچە قېتىم كەلدىم. سىزنىڭ ئۇلۇسىڭىزنىڭ تىللىرىنى ئۆگەنىدىم. مەن سىزنى كۆپ قېتىم ئوۋغا چىققان، ئوۋدىن قايتقان ۋاقىتلىرىڭىزدا، ئات ئۈستىدە كۆرگەنمەن. شەھەر ئىچىدىمۇ بىر قېتىم كۆرگەنىدىم. سىز ھەممىلا قېتىمدا ھەق يارانلىرىڭىز بىلەن بىللە بولغانلىقىڭىزدىن ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئايرىم سالام قىلىشقا پۇرسەت تاپالمىغانىدىم.

ــ سىزنى بۇنچە ئاۋارىگەرچىلىككە سالغان سەۋەب نېمە؟ ــ دەپ سورىدى باتۇرتاغا.

ــ ئاللا يولىدا، دىن ئۈچۈن ئاۋارە بولۇش تۈگۈل، ئۆلسەم ھەم ئارمان يوق.

ــ ئاللا دېگەن كىم ئۇ؟ ــ سورىدى سۇتۇق قىزىقىپ.

ــ ئاللا ئادەم ئەمەس، سىزنىڭ تىلىڭىزچە ئېيتقاندا تەڭرى دېگەن بولىدۇ، ــ دېدى ئەبۇ نەسىر ئازراق قورۇنۇپ.

ــ خوش، بىزدىن قانداق تىلىكىڭىز بار؟ ــ دېدى سۇتۇق.

ئەبۇ نەسىر سۆزىنى نەدىن باشلىشىنى بىلمەي، ئازراق ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن دېدى:

ــ سىز شەۋكەتلىك خان ئوغلى، سىز بۇ ئەلنىڭ كەلگۈسى خاقانى. سىز كۆپلىگەن باشقا ئۇلۇسلارغا باشلامچى بولىسىز. خالا-

يەقا باشلامچى بولغان كىشى ئاۋال ئۆزى توغرا يول تېپىشى كېرەك. مەن، ئەگەر سىز خالىسىڭىز، سىزگە ئاشۇ توغرا يولنى چۈشەندۈرۈپ قويايى دەيمەن. ئۇ يول ــ ئىسلام دىنى يولىدۇر.

ــ سىز مېنى ئىسلام دىنىغا كىر دېمەكچى بولىسىز، شۇنداقمۇ؟

ــ شۇنداق. ئەمما كىرىش ــ كىرمەسلىك سىز شاھزادىنىڭ ئىختىيارىڭىز. مېنىڭ ۋەزىپەم: پەقەت سىزگە بىر توغرا دىن ــ ئىسلام دىنىنى چۈشەندۈرۈپ قويۇش.

ــ بىرلا توغرا دىن؟ ــ سورىدى باتۇرتاغا ئەبۇ نەسىرگە تىكىلىپ ــ نىسارا دىنىچۇ، يەھۇدىي دىنىچۇ، بىزنىڭ بۇددا دىنىمىزچۇ؟

ــ باشقا دىنلار ئۈستىدە مەن سۆز ئاچماقچى ئەمەسمەن. پەقەت ئىسلام دىنىنىڭ توغرىلىقىنى بايان قىلىمەن.

ــ قېنى، ئاڭلاپ باقايلى، بايانىڭىز قانداق؟

ــ ئالىلاتائالا مۇھەممەدنى پەيغەمبەر قىلىپ ۋەھيى چۈشۈردى ۋە ئۇنىڭغا بۇيرۇردىكى: سەن ئىنسانلارغا ئۆگەت، ئاللا بىر، مەندىن باشقا ئاللا يوق. سەن مېنىڭ ئەلچىم. سەن ئاخىرقى پەيغەمبەر، سەندىن كېيىن پەيغەمبەر كەلمەيدۇ.

ــ ھە، ئاللانىڭ بۇ ئەمرىنى مۇھەممەدتىن باشقا ئاڭلىغانلار يەنە بارمۇ؟

ــ ياق، شاھزادە، بۇ راست، ئاللانىڭ ئەمرى.

ــ مۇسۇلمان بولۇشنىڭ يولى قانداق؟ ــ سورىدى باتۇرتاغا ئىسلام دىنىنىڭ شەرتلىرىنى بىلگۈسى كېلىپ.

ــ مۇسۇلمان بولۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى: ئىمان ــ "لائىلاھە ئىللەللا، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا" دېگەن بۇ سۆزنى ئېيتىش ۋە ئۇنىڭغا دىلىدىن ئەمەل قىلىش. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى: "ئاللا بىر،

باشقا ئالىلا يوق، مۇھەممەد ئاللانىڭ ئەلچىسى" دېگەن بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مۇھىم شەرت ــ ناماز. بۇ سىزلەرنىڭ تىلىڭىز-لاردا "تاببنغ" دېيىلىدۇ. يەنى ئالىلاغا چوقۇنۇپ، ئۇنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلىش. ئۇچىنچىسى، مەككىگە بېرىپ بەيتۇللانى تاۋاپ قىلىش. تۆتىنچىسى، ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا بىر ئاي روزا تۇتۇش. بەشىنچىسى، كەمبەغەللەرگە ئاشلىقتىن ئوندىن بېرىنى ئۆشرە، مال ۋە پۇلدىن قىرىقتىن بىرىنى زاكات بېرىش... ئىسلام دىنىنىڭ بۇ بەش شەرتىنى "پەرز" دەيمىز. بۇلار ئاللانىڭ ئەمرى، چوقۇم ئەمەل قىلىش كېرەك. يەنە مۇھەممەد پەيغەمبىرىمىزنىڭ كۆرسەتمىلىرى بار. ئۇلارنى "سۇننەت" دەيمىز. ئاۋال ئىمان ئېيتىش ۋە نامازنى ئۆگىنىش...

ئەبۇ نەسىر روھانىي تەسىرات بىلەن سۆزلەيتتى.

سۇتۇق قاتتىق خىيالغا كەتتى. باتۇرتاغا بۇلارغا ھەيران بولۇپ قاراپ قالدى...

شۇنىڭدىن كېيىن سۇتۇق خىيالچان بولۇپ قالدى. ئۇ دوستلىرىدىن ۋە ئۇستازى باتۇرتاغىدىن بەزىدە غەلىتە-غەلىتە سوئالىلارنى سورايتتى. كۆپىنچە ئۆزىگە ئۆزى سوئال قويۇپ، ئۆزى جاۋاب بېرەتتى. جاۋابقا ھامان قانائەت قىلمايتتى. ئۇستازى باتۇرتاغىنىڭ جاۋابىمۇ ئۇنى قانائەتلەندۈرەلمەيتتى. شۇنداق كۈنلەردە سۇتۇق باتۇرتاغا بىلەن بىرلىكتە يەنە كارۋانلار يېنىغا بېرىپ، ھېلىقى غار ئىچىدە سۆھبەتتە بولاتتى. سۇتۇق ئۆز سوئالىغا پەقەت ئەبۇ نەسىر ساماندىنلا قانائەتلەنگۈدەك جاۋاب ئالاتتى، قانائەتلەنمىمۇ ئاللىقاندا-داق بىر خىل سىرلىق تۇيغۇ ئۇنىڭدا بېرىلگەن جاۋابقا رازىمەنلىك تۇيغۇسىنى قوزغايتتى-دە، ۋاقتىنچە قانائەت ھاسىل قىلىپ قايتاتتى.

بولۇپمۇ ئىسلام دىنىنىڭ كەمبەغەل، يوقسۇللارغا ئۆشرە ـ زاكات بېرىش ئۇسۇلى بىلەن يارىدەم قىلىشا، بايلارنى چەكلەيدىغانلىقى، ئېلىم ـ بېرىمدە ئادىل بولۇشنى تەكىتلەيدىغانلىقى، سودىدا ئارتۇقچە پايدا ئېلىشقا قارشى ئىكەنلىكى، سۈتخورلۇق، زىنا، ئوغرىلىق، ھاراقكەشلىككە ئوخشاش يامان ئىشلارنىڭ ھارام دەپىلىپ يول قويۇلمايدىغانلىقى قاتتىق مەھلىيا قىلىۋالغانىدى. ئەنە شۇ تەرىقىدە، مۇشۇ ئىككى ئاي ئىچىدە سۈتۈق باتۇرتاغا بىلەن پات ـ پات غارغا كېلىپ تۇردى ۋە ئاخىر ئىمان ئېيتىشنى تولۇق ئۆگىنىۋالدى:

ـ لائىلاھە ئىللاللا، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا.

ـ لائىلا... ئىلاھە... مۇھەممەدۇن...

ـ لائىلاھە ئىللەللا، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا.

ـ لائىلاھە ئىل ـ لەللا مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا.

ئەبۇ نەسىر سۈتۈق بىلەن باتۇرتاغىنىڭ ئاخىرى "ئىمان"نى ئۆگىنىۋالغانلىقىنى كۆرۈپ خۇش بولدى. سۈتۈق كۈلدى، تاغمۇ سۈتۈققا قاراپ كۈلدى...

ـ ھۆرمەتلىك شاھزادە، ـ دېدى ئەبۇ نەسىر سامانى سۈتۈقنىڭ "لائىلاھە ئىللەللا، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا" دەپ توغرا تەلەپپۇز بىلەن ئىمان ئېيتىشنى ئۆگىنىۋالغانلىقىدىن خۇش بولۇپ، ـ مۇسۇلمانلارنىڭ ئاللانىڭ كالامى بولغان قۇرئاندا نازىل بولغان ئىسمىگە ئوخشىتىلغان مۇسۇلمانچە ئېتى بولىدۇ. مەن سىزگە ئۆز ئېتىڭىزدىن باشقا مۇسۇلمانچە بىرئات قويۇپ بەرسەم، خالامسىز؟

سۈتۈق ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ گېپىگە قىزىقىپ، مۇسۇلمانچە ئات قويۇشقا رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. ئەبۇ نەسىر سامانى مەمنۇن بولۇپ، تەگىبىر ئېيتىتى ۋە شۇنىڭدىن كېيىن يۈكۈنۈپ

ئولتۇرۇپ ئاللىقانداق بىر ئايەتنى ئوقۇپ دۇئا قىلىپ يۈز-كۆزىنى سىپىغاندىن كېيىن:

— بۈگۈندىن باشلاپ مۇسۇلمانچە مۇبارەك ئېتىكىز ئابدۇكېرىم بولغاي، — دېدى ۋە بۇ ئىسىمنىڭ "كېرىمنىڭ قۇلى" دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى، "كېرىم" بولسا ئاللانىڭ سۈپەتلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ چۈشەندۈردى. سۈتۈق بۇ ئاتىنى خۇش بولۇپ قوبۇل قىلدى...

كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن سۈتۈق بىلەن تاغا ئەبۇ نەسرىنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ نامازغا ئوقۇشنىمۇ ئۆگىنىۋالدى. بۇلار بۇ چاغدا مەملىكەتتە بىرىنچى تۈركۈمدىكى مۇسۇلمانلاردىن بولۇپ قالغانىدى. ئەلۋەتتە، سۈتۈقنىڭ ئارقىسىدا مۇسۇلمانلار ئۇزۇلۇكسىز كۆپەيدى.

بىر ئايدىن كېيىن سۈتۈق، باتۇرتاغا، ئارسلان بولۇپ يىگىرمىدەك كىشى غارنىڭ ئىچىدە ئەبۇ نەسرىگە ئەگىشىپ نامازغا ئوقۇيدىغان بولدى. بۇلار ئىچىدە ئارسلان، ئىلىك، قىلىچلارمۇ بار. ئايدىڭ، يۇلتۇز، قۇندۇزلار بولسا ئەبۇ نەسىر ساماننىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن ئەرلەر سېپىدە تۇرماي، ئايرىم نامازغا ئوقۇيدىغان بولۇشتى. شۇنداق قىلىپ ئۇچ ئايدىن كېيىن غارنىڭ ئالدىدىكى مەيدانىدا يۈزچە كىشى نامازغا ئوقۇيدىغان بولدى.

تۆتىنچى باب

مەخپىي پىلان

ئالتۇنـدەك نۇر چاقـناپ تۇرغان ھەيـۋەتـلـىك خان ئوردۇسى بۇگۈن تېخىمۇ سۈرلۈك كۆرۈنەتتى.

ئەتىگەن، گۈگۈم ۋاقتى، ئىچكىرىكى ھويلىدا ئارقۇلار① قوللىرىغا نەيزە، قالقان ئالغان ھالـدا يولـنىڭ ئىككى تەرىپىـدە تىزىلىشىپ تۇراتتى. ھويلىدا ئىشكىلىرى كەڭ ئېچىلغان، ئېگىز سارايلار ھەيۋەتـلىك قەد كۆتۈرۈپ تۇراتـتى. ئۇنىڭ پەنجىرىلىرىگە ئۇزۇن-ئۇزۇن رەڭلىك شايى-ئەتلەس پەردىلەر تارتىلغان. ئوردۇنىڭ ئىچى تېخىمۇ باشقىچە: يەرگە چىرايلىق زىلـچـىلەر، ئولـتۇرىدىـغان يەرلەرگە— زىلچىلەرنىڭ ئۈستىگە تاۋار يىكەنـدازلار سېلىنغان. تاملار ھەر خىل رەڭلىك گـۈزەل سۈرەتـلەر بىلەن بېزەلـگەن. سارايـنىڭ دۆگىلەك تۆۋرۈكلىرىگە قاپارتما نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ تۆۋرۈكلەر ھەر خىل رەڭدە تۇرلۇك گۈل-گىيا ۋە باشقا ھەر قىسما نەرسىلەرنىڭ سۈرىتى سىزىلغان تورۇسـنى خۇددى ئالقـىنىغا ئېلىـپ تۇرغان ئادەم بىلىكـىگە ئوخشايتـتى. سارايـنىڭ يۇقىرى— ئوك يان تەرىپىگە بىر شىرە ۋە تۆت ئورۇندۇق قويۇلـغان. بۇ شىرە ئالدىـدا ئىككى كىشى ئولـتۇرۇپ كۈسۈرلـىشىپ سۆزلەشـمەكتە. قوش ئىزمىلىق بېغىر رەڭ

---

① ئارقۇ— ئوردۇ قاراۋۇلى.

چاپىنىنك ئالدىنى ئېچىۋەتكەن، قۇياقنى ئالدىغا قويۇپ، ئوك بىلەكنى شىرەگە قويۇپ، يېشىل ياقۇت كۆزلۈك چوك ئالتۇن ئۇزۇك سېلىنغان ئوتتۇرانچى قولنى گېپىگە ماسلاشتۇرۇپ شىرەگە ئۇرۇپ-ئۇرۇپ قويۇپ، سول مۇشتۇمنى يوتىسىغا تىرەپ ئولتۇرغان يوغان گەۋدىلىك، قوپال سۆزلەك، بومبا ساقال كىشى — سۇباشى①: ئۇزۇن بويلۇق، شالاڭ بۇرۇت، كوسا، شەيتان كۆز، كۇلگەندە ئاللىقاندای خىرقىرىغاندەك چىرقىراق ئاۋاز چىقىرىپ ئولتۇرغىنى، ئوردۇبېشى② ئىدى.

— سەگەك بولۇڭ، — دېدى ئۇ سۇباشىغا سەل ئېگىلىپ، — خاقان ئويلانماقتا. سىز ئۇنىڭغا ياخشى تايانچ بولۇشىڭىز كېرەك. خانغا ياردەم كېرەك، سىز بولىشىڭىز سۇباشى، بارلىق چېرىك سىزنىڭ قولىڭىزدا.

— نېمە قىل دېمەكچىسىز؟!

— يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم... تىش،... — ئۇ سۇباشىنىڭ پۇتىغا نوقۇپ، ئېچكىرىنى ئىملاپ قويدى. ئېچكىرىدىن ئوغۇلچاق بۇغرا-خان سۆزلىگەچ چىقىپ كەلدى:

— ھە، سۇباشى، ساقلىتىپ قويدۇمۇ؟

— ئالتۇن تەنلىرى ساق بولغاي، ئۇلۇغ خاقان، — دېدى سۇباشى ئىتتىك ئورنىدىن تۇرۇپ ۋە خانغا قاراپ ئېگىلىپ پۇكلىپ تازىم قىلدى.

---

① سۇباشى — قوشۇن باش قوماندانى.

② ئوردۇبېشى — ئوردۇ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى. ساراي ۋەزىرى، خاقاننىڭ يېنىدا تۇرىدۇ.

— قېنى، ما ياقتا ئولتۇرىلى، — دېدى خان ۋە ئۇلارنى چوغدەك گىلەم ئۈستىگە تاۋار يىگەندىن ئۈدۈلدىكى سۇپىغا تەكلىپ قىلدى. خان ئوتتۇرىدا چوڭ ياستۇقنى يېقىن تارتىپ ئولتۇردى. ئاۋۇ ئىككىسى ئىككى ياندا قورۇنۇپراق ئولتۇرۇشتى.

— خوش، نېمە يېڭىلىقلار بار؟ — دېدى خان سۇباشىغا قاراپ ۋە ئەمدى ئاق كىرگەن چىرايلىق ۋە تەكشى قىرقىلغان ساقىلىنى بىر قولى بىلەن سىلاپ قويدى.

— پۇتۇن ئەلدە كاتتىلارمۇ، پۇقرالارمۇ ئۇلۇغ خاقانىمىزنىڭ تاجۇتەختىنىڭ مۇستەھكەم بولۇشىنى تىلىمەكتە. شۇنداقتىمۇ يېقىندىن بۇيان "تەڭلىك" دېگەن بىر سۆز چىقىپ قالدى. بۇ گەپ كىشىلەردە ئەنسىزلىك پەيدا قىلماقتا، — دېدى سۇباشى.

— تەڭلىك؟ بۇ نېمىدېگەن گەپ ئىكەن؟

— بۇ سۆزنىڭ مەنىسى، ئۇلۇغ خاقانىم، باشقىچە ئېيتقاندا باراۋەرلىك دېگەن بولار ئىمىش.

ئوردۇبېشى كۈلۈپ خانغا بېشىنى ئازراق ئەگدى:

— ئۇلارچە، كەچۈرگەيلا ئۇلۇغ خاقان، يېغىپ ئېيتقاندا، ئۇلار خانمۇ، پۇقرامۇ تەڭ بولۇن دەر ئىمىش.

— ئۇلار كىملەر ئىكەن؟ — دېدى خان لەگلەك دارقىراتمىسىدەك دىرىلداپ تۇرغان دېرىزە پەردىسىدىن كۆزىنى ئالماي.

— بۇنداق گەپلەر بىزنىڭ ئوردۇ ئوقۇلمىسىدىن چىقماقتا، — دېدى سۇباشى سۆز قىستۇرۇپ، — ئوقۇتقۇچى بىلگە تېكىن ئوقۇغۇچىلارنى بۇزماقتا. بۇ تەتۇر قۇيۇن يەنە بالاساغۇنىدىن سوقماقتا. بالاساغۇنلۇق ئىلىك دېگەن بىر بالا بۇنداق سۆزلەرنى تاراتماقتا. ھازىر بۇ گەپلەر تالا-تۇزگىمۇ چىققانلىقى مەلۇم...

ـــ هه، بالاساغۇنـدىن...، ـــ دېدى خـان ئويـچان هالـدا، ـــ ئۇلارنى چەكلەش كېرەك.

ـــ چەكلەش كېرەك، ئوقۇلنى تاقاشـقا بولـمۇ. تاشۇنـداق ئىش بۇزدىلارنىڭ گايىلىرىنى قىسغقا ① ئېلىشقىـمۇ بولار، لېكـىن گەپ بۇنىڭ بىلەن تۈگىمەس، ـــ ھەيپارلارچە كۈلدى ئوردۇبېشى.

ـــ نېمە دېمەكچىـسز، ئوردۇبېشى؟

ـــ ئۇلار بۇ ئىشلارنى قىلىشتا خان ئوغۇلغا يۆلەنمەكتە، ـــ ئوردۇبېشى ئېھتىيات قىلىپ يەر ئاستىدىن خانغا قارىدى.

ـــ خان ئوغۇلغا تىل تەگكۈزگۈچى بولـمامۇ، ئوردۇبېشى! ـــ خان بىرئاز جىددىيلەشتى، ـــ ئۇ بىزنىڭ بولغۇسى خاقانىمىز...

ـــ تىـل تەگـكۈزۈشـكە بېـشىم ئون ئەمەس، ئۇلۇغ خـاقانـىم، بىراق...

ـــ بىراق...گەپ مانا مەشەدە، ـــ دېدى سۈباشى ۋە قولى بىلەن ئاغزىـنى توسۇپ يالـغان يۆتۈلۈۋالـغانـدىن كېيـىن سۆزىـنى داۋام قىلدى، ـــ ئۇ ۋاقىتتا بىزنىڭ كۈنىمىز قانداق بولاركىن؟!

ـــ بىز ئۆزىمىز ئۈچۈن ئەمەس، ئۇلۇغ خاقانىمىز ئۈچۈن ئويلاـ ماقتىمىز...، ـــ ئوردۇبېشى خاننىڭ ئۆزىگە قاتتىق تىكىلگەن كۆزلەـ رىگە قاراپ سۆزىنى داۋام قىلدۇرالمىدى. ئۇ، خانـنىڭ كۆزلىرىدىن ئۇنىڭ بۇ سۆزلەرگە رازى بولۇۋاتقانـلىقىنى ياكى ئويلىنىۋاتقانلىقىنى بىلىشكە قىزىقتى. ئوردۇبېـشـمۇ، سۈباشـمۇ بۇ توغـرىـدا تېخـى بىرنېمە دېيەلمەيتتى. لېكىن، ئۇلار بەك قورقۇپمۇ كەتمىدى، چۈنكى خان ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى قەتئىي رەت قىلمىدى. بۇ ئىككى ئەرباب

---

① قىسغ ـــ تۈرمە.

خاننىڭ قوينىغا قول سېلىپ، ئۇنىڭ يۈرىكىنىڭ قانداق سوقۇۋاتقانـ لىقىنى پەملىۋېلىشتى: "خاننىڭ يۈرىكى ئۇلارنىڭ يۈرىكى بىلەن بىر سوقىدىكەن!"

خان قاتتىق خىيالدا ساقلىنى سىلاپ گىلەمگە قاراپ ئولتۇراتتى. ئاۋۇ ئىككىسى بىر-بىرىگە كۆز قىسىشىپ، نېمە چىقاركىن، دەپ خانغا قاراپ ئولتۇراتتى. بىرھازادىن كېيىن خان بىرئاز چۆچـۈگەنـ دەك قىلدى ۋە گىلەمگە كۆز تىككىنىچە دېدى:

— سۈتۈق؟!

* * *

سۈتۈق ئۆزى تۇرىدىغان ئوردۇكەنت "باغ ھويلا"دىكى پېشايـ ۋانىڭ ئېگىز پەلەمپەيلىرىدىن چۈشمەكتە. ئۇ كۈمۈش غىلاپلىق خەنجەر ئېسىلغان كەمىرىنى بېلىگە چىڭ تارتىپ يېنىڭ دەسسەپ كېلەتتى. ئۇ پەستكى ئارسلان بىلەن سالاملاشتى. دوستلار ئىناقلىق ئىپادىلىرى بىلەن كۈلۈشۈپ ماڭدى. سۈتۈقنىڭ تەكلىپى بىلەن ئوخشاش قىلىپ سماپ رەڭ كاناپىتىن بەل چىقىرىپ تىكىكۈزگەن پەرىجە سۈتۈققىمۇ، ئارسلانغىمۇ خوپ ياراشقانىدى. پەرىجىنىڭ يەڭ ئۇچى بىلەككە دەل كەلگۈدەك تار ئىدى، ئەمما جەينەكىكچە ئۆرۈمە سېلىنغان بولۇپ، كالۇۋتۇن يىپتا گۈل چىقىرىلغانىدى. شۇڭا ھەر ئىككىسىنىڭ يەڭ ئۇچى ۋال-ۋۇل قىلىپ تۇراتتى. پەقەت ئارسلانلا ئۆزىنىڭ بېغىر رەڭ كۆلاسىنى كىيگەچكە خان ئوغۇل سۈتۈقـ تىن پەرقلىنىپ تۇراتتى. ئەمما ئىككىسىڭلا بېغىر رەڭ كېپىنەك تونى ئوخشاش بولۇپ، بەكمۇ ياراشقانىدى. سۈتۈق ئەتراپىقا كۆز تاشلىدى:

ئوڭ تەرەپتە راۋاقلىق باغ، شاپىتۇل، ئالما، ئامۇت. سول ياقتا

ئانارلىق، ئەنجۇرلۇك باغ. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تۈپ چوڭ چىنار ئۆز يوپۇرماقلىرى بىلەن چاۋاك چالماقتا... سۈتۈق قاپقىنىڭ ئىككى يېقىدىكى ئارقۇلارنىڭ ھۈرمىتىگە جاۋاب ئىشارىتى قىلىپ تالاغا چىقتى. ئارسلان بىلەن ئىككىسى ئارقۇلارنىڭ يارىدىمىدە ئىككى بوز ئارغىماقنا مىنىشتى. ئۇلارنى ئىككى ئاتلىق ئارقۇ قوغداپ ئارقىدىن ماڭدى. سۈتۈقلار ئات ئويىنىتىپ يۈرۈپ كېتىشتى...

ئۇلار شەھەر مەيدانىنىڭ سول ياقتىكى كوچىسىدىن كىرىپ كەلمەكتە ئىدى. سۈتۈق كىشىلەر ھۈرمىتىگە كۈلۈمسىرەپ جاۋاب بېرىپ، قولىدىكى سەدەپ ساپلىق قامچىسىنى ئويناپ كەلمەكتە. ئۇ ئارىلاپ زوقلىنىپ ئېتىنىڭ بويۇن ـ قۇلاقلىرىغا قاراپ قويىاتتى. ئۇلار مەيداننىڭ شىمالىي يېقىدىكى ھەيۋەتلىك ئوردۇ قاپقىسىنىڭ ئالدىدا ئاتتىن چۈشتى. ئىككى كىشى ئېتتىك كېلىپ ئاتنى ئالدى.

سۈتۈق ئارسلان بىلەن بىرلىكتە قاپقىدىكى بېشىغا مىس باشلىق، ئۇچىسىغا زەنجىرلىك قۇيۇق كىيىگەن ئارقۇنىڭ پۇتلىرىنى يەرگە قاتتىق ئۇرۇپ، سېپىنى يەرگە قويۇپ تۇتقان ئوڭ قولىدىكى نەيزىنى ئوڭ تەرىپىگە ئېگىپ بەرگەن سالاملىرىغا كۈلۈمسىرەپ جاۋاب قايتۇرۇپ ئىچكىرى كىردى. ئەتراپى ئۆيلەر بىلەن تولغان دەرەخلىك كەڭ ھويلىدىن ئۆتۈپ، ئارسلان بىلەن ئىككىنچى ھويلىغا كىردى. بۇ ھويلا تاشقىرىقى ھويلىدىنمۇ كۆركەم بولۇپ، ھويلىنىڭ ئۈدۈلىدا كۆك خىشتا سېلىنغان ئېگىز ئىككى قەۋەتلىك بالىخانا قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۆگزىسىدىكى كاھىشلار قۇياش نۇرىدا ۋالىلدايتتى. ھويلىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىكى چاققانغىنا كۆل ئىچگە ئارال سۈپىتىدە بىنا قىلىنغان سۈنئىي تاغنىڭ چوققىسىدا، گەۋدىسىنى تىك كۆتۈرۈپ، بىر ـ بىرىنى ئۇسۇشكە تەييارلىنىپ تۇرغان قىلىپ قاتۇرۇلغان ئىككى

سەركىنىڭ مۇڭگۈزىدىن بارماقتەك سۇ ئېقىپ چۈشمەكتە ئىدى. بۇ كۆل سەركەكۆل دېيىلەتتى. بالىخانلىق بىنانىڭ ئىككىنچى قەۋىتىدىكى پېشايۋاندا كىشىلەر ئۆيدىن ئۆيگە كىرىپ چىقىپ يۈرمەكتە. ئۇلار ئۇچىنچى هويلىغا كىرىشتى. "چوڭ هويلا" دەپ ئاتىلىدىغان بۇ هويلا راستىنلا چوڭ ئىدى، هويلا بۇككىدە دەرەخلىك، گۈلزارلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كەڭ تاشلار ياتقۇزۇلغان بىر يول تاكى چوڭ كۆلگىچە ئۇزىتۇر باراتتى، بۇ يول كۆلنىڭ ئىككىنچى تەرىپىدىن هەيۋەتلىك پېشايۋانلىق سارايغىچە داۋام قىلاتتى. يەنە بىر تارراق تاش يول چوڭ تاش يولنى ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، ئىككى يانىدىكى ئىككى قەۋەت ئىمارەتكە تۇتىشاتتى.

سۈتۈق ئارسلان بىلەن چىنار دەرەخلىرى ئارىسىدىكى كەڭ تاش يول بىلەن ئىچكىرىگە ماڭدى. يولنىڭ ئىككى چېتىدە ــ شىلدىرلاپ سۇزۇك سۇ ئېقىپ تۇرغان ئېرىقىنىڭ ئىككى يېقىدا قاتار تىزىلىپ تۇرغان ئارقۇلار ئۇلارغا هۇرمەت بىلدۈرۈشتى...

سۈتۈق پېشايۋانغا چىقىپ چوڭ ئىشىك ئالدىغا كېلىشىگە ئىشىك قاناتلىرى ئىچكىرىگە ئېچىلدى. ئۇلار ئوتقاشتەك قېپقېلىن تار گىلەم سېلىنغان كەڭ ئايۋاندىن ئۆتۈپ، يەنە شۇنداق ئېچىلغان بىر ئىشىكتىن ئاستىغا چاچما نۇسخىلىق چوڭ گىلەم سېلىنغان، تاملىرىغا ئۇزۇن ئەينەكلەر ئورنىتىلغان كاتتا سارايغا كىردى. "قونۇقلۇق" دەپ ئاتىلىدىغان بۇ ئۆيدە خانىنىڭ تەنتەنىلىك زىياپەتلىرى ئۆتكۈزۈلەتتى. يۇقىرى ئەمەلدارلار ۋە چەت ئەل ئەلچىلىرى قوبۇل قىلىناتتى. سارايدا چىرايلىق كىينىگەن سېكىلەكلىك قىزلار ئېگىلىپ سۈتۈقنى قارشى ئالدى، قىزلارنىڭ ئالدىدىراق تۇرغان بىر چىرايلىق چوكان ــ گۈللەيلى ئېگىلىپ سالام بەرگەندىن كېيىن سوردى:

ــ ئۇلۇغ خان ئوغۇل خان ئالتۇنلىرىنىڭ ئالىدىغا كىرەمدىكىن ياكى تەركىن بېگىمنىڭ① ئالدىغا؟

ــ ئەجەب گەپكە ئۇستا بولۇپ كېتىپسىزغۇ، تاغامنىڭ يېنىدا كىم بار؟

ــ سۇباشى بىلەن ئوردۇبېشى.

ــ ئاۋال شۇلارنىڭ يېنىغا كىرەي، ئانامغا مېنى كەلدى دەپ ئېيتىپ قويۇڭ.

ــ ئىلەل② بىكەچ، ــ دېدى تازىم قىلىپ گۇللەيلى ۋە يول ئېچىپ ئېگىلىپ تۇرۇشقان قىزلار ئوتتۇرىسىدىن سۈتۈقنى باشلاپ ئوڭ ياقتىكى ئىشىك تەرەپكە ماڭدى. سۈتۈقنىڭ ئارقىسىدىن ئارسلان كېلەتتى. ئىشىك ئېچىگە ئېچىلدى. ئۇلار كىچىكرەك بىر چاسا ئۆيدىن ئۆتۈپ، كېڭ پەنجىرىلەر يورۇتۇپ تۇرغان، تاشقىرىسىدىن مېۋە دەرەخلىرى ئوراپ تۇرغان قونۇقجايغا كىردى.

سۈپىدا باشلىرىنى يېقىن كەلتۈرۈپ نېمىندۇ سۆزلىشىۋاتقان ئۇچەيلەن ئىشىك ئېچىلىش بىلەن چۆچۈپ باشلىرىنى كۆتۈردى ۋە سۈتۈقنى كۆردى. سۇباشى بىلەن ئوردۇبېشى ئىلدام سۈپىدىن چۈشۈپ ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ باشلىرىنى ئېگىپ تۇرۇشتى.

ــ بىكەچنىڭ مۇبارەك تەنلىرى ساق بولغاي، ــ دېدى سۇباشى يەنە بىرئاز ئېگىلىپ.

ــ قۇللىرى خان ئوغۇلىنىڭ خىزمىتىگە تەييار، ــ دېدى ئوردۇ-

---

① تەركىن بېگىم ــ خان ئاغىچا، مەلىكە.

② ئىلەل ــ خانلارنىڭ كېيىگە جاۋاب بەرگەندە دېيىلىدىغان سۆز. خوپ، خوش. لەۋزىي دېگەندەك.

بېشى ۋە قوللىرىنى پېشانىسىگىچە كۆتۈرۈپ جۇپىلەپ قويۇپ ئىككى پۇكۈلدى.

ــ ھەي ئوردۇبېشى، ــ دېدى سۇتۇق ئۈنىك ئالدىدا توختاپ، ــ بولدى، بېلىڭىز سۇنۇپ كەتمىگەي. ماڭا قۇل كېرەك ئەمەس، قوللارنىك ئەركىنلىكى كېرەك، بىلدىڭىزمۇ؟! ــ كېيىن ئۇ سۇباشىغا بۇرالدى ــ سۇباشى قىسىغ ــ تۇنەكلىرىڭىز① ئازلىق قىلمامدۇ؟ شۇنداق، مىڭلاپ قوللارنى باشقۇرۇش ۋە ئۇلارنىك قانلىرىنى شوراش ئاسان ئىش ئەمەس ــ تە! تۇنەككە تاشلاش، سېتىش، ئۆلتۈرۈش، يەنە كېلىپ، خاندانلىقىمىزنىك قىلىچى بىلەن ئۆلتۈرۈش...، ــ سۇتۇق بېرىپ سۇپىدا ياستۇق يېنىدا ئوڭايسىزلىنىپ ئولتۇرغان خانغا سالام بەردى:

ــ ئامان، تاغا!

ــ ھە، ئامان، ئۆزىڭىز نېمە بولدىڭىز، يەنە چېچىلىپ قاپسىزغۇ؟

ــ چېچىلىش كىچىك گەپ، يېرىلىپ كېتەي دەپ قالدىم، ــ سۇتۇق كېلىپ سۇپىغا ئولتۇرۇپ پۇتلىرىنى ساڭگىلاتتى.

ــ سىلەرمۇ ئولتۇرۇڭلار، ــ دېدى خان قول ئىشارىتى قىلىپ، ــ ھە، ئارسلانمۇ كېلىپ قاپتۇ، ھە، ئاتاڭنىك تېنى ساقمۇ؟

ــ ئامان، ئۇلۇغ خاقان! ــ دېدى ئارسلان خانغا تازىم قىلىپ، ــ ئاتام ياخشى، كۆڭۈل بۆلگەنلىكلىرىگە ھەشقاللا.

ــ ماڭا كايىماسسىز تاغا، ــ دېدى سۇتۇق ۋە بۇرىلىپ ئاچچىق بىلەن سورىدى:

ــ سۇباشى، ئىلكىنى نېمىشقا قىسىغقا ئالدىڭىز؟

ــ ئۇ مېنىك ئوغلۇمنى ئۇرغان ۋە نەسەبىمىزنى ھاقارەتلىگەن

---

① تۇنەك ــ قاماقخانا، زىندان.

ئىكەن.

ــ ھەممىسى يالغان! ئىلىك ئوقوتقۇچىدىن سوئال سورىغان ۋە پىكرىنى ئېيتقانىدى. سىزنىڭ ئوغلىڭىز ئۇنى ئۇرماقچى بولغاندا مەن توسۇۋالدىم، قولىنى چىڭراق سىقىقان بولسام كېرەك. ئۇردى دېيىشكە توغرا كەلسە، مېنى ئوردى، دېسە بولىدۇ، مېنى تۇنەكىكە ئالسىڭىز ئورۇنلۇقراق بولاتتى.

ــ يوقسۇ، بىكەچ. مېنىڭ ئون جېنىم يوق.

ــ قىلىچ بىلەن قۇندۇزنى نېمىشقا تۇنەككە ئالدىڭىز؟

ــ ئۇلار مېنىڭ قوللىرىم ئىدى. سېتىلىدىغان چاغدا بازاردىنلا قېچىپ كېتىپ كۆپ ئىزدەتكەنىدى. قارىسام ئوردۇ ئوقۇلىغا كىرىۋاپتۇ.

ــ ئۇلار قاچقان ئەمەس، سىز ئۇلارنى ساتماق بولغان جايدا بىر قۇل بىدىكى قىزنى ھاقارەت قىلدى. قىز بۇنىڭغا بويۇنمىغان چاغدا بازار ئازارەتچىلىرى ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى بولۇۋېتىپتىكەن. مەن ئۇلارنى ئاشۇ ھالەتتە قوتقۇزۇۋالدىم. ئوردۇ ئوقۇلىغا مەن كىرگۈزدۈم. ئۇلار ھايۋان ئەمەس، ئادەم. ئۇلارنى ئۇنچىۋالا بوزەك قىلىشقا، ئۆلتۈرۈشكە بولمايدۇ ــ دە؟ ــ دېدى سۇتۇق خېلىلا سالماق ئاھاڭدا قولىنى سىلكىپ.

ــ خان ئوغۇل...، ــ سۇباشى تەمتىرەپ گەپ قىلالماي قالدى.

ــ ئوغلۇم سۇتۇق، ــ دېدى خان سۇپىدىن چۈشۈۋېتىپ، ــ سىز دېگەن كىشىلەرنى تۇنەكىتىن بوشاتسۇن، ــ خان بۇرىلىپ ئاۋۇ ئىككىسىگە قارىدى، ــ سىلەرنىڭ باشقا ئىشىڭلار بولمىسا رۇخسەت، ــ خان ئۇلارنىڭ "ئىلەل" دەپ كەينىچە مېڭىپ ئىشىكىتىن چىقىشىنى كۈتتى ۋە ئاندىن كېيىن سۇتۇقتا بۇرىلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، ــ

ئۇلارنىڭ بىرسى سۇباشى، بىرسى ئوردۇبېشى، يۇقىرى ئورنى بار كىشىلەر، ئېغىر بولۇش كېرەك، ئوغلۇم.

ــ ئاشۇنداق كىشىلەر "ئورنى بار" بولۇپ قالغىنى چاتاق، تاغا، ــ دېدى سۇتۇق، ئۇنىڭ سۆزى ناھايىتى ۋەزىنلىك بولۇپ كەپتىنىڭ ئۇرغۇسى "چاتاق"تا ئىدى، ــ ئاۋۇ ئوردۇبېشى دېگەن بىر ھارامزادە، سۇباشى بىر قانخور.

ــ ئىشقىلىپ، ئېغىر بولماق كېرەك. سىز كىچىك بالا ئەمەس، چوڭ بولۇپ قالدىڭىز.

ــ راست، توغرا ئېيتىسىز، مەن چوڭ بولدۇم تاغا، ئاق-قارىنى توغرا پەرق ئېتەلەيدىغان بولدۇم.

ــ مەن سىزنى ياخشىراق پىشىۇن دەيمەن. سىز ھامان كەلگۈسى خاقان. كىشىلەر بىلەن ياخشى بولۇشىڭىز كېرەك.

ــ مەن ياخشى كىشىلەر بىلەن ياخشى بولىمەن. يامان كىشىلەر بىلەن ياخشى بولالمايمەن.

ــ سىزگە ھەممە تەييار، تاماشا قىلىڭ، ئوۋ قىلىڭ، پۇل، ئابروي دېگىز بار.

ــ سىز خاتا ئويلايسىز، تاغا. ئەلنىڭ پاراۋانلىقى ۋە ئامانلىقى بولسىلا، ماڭا باشقا ھېچنىمە كېرەك ئەمەس.

ــ سىزچە مەن بۇ ئىشلارنى قىلالمايۋاتقانغا ئوخشايمەن، شۇنداقمۇ؟

ــ بۇنى مەندىن كۆرە ئۆزىڭىزدىن ۋە ئەلدىن سوراڭ! ــ سۇتۇق ئەستايىدىل ۋە سالماق ئىدى. ئۇنىڭ ھەربىر سۆزىنىڭ تاشتەك توري بار ئىدى.

ــ سىز ئىسلام دىنىغا كىردىڭىزمۇ؟ ــ ئوغۇلچاق توساتتىن گەپنى

بۇراپ سورىدى.

ــ بۇ ھەركىمنىڭ ئۆز ئىشى.

ــ سىز ھەركىم ئەمەس، سىز خان ئوغۇلسىز. ھەربىر ئىشنى بىز بىلەن كېلىشىپ قىلىشىڭىز كېرەك.

سۇتۇق ئورنىدىن تۇردى-دە، يەڭگىل تازىم قىلىپ، ئوڭ ياقتىكى ئىشىك بىلەن چىقىپ كەتتى.

سۇتۇقنىڭ ئانىسى قولىدىكى تەسۇبنى سېرىپ، نەقىشلىق تەكچە-دىكى كىچىككىنە ئالتۇن رەڭ بۇتقا قاراپ ئۆرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تىك تۇراتتى. ئۇنىڭ سىياقىدىن بۇتاتۇاغا ئىبادەت قىلىپ تۇرغانلىقىنى ياكى كۆڭلىدە چىگىش ئىشلارنى ئويلاۋاتقانلىقىنى بىلىپ بولمايتتى. ئۇنىڭ بېشىدىكى كەڭ ھال رەڭ رومىلى ئۇستىدىكى ئوشۇقىغىچە چۈشكەن ئاق شايى نىمچىنى چالا يېپىپ تۇراتتى. تۇرۇلگەن پېشانىسى ئۇستى-دىكى ئەمدى ئاق كىرگەن قويۇق چاچلىرى رومال چېتىدىن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئويچان كۆزلىرى ۋە خىيالچان سىياقىدىن چوڭقۇر ئويغا چۆمگەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئارقىسىدىكى پەنجىرىدىن كىرگەن كۈن شولىسى ئۇنىڭ رومىلىدا ۋە نىمچىسىدا پارقىرىماقتا. خېلى ۋاقىتتىن بېرى ئانىنىڭ كۆڭلى بىئارام ئىدى. ئۇ، دۇنيالىقتا بىرلا جان-جىگەر ئوغلى سۇتۇقتىن ئەندىشە قىلاتتى. "ئوغلۇمنىڭ ھالى نېمە بولار، دۆلەت قۇشى بېشىغا قونارمۇ، ياكى..." ئۇ ئاخىرىنى ئويلىماسلىققا تىرىشاتتى.

ئانا سۇتۇقنىڭ دادىسىدىن قېلىپ ئىككى يىل تۇل ئولتۇردى، كېيىن شۇ ۋاقىتتىكى ئادەتكە خىلاپ بولمىغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئاكىسى ئوغۇلچاق بۇغراغا زورمۇزور تەگدى. ئۇ باشقا بالا تۇغمىدى، تۇغۇشنىمۇ خالىمايتتى. چۈنكى، سۇتۇق ئۇنىڭغا يېتەتتى. ئۇ،

مۇشۇنـداق قاۋۇل ۋە چېچەن بالىسى بولغانلىقى ئۈچۈن كۆڭلى توق ئىدى. ئوغۇلچاق بۇغراخانـدىن رەنجـىگەن ۋاقتـلىردا سۈتۈقـنى ئويـلاپ، خىيالىدا ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىپ كېچىلەرنى ئۆتكۈزەتتى. ئانا ئوغۇلـچاق بۇغراخانىڭ ئۆز ئىنسىنىڭ ۋەسـىيىتىگە خىلاپلىق قىلىپ، ۋاقتىلىق باشقۇرۇپ تۇرغان خانلىقنى سۈتۈقـقا ئۆتـكۈزۈپ بەرمەسلىك نىيىتىنى بىلەتتى، ئوغۇلـچـاق بۇغراخان بۇ نىيـتـىنى يوشۇراتتى. ئەمدى ئۇ سۇباشى، ئوردۇبېشى بىلەن ۋە يەنە قانداقتۇر بەزى نامەلۇم كىشىلەر بىلەن يوشۇرۇن سۆزلىشىدىغان بولۇپ قالدى. ئانا بۇلارنىڭ ھەممىسىگە دىققەت قىلاتتى ۋە ئوغلىغا بىرەر پالاكەت يېتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيتتى.

— ئانا! — دېدى سۈتۈق ئىشكىتىن كىرىپ ۋە ئىككى قولـنى كېرىپ ئانىسى تەرەپكە ئالدىراپ ماڭـدى.

— ھە، ئوغلۇم! — دېدى ئانا ۋە بۇرىلىپ سۈتۈق تەرەپكە كەلدى ۋە ئۇنى قۇچاقـلاپ، ئىككى مەڭزىـگە سۆيـدى، — نېمە بولـدۇڭ، ھەر كۈنى كېلىپ تۇراتتىڭغۇ؟

— ياماڭ بالـڭزىنى كەچۈرگەيـسىز، ئانا، — دېـدى سۈتۈق، — سىزنى دېـھەم بۇ ئۆيدىن بىردەممۇ ئايرىلغۇم يوق. ئاۋۇنى — سۈتۈق تۇمـشۇقـى بىلەن ئىشـىك ياقـنى كـۆرسەتـتى، — دېـھەم كەلـگـىم كەلمەيدۇ.

— مەن ھەممـىنى ئاڭلاپ تۇردۇم بالام، — دېدى ئانا كارىۋىتىغا كېلىپ ئولتۇرۇۋېتىپ، — بېرى كەل، يېنىمغا ئولتۇر. سەن ئۇ ئۆيگە كىرگەندىن بېرىكى ھەممە سـۆزلەرنى ئاڭلىدىم، — ئانا مېھـرىبانلىق بىلەن ئوغلىنىڭ پېشانـىسىنى سىلـىدى ۋە كۆزلـىرىگە قاراپ تۇرۇپ دېدى، — بالام، پەخەس بول. ئۇلار ساڭا تۇزاق تەييارلىشىۋاتىدۇ.

ـــ ئانا، ـــ دېدى سۈتۈق ئىشىككە قاراپ قويۇپ ئاۋازىنى پەسەيتىپ، ـــ ئۇلار تۇزاق قۇرۇشتىن بالدۇرراق ئىشنى جايلىۋەتسەك دەيمەن. مېنىڭ ئامالىم بار، دوستلىرىم بار.

ـــ دوستلىرىڭ جىقمۇ؟

ـــ بىرنەچچە يۈز.

ـــ بىرنەچچە يۈز؟ ئاز، بەك ئاز، بالام. بىرنەچچە تۈمەن چېرىك ئۇنىڭغا قارايدۇ. سۇباشى تاغاڭ تەرەپتە...ماڭا قارا، ئۇلارنىڭ تۇزاقلىرى ئۇنىچە ئاسان پۈتمەيدۇ. سەن تەييارلىقىنى كۆچەيت، دوستلىرىڭ مىڭغا، تۈمەنگە يەتسۇن. چېرىكلەر يېنىغا بار. باشلىرى بىلەن سۆزلەش. خانلىقنى ئالغىنىڭدىن كېيىن كۆپرەك ئەمەلدارلار، چېرىكباشلىرى ۋە ئەل سەن تەرەپتە بولسۇن...

ـــ ياخشى ئانام، ئاپئاق ئانام! ـــ ئانىسىنى قۇچاقلىدى سۈتۈق، ـــ سىزنىڭ مۇشۇنداق دانالىقىڭىز، ئون تۈمەن چېرىكتىن كۈچلۈك.

ـــ باشقا ئىشلارنى كېيىنگە قويۇپ تۇرۇش كېرەك. بالام، سەن راستلا ئىسلامغا كىردىڭمۇ؟! ـــ ئانا ئوغلىغا ئانىلىق مېھرى بىلەن قارىدى.

سۈتۈق دەرھال ئانىسىنىڭ ئالدىدا نامازدا ئولتۇرغاندەك يۈكۈنۈپ كۆلۈمسىرىدى ۋە گېپىنى قىرىپ قويۇپ "لائىلاھە ئىللەللا، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا" دېدى.

ـــ ۋاي بالام، نېمىلەرنى دەۋاتىسەن، بۇ قەيەرنىڭ گېپى؟ ـــ ئانىنىڭ چىرايى جىددىي تۈس ئالدى.

ـــ بۇ ئەرەبچە سۆز، ـــ دېدى سۈتۈق ئانىسىنىڭ يېنىغا ئولتۇرۇپ، ـــ بىلەمسىز ئانا، مەن يامان ئىش قىلمىدىم، ئىككىلا ئالەمدە

ئەك ئۇلۇغ ئاللانىڭ يولىغا كىردىم. ئاللا بىر، ئۇنىڭدىن باشقا ئاللا يوق. مۇھەممەد ئاللانىڭ ئەلچىسى . مەن ھازىر ئىبىتقان سۆزنىڭ مەنىسى مۇشۇ، مۇسۇلمان بولۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى مۇشۇ. ئاللا — تەكرى دېگەن سۆز.

— ۋايجان، بۇ گەپلەرنى نەدىن تاپتىڭ؟

— كۈنىپىتىش ياقتىن كەلگەن بىر ئادەم ئۆگەتتى.

— دېمەك، سەن — چوماق① بولۇپسەن — دە؟

— ھەئە، جېنىم ئانا، مەن سىزدىن سوريمايلا بۇ ئىشنى قىلىپ قويدۇم، كەچۈرگەيسىز، — ئانىسىنى قۇچاقلاپ، باغرىغا بېشىنى قويۇپ ئەركىلىدى. — بىراق بۇ زادىلا يامان ئىش ئەمەس.

— ھە، ياخشى ئىش بولسا مەن كەچۈرىمەن. ئەگەر بۇنىڭدىن يامانلىق چىقىپ قالسا...ھە، ئەمدى قانداق قىلماقچىسەن؟

— كەلگۈسىدە پۈتكۈل خانلىقنى مۇسۇلمان قىلىمەن.

— پۈتكۈل ئۇلۇسلارنى؟!... — ئانا قوشۇمىسىنى تۇرۇپ ئويلىدى، — بارلىق ئۇلۇسلارنى بىر دىنغا ئىشىندىغان قىلىش شۇنچىلىك ئاسان ئىش دەمسەن، بالام؟ ھازىرچە بۇ ئىشىڭنىمۇ قويۇپ تۇر. چوڭ تىلەك ئورۇنلاشقاندىن كېيىن باشقىلرىنى ئويلاشساڭمۇ ئۇلگۈرىسەن.

— ئىلەل ئانا، تاپشۇرۇقىڭنى ئورۇنلايمەن.

— ھە راست، سۈتۈق، تويۇڭنى قانداق قىلىمىز؟ باشقا قىزلار ئاشۇ ئايدەك قىزغا يەتمەيدۇ، قانداق؟

---

① چوماق — بۇددا دىنىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدا "مۇسۇلمان" دېگەن سۆز.

ــ قاراڭ كېچىكىزنى، هازىرلا تېخى باشقا ئىشلارنى قويۇپ تۇر، دېدىكىزغۇ! ــ ئانىسغا قاراپ كۈلدى سۆتۈق.

ــ هە، مېنى كەپتە تۈتۈۋالدىڭ-دە؟ بوپتۇ، مەيلى. ئىككى تويىنى بىللە قىلايلۇق، قانداق؟

ــ سىزنىڭ مەيلىگىزچە بولسۇن، ئانا، ــ سۆتۈق يەنە ئانىسغا ئەركىلىدى.

ئانا ئوغلىنىڭ پېشانىسىگە سۆيدى ۋە كۈلۈمسىرەپ ئۇنىڭ بېشىنى سىلىدى.

بەشىنچى باب

مەشىق قىلىش

سۈتۈق دوستلىرى بىلەن ئاتلىق قومالتاغىدىن يۇقىرىسىغا كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى. ئايلانما تاغ يوللىرىدىن ئۆتۈپ پۈشۈلداپ ئۆرلىگەن ئاتلار داۋاننىڭ ئۈستىگە چىقىپ توختىدى. سۈتۈق ئاتنىڭ بېشىنى ئارقىسىغا ــ كۈنپېتىشقا بۇراپ، ئۇزەكنىگە دەسسەپ سەل كۆتۈرۈلدى ۋە قولىنى پېشانىسىگە قويۇپ يىراقتا قارىدى: ئوڭ ياقتا قاتمۇقات تاغلار، يىراق ئۇپۇقتا پامىر تاغلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا، مۇزتاغ ئاتنىڭ ئاقباش چوققىسى ئاسمانغا قادالغاندەك تۇرىدۇ؛ تاغ باغرىدىن كۈنچىقىشقا قاراپ سوزۇلغان يېزا ــ كەنتلەر ئوچۇق كۆرۈنمەكتە. تەكشى تۆپىلىكتە ياپراقلىرى سارغايغان دەرەخلەر ئارىسىدا ئوردۇ-كەنت شەھىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ــ شۇ قەدەر گۈزەل ماكان! ــ دېدى سۈتۈق يېنىدا ئاتلىق تۇرغان ئارسلانغا قاراپ، ــ بىراق كىشىلەر ئېغىر كۈنلەرنى كەچۈرمەكتە.

ــ راست دەيسىز، بەكەچ، ــ دەپ قوشۇلدى باتۇرتاغا ئېتىنى دېۋىتىپ ئالدىغىراق كېلىپ ــ "سۇ كۆتۈرگەن خار، كوزا چاققان ئەزىز" دېگەندەك بىر زامانلار بولۇۋاتىدۇ، سۇ باشتىن لاي ــ دە! بۇلاقنى تازىلاش كېرەك ئىدى. بۇ ئىشنى ھەممەيلەن سىزدىن كۈتمەكتە!

سۈتۈق بېشىنى لىكشىتىقاچ ئاقباش چوققىلارغا قاراپ تۇردى. تۆۋەندىن داۋانغا ئۆرلەپ چىقىۋاتقان ئاتلىق يىگىتلەر بۇلارنىڭ دىققىتىنى تارتتى. ئۇلار ئاتلىرىنىڭ باشلىرىنى كۈنچىقىش ياقىقا بۇرىدى، سول ياقتا ئاستىن ئاتۇشنىڭ بىر ئۇچى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. قومالىتاغقا يېقىن جايلاشقان ئوكتەبرىق يېزىسى ئوچۇقراق كۆرۈنەتتى.

ئۇلار ئاتلىرىنى دېۋىتتىشپ داۋاندىن ئېغىشتى. ئارقىدىن كەلگەن يىگىتلەرمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن تۆۋەنلىدى ۋە ھايال ئۆتمەي سەپ تۈزەپ تۇرۇشتى.

باتۇرتاغنىڭ كۆزىدىن كەچۈرۈشىدىن كېيىن مەشق باشلاندى. ئەنە، سۈتۈق ئېتىنى چاپتۇرۇپ، قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ياغاچ ئۇچىغا كىيدۈرۈلگەن "باش"نى چاپماقتا...بىرنى چاپتى، ئىككىنى چاپتى، ئۈچىنچىسى چېپىلدى، تۆتىنچىنى چاپتى، بەشىنچى، ئالتىنچى "باش" يەرگە چۈشتى، يەتتە، سەككىزىنچىسى قىمىرلىمىدى.

سۈتۈق ئېتىنى ئاران توختىتىپ ئارقىغا بۇرالدى ۋە باتۇرتاغا بىرقانچە كىشى بىلەن تۇرغان دۆڭنىڭ يېنىغا كېلىپ توختىدى. سۈتۈق "باش" چېپىپ كېلىۋاتقان دوستلىرىغا قارىدى.

ئەنە ئۇلار: ئارسلان، ئايدىك، ئىلىك، قىلىچ، يۇلتۇز. يەنە يىگىرمىدەك يىگىت شۇ خىلدا "باش" چاپتى. گايىلرى ئىككى-ئۈچ "باش"نى، گايىلىرى تۆت-بەش "باش"نى چاپالىدى. يالغۇز قىلىچ ئون "باش"نىڭ ھەممىسىنى چېپىپ چۈشۈردى. ھەممەيلەن ئۇنى ئالقىتلىدى. قۇندۇز ھەمىدىن قىزغىن ۋە چىك چاۋاك چالدى.

قىلىچ ئادەتتىكى ئىشلاردا تولىمۇ تىرىشچان ئىدى. مەكتەپتە

بىرىلگەن ساۋاقلارنى ئۆزلەشتۈرۈشتە بەك كۆرۈنەرلىك بولمىسىمۇ، لېكىن مەشقتە ئۇ بەكمۇ تىرىشچان ئىدى. باتۇرتاغا بىرەر ھەرىكەتنى ئۆگەتكەندە ئۇ تازا زەڭ تويۇپ كۆرۈپ تۇرغاندىن باشقا ئۆزى قايتا-قايتا مەشق قىلاتتى، ئايدا بوش ۋاقىت تاپسىلا قولىغا قىلىچ ياكى نەيزە ئېلىپ مەشق قىلغاندەك قىلىقلارنى قىلىپ كېتەتتى، گايدا باشقىلاردىن ئەتىلەنگەك تۇرۇپ ياكى كەچرەك يېتىپ مەشق قىلاتتى، ياكى باشقىلاردىن ئۆگىنەتتى. سۈتۈقمۇ كۆپ چاغلاردا قىلىچ بىلەن بىر جۇپ بولۇپ مەشق قىلاتتى. قىلىچ بولسا سۈتۈقنى شەپقەتچىم دەپ تولىمۇ ھۆرمەت قىلاتتى.

چېرىكچە مەشقتىن كېيىن دەم ئېلىپ سالقىنلاپ ئولتۇرغان چاغدا، سۈتۈق يەنىلا ئاۋۇ كۈنى قىلىنىدەك قۇياق، مىس باشلىقىنى يېشىپ سىلىۋېتىپ، مەيدانغا چۈشۈپ كۆپچىلىككە قاراپ يەكتىز بولۇپ ئولتۇردى-دە:

— خوش، قايسىلار مەن بىلەن چېلىشىسىلەر؟ — دېدى.

سۈتۈقنىڭ يىگىتلىرى سۈتۈقتىن تەپ تارتىمايدۇ، قورۇنمايدۇ دېگەن بىلەنمۇ خان ئوغلى، بىر يېرى بىرنېمە بولۇپ قالمىسۇن دەپ بەرىبىر سەل ئايمىشاتتى.

— يەقىلغان چېلىشقا توبايتۇ دەپ، يەنە مەيدانغا چۈشۈۋالدىڭىز-غۇ؟ — دېدى ئايدەك، — يېغلىپ قالسىڭىز پاقلان بولۇپ ماڭامسىز؟

— توشقان ئايدىڭدا ھېكرىگەندەك سەكرەپمۇ بېرەي، — دېدى سۈتۈق ئايدىڭغا قاراپ چاقچاق بىلەن.

— قىلىچ بىلەن تېخى چېلىشىپ باقمىدىڭمۇ، قىلىچ چۈشۈن، — دېدى ئارسلان قىلىچقا شەرەت قىلىپ.

قىلىچ ھەقىقەتەن ئۇستا چېلىشچى ئىدى. مۇشۇ كۈنگىچە بىر-

قانچه قېتىملىق چېلىشتا قىلىچ تېخى يېلىپ باقمىغانىدى. بۇگۈن ئۇ مەيدانغا چۈشكەن ۋاقتىدىلا شەپقەتچىسى ھەرگىز يەڭمەيمەن دەپ ئويلىغان بولغاچقا، تازا يامىشىقا كەلگەن ۋاقىتلاردىمۇ سۈتۈقىنى يېقىتمىدى، ئەكسىچە ئۆزى يېقىلدى. بۇنى سۈتۈق سېزىپ قالدى.

— بۇ نېمە قىلىق؟ — سۈتۈق ئۆڭدى. — يېقىتىدىغان پەيتتە مېنى يېقىتماي ئۆزى يېقىلىپ بېرىش مېنى ئايىغىلىقمۇ؟ ماڭا بۇنداق پالۋاندىلىق كېرەك ئەمەس! — سۈتۈق قايتىدىن چىشىمىز دەپ تۇرۇۋالدى ۋە ئاخىر قاتتىق ئېلىشىشلاردىن كېيىن سۈتۈق يەنىلا يېقىلدى ۋە يېقىلغىنىغا ھەقىقىي تۇردە تەن بەردى، — ھەيلى قىلىچۇازلىق، مەيلى نەيزىۋازلىق بولسۇن ياكى چېلىشتا بولسۇن، قارشى تەرەپكە ھەرگىز رەھىم قىلماسلىق كېرەك.

دەم ئېلىشتىن كېيىن ئاتىلىق نەيزىۋازلىق باشلاندى. يىگىتلەر ئۆزۈن نەيزىلىرىنى ئوك قولى بىلەن ئالغا ئېڭىشىپ تۇتۇپ، ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ قاتار تىزىپ قويۇلغان "ئادەم"لەرگە سانجىپ ئۆتتى. نەتىجە ئوخشاش بولمىدى. بۇدا ئۇتۇق ھەممە "ئادەم"گە توغرا سانجىدى.

مىس باشلىق، تۆمۈر قۇياق كىيگەن، يۇزىگە سىم تور تارتقان باتۇرتاغا ئۆزۈن نەيزىسىنى قولىغا ئالغان ھالدا ئېتىنى دېۋىتىپ مەيدانغا چۈشتى ۋە سۈتۈقنى تەكلىپ قىلدى. سۈتۈقمۇ قولىغا نەيزە ئالغان ھالدا ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇلار يۈزمۈيۈز كېلىپ، نەيزىلىرىنى ئۇرۇشتۇرۇپ قويۇپ ئارقىغا بۇرۇلدى. ئەلۋەتتە ئاتمىش غۇلاچىتەك بارغاندىن كېيىن ئاتلىرىنى ئارقىسىغا بۇراپ توختىدى. ئىككىلىسى نەيزىسىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ قويۇپ، ئۇدۇل نەڭلىگىنىچە بىر-بىرىگە قارشى ئات چاپتۇردى... خېلى جىددىي نەيزىلەشكەندىن كېيىن،

باتۇرتاغا سۇتۇقىنىڭ مەيدىسىگە نەيزە ئۇچىنى سانجىدى، ئۇلار توختىدى. كېيىن، باتۇرتاغا ئاتلىق نەيزىلىششىنى يەنە بىر قېتىم سۇتۇقىغا ئۆگەتتى.

ئەمدى ئاتلىق قىلىچۇازلىق باشلاندى. ئاۋال سۇتۇق بىلەن ئارسلان ئىككىسى تۇتۇشتى. ئىككى ئات يېقىن كەلگەندە ئالدى ئايغىلىرىنى تىك كۆتۈرۈپ كىشنىشەتتى. ئۇلار بەك چاققانلىق بىلەن ئېلىشتى، خوددى راستىتەك قىلىچلاشتى. ئاخىرى سۇتۇق قىلىچنى زەرب بىلەن ئارسلاننىڭ بېشىغا ئۇرماقچى بولدى. ئارسلان بېشىنى قوغداپ قىلىچنى كۆتۈرگەن پەيتتە، سۇتۇق چەبدەسلىك بىلەن قىلىچنى ئارسلاننىڭ مەيدىسىگە سانجىدى. سۇتۇق يەڭدى، كۆپچىلىك ئۇنى ئالقىشلىدى.

ئۇنىڭدىن كېيىن، باتۇرتاغىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن يېگىت-قىزلار ئوندىن ئىككىگە ئايرىلدى. جەڭ كىيىملىرىنى كىيىپ، قىلىچلىرىنى تۇتۇپ يىگىرمە غۇلاچ ئارىلىقتا "جەڭ"گە تەييار تۇرۇشتى. باتۇرتاغىنىڭ قول شەرىتى بىلەن ئات سېلىشتى ۋە قىلىچۇازلىق باشلىنىپ كەتتى، تاغا ھەم ھايا جان، ھەم زوق بىلەن ئۇلارنى كۆزىتىپ تۇراتتى. ھەممىسى بەك چەبدەسلىك بىلەن ئېلىشاتتى. بەزىلەرنىڭ ئاتلىرى يېقىلىپ توپىغا مىلىنەتتى. سۇتۇق ماھىرلىق بىلەن ئۇرۇشتى. قىزلار مۇ چاققانلىق بىلەن بىر-ئىككىسىنى يېقىتتى...
قىلىچۇازلىق مەشقى ئەنە شۇ تەقلىدتە خېلى ۋاقىتقىچە داۋام قىلدى.

* * *

سۇتۇقلار قايتىپ، قومالتاغ داۋىنىنىڭ تەسكەي تەرىپىگە ئۆتتى. قاپ بەلگە كەلگەندە سۇتۇقنى يانداپ كېلىۋاتقان قىلىچ:
— بىكەچ، قاراڭ ئاۋۇنى! — دېدى بىگىزقولى بىلەن يىراق

تۆۋەننى كۆرسىتىپ.

سۈتۈق ئاتنىڭ تىزگىنىنى تارتتى، باشقا ئاتلىقلارمۇ توختىدى. ئۇلار تاغ باغرىدا ئۇزاقتا سوزۇلغان بىرنەمسىلەرنى كۆردى. ئاتنى چاپتۇرۇپ، سول ياقتىكى بىر دۆڭگە چىقىپ پىشانىلىرىگە قوللىرىنى قويۇپ قارىغانىدى، ئەمدى ئۇچۇقراق كۆرۈندى: قاتار تىزىلىپ كېتىپ بارغان ئادەملەر، ئالدى-كەينىدە ۋە ئوتتۇرىدا بىرنەچچە ئاتلىق.

سۈتۈق تۆۋەنگە ئات سالدى، باشقىلارمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن چېپىشتى.

سۈتۈقنىڭ ئېتى ھامان ئالدىنى بەرمەيتتى. شۇ تاپتا سۈتۈقنىڭ بىر ئەگ كېپىنەك تونى شامالدىن لەپىلدەيتتى. تەرگە چۈشۈپ، ياداپ قالغان ئاتلار بەسلىشىپ چاپا-چاپا قىزىپ كەتتى. بالىلار ئۆزەڭگىگە تېپىپ، ئارقىلىرىغا داجىپ، ئاتلارنىڭ تىزگىنىنى قاتتىق تارتىپ چاپماقتا. ئىككى ئات قاتتىق چېپىپ كەتكەنىدى، كېيىن تىزگىنىنى تارتىپ، بىرىنى ئوڭغا، بىرىنى سولغا بۇراپ، چېپىپ دۆڭگە چىقىپ كەتتى. ئايدىڭنىڭ ئېتىنىڭ ئاغزى قاتتىقراق ئىدى. ئۇ ئىككى يېنىدىكى ئاتلارغا سىگايان قاراپ ئۇچقانىدەك چاپاتتى. ئايدىڭ بارلىق كۈچى بىلەن تىزگىنىنى تارتتى.

ــ ئايدىڭ، پەخەس بولۇڭ، ــ دېدى سۈتۈق ئۇنىڭغا يانداپ كېلىپ.

ئايدىڭنىڭ جىرەن قاشقا ئېتى ئەپلەپ ئېغىزدۇرۇقىنى چىشلەۋالدى-دە، بويۇن بەرمەي ئەپقاچتى.

ــ ۋاي بولمىدى! ــ دېدى سۈتۈق ئەنسىرەپ، ئېتىنىڭ بېقىنىغا دېۋىتكۈچى بىلەن ئۇرۇپ ۋە ئۇنىڭ كەينىدىن ئات سالدى.

ئارسلان چېپىپ كېلىپ، سۈتۈقنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تۇتتى:

ــ بولمايدۇ، سىزنىڭ ئېتىڭىزمۇ ئەپقاچىدۇ، قىلىچ، سىز بېرىڭ!

قىلىچ ئېتىنىڭ بېشىنى قويۇپ بەردى ۋە ئاتنىڭ بېقىنىغا تېپىپ غۇيۇلداپ "ئۇچۇپ" كەتتى.

ئايدىڭ قانچە تىرىشقان بىلەنمۇ ئېتىنى ئەمدى توختىتۇالالمايتتى. ئات يۈگەنىنىڭ ئېغىزدۇرۇقىنى چىشلىۋالغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ ئەپقاچقان ئاتقا بەۋا كەلگىلى بولمايتتى. ئايدىڭنىڭ چىرايى سارغىيىشقا باشلىدى. قىلىچنىڭ قارا ئارغىمىقى ئوقتەك ئۇچماقتا ئىدى. ۋە قەدەممۇقەدەم ئايدىڭغا يېقىنلاشتى. ئۇنى كۆرگەن جەرەن قاشقا تېخىمۇ ئىتتىك چېپىشقا باشلىدى. قىلىچ بىر دەم يانداپ چاپقاندىن كېيىن، جەرەنىنىڭ تىزگىنىدىن ئالدى ۋە تەكچېپ، ئاستا-ئاستا سول ياقتا بۇرىدى. ئاخىر ئارقىدىكى دۆڭگە بۇرۇۋالدى. ئاتلارنىڭ چېپىشى ئاستىلىدى ۋە ئاخىر بېرىپ توختىدى. قىلىچ ئايدىڭنى ئاتتىن چۈشۈردى. ئايدىڭ كىچىك دۆڭنىڭ باغرىغا دەلدەڭشىپ بېرىپ، ئۆزىنى تاشلىۋەتتى...

سۈتۈقلار چېپىپ كەلدى ۋە ئەنسىرەپ ئايدىڭنىڭ ئەتراپىغا ئولاشتى. سۈتۈق ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، ئايدىڭنىڭ يېنىدا ئولتۇردى:

ــ قانداقراق، ئارتۇقچە مالالىق يەتمىگەندۇ؟ ــ دەپ سورىدى ئۇ ۋە ياغلىقىنى چىقىرىپ، ئايدىڭنىڭ چېكىسىدىكى تەرنى ئېرتتى...

ئايدىڭ "ھېچ گەپ يوق" دېگەندەك بېشىنى لىڭشىتىپ قويۇپ سۆس كۈلۈمسىرىدى.

سۈتۈقلار تاغنى بېغىرلاپ جەنۇب ياقتىن كېلىۋاتقان، بايا يىراقتىن كۆرۈنگەن ھېلىقى كىشىلەرگە يېقىنلاشتى: جۈل-جۈل

كىيىم كىيگەن قىرىق-ئەللىك قۇل دۇمبىلىرىگە كاتىل بىلەن يوغان تاش تۇز ئارتىلغان، زەنجىر بىلەن بىر-بىرىگە چېتىلغان، قامچا، كىشەنلىك پۇتلىرىنى ئاران يۆتكەپ كەلمەكتە ئىدى. قاتارنىڭ ئالدىدا كومشار بۇرۇن، كالا كۆز، قارا ساقال، يوغان قورساق بىرسى ئاتلىق مۇگدەپ كېتىپ باراتتى. ئاخىردا ئاۋۇنىڭ تەتۇرى — مونەكباش، ئۇرىقبويۇن، يىپىقكۆز، پاناق، كوسا بىرسى كالتەكنى ئىگەرنىڭ قۇشبېشى ئالدىغا قويۇپ، غىڭشىپ ناخشا ئېيتىپ كېتىپ باراتتى. قاتارنىڭ ئىككى يېنىدا نەيزە تۇتقان تۆتتىن سەككىز كىشى قوللارنى نازارەت قىلىپ كېتىپ باراتتى...

سۇتۇق قاتارنىڭ ئالدىغا كەلدى:

— ھەي، سەن كىم! — دەپ ۋارقىرىدى سۇتۇق ۋە قامچىسى بىلەن ھېلىقى سېمىزنىڭ قورسىقىنى نوقۇدى.

مۇگدەپ كېتىپ بارغان سېمىز چۆچۈپ كۆزىنى ئاچتى-دە، سەت ۋارقىراپ ئاتتىن يىقىلدى. ئاندىن ئىنجىقلىغىنىچە ئاستا پەشلىرىنى قېقىپ قويۇتى.

— نېمە ئادەمسەن؟ — سورىدى سۇتۇق.

— مەن ئاددىي خىزمەتكارمەن، — خان ئوغۇلغا باش ئەگدى ئۇ.

— كىمنىڭ خىزمەتچىسىسەن؟

— ئوردۇبېشىنىڭ، — ئۇ بىرنېمە تېپىۋالغاندەك توساتتىن بېشىنى كۆتۈرۈپ كۆرەڭلىدى، — ھەئە، مەن ئوردۇبېشىنىڭ تاغىسىنىڭ خوتۇنىنىڭ كىچىك سىڭلىسىنىڭ ئېرى بولىمەن.

— ئوھۇ! كاتتا كىشىكەنسەن!

— ھەئە، ئانچە كىچىك ئادەم ئەمەسمەن. ئوردۇ جەمەتى ئۇرۇقىغا تەۋە بولىمەن، — تېخىمۇ كۆرەڭلەپ مەيدىسىنى كەردى

ئۇ ۋە بۇرۇتىنى سىلاپ قويدى.

ئۇنىڭ سەت ئەپتىنى كۆرۈپ ئۇرغان سۈتۈقىنىڭ دوستلىرى تازا تېلىقىپ كۈلۈشتى. سېمىز ئاۋال كۈلۈۋاتقانلارغا ھەيران بولۇپ قارىدى، كېيىن قوشۇلۇپ كۈلدى. ئەمما ئېمىشقا كۈلگەنلىكىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى. ئۇ، "مېنىڭ ئېپىم يېقىپ كەتتى" دەپ خۇش بولدى بولغاي.

— كىيىملىرىنى سالسىلا كاتتاكشى! — دېدى سۈتۈق كۈلكىسىنى توختىتىپ، — سال دەيمەن! — دەپ قامچىنى سېمىزنىڭ بېشىغا كۆتۈردى. سېمىز ئالاقزادە بولۇپ كىيىملىرىنى سېلىشقا باشلىدى.

ئارقىدىكى كوسا ئەھۋالىنىڭ باخشى ئەمەسلىكىنى سەزدى-دە، ئىرغىپ ئاتتىن چۈشۈپ، ئۆردەكنەك يورغىلاپ بېرىپ بىر تۇپ يۇلغۇننىڭ كەينىگە مۆكۈۋالدى. ئۇنىڭ بېلىنىڭ تۆۋىنى چېقىپ قالغانلىقىنى كۆرگەن ئارسلان ئات ئۈستىدە تۇرۇپ قامچا بىلەن ئۇنىڭ پەللىكىگە بىرنى سالدى:

— ھەي باتۇر! چىق ما ياققا.

كوسا چېقىپ تىترىگىنىچە ئارىلاپقا ئېگىلىپ يېلىنىشقا باشلىدى. ئارسلان ئۇنى ھەيدەپ سۈتۈقىنىڭ يېنىغا ئېلىپ كەلدى.

— ھە، كاتتا كىشىدىن يەنە بىرسى مەيدىكەن-دە! — دېدى كوسىغا قاراپ سۈتۈق. ھەممەيلەن قىقاس سېلىپ كۈلۈشتى.

— يوقسۇل، مەن كاتتا ئەمس، ئوردۇبېشىنىڭ ھويلىسىدىكى — ... ئۇ ئېگىلەتتى، چىرايىدىن ئۇنىڭ كۈلكىلىكى ياكى يىغلىغانلىقىنى بىلىپ بولمايتتى.

— ئوردۇبېشىنىڭ ھويلىسىدىكى بەگچەك دېگىنە، — دېدى ئارسلان چاقچاق ئاھاڭدا. يەنە ئۈلكە كۆتۈرۈلدى.

ـــ بۇنى كالتەكچى دېسە بولىدۇ. مۇشۇ تۇرغانلارنىڭ ئىچىدە بۇنىڭ كالىتكىنى يېمىگەن كىشى يوق، ـــ دېدى بىر يىگىت دۇمبىسىدىكى تاش تۇزنى يۇقىرىراق سىلكىپ.

يۇز ـ كۆزلىرىنى ساقال باسقان، چۈۋۈق چېچى گەدىنىدىن ئاشقان، يىرتىق كىيىمىدىن يوغان گەۋدىسى كۆرۈنۈپ تۇرغان بۇ يىگىتنىڭ يوغان ئاۋازى كىشىلەرنى جەلپ قىلدى.

ـــ كالتەكچىنىڭ كالتىكىنى سۈندۇرۇۋېتىش كېرەك، ـــ دېدى سۈتۈق ۋە ئاتىتىن بىرىنچى بولۇپ سەكرەپ چۈشۈپ، ھېلىقى يىگىتنىڭ پۇت ـ قولىنى بوشاتتى، ئۈستىدىكى ئېغىر تۇزنى ئېلىپ تاشلىدى، ـــ مە، ماۋۇ قامچا بىلەن ئاۋۇ كالتەكچىنىڭ ساغرىسىغا سانجاپ تۇرۇپ ئون بىر قامچا ئۇرا! ـــ دېدى ۋە ھەم غەزەپ، ھەم ھەيرانلىق ئىلكىدە قاپىقىنى تۇرۇپ تۇرغان يىگىتكە زوق بىلەن قارىدى. ھېلىقى يىگىت سۈتۈقنىڭ كۆزىدىن كۆزىنى ئۈزمىگەن ۋە چىرايىنى ئۆزگەرتمىگەن پېتى ئۇ تەكلىگەن قامچىنى قولىغا ئالدى ۋە يەنىلا سۈتۈقنىڭ كۆزىدىن كۆزىنى ئۈزمىگەن ھالدا ئوڭ نولىنىڭ ئالقىنىغا تۈكۈرۈپ، قامچىنىڭ بېغىنى قولىنىڭ بېغىشىغا ئوتتۇزۇپ، ئاندىن گەپمۇ قىلماستىن ھېلىقى كوسىغا قاراپ ماڭدى. كوسا بولسا سەت كۆزىنى ئىمىرىلدىتىپ بىر سۈتۈققا، بىر قامچا تۇتقان غەزەپلىنىك يىگىتكە قاراپ ئارقىسىغا شوخشۇيتتى.

ـــ ھە، سەن غوجاڭغا يانماقچىمۇ؟ ئىيان بۇ، ئىيان!

يىگىت يەنىلا گەپ قىلماستىن كاپ قىلىپ ئۇنىڭ ياقىسىدىن تۇتىتى ۋە ئالدىغا بىر تارتىپلا ناھايىتى ئېغىر بىلەن دۈم ياتقۇزدى.

يەكتىكى ئۈستىدىن كىيىۋالغان قوي يۇڭى يىپىدا سىپتا توقۇلغان

قىقا يەڭلىك پەرىجىسىنى يۇقىرىغا قايرىپ قويۇپ، كوسىنى چىرقىرىتىپ تۇرۇپ ئۇنىڭ ساغرىسىغا ئون بىرنى ئۇردى-دە، سۈتۈقنىڭ ئالدىغا كېلىپ تازىم قىلىپ ئىككى قولىلاپ قامچىنى سۈتۈققا تۇتتى. سۈتۈق كۈلۈمسىرىگەن هالدا قامچىنى قولىغا ئالدى-دە، "ۋايجان، ۋاييەي" دەپ ياتقان كوسىنىڭ ساغرىسىغا قاتتىق بىر قامچا سالدى. بۇ چاغدا ئارسلان باشلىق يىگىتلەر ۋە ئايدىڭ، يۇلتۇز، قۇندۇزلار كاتىل ئارتىلىغان قۇلىلارنىڭ پۇت-قوللىرىنى بوشتىپ، دۇمبىسىدىن ئېغىر يۈكنى چۈشۈرۈۋېتىشكەنىدى.

— يارايسەن يىگىت، — دېدى سۈتۈق هېلىقى يىگىتنىڭ ئالدىغا كېلىپ مۇرىسىگە قېقىپ، — هازىردىن باشلاپ سەن ئەركىن بولدۇڭ، خالىساڭ ئېتىڭ ئەركىن بولسۇن، هە ئەركىن، بىز بىلەن كېتىشنى خالامسەن؟

يىگىت دەرهال تىزلاندى ۋە ئالقىنىنى جۈپلەپ رەهمەت ئېيتتى:

— ئۆزلىرىنى بۇرۇنمۇ كۆرگەنىدىم، يېڭىلىشمىسام ئۆزلىرى خان ئوغۇل بوللا!؟ — يەنە ئالقىنىنى جۈپلەپ تازىم قىلدى، — ماڭا ئەركىنلىك بەرگەن كىشى ئۇچۇن ئۆلگۈچە خىزمەت قىلىشقا قەسەم قىلغانمەن. ئۆزلىرىگە ئۆلگۈچە چاكار بولۇشنى خالايمەن.

سۈتۈقنىڭ بۇيرۇقى بىلەن كۆكىلەك-ئىشتان بىلەنلا قالدۇرۇلۇپ پۇتىغا كىشەن سېلىنىپ، دۇمبىسىگە تۇز ئارتىلغان هېلىقى سېمىز "بەگ" بىلەن ئۇنىڭ بويىنىدىكى زەنجىرگە چېتىلغان، ئوخشاش تۇز ئارتىلغان هېلىقى كوسا، يۈكنىڭ ئېغىرلىقىدىن تەرلەپ-پىشىپ، ئىنجىقلاپ، يالىڭاياق پۇتىنى تەستە يۆتكەپ، چىرايىنى پۇرۇشتۇرۇپ سەپنىڭ ئالدىدا يولغا چۈشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن نازارەتچىلەر ماڭدى. ئۇلارغا كىشەنمۇ سېلىنمىغان، زەنجىرگىمۇ باغلانمىغانىدى. ئۇلار

بىر پارچىدىن تاش تۇزنى قولتۇقلاپ، بىر-بىرىگە قاراپ كۆز قىسىپ كۈلۈپ قويۇپ كېتىشىپ بارماقتا ئىدى. ئاخىردا ياشانغان، چار ساقال بىر قۇل كوسىنىڭ ئېتىغا منىپ، باشقا قوللارغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ كېتىپ باراتتى. باشقا قوللار ئىككى يانىدا قاتار بولۇپ، بەزىلىرى ھەتتا قوللىرىغا كالىتەك ئېلىپ ئاۋۇلارنى يالاپ كېتىپ باراتتى. سۈتۈقىنىڭ سېپىگە قېتىلغان ئازاد جەڭچى ئەركىن ھېلىقى سېمىز بەگنىڭ ئېتىنى منىپ، سۈتۈقلارنىڭ ئارقىدىن ماڭماقتا.

سۈتۈقلار تاغ باغرىدىكى دۆڭگە چىقىپ ئۇلارغا قاراپ كۈلۈپ ئازراق تۇرۇشتى، كېيىن چاڭ-توزان كۆتۈرۈپ يۇرتقا قاراپ چاپتى... ئاخىر ئۇلار ئۇجمە دەرەخلىرى بىلەن قاپلانغان بىر كوچىغا كىرىپ كەتتى.

ئالتىنچى باب

ئوۋدىن كېيىنكى جەڭ

كۆزىنىڭ تازا ياخشى مەزگىلى ئىدى. پايانسىز كەڭ دالىدا بىر توپ ئوۋچى ئاتلىقلار يۈلغۇن ۋە چىغ دۆۋىلىرى يېنىدىن ئات چاپتۇرۇپ ئۆتۈپ ئالدىدىكى پەس تۆپىگە قاراپ ئات سېلىشتى ۋە تۆپىگە چىقىپ توختىدى. ئۇلار ئالدىلىرىدا ئېچىلىغان كەڭ، كۆزەل يايلاققا كۆز سالدى...

سۈتۈق سول قولىدا ئاتنىڭ تىزگىنىنى تۈتۈپ، قامچا ساپلاپ تۇرغان ئوڭ قولى بىلەن پېشانىسىنى توسۇپ يىراقلارغا قارىدى. ئۇنىڭ دوستلىرى ــ ئارسلان، ئىلىك، ئايدىك، قىلىچ، يۇلتۇز، قۇندۇز، ئەركىن... ئارقىلىرىدا يەنە يىگىرمىدەك يىگىت بويۇنلىرىغا يا ئاسقان هالدا ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆشنىسىدىكى گۈل تىكىلگەن تېرە قومدۇغا① سېلىنغان ئوقلار باشلىرىدىن ئېشىپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى...

ــ ئەجەب پەيز يايلاق ــ تە بۇ، ــ دېدى زوقلىنىپ سۈتۈق، ــ ئوتلىرى سارغىيىپ قالسىمۇ، يەنە ئۆزىنىڭ كۆزگى گۈزەللىكى بار.

ــ راست ياخشى يايلاق، ــ دېدى ئىلىك ۋە ئازراق ئويلىنىپ داۋام قىلدى، ــ يىلنىڭ هەر مەزگىلىنىڭ ئۆزىگە لايىق گۈزەللىكى

---

① قومدۇ ــ ساداق سالىدىغان غىلاپ (ئوقدان).

بولىدۇ. ئەتىياز باشلاپ بەرسە، كۆز يېغىدۇ. قىزىل ياپراق يېشىل ياپراقنى قارىغانىدا ھەم يېقىملىق، ھەم تەمەن. قىش سۇ بەرسىدۇ، ئەتىياز چېچەك ئاتسا، ياز مېۋە بېرىدۇ، كۆز پىشۇرۇۋالىدۇ.

ــ توغرا. ئادەمنىڭ ئۆمرىمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشايدۇ، ــ دېدى سۈتۈق ئويچان ھالدا، ــ بىزنىڭ ئۆمرىمىز چېچەك ئاتتىمۇ، يوق؟

ــ چېچەك ئاتماقتا، ــ دېدى ئىلىك بېشىنى سۈتۈققا بۇراپ، ــ يالغان چېچەك ئەمەس، مېۋە بېرىدىغان راست چېچەك. جىقراق ئېچىلىشى كېرەك. شۇنداق، دوستلار، چېچەكمۇ ئېچىشىمىز، مېۋىمۇ بېرىشىمىز كېرەك.

ــ ئىلىكنىڭ گەپلىرى ناھايىتى توغرا ئاغىنىلەر، ئۇنىڭ گەپلىرى بىزنىڭ روھىمىزغا مەدەت بېرىدۇ، ــ دېدى سۈتۈق يولداشلىرىغا قاراپ.

ــ دوست ئىككى خىل بولىدۇ، ــ دېدى ئىلىك ئويلاپ، ــ بىرى، يالغان دوست، بۇنداق دوستتىن تەڭرى ساقلىسۇن؛ يەنە بىرى، راست دوست. راست دوست داغسىز① دىلىنىڭ چىن ئىشتىلىرى بىر ــ بىرىگە باغلانمىسا، راست دوستلۇق بولمايدۇ. مانا بىزنىڭ دىل ئىشتىلىرىمىز بىر ــ بىرىمىزگە قاتتىق باغلانغان. دوستىمىز سۈتۈق تېكىنىڭ ئالدىدا ئۇلۇغ ئىشلار تۇرۇپتۇ. بىز دوستىمىزغا ــ بولغۇسى خاقانغا مەدەت بېرىشىمىز كېرەك.

ئىلىك يېراقتا كۆز تىكىپ، قوشۇمىسىنى تۇرۇپ ئازراق ئويلىغاندىن كېيىن، مۇنۇ شېئىرنى ئوقۇدى:

بىر سۆزۈم ئەيتايمەن، ئىشتىكىل يارۇ،
سۆيۈكلى دوستۇمغا ئاسقىل تۇمارۇ،

---

① داغسىز ــ باھاسىز.

بىزەكلى يۇزىگە، باقما سۆزىگە،
ئارىغ دىل دوستنى تاپ، چىقار خۇمارۇ.

سۇتۇق شېئىرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بەك ھاياجانلاندى ۋە كۆزلىرىدە چاقناپ تۇرغان مېھرىبانلىق تۇيغۇسى بىلەن ئىلكىنىڭ قارا كۆزلىرىگە تىكىلىپ: "ئارىغدىل دوستلۇق ئۈچۈن!" دەپ ئىلككە كەسكىن قول سوزدى.

سۇتۇق قولىنى قانداق ئىشەنچ بىلەن ئۇزاتقان بولسا، ئىلكىمۇ شۇنداق دوستلۇق مېھرى بىلەن ئۇنىڭ قولىنى چىڭ تۇتتى. ئۇلارغا ھاياجانلىنىپ قاراپ تۇرغان ئارسلان ئىككىسىنىڭ قولىنى ئوڭ قولى بىلەن سىقۋېلىپ "دوستلۇق ئۈچۈن" دېدى. ئاندىن كېيىن ئايدىڭ، يۇلتۇز، قىلىچ، ئەركىن، قۇندۇزلارمۇ ئاتلىرىنى دېۋىتىپ، قىستاپ كىرىپ "دوستلۇق ئۈچۈن" دەپ قوللارنىڭ ئۈستىگە قويدى. ئاتلىقلار تۆگرىكى ئوتتۇرىسىدا بىرىنى بىرى مەھكەم سىقىقان قوللارنىڭ كۆچى بىلەن، "دوستلۇق ئۈچۈن" دېگەن بىر ئېغىز سۆز بىلەنلا ئۇلار ئارىغ دىل دوستلۇق ئۈچۈن قەسەمياد قىلاتتى. چىن قەلبلىرىدىن چىققان بۇ ئوتلۇق قەسەم ئۇلارنىڭ ئارىلىرىدا باغلانغان دوستلۇق رىشتىلىرىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىدى. بۇ ئەھۋالدىن چوڭقۇر تەسىرلىنىپ قاراپ تۇرغان يىگىرمىدىن ئارتۇق يىگىتلەرنىڭ ئالدىدىراق تۇرغان يېشى چوڭراق بىرسى قىلىچىنى "شارت" قىلىپ قىنىدىن چىقاردى، قىلىچنىڭ بىسىغا سۆيۈپ پېشانىسىگە تەگكۈزدى ۋە قىلىچنى ئېگىز كۆتۈرۈپ "خان ئوغۇل ئۈچۈن!" دەپ توۋلىدى. باشقا يىگىتلەرمۇ خۇددى شۇنداق ھەرىكەت بىلەن "خان ئوغۇل ئۈچۈن!" دەپ توۋلاشتى...

خۇشاللىق كەيپىياتىغا چۆمگەن دوستلار ئاتلىرىنى يورۇتۇپ

تۆۆەنلەدى. ئۇلار بىردەم سۆزسىز ماڭغاندىن كېيىن:

ــ تازا ئات چېپىشقا لايىق يەر ئىكەن بۇ، ــ دېدى ئايدىڭ سۈتۈقتا قاراپ كۈلۈپ.

ــ يەنە چېپىشقىڭىز كېلەۋاتامدۇ؟ ــ دېدى سۈتۈق چاقچاق ئاردىلاش كۈلۈپ.

ــ چېپىشمايچۇ، مانا، بەيگىگە چۈشكۈچىلەر بولسا چىقىڭ! ــ دېدى ئايدىڭ.

ــ ئاۋۇ كۈنى بۇلار بىزنى ئالداپ كەتتى، ــ دېدى يۇلتۇز ئارسلانغا كىنايىلىك قىلىپ، ــ بۇلار قاباندەك يىگىتلەر تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاشۇنداق ياخشى ئارغىماقلارغا مىنۈۋىلىپ بىزنى بوزەك ئەتسە بولامدىكەن؟

ــ قانداق قىلساق بوزەك ئەتمىگەن بولىدىكەنسىز؟ ــ دېدى ئارسلان يۇلتۇزغا كۈلۈپ قاراپ.

ــ بىز قىزلار بىر ئۇن يېتىم يەرگە بارغاندىن كېيىن، ئاندىن تەڭ ئات سالمىز.

ــ توغرا گەپ. ئاشۇنداق بولغاندا، سىلەر بىزگە يېتىپ ئېشىپ كەتسەڭلەر، ئاندىن سىلەرگە قول قويىمىز.

ــ بولدى كېلىشتۇق. قېنى ئەمسە، مېڭىڭلار! ــ دېدى سۈتۈق ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ.

باشقىلارمۇ سۈتۈق بىلەن تەڭ ئاتلىرىنى توختاتتى. ئايدىڭ بىلەن يۇلتۇز ئاتلىرىغا قامچا سېلىپ، كەڭ ياپلاقلىقتىكى ئوتتۇرىسىدا سوزۇلغان ئۇزۇن چىغىر يول بىلەن يۈرۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئاتلىرىمۇ سۈتۈق بىلەن ئارسلانلىڭ ئاتلىرىدىن قېلىشمايتتى. ئايدىڭنىڭ جىرەن قاشقىسى يۇلتۇزنىڭ تورۇق ئېتى بىلەن

بەسلىشپ، تىزگىن سەرىپ باراتتى. ئاتلار بىردەم بۆرە مېڭىشىدا يوروتسا، بىردەم بويۇنلىرىنى ئېگىپ چاپاتتى. سۈتۈقلار قىزىقىش بىلەن ئۇلارغا قاراپ تۇرۇشتى. قىزلار توختاپ، ئاتلىرىنىڭ بېشىنى بۇرىدى. بىرسىنىڭ كۆتۈرگەن قولى غىل-پال كۆرۈندى. ئۇلار قول كۆتۈردى-دە، ئاتلىرىنى بۇراپ نەرىسىغا چاپتى. سۈتۈق بىلەن ئارسلانمۇ تېپىرلاپ تىزگىن تارتىپ تۇرغان ئاتلىرىنى قويۇۋەتتى. قىلىچ بىلەن ئەركىن ئارقىلىرىدىن چاپتى. باشقىلارمۇ يولغا چۈشتى...

ئايدىڭ بىلەن يۈلتۈز ئاتلىرىنى بولۇشىغا قويۇپ بەردى. ئۇلار ئارقىلىرىغا قاراپ قويۇپ، ئاتلىرىغا قامچا ئۇراتتى... "ۋاي ئايدىڭ، ئۇلار يېقىن كېلىپ قالدى!" دەپ ۋارقىرىدى يۈلتۈز ئالدىدا چېپىپ كېتىۋاتقان ئايدىڭغا. سۈتۈقلار دېگەندەك بارغانچە يېقىنلاشماقتا ئىدى.

كەينىدە كېلىۋاتقانلارنىڭ ئات تۈۋاقلىرىنىڭ ئاۋازى ئاڭلانماقتا. ئىككى ئارغىماق بىر-بىرى بىلەن بەسلىشىپ، يەرنىڭ تانابىنى تارتىپ، غۇلاچلاپ چاپاتتى. ئالدىدىكى ئاتلاردىن ئېشىپ كەتمىگۈچە ئىككى ئارغىماقنىڭ كۆڭلى تىنمايدىغاندەك بىلىنەتتى.

يىگىتلەر يېتىشىپ كەلدى. قىزلارنىڭ ئۇرغان قامچىلىرىمۇ ئاتلارنى يەنە چاپسانلىتالمىدى. سۈتۈق يېتىپ كېلىپ ئايدىڭ بىلەن تەڭ چاپتى. ئارسلان ئوڭ ياقتا بۇرىلىپ يۈلتۈزنىڭ ئارقىسىدىن چېپىپ كەتتى. سۈتۈق بىر پەس ياندىپ چاپقاندىن كېيىن ئايدىڭنى خۇددى ئوغلاق ئالغاندەك ئېتىدىن يۇلۇۋالدى. ئايدىڭ ئېگەرنىڭ ئالدىدا سۈتۈقنىڭ قۇچىقىدا ئوڭدا يېتىپ تېپىرلايتتى. "ۋايجان بىلىمدىن تۇتماڭ" دەپ ھەم كۈلەتتى، ھەم ۋارقىرايتتى. سۈتۈق

قوللىرىنى يۆتكىگەندىن كېيىن ئايدىك تىنچىدى. شۇندىن كېيىن سۈتۈق بىرىنچى قېتىم ئايدىڭنىك بېلىدە قىچقىق بارلىقىنى بىلىدى. سۈتۈق ئېگەرنىك ئارقىسىغا يۆتكىلىپ ئايدىڭنى ئېگەرگە مىنگۈزدى، ئۇلار بىرئاز پاراڭلىشىپ بىرپەس دۆڭنى ئايلىنىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئايدىك دۆڭنىك چۆپلۈك ئېتىكنى كۆرسىتىپ "مەيەر ياخشى ئىكەن، چۈشۈپ ھاردۇق ئالمايمىزمۇ" دېۋىدى، سۈتۈق بۇنىڭغا خۇشال رازى بولدى. ئۇلار ئاتلارنى چۆپكە قويۇۋېتىپ، دۆڭنىك ئېتىكىگە بېرىپ ئولتۇرۇشتى. ئارقىدىن ئەگىشىپ كېلىۋاتقان جەرەن قاشقا بوز ئارغىماق بىلەن قوشۇلۇپ ئوتلاشقا باشلىدى.

ئايدىك پۈتلىرىنى سوزۇپ ئولتۇرۇپ ئالدىغا چۈشكەن چېچىنى ئويىنىغاچ يىراقىقا قاراپ دىمىقىدا ناخشا ئېيتاتتى. ئۇنىك تىزىغا بېشىنى قويۇپ، بىر تال گىيانى چىشلەپ سۈزۈلۈپ ياتقان سۈتۈق قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ خىيال سۈرەتتى. يېقىنقى كۈنلەردىن بېرى "تەختنى قانداق قىلىپ قولغا ئېلىش كېرەك" دېگەن ئوي سۈتۈقنى ئەسىر قىلىۋالغانىدى. ئۇ تەختنىك ھەقىقىي ۋارىسى. تاغىسى ئوغۇلچاق بۇغراخان بولسا خانلىقنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى كېچىكتۈرمەكتە، ئۇنىك يامان غەرەزى بار ئىدى. ئۇ ئوردۇدىكى قارا نەيەتلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ باشقىچە پىلان تۈزۈۋاتاتتى. ئۇ ماڭىدىغان يول يا تەختنى تاپشۇرۇپ بېرىش، يا بولمىسا تەختنى قولدىن بەرمەسلىك ــ ئىككىنىك بىرى. ئەگەر ئۇ تەختنى بەرمەسلىك قارارىغا كەلگەن بولسا، سۈتۈقنى قانداق قىلىدۇ؟ ئۇ مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن پۈتلىكاشاڭنى ئېلىپ تاشلاش كېرەك ـ تە؟!

ئوردۇ تەختىدە ئولتۇرغان ئوغۇلچاق كېرىپ كەلگەن سۈتۈقنى كۆرۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنىك ئالدىغا ماڭىدى. سۈتۈقىقا قاراپ

كۆلۈمسىرەپ قۇچاق ئاچتى ۋە كېلىپ قۇچاقلىدى. ئۇنىڭ ئالتە قولى بولۇپ، سۈتۈقنىڭ ئىككى بېقىنىدىن شۇنداق قامالليدىكى، سۈتۈق يا توۋلىيالمايتتى، يا ئۇنىڭ چاكىلىدىن قۇتۇلۇپ چىقالمايتتى. سۈتۈقنىڭ بۇ هالىغا قاراپ خۇشاللانغان ئوغۇلچاق گۈرۈلدىگەندەك قاتتىق كۈلەتتى. ئوردۇببىشى قېھ-قېھ قىلىپ قىسقا-قىسقا ۋە ئىنجىقلاپ كۈلەتتى. سۈباشى بۇرۇتلىرىنى دىرىلدىتىپ، ئاغزىنى يوغان كامادەك ئېچىپ، بېشىنى ئارقىسىغا تاشلاپ گۈڭگۈلداپ كۈلدىتتى، قوبۇلخانىنىڭ ئىچىدە بېشىغا مىس باشلىق، ئۇچىسىغا قۇياق كىيىپ، سول قولىغا قالقان، ئوڭ قولىغا نەيزە ئېلىپ، تامنى چۆرىدەپ تۇرغان قاروغچى ئارقۇلار بىردەك قاقاقلىشىپ كۈلەتتى...

خىيالى مۇشۇ يەرگە كەلگەندە سۈتۈق چۆچۈپ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ يۇلقۇنۇپ بېشىنى كۆتۈردى.

ــ سۈتۈق نېمە بولدى؟ ــ دېدى ئايدىڭ سۈتۈقنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلىپ.

سۈتۈق قوپۇپ ئايدىڭ بىلەن قاتار ئولتۇردى ۋە جىددىي قىياپەتە تە ئايدىڭدىن سورىدى:

ــ تاغام راستىلا خانلىقنى بەرمەسمۇ؟

ــ بەرمەيدىغان چېغى بار.

ــ مېنى قەيەرگە قويار؟

ــ يەرگىمۇ، ئاسمانغىمۇ قويالمايدۇ.

ــ ئۇنداق بولسا يوقىتۇۋېتەرمۇ؟

ــ ئۇنىمۇ قىلمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ.

سۈتۈق بىلەن ئايدىڭ بىر-بىرىگە سوئاللىق قاراشتى-دە، ئىككى-

لىسى جىم بولۇپ قالدى.

ــ يىلان قوزغالغۇچە بېشىنى مىجىۋېتىش كېرەك! ــ دېدى سۇتۇق جەددىي قىياپەتتە ئارىغا چۈشكەن قىسقا جىملىقنى بۇزۇپ.

ــ شۇنداق، يىلانغا بەۋا كېلىش ئۈچۈن كۈچ ۋە پەم كېرەك، دوستلارنى كۆپەيتىش لازىم.

ــ توغرا ئېيتتىڭىز ئايدىڭ، كۆزىڭىزمۇ، دىلىڭىزمۇ ئايدەك روشەن سىزنىڭ، شۇنداق قىلايلى.

سۇتۇق ئايدىڭغا مەسلىكى كېلىپ قارىدى. ئۇ ئايدىڭنىڭ شوخ قارا كۆزلىرىنى بۇگۈنكىدەك ئويچان كۆرمىگەنىدى. ئايدىڭ قوشۇما قاشلىرىنى تۇرۇپ قەيەرگىدۇ تىكىلىپ قاراپ، يەنە شۇ چېچىنى ئويناپ ئولتۇراتتى. ئايدىڭ زېرەك ۋە چەبدەس قىز ئىدى. سۇتۇق ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئويناپ ئۆسكەن، بىللە ئوقۇلدا ئوقۇغان ۋە بىللە ئايدىڭنىڭ دادىسىدىن چېرىك مەشق ئۆگەنگەنىدى. ئۇلارنى ئۇزۇلمەس دوستلۇق رىشتىسى بىر-بىرىگە مەھكەم باغلىغانىدى. بۇ دوستلۇق ئۇلار چوڭ بولغانسېرى ئۇلغىيىپ، ئەلنىڭ تەقدىرى توغرىسىدا باش قاتۇرىدىغان ئۇلۇغ ئارزۇغا ئايلاندى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ۋاپادار دوستلۇق قارىشىدىن باشقا، كېيىنكى كۈنلەردە قەلبلىرىنى بىر-بىرىگە چىڭ باغلىۋالغان چىن مۇھەببەت رىشتىسى پەيدا بولدى. سۇتۇق ئايدىڭدەك ھەم ئىدراكلىق، ھەم غەيرەتلىك بىر سەمىمىي دوستى ھەم ۋاپادار يارى بولغانلىقى ئۈچۈن بەك خۇش ئىدى. دوستلۇق، ئەل تەقدىرى تۇپ ئارزۇ بولغانلىقتىن ئۇلار مۇھەببەت توغرىسىدا ئاز سۆزلىشەتتى. لېكىن دىللىرى بىر-بىرىگە ئايان ئىدى. سۇتۇق توي توغرىسىدا ئويلايدىغان بولسىمۇ، بۇ توغرىدا گەپ قىلىشقا پېتىنالمايتتى. "ئەل

تەقدىرى...بىر مەزگىللىك تەپىيارلىق...قىلىچ قانغا بويۇلۇشى مۇمكىن. ئاقۇۋىتى نېمە بولار؟!، تويمىزچۇ؟!..." سۈتۈق مۇشۇ خىياللاردىن كېيىن ئايدىڭنىڭ قولىنى تۇتۇپ، كۆزلىرىگە تىكىلىپ تۇرۇپ سورىدى:

ــ ئايدىك، بىزنىڭ ئىشىمىزچۇ؟

ــ قايسى ئىشنى دەيسىز؟

ــ تويىمىزنى دەيمەن.

ــ كېيىن توي ئۇستىگە توي بولسا ياخشى ئەمەسمۇ؟ ــ ئايدىك نازلىق كۈلۈپ سۈتۈقنىڭ كۆزلىرىگە قارىدى. سۈتۈق ئايدىڭنى تۇچاقلىدى. ئوتلۇق قارا كۆزلەر ئۇچراشتى، سۆزۈك لەۋلەر بىر-بىرىنى تارتىپ يېقىنلاشتى...

"مانا مەيەردىكەن" دېگەن سۆز ئۇلارنى چۆچۈتۈۋەتتى. ئىككىسى ئارقىسىغا قاراپ، ئاتلىق قىلىچنى ۋە ئۇنىڭ كەينىدىن كېلىۋاتقان ئارسلان بىلەن يۇلتۇزنى كۆردى. سۈتۈق بىلەن ئايدىڭ ئورنىدىن قوپتى، دوستلار چاقچاق قىلىپ كۈلۈشتى.

ــ دوستلار يول ئۈستىدە كۈتۈپ تۇرۇپتۇ، ــ دېدى ئارسلان.

قىلىچ بوز ئايغىر بىلەن، جىرەن قاشقىنى يېتىلەپ كەلدى، سۈتۈق بىلەن ئايدىڭ ئاتلاندى.

بىر تاغدىن ئېشىپ تۆۋەنلەۋاتقان ئوۋچىلار ئات تىزگىنلىرىنى تارتىپ توختىدى ۋە بىر دۆڭگە چىقىپ ئەتراپقا قارىدى. قىلىچنىڭ ئوڭ بىلىكىگە قوندۇرۇلغان بۈركۈت بىرنېمە سەزگەندەك قاناتلىرىنى يېيىپ-كۆتۈرۈپ بۆكلۈك بېشىنى سوزۇپ قويدى.

ــ ئالدىرىما جانۋار، ساڭا نۆۋەت ئاز قالدى، ــ دېدى قىلىچ يەڭلىك تېرە قولقاپ كىيگەن قولىدىكى بۈركۈتكە قاراپ.

— ئارسلان، مانا كەلدۇق، بۇ بۇلتۇر بىز ئوۋقىلىغان جاي، — دېدى سۇتۇق ئوك قولى بىلەن كەڭ ئوتلاق دالىنى كۆرسىتىپ.

قارشىدا قارا چوققىلىق ئېگىز تاغ ئۆگدىن سولغا سوزۇلغان. تاغنىڭ بېرىكى يوتىسىدا بىر تۈپ دەرەخ ۋە بىرنەچچە كىگىز ئۆي غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بېشى تارراق كەلگەن ساي بارغانچە كېڭىيىپ ئوتتۇرىغا كەلگەندە يىگىرمە-ئوتتۇز چاقىرىمچە كەڭ كۇندىكىگە ئايلانغان ۋە سول ياققا قاراپ بارغانچە تارىيىپ سوزۇلۇپ كەتكەن. كۇندىنىڭ كۇنپېتىش تەرىپىدىرەك بىر ئۆستەڭ سۇ ئوگدىن سولغا پارقىراپ سوزۇلۇپ كۆرۈنمەكتە.

— ئاشۇ ئۆستەڭنىڭ ئىككى يېقىدىكى ئوتلاقتا كېيىك بولسا كېرەك، — دېدى سۇتۇق دالىدىن كۆزىنى ئۇزمەي.

— چوقۇم بار! — دېدى ئارسلان، — توپ-توپ يۇرگەن كېيىكلەر بۇلتۇر مەشىدە ئۇچرىغان ئەمەسمىدى. بۇدا جىقراق ئوۋلايلى بىكەچ. يىراق يەر، يەنە كېلىش ئاسان ئەمەس.

— بولىدۇ، — دېدى سۇتۇق، — ئاشۇ تاغ باغرىدا ئەل بار، قونىاقمۇ بولار.

— بولۇشىغۇ بولار، — دېدى ئايدىڭ سۆز قوشۇپ، — ئاشۇ تاغنىڭ ئۇ ياقىدا ياغى بار، پەخەس بولۇشمىزمۇ كېرەك.

— بىزمۇ ئاز ئەمەسقۇ، كېلىپ قالسا بىر ئېلىشىپ كۆرەرمىز. قېنى دوستلار، كەتتۇق.

ئۇلار دالىغا قاراپ ئىلگىرىلىدى...

ئوۋچىلار تاغدىن چۈشۈپ، هوشيارلىق بىلەن ئەتراپلىرىغا سەپسېلىپ كېتىپ بارماقتا...

— يىگىتلەر! — دېدى سۇتۇق نەيزىلىك چېرىكلەرگە قاراپ، —

سىلەر ئىككىگە بۆلۈنۈپ، غاز قانىتى بولۇپ مېڭىڭلار...

يىگىتلەر ئىككى يانغا يېيىلدى.

ــ تۈلكە، ئەنە! ــ دېدى يۇلتۇز ۋارقىراپ، ــ ئەنە، كۆردۈڭلارمۇ؟ مەن كۆردۈم، سېرىق، ئوڭ ياقتا يۈگۈرۈپ كېتىپ بارىدۇ، ــ ئوڭ قولى بىلەن كۆرسىتىپ خۇشال، ئالدىراش سۆزلەيتتى ئۇ.

ــ راست مەنمۇ كۆردۈم، ــ دېدى سۈتۈق، ــ قىزلارنىڭ كۆزى ئۆتكۈر بولىدۇ-دە يۇرۇڭلار...

ئۇلار ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ ئازراق ماڭغاندىن كېيىن يوغان، سېرىق تۈلكىنى ئوچۇق كۆرۈشتى. تۈلكە ئارقىسىغا قاراپ چاپتى-دە، بىر چۆپلۈك ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

ــ ئۇ ھازىر چىقىدۇ. قىلىچ، بۇركۈتنى تەييارلا. ئەمدى ئاستىراق ماڭايلى، ــ دېدى سۈتۈق.

قىلىچ بۇركۈتىنىڭ كۆزلىرى قوشۇلۇپ كىيىگۈزۈلگەن بۆكسىنى يېپلىرىنى يېشىپ قويدى. تەجرىبىلىك بۇركۈت بېشىنى سىلكىپ، قاناتلىرىنى يېيىپ تەييارلاندى...

تۈلكە ئوتلاقتىن چىقىتى ۋە بېشىنى ئارقىسىغا بۇراپ ئۆڭچىلارغا قاراپ قويۇپ، ئوڭ ياقتا قاتتىق يۈگۈردى. ئۆڭچىلار تۆت-بەش يۈز غۇلاچ يېقىنلاشقاندا:

ــ ئەمدى بولىدۇ، ــ دېدى سۈتۈق قىلىچقا قاراپ.

قىلىچ بۇركۈتنىڭ بېشىدىكى قارا بۆكنى ئالغاندى. بۇركۈت بىرنېمىنى ئاختۇرۇپ ئەتراپقا ئالدىراش كۆز تىكتى.

قىلىچ ئېتىنى چاپتۇرۇپ بېرىپ توختىدى ۋە:

ــ ئەنە، ئەنە! ــ دېدى قولى بىلەن تۈلكىنى كۆرسىتىپ.

بۇركۈت تۈلكىنى كۆرۈپلا گەۋدىسىنى رۇسلاپ، قاناتلىرىنى كېرىپ

ئۇچۇشقا ئىنتىلدى. قىلىچ دەرھال ئوك قولىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ سىلكىپ بۇركۈتنى قويۇۋەتتى. بۇركۈت قولدىن چىقىپلا ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى-دە، ئېگىزدىن تۆلكىنىڭ ھەربىكىتىنى كۆزەتتى ۋە بىردىنلا غۇيۇلداپ تۆلكىگە ئېتىلدى. ئالاقزادە بولۇپ قاچقان تۆلكە ئۇدۇل يۇرگۈرمەي، بىر ئوڭغا، بىر سولغا بۇرۇلۇپ، بۇركۈتنى ئازدۇرماقچى بولاتتى. بۇركۈت بولسا تۆلكىدىنمۇ چەبدەس كېلىپ، خۇددى بېلىق دېگىزدا شۇڭغىغاندەك ھاۋادا شۇڭغۇپ شىددەت بىلەن قوغلىدى. شۇ تەرىقىدە بىرپەس قوغلىغاندىن كېيىن، بىردىنلا قاناتلىرىنى سەل يېغىپ، ئوقتەك ئېتىلىپ چۈشتى-دە، تۆلكىنى پومىداقلاپلا تۇتۇۋالدى. بۇركۈت تۆلكىنى تۇمشۇقى ھەم سۇڭگىچىدىن قاماپ تۇتقانچە پۇكلىگەنىدى، تۆلكە بەل سۆڭەكلىرىنىڭ غۇچۇر-لىشىغا قوشۇلغان بىر خىل چىقىراق ئاۋاز بىلەن پۇكۇلۇپ جىمقتى. بۇركۈت ئۇتكۇر تىرناقلىق كۈچلۈك چاڭگىلى بىلەن قاماپ تۇتقان پېتى بوينىنى سوزۇپ، ئوۋچىلار ياققا قارىدى.

ئوۋچىلارمۇ ئات چېپىشىپ كەلدى. بۇركۈت ئۇلارنى قارشى ئېلىپ قاناتلىرىنى يېيىپ كۆتۈرۈلۈپ قويۇش بىلەن بىللە، مەغرۇرلە-نىپ، ئىككى پۇكلىنىپ ياتقان تۆلكىگە قاراپمۇ قويمىدى. سۈتۈق بىلەن قىلىچ دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ، بۇركۈتنىڭ يېنىغا باردى ۋە بۇركۈتنىڭ تۆلكىنى قامىغان تىرناقلىرىنى بوشتىپ، ئۆلگەن تۆلكىنى بۇركۈتنىڭ چاڭگىلىدىن چىقىرىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدى. بۇركۈتكە تۆلكىنىڭ گۆشىدىن ئازراق يېگۈزگەندىن كېيىن، بۇركۈتنىڭ بۆكىنى كىيگۈزۈپ، ئۆلۈك تۆلكىنى بۇركۈتنىڭ چاڭگىلىدىن ئاجراتتى.

ئايدىڭ بىلەن يۇلتۇز بۇركۈتكە تەكىلىپ، بۇركۈتنىڭ چەبدەسلىك بىلەن قىلغان ئۇۋىنى ماختاپ، ئۇنىڭغا زوقمەنلىك بىلەن قاراپ

تۇراتتى.

ــ گۆشنى جىقراق بېرىڭا، تويۇۋالـۇن. ھەر كۈنى پولۇ بېرىپ باقسمۇ ئەرزىيدۇ بۇنى، ــ دېدى ئايدىك ئىككى چىشلەپلا گـۆش بەرگەن سۈتۈققا.

ــ گۆشنى جىق يەپ تويۇۋالسا بۇگۈن بۇنىك بىلەن ئوۋ ئوۋلاش مۇمكىن ئەمەس، ــ دېدى سۈتۈق ئايدىڭغا.

قىلىچ تۇلۇمچىلاپ سويۇلغان تۈلكە تېرىسىنى ئاتقا غالـجۇغلىدى. "تازا تولغان تۈلكە ئىكەن. نېمىدېگەن چـوڭ ـ ھە! ساپـسېرىق." دېيىشتى بىرنەچچەيلەن ئۇنىڭغا قاراپ.

ــ ئاۋۇ يەردە بىر توپ كىيىك بار ئىكەن، ــ دېدى ئات چېپىپ كەلگەن بىر چېرىك. بۇنى ئاڭلاپ ھەممەيلەن دەس تۇرۇشتى. قىلىچ بۇركۈتنى بىلىكىگە ئولتۇرغۇزدى. ئۇلار ئاتلاندى...

دەرۋەقە، كەڭ ئوتلاقتا بىر توپ كىيىك ئوتلاپ يۈرۈشەتتى. بىر تەكسى بىر چەتتە بېشىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئەتراپىقا قاراپ تـىڭ ـ تىكلاپ تۇرۇپتۇ. ئۇ يېراقـتا غاز قانـتى بولۇپ كېلىۋاتـقان ئاتـلىق كىشىلەرنى كۆردى ـ دە، قۇيرۇقىنى شىپاڭشتـىپ بىر چۆگىلـدى ۋە ئاستـىراق يۈگـۈرۈپ يۇقـرى ماڭـدى ـ دە، تۆت پۇتى بىلەن تەڭ قاتىرىغا ئۇچ قېتىم ئېگىز سەكرەپ قويۇپ تاغ ياقـقا قاراپ چاپـتى. بۇنى كۆرگەن كېيىكلەر قۇلاقلىرىنى دىڭگايتـىپ قاراپ، ئاتلىقـلارنى كۆردى ۋە تېكىنىڭ كەينىدىن چېپىشـتى. يىگىتـلەر ئات سېلىـشتى. ئىككى قاناتتىكى چېرىكلەر يىراق ئايـلىنـىپ كېيىكـلەرنىڭ ئالدىـنى توستى. تېكە كەينىگە بۇرىلىپ توپنىڭ ئىچىگە كىرىپ باشقا كېيىكلەر بىلەن بىللە ئارقىغا قاچتى، كېيىن ئالدىدىن كېلىۋاتـقان ئوۋچىلارنى كۆرۈپ ئوڭغا، كېيىن سولـغا بۇرالـدى، يەنە ئاتـلـىقلار: شۇنـداق

قىلىپ كېيىكلەر يۈگۈرۈپ چۆگىلەۋەردى. ئۇۋچىلارنىڭ ھالقىسى بارغانسېرى كىچىكلەپ بارماقتا. كېيىكلەر بولسا ئايلىنىپ، ھودۇقۇپ يۈگۈرۈپ، ئاندىن قاياققا يۈگۈرۈشىنى بىلمەي، پاتسپاراق بولۇپ كەتتى. تېكە خۇددى داردىن سەكرىگەندەك ئىرغىپ ئىككى ئاتلىق ئارىسىدىن ئۆتۈپ كەتتى. يەنە ئىككى كېيىك شۇنداق قىلدى.

ــ تېكىنى يىقتىش كېرەك! ــ دېدى سۈتۈق ئارسلانغا قاراپ. ئارسلان تېكىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەتتى. ھالقىدىكى كېيىكلەر پىرقىراپ بېرىپ ئاستا توختىدى.

ــ ئوق! ــ دېدى سۈتۈق. ئۇ، قومۇدىن ئوقنى ئېلىپ يانى بەتلىدى. ئېلىك، ئايدىك، ئەركىن، قۇندۇزلار سۈتۈقتا قوشۇلۇپ ئوقيانى تەڭ ئېتىشتى. بىر كېيىك "پوك" چۈشتى، بىرسى بىرەر غۇلاچ يۇقىرىغا تىك سەكرىدى-دە، ئازراق ئىرغاڭلاپ بېرىپ يىقىلدى، يەنە بىرى جايىدا ئاستا ئىككى ئايلاندى، كېيىن يەرنى ژىلداپ، ئاۋۇال ئالدىنقى، ئاندىن كېيىن ئارقا پۇتلىرىنى ئاستا پۇكۈپ، تامىقىنى يەرگە قويۇپ بوينىنى سوزۇپ بەخرامان ئۇخلاۋاتقاندەك ياتتى. ئۇنىڭ قورسىقىدا ساداق تىك سانجىلىپ تۇراتتى. قالغان كېيىكلەر ھالقىنىڭ باشلىرىدىن ۋىژىلداپ ئىرغىپ ئۆتۈپ كەتتى...

يىگىتلەر ئاتلىرىدىن چۈشۈپ كېيىكلەرنى بوغۇزلىغىلى تۇردى. يۇقىرى ئىرغىپ يەرگە يىقىلغان كېيىك تۆتقۇزمايى خېلىغىچە سىڭايان پىرقىرىدى. يەنە بىرى قىمىرلىمىدى. ياۋاش ياتقان كېيىك بولسا، بېشىدا تۇرغان ئاتلىقلارغا مۇلايىم قاراپ قويىدى ۋە پىچاق تۇتۇپ يېقىنلاۋاتقان "جاللات"قا ياۋاش مۆلدۈرلىدى. ئۇنىڭ چىرايلىق قارا كۆزلىرىدىن "پىچقىڭنى تارتىۋالچۇ، مېنى ئامان قويىۋالچۇ" دېگەن

يالۇۋرۇشنى ئىپادىلەيدىغان ئاجىز نۇر كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى ئەمدى چاقناپ تۇرىدىغان ئوينا قلىقىدىن قالغانىدى.

ــ هاي! ــ دېدى ئاتا ئولتۇرغان ئايدىڭ هايا جان بىلەن، ــ قويۇڭ قىلىچ، بوغۇزلىماڭ ئۇ بىچارىنى، كۆزلىرى بەك چىرايلىق ئىكەن. ئەنە قاراڭ، ئۇ سىزگە مۆلدۈرلەپ يېلىنىۋاتىدۇ.

قىلىچمۇ كېيىكنىڭ كۆزلىرىگە قاراپ ئىككىلەنگەن بولسا كېرەك ئېھتىمالىم، پىچاقنى ئوتتەن پېتى توختاپ قالدى ۋە پىچاقلىق ئوڭ قولىنى تىزىغا قويدى.

ــ ۋاي راسەي، كىشىنىڭ ئىچى ئاغرىيدىكەن، ــ دېدى يۈلتۈز، قۇندۇزمۇ ئۇنىڭغا قوشۇلدى:

ــ بىچارىلەرنىڭ بالىلىرى بولغىيدى، يېتىم بولۇپ قالمىسۇن.

ــ بەللى ئوۋچى قىزلار! كېيىككە ئىچى ئاغرىغان ئوۋچى بولماي-دۇ، ــ دېدى سۇتۇق كۈلۈپ.

ــ مەن ئوۋچىلىقنى ياخشى كۆرىمەن، لېكىن كېيىك بوغۇزلىغانىنى ياماق كۆرىمەن، ــ جاۋاب بەردى ئايدىڭ.

ــ سىزمۇ ئاتتىڭىزغۇ؟ ــ دېدى قىلىچنىڭ يېنىدا تۇرغان ئىلىك ۋە بېرىپ كېيىكنىڭ قورسىقىدا سانجىقلىق تۇرغان ئوقنى تارتىۋالدى، ــ مانا قاراڭ، بۇ كىمنىڭ ئوقى ئىكەن! ــ ئۇ ئوقنى ئات ئۇستىدىكى ئايدىڭغا سۇندى.

ئايدىڭ ئوقنى ئېلىپ ئۇنىڭ سېپىدىكى ئاي بەلگىسىگە قارىدى ۋە ئوق ئۆزىنىڭ ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئىككى مەڭىزى بىرئاز قىزاردى.

ــ مەن بۇ كېيىكنى تېگەر دېمىگەنىدىم، ــ دېدى ئايدىلىق خىجىللىق بىلەن.

— ياشاپ كېتىڭ، پالۋان قىز. دۇشمەنگە ئوق ئاتقاندىمۇ "مەن ئۇنىڭغا تېگەر دېمىگەنىدىم" دەپ ئولتۇرسىڭىز بولارمۇ؟ — سۈتۈق كۆپچىلىككە قاراپ جىددىي يوسۇندا داۋام قىلدى، — ئېسىڭلاردا بولسۇنكى، سىلەر مېنىڭ كېسىمگە كىرسەڭلار، مەن ئېتىڭلار دەپ بۇيرۇسام، مېنىڭ ئېتىمنىمۇ ھېچ ئىككىلەنمەستىن ئېتىپ تاشلىشىڭلار كېرەك. ئاتىسىلا ئەمەس، مەن ئات دېگەن ھەرقانداق ئادەمنىمۇ قىلچە ئىككىلەنمەستىن ئېتىشىڭلار كېرەك!

باشقىلار جىم بولۇپ قېلىشتى. سۈتۈق ئېتىسىنىڭ بوينىنى بۇراپ، ئايدىڭغا دېدى:

— ئەنە قاراڭ، بىرسى كېلىۋاتىدۇ، — باشقىلارمۇ قاراشتى، — ھە، مانا بىزنىڭ ئارسلان. ئۇ يەنە بىر "بىچارە"نى ئېتىپ كەپتۇ.

— ئۇ "بىچارە" ئەمەس، — دېدى ئايدىڭ ئارسلاننىڭ ئېگىرى ئارقىسىغا غانجۇغىلانغان، ئۇزۇن قوش مۈڭگۈزلۈك بېشى ساڭگىلاپ تۇرغان تېكىنى ئوچۇق كۆرگەندىن كېيىن، — ئۇ كېيىكلەرنى باشلاپ قېچىپ بىزنى ئاۋارە قىلغان.

— ھە، ئەمدى خېلى يېقىن كەلدىڭىز. خوپ سىزنىڭچە بولسۇن، — دېدى سۈتۈق، كېيىن ئۇ ئارسلاننى ماختىدى، — ئولجا ئاز ئەمەس، قېنى يىگىتلەر، كەتتۇق...

ئاتلىقلار ئۆستەڭگە يېتىپ كەلدى، توختاپ ئاتلىرىنى سۇغاردى، ئۆزلىرىمۇ يۈزلىرىنى يۇيۇشۇپ، سۇ ئىچىشتى. ئاندىن ئاتلىنىپ ئۆستەڭدىن ئۆتۈپ يۇقىرىلىدى...

— ئەنە كېيىك، توختايلى، — دېدى ئارسلان سول ياقتىكى چىغلىقنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ، پەس ئاۋاز بىلەن، — بىكەچ كۆردىڭىزمۇ، ئەنە!

— كۆردۇم. قېنى، ئاستا قورشايلى.

ئوۋچىلار بۆلۈنۈپ ئوك-سولغا ماڭدى. ئۇلار چىغىلىق ئوستىدە ئاران كۆرۈنۈپ تۇرغان مۆڭگۈز-قۇلاقلارغا قاراپ قويۇپ "چىمبىرەك" ياساشقا ئالدىرايتتى...

مۆڭگۈزى كۆرۈنۈپ تۇرغان كىيىك بېشىنى يۇقىرى كۆتۈردى-دە، كىيىن چىغلاردىن ھالقىپ-سەكرەپ قاچىتى. يول باشلىغۇچىسىنىڭ ئارقىسىدىن باشقا كىيىكلەرمۇ قاچتى...

بىر توپ كىيىك چىغلىقنىڭ ئۇ ياقىدا ئۇركۈپ قاچماقتا. ئالدىدىكى تېكە قوزىغاندەك چاپاتتى ۋە تۆت پۇتىنى تەڭ يەرگە ئۇرۇپ ئىرغىپ-ئىرغىپ توختايتتى؛ ئۇ ئارقىسىغا بۇرىلىپ، "ياغى" ھۇجۇمىنى ۋە ئۇيۇرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلمەك بولغاندەك شىڭتىيىپ قارايتتى ۋە يەنە سەكرەپ چاپاتتى. كىيىكلەرنىڭ قاتىقى قېچىشىغا قاراپ ئوۋچىلار چارىسىنى قورشاپ ھۇجۇم قىلىشتىن، قوغلاپ زەربە بېرىشكە ئۆزگەرتتى.

كىيىكلەر غۇيۇلداپ چاپماقتا، ئوۋچىلار ئاتلىرىنى بولۇشىغا قويۇپ بېرىپ، قوللىرىدا ئوقيا، نەيزە تۇتقان پېتى قوغلىماقتا...ئوۋچىلار يېقىنلىشىپ كەلدى...سۈتۈق كىيىك توپىغا قارىتىپ ئوق ئاتتى، باشقىلارمۇ ئاتتى، كىيىك دومىلىدى. نەيزىلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ كىيىكلەرگە يېقىن ئات چاپتۇرۇپ كېتىپ بارغان ئىككى يىگىت نەيزىنى تەڭ ئاتتى. يەنە ئىككى كىيىك دومىلىدى...

— ئاۋۇنى قاراڭ! — دېدى ئارسلان سۈتۈقىغا ئېتىلىپ بېشىنى تارتىپ، — ئاۋۇ تاغ باغرىدا بىرەر ئىش چىققان ئوخشايدۇ، — ئۇ كۆزىنى پېتىش تەرەپتىكى تاغ باغرىدا دەرەخلەر ئارىسىدىن بۇرۇختۇم بولۇپ كۆتۈرۈلۈۋاتقان تۈتۈنىنى كۆرسەتتى.

— توختاڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى سۈتۈق تۈتۈنگە قارىغان پېتى.

ئاتلىقلار توختىدى...

سۈتۈق چېرىكلەردىن ئىككىسىگە ئېتىلغان كېيىكلەرنى ۋە بۇر-كۇتنى ئېلىپ ئۆستەڭ بويىدا كۆتۈپ تۇرۇشنى تاپشۇردى. ئاتنىڭ ئارقىسىغا غانجۇغىلانغان كېيىكلەر يەرگە چۈشۈرۈلدى...

ئوۋچىلار سۈتۈقنى ئەگىشىپ تۇتۇن چىقىقان ئاۋۇلىغا قاراپ ئات سالدى...

* * *

تاغدىن چۈشۈۋاتقان ئۆستەڭ بويىغا تىكىلگەن قارا ئۆيلەردىن قويۇق تۈتۈن كۆتۈرۈلمەكتە. تۈتۈنلەر ئارىسىدىن گايدا لاۋۇلداپ ئوتلار يالقۇنلايتتى. ئايالىلارنىڭ، بالىلارنىڭ قىقاس-سۈرەنلىرى ئاڭلىناتتى. كالتەك-چوماق، پالتا-كەكە كۆتۈرگەن، باش-كۆزلىرىدىن قان ئېقىپ تۇرغان كىشىلەر قىلىچ-نەيزىلىك ئاتلىق كىشىلەر بىلەن ئېلىشماقتا. بۇلارنىڭ تاغ ئارقىسىدىن كەلگەن باسمىچىلار ئىكەنلىكى مەلۇم ئىدى. سۈتۈقنىڭ سەپ ئالدىدا "ئۇرا" دەپ سوزۇپ توۋلاپ بەرگەن بۇيرۇقى بويىچە، ھەممەيلەن ئات چاپتۇرۇپ كەلگەن پېتى قىلىچ-نەيزىلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ باسمىچىلارغا ئېتىلدى...

كۆڭلەكسىز بەستلىك بەدىنى مستەك پارقىراپ تۇرغان، قوللىرى يوغان، تېنى ئۈيۈلتاشتەك مەزمۇت، ئىشتانچاق، ئەمدىلەتىن بۇرۇت چىققان بىر يىگىت باسمىچىلار بىلەن قاتتىق ئېلىشماقتا ئىدى. ئۇ بىر تاش ئۈستىدە تۇرۇۋېلىپ قولىدىكى ئۇزۇن كالتەك بىلەن كەلگەن باسمىچىنى ئۇرۇپ يىقىتاتتى. ئۇ، ھايت-ھۈيت دېگۈچە بىر باسمىچىنى ئاتتىن دومىلاتتى. يەنە بىر باسمىچى قىلىچىنى كۆتۈرۈپ كەلگەندى، ھېلىقى يىگىت كالتەك بىلەن ئۇنىڭ قولىغا ئۇرۇپ قىلىچىنى ئۇچۇرۇۋەتتى ۋە باسمىچىنى ئاتتىن يۇلۇۋېلىپ بېشىدىن

ئارتىلدۇرۇپ "ھايت" دەپ ئۇنىڭ توۋلىغىنىچە ئاتىقاندى، بىر موما ياغاچنىڭ ئۈچىغا بېلى بىلەن ئېسىلىپ، ئاندىن "گۈپ" قىلىپ يەرگە چۈشتى. باسمىچىنى ئېتىۋاتقاندا يەنە بىر باسمىچى ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قىلىچ ئۇردى...ئەمما، قىلىچ يىگىتكە تەگمەي، "چاق" قىلغان بىر ئاۋاز بىلەن تەڭلا ئۈچۈپ كەتتى. ئۇنى سۈتۈق ئۈچۈرۈۋەتكەنىدى. سۈتۈق باسمىچىنىڭ قىلىچىنى ئۈچۈرۈۋېتىپ ئۇنىڭغا قەھرۇغەزەپ بىلەن قىلىچ ئۇردى. سول دولىسىدىن كىندىكىگىچە كېسىلگەن باسمىچى قاتتىق ۋارقىراپ يىقىلدى. سۈتۈق يەردىكى قىلىچنى قىلىچى بىلەن ئېلىپ يىگىتكە تاشلاپ بەردى ۋە "ئاتلان" دەپ باسمىچىنىڭ ئېتىنى ئىشارە قىلىپ بۇرىلىپ كەتتى.

ئەنە، ئارسلان ئىككى باسمىچى بىلەن ئېلىشماقتا. ئاتلار ئايىغىدا ئىككى باسمىچى دومىلاپ ياتاتتى. ئۇ يۈگىرىراقتا ئۈچ باسمىچىنىڭ سۈتۈققا ھۇجۇم قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، تېخىمۇ غەزەپلەندى-دە، قەھرى بىلەن بىر قىلىچ سېلىپ ئېلىشىۋاتقان باسمىچىنىڭ بىرىنىڭ كاللىسىنى ئۈچۈرۈۋەتتى ۋە قاچقان ئىككىنچى بىرىنى تاشلاپ سۈتۈققا يارەملىشىش كويىدا دەرھال ئۇ ياقتا ئات سالدى. ئۇ، سۈتۈقنى دالدىغا ئېلىپ، باسمىچى بىلەن ئېلىشىپ كەتتى...نەيزىلىك بىر باسمىچىنى ئاتتىن يىقتتى، ئۇنىڭغا يېقىنلاپ كەلگەن يەنە بىرسىنى سۈتۈق ياندىن ئۇرۇپ ئاتتىن دومىلاتتى. ئارسلان قاچقان يەنە بىرسىنى قوغلاپ كەتتى. سۈتۈق ئوڭ ياقىدا كۆيۈۋاتقان بىر قارا ئۆيۈ ئالدىدا قولىدا ئۇزۇن كالتەك تۇتقان، قارا ساقاللىق، بېلىگە چىگە باغلىۋالغان گەۋدىلىك بىر كىشىنىڭ ئىككى باسمىچى بىلەن ئېلىشىۋاتقانلىقىنى كۆردى. قارا ساقاللىق كىشى باسمىچىنىڭ ئۈچ

قېتىملىق زەربىسىنى ئۇرۇپ قايتۇردى، تۆتىنچى قېتىم ئىككى باسمىچى ئىككى قىلىچىنى تەڭ ئۇرغانىدى، قارا ساقال كالىتەك بىلەن قىلىچ-لارنى توسۇپ كەينىگە ئىتتەردى. ئىككى تەرەپىنىڭ كۈچى تازا تىركەشكەنىدە، قارا ساقال كالىتەكنى تارتىۋالغانىدى. بىر باسمىچى ئاتتىن يېقىلىشىغا ئۇنى بىر كالىتەك بىلەن ئۇجۇقتۇزدى. ئاتتىن ئېگىشىپ يېقىلماي قالغان يەنە بىر باسمىچى تېزلىك بىلەن ئۆزىنى ئوڭشاپ قارا ساقاللىققا قىلىچ كۆتۈرگەنىدى، ئۇنى سۈتۈق ئاتتىن دوملاتتى. سۈتۈق يەردە ياتقان قىلىچنى ئۆز قىلىچى بىلەن ئىلىۋېلىپ ساقاللىققا تاشلاپ بەردى. قارا ساقاللىق كىشى ئاتلىنىپ سۈتۈقنىڭ كەينىدىن ئات چاپتۇرۇپ كەتتى.

ئوقيا بىلەن قوراللانغان ئايدىڭ ۋە باشقا قىزلار ئەرلەردىن قېلىشماي سوقۇش قىلدى. ئايدىڭ بىر قىزنى ئالدىغا ئېلىپ ئات چاپتۇرۇپ كېتىپ بارغان باسمىچىنى ئوقيا بىلەن ئېتىپ ئاتتىن يىقتتى. ئايدىڭ قوغلاپ بارغىنىدا، ئارقا تەرەپىدىن دەل يۈرىكىگە ئوق سانجىلغان باسمىچى يەردە قىمىر قىلماي ياتاتتى. قىز بولسا ئاتتىن يېقىلغاندا ئاغرىپ كەتكەن دولىسىنى ئۇۋۇلاپ باش-كۆزى توپىغا مىلەنگەن هالدا يەردە ئولتۇراتتى. ئايدىڭ قىزنى ئارقىسىغا مىنگەشتۈرۈپ ئېلىپ ماڭدى.

ئەمدى جەڭنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسى ئۆزگەردى. چارۋىچىلار ۋە پادىچىلار ئاتلىق ۋە قوللىرىغا قىلىچ-نەيزە ئالغان سۈتۈق ۋە ئۇنىڭ ئاداش-قولداشلىرى بىلەن بىللە باسمىچىلارغا شىددەتلىك زەربە بەرمەكتە. باسمىچىلار مۇداپىئىگە چۈشتى. قىلىچ بىر ئاتلىق باسمىچى-نىڭ بېشىنى ئۇزۇپ تاشلاپ، سۈتۈقنىڭ يېنىغا كەلدى. ئۇ سۈتۈقنى ئاران تاپتى. "ئەمدى ئايرىلمايمەن" دېدى ئۇ ئىچىدە. سۈتۈق

قانلىق قىلىچ كۆتۈرۈپ ئات چاپتۇرۇپ كېتىپ بارغان ئىلكنى توخ-تىتۇالدى. قىلىچنى قىزلارنى باشلاپ كېلىشكە بۇيرۇدى. سۈتۈق باسمىچىلارنىڭ كۆچىسى ئاجىزلاشقانلىقىنى، ئايالىلارنى، بالىلارنى قۇتقۇزۇش لازىملىقىنى ئىلكىكە ئېيتىپ تۇراتتى، يۈزلىرى قارا ئىسلانغان، باشلىرى ياغلىق بىلەن تېڭىلغان، كىيىملىرى يىرتىلغان قىزلار ئاتلىق يېتىپ كەلدى. سۈتۈق دەرھال بېرىپ سول بىلىكىنى تېڭىۋالغان يولتۇزنىڭ ھالىنى سورىدى. يۇلتۇز "ھېچقىسى يوق" دېگەندەك كۆلۈپ قويدى. سۈتۈق ئۇلارنى باشلاپ، مومايى-بوۋاي، بالا-چاقىلارنى ئارقىدا ساق قالغان بىر قارا ئۆيگە يىغىشقا باش-لىدى. بالىلار يىغلىشىپ، ئانىلىرىنىڭ بويۇنلىرىنى قۇچاقلىۋالغا-نىدى، ئانىلار بالىلىرىدىن ئەنسىرەپ، جەڭ بولۇپ ئۆتكەن ياقتا قارىشاتتى...

— باسمىچىلار قاچتى! — دېدى ئىلىك تاغ باغرىدا ئات چاپتۇرۇپ چىقىپ كېتىپ بارغان بىر توپ باسمىچىنى كۆرسىتىپ.

سۈتۈق قىزلارغا بۇ يەردىكى قېرى-چۆرى ۋە كىچىك بالىلارنى ياخشى قوغداشنى تاپشۇرۇپ، ئىلىك ۋە قىلىچ بىلەن باسمىچىلار ياقتا چاپتى...

تىرىشىپ بولغان باسمىچىلار تۆلكىدەك ئارقىسىغا قاراپ قويۇپ قېچىشماقتا. سۈتۈقلار قوراللانغان ئاتلىق چارۋىچىلار بىلەن بىللە باسمىچىلارنى قوغلىماقتا.... ھۆقۇيتىپ، قىلىچ-نەيزىلىرىنى ھاۋادا ئوينىتىپ چاپماقتا، ئۇلار يېقىنلاشتى...قىلىچ-نەيزىلەر "چىكا-چوك، جىقا-جوق" قىلىپ، باسمىچىلار غەلىتە-غەلىتە ۋارقىراپ ئاتتىن ئۆرۈلمەكتە...كىيىملىرى يىرتىق، ئېتىغا ئوقيا تېگىپ يىقىلىپ، يۈز-باشلىرى قان ۋە توپىغا مىلەنگەن بىر باسمىچى ئورنىدىن تۇرۇپ

قوللىرىنى ئارقىسىغا تۈتۈپ پەرۋاسىز تۇراتتى. ئۇ: "قولۇڭدىن كەل-گەنىنى قىل. ساڭا باش ئەگمەيمەن!" دەپ ۋارقىرايتتى. ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان ھېلىقى كۆكلەكسىز مىس بەدەن يىگىت ئۇنىڭ بېشىغا قىلىچ كۆتۈرگەنىدى، ئەمدى يېتىپ كەلگەن سۈتۈق ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇۋالدى.

— جىگىرى بار يىگىت ئوخشايدۇ، — دېدى سۈتۈق يىگىتكە، — بەلكى ئۇ بىزگە كېرەك بولۇپ قالار.

يىگىت قىلىچىنى چۈشۈردى. باسمىچى يەنە شۇ تۇرقىدا تىك تۇراتتى.

— بۇنى بىر چېرىككە تاپشۇرۇڭ! — دېدى سۈتۈق قىلىچقا، — ئامان ساقلىسۇن.

سۈتۈق يەنە ئات چاپتۇرۇپ كەتتى.

قىلىچ ئاتلىق چېپىپ كېتىپ بارغان بىر چېرىكنى توختىتىپ، ئۇنىڭغا بايىقى باسمىچىنى كۆرسىتىپ سۆزلىدى ۋە سۈتۈقنىڭ ئارقىسىدىن ئېتىنى قويۇۋەتتى.

سۈتۈق، قىلىچ ۋە مىس بەدەنلىك يىگىت بىرقانچە چېرىكلەر بىلەن بىر سايىنىڭ ئېچىگە كىرىپ بارسا، ئارسلان چېرىكلەر، چاۋۇچىلار بىلەن ئاتلىق توپلىشىپ تۇرۇشقانىكەن. سۈتۈق ھەيرانلىق بىلەن ئارسلانغا قارىدى.

— قالغانلىرى تاغدىن ئېشىپ كەتتى، — دېدى ئارسلان كۈلۈپ، ياقىتكى ئېگىز تاغنى كۆرسىتىپ، — تاغ ئارقىسىغا ئۆتۈشكە بولمايدۇ، كۈنمۇ پاتاي دېدى.

— خوپ، يانايلى، — دېدى سۈتۈق ۋە باشقىلارنى باشلاپ ئارقىغا قايتتى...

ـ ئېتىك نېمە؟ ـ دەپ سوردى سۈتۈق ئاتلىق ئىككى چېرىك ئېلىپ كېتىپ بارغان ھېلىقى باسمىچىدىن.

ـ قوچقار.

ـ ئۆيۈڭدە كىمىك بار؟

ـ ئۆيۈم يوق، يېتىمەن.

ـ قەيەردە تۇرىسەن؟

ـ تاغامنىڭ ھېلىنى باقمەن.

سۈتۈق ئويلاپ قالدى، "ھە، يېتىم بالا" ئىكەن دېدى ئۆز-ئۆزىگە، كېيىن سوردى:

ـ بىز بىلەن كېتەمسەن؟

ـ قەيەرگە؟

ـ ئوردۇكەنتكە، ئۇ چوڭ شەھەر، بىلەمسەن؟

ـ ئاڭلىغان، ببرىپ باقمىغان. سىلەر سۆرەپ يۈرمەي مەشەدىلا چېپىپ تاشلاڭلار.

ـ ئۆلۈمدىن قورقمامسەن؟

ـ ئىتتىن قورققان گاداي بولمايدۇ.

ـ قارا بۇنىڭ نوچىلىقىنى، راستلا قوچقاردەك باتۇر. مەيلى، بىز كېيىن سۆزلىشىمىز.

كەچ كىرىپ قالغانىدى. سۈتۈق ۋە ئۇنىڭ يىگىتلىرى ئويلىمىغان يەردىن يۇز بەرگەن بۇ ۋەقەدە قۇربان بولغان ساغىن ئاتلىق يىگىتنىڭ جەستىنى داغدۇغلىق كۆمدى.

چارۋىچىلارنىڭ ئۆيلىرىگە باسمىچىلار ئوت قويۇۋەتكەچكە، قۇربان بولغان يىگىتنى يەرلىكىگە قويۇش ئۈچۈن تەييار ساندۇق تاپالمايى، بىلەكتەك-بىلەكتەك ياغاچلارنى تېپىپ كېلىپ بىر-بىرىگە جۇپلەپ

تاختاي ياساشتى. تاختاينىڭ ئۈستىگە قەلەم كىگىز ۋە بۇگۈن ئووڭلانغان كېيىك-جەرەنلەرنىڭ تېرىسىنى سېلىپ، يىگىتنى كىيىم-لىرى بىلەنلا ياخشىلاپ ئوراپ، ئۇنىڭ باش تەرىپىگە مىنگەن ئېتىنىڭ ئېگەر-جابدۇقلىرىنى ۋە ئوقيا، قىلىچىنى سېلىپ كۆتۈرۈپ دۆڭدە كولانغان ئورىغا قاراپ ماڭدى. سۈتۈق ئالدىدا، كەينىدىن بوۋايلار ئوتقاشىنى ئىككى قولى بىلەن ئالدىغراق قىلىپ كۆتۈرۈپ ماڭدى، ئارقىسىدىن تاختايىنى كۆتۈرگۈچىلەر ماڭدى. تاختا راۋاننىڭ ئارقىسىدىن چېرىكلەر، چوڭ، كىچىك چارۋىچىلار ماڭدى. ئالقىنىنى جۈپلەپ، بەزىلىرى بىرنېمىلەرنى ئوقۇپ، بەزىلىرى ئۇن-تىنسىز بېشىنى سېلىپ تاغ-باغرىدا كۈن پاتقان مەزگىلدە ئۇزدۇرۇلغان بۇ دەپنە مۇراسىمى جىددىي تۈس ئالغاندى. كەڭ، چوڭقۇر كولانغان ئورىغا يېتىپ كەلگەن چاغدا، بومبا ساقال، سەل مۇكچەيگەن كىشى قولىدىكى ئوتقاشىنى ئىككى قوللاپ ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئاللىبىرنېمىلەرنى دىمىقىدا ئوقۇپ ئورىنى بىر ئايلىنىپ يەنە بايا تۇرغان ئۆز ئورنىغا — سۈتۈقنىڭ يېنىغا كېلىپ تۇردى. ئۇ توختىمايلا ئوقۇيتتى. ئاخىردا ئاۋازى ئۆچكەندەك جىمىپ قالدى-دە، سۈتۈققا قاردى. سۈتۈق بېشىنى لىڭشىتىپ قويۇۋىدى، بومبا ساقال بوۋاي كۆپچىلىككە مۇراجىئەت قىلدى:

— ناموبۇت، نامودرام، ناموساڭ ① ئۇلۇغ بۇتساتۇا ھەممىدىن ئۇلۇغ، ئۇ بىزنى يامان ئادەملەردىن دائىم قوغداپ تۇرىدۇ. مۇبادا

---

① ھەرقانداق بۇددا نوملىرى "ناموبۇت، نامودرام، ناموساڭ" دەپ باشلىنىدۇ. بۇ "بۇتقا ئېتىقاد قىلايلى، بويسۇنايلى، راھىبلارغا ئىخلاس قىلايلى" دېگەن سۆز.

بۇگۈن خان ئوغۇل ۋە بۇ يىگىتلەرنى دەل ۋاقتىدا ئەۋەتمىگەن بولسا، بۇ قاراقچىلار ئۆيلىرىمىزنى كۆيدۈرۈپ، ئادەملىرىمىزنى ئۆلتۈرۈپ، ئات ـ كالا ۋە قويلىرىمىزنى قويماي ھەيدەپ كېتەتتى. بىزنى قوغداش يولىدا چېرىكلەردىن بۇ يىگىت قۇربان بولدى. ئۇنى ئۇلۇغ بۇتساتۇا يېنىغا چاقىردى، ــ ئۇ قولىدىكى ئوتقاشنى ئورنىنىڭ ئىچىگە قارىتىپ بىر ئايلاندۇرۇپ چىقتى، ــ قېنى يىگىتلەر، باغرىساق ساغىن تىنچ ياتسۇن.

ــ ئەل ئامانلىقى يولىدا جان بەرگەن چېرىك ساغىنىڭ ئورنى ئۇجماقتا بولسۇن! ــ بۇ ئورا بىردەمدىلا توپا بىلەن تولدۇرۇلدى، ئېگىزلەندى.

ــ قېرىنداشلار! ــ دېدى سۇتۇق يېگى قەبرىگە توپا يۆلەپ بولغاندىن كېيىن، ــ ئازار چەكتىڭلار، چىقىمدار بولدۇڭلار. لېكىن سىلەر باتۇرکەنسىلەر، بىز ھەرقانداق چاغدا بۇگۈنكىدەك ئۆم ـ ئىتتىپاق بولۇشىمىز، چىدام ۋە غەيرەت بىلەن ئەلنى قوغدىشىمىز، ياغى ـ قاراقچىلارغا، باسمىچىلارغا بوزەك بولماسلىقىمىز، باش ئەگمەس ـ لىكىمىز كېرەك.

سۇتۇق چارۋىچىلارنىڭ باتۇرلۇقىنى ماختىغاندىن كېيىن باسمىچىلاردىن غەنىمەت ئالغان ئات ۋە قورال ـ ياراغلارنى ئۆي ۋە ئۆي ـ سەرەمجانلىرى كۆيدۈرۈۋېتىلگەنلەرگە بۆلۈپ بەردى. سۇتۇقنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلگەن چارۋىچىلار ۋە ئۇلارنىڭ بالا ـ چاقىلىرى، خۇسۇسەن قېرى بوۋاي ـ مومايلار كۆزلىرىگە ياش ئېلىشىپ، سۇتۇققا ۋە سۇتۇقنىڭ چېرىكلىرىگە يەكتىز بولۇپ تەشەككۈر بىلدۈرۈشتى.

ئوۋ ۋە ئۇشتۇمتۇت بولۇپ ئۆتكەن جەڭدە چارچىغان سۇتۇق ۋە ئۇنىڭ چېرىكلىرى چارۋىچىلار بىلەن خوشلىشىپ گۈگۈمىنىڭ ئىچىگە

كىرىپ كېتىشتى...

* * *

كەچ كۈزنىڭ يېقىملىق كېچىسى، كۆكتە يېرىم ئاي دالىنى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى، يۇلتۇزلار بەس-بەس بىلەن ئىمىر-چىمىر پارقىرايتتى. ئۆستەڭدە ئاينىڭ نۇرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن سۇ شىلدىرلاپ ئاقماقتا. سۇ بويىدا ئۇچ يەردە گۈلخان لاۋۇلدايتتى. چېرىكلەر گۈلخانغا ھە دەپ سۆكسۆك تاشلاپ ئۇلغايتىپ تۇراتتى. ھەربىر گۈلخاننىڭ يېنىدا قىپقىزىل چوغ ئۈستىدە ئۈزۈنسىغا ياغاچ ئۆتكۈزۈلگەن، باشسىز پۇتۇن كېيىكنى ئىككى كىشى ئىككى باشتا تۇرۇپ ئايلاندۇرماقتا. بىرسى ياغاچ چۆچەكتىن تۇز چاچماقتا. چاراسلاپ تۇرغان چوغ دۆۋىسى ئۈستىدە كېيىك كاۋىپى بارغانچە قىزىرىپ، ئەتراپقا مەززىلىك ھىدىنى چاچماقتا. ئۇيەر، بۇ يەردە كىشىلەرنىڭ قارىسى كۆرۈنەتتى. نەدىدۇ قىزلارنىڭ كۈلكىسى ئاڭلانماقتا...

بىر گۈلخاننىڭ ئۇياقىدا سۇتۇق، ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا ئارسلان، ئىلىك ئولتۇراتتى. سۇتۇقنىڭ قارشىسىدا بىر كىشى كۆشىيىپ ئولتۇرىدۇ. قىلىچ بىر چاپان ئەكىلىپ سۇتۇقنىڭ دولىسىغا يېپىپ قويدى. ئاينىڭ يېرىم يورۇقى ۋە گۈلخان يالقۇنىنىڭ نۇرىدا ئۇلار چالا-پۇلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

باياتىن سۇتۇق بىلەن ئارسلان قوچقارغا جىق نەسىھەت قىلدى. ئۇنىڭ جاھىللىق قىلماسلىقىنى، ئۇ ياقتىكى باشلىقلارنىڭ بۇغرالارنىڭ ئۈستىدە قىلغان سۆزلىرىنىڭ يالغان ۋە ئىغۋا ئىكەنلىكىنى سۆزلىدى. قوچقار خېلى يۇمشاپ قالدى.

— سەن بايا گۇناھكار ئەھمەتنى دېدىڭ، — دېدى سۇتۇق

قوچقارغا قاراپ، ــ بىزنى نېمە بىلەن ئىشەندۈرىسەن؟

ــ مەن ئۇلاردىن ئەمەس.

ــ ئۇلار كىملەر؟

ــ ئۇلار سامانلار.

ــ سەن كىمسەن؟

ــ مەن نەمەنگانلىق، پادىچى. ئۇلار بىزنىڭ يەرلىرىمىزنى بېسۋالغان. بىزدىن چېرىك ئېلىپ ئىشلىتىدۇ. نەمەنگانىدىن ئالغان چېرىكلەرنى مۇشۇ تاغنىڭ ئارقىسىغا قويدى...

ــ سەن نېمىشقا باسمىچىلىققا قاتناشتىڭ؟

ــ بىزنى زورلۇق بىلەن ئەكەلدى. مەن ئادەم ئۆلتۈرمىدىم، بۇلاڭچىلىق قىلمىدىم.

ــ كەلگەنلەر قانچە كىشى ئىدىڭلار؟

ــ مەن ساناپ باقمىغان، يۈزدەك كىشى بولۇشى كېرەك.

ــ ئوتتۇز يەتتە باسمىچى ئۇلىگەن، ــ دېدى ئارسلان سۈتۈققا قاراپ، ــ ئاتمىشتەك باسمىچى قېچىپ كەتكەن ئوخشايدۇ.

ــ ئۆيۈڭدە يەنە كىملەر بار؟ ــ يەنە سورىدى سۈتۈق.

ــ ئانام، سىڭلىم بار.

ــ بىز بىلەن بىللە سامانلارنى يوقىتىپ، تۇغقانلىرىڭنى قۇتقۇزۇشنى خالامسەن؟

ــ خالايمەن! ــ دېدى قوچقار جانلىنىپ، ــ جېنىم بىلەن خالايمەن. بىزنىڭ يۇرتىتا ھەممە كىشى ئۇلاردىن قۇتۇلۇشنى خالايدۇ، ــ قوچقارنىڭ چىرايىدا ئۈمىدلىنىش كۆرۈندى. ئۇ كۆزلىرىگە لىققىدە ياش ئېلىپ، ئىككى قولىنى سوزۇپ، يېلىنغان ئاھاڭدا دېدى، ــ شۇنداق قىلغايلا تۆرەم. مەن خىزمەت قىلىمەن، مەن

يول بىلمەن، تاغلارنى بىلمەن...

سۈتۈق ئارسلان، ئىلىك بىلەن قارىشۇبلىپ دېدى:

ــ خوپ! بىز ساڭا ئىشەنىدۇق. سەنمۇ بىزگە ئىشەن، بىزنىڭ دوستىمىز بول! ــ سۈتۈق قوپتى، ئاۋۇ ئىككىيلەنمۇ قوپۇشتى. سۈتۈق قوچقارنىڭ دولىسىغا ئوق قولى بىلەن يېنىك ئۇرۇپ دېدى ــ قوچقار يىگىت! راست دوست بولامسەن، يالغانمۇ، كېيىن كۆرەرمىز.

يىگىت ئوق قولىنى كۆكسىگە قويۇپ بېشىنى ئەگدى.

ــ ھە، قانداقراق، يىگىتلەر؟ ــ دېدى سۈتۈق ئاستىغا بىرقانچە كېيىك تېرىسىنى سېلىپ، ئۈستىدىن چاپان-چارىلار يېپىپ ياتقۇزۇپ قويۇلغان ئىككى ياردار چېرىكنىڭ يېنىغا كېلىپ يېپىلغان چاپانلارنى قىمداپ تۇرۇپ، ــ يارائلار خېلى ئېغىرمۇ؟

ــ ھەشقاللا، ــ دېدى ئىككىيلەن ئاۋازىنى ئۈنلۈك چىقىرىشقا تىرىشىپ، ــ ھېچقىسى يوق.

ــ سېنىڭ بىلىكىڭ يارىلاندىمۇ؟ ــ سۈتۈق سول تەرەپتىكى يىگىتنىڭ يېپىلغان چاپىنىنى قايرىۋىدى، يىگىت ئوق قولى بىلەن سول دولىسىنى كۆرسەتتى.

ــ جىددىي ئۇرۇشتا نەيزىنىڭ ئۇچى مۇرەمگە تېگىپ، قۇياقنىڭ يېگىنى يۇلۇپ چىقىپ كەتكەنىدى. كېيىن مۇرەمگە قىلىچنىڭ ئۇچى تېگىپ كەتتى، ھېچقىسى يوق.

ــ مېنىڭ دۈمبەمگە نەيزە ئۇچى كىرىپ ئازراق تېرىسىنى زەخمە قىلغان، ــ دېدى ئوڭدا ياتالماي دۈم ياتقان يىگىت.

ــ ياخشى دەم ئېلىڭلار. سىلەر چوڭ خىزمەت كۆرسەتتىڭلار، ــ دېدى سۈتۈق ئورنىدىن تۇرۇپ.

قىلىچ قوچقارنى باشلاپ كەتتى.

سۈتۈقلار ئۆستەڭنىڭ بويىغا كېلىپ كۆزەل كەچلىك مەنزىرىنى كۆزدىن كەچۈردى.

— نېمىدېگەن ئوبدان كېچە...! — دېدى سۈتۈق زوق بىلەن.

ئۇ يەنە بىرنېمە دېمەكچى ئىدى، جاراڭلاپ چىققان قىزلارنىڭ ناخشا ئاۋازىغا قولاق سېلىپ ئوختاپ قالدى ۋە كۈلۈمسىرەپ، ناخشا ئاۋازى چىققان ياققا — ئۆستەڭنىڭ يۇقىرىسىغا ماڭدى.

ئايدىڭ، يۇلتۇز، قۇنۇدۇزلارنىڭ شوخ ناخشا ئاۋازى پۈتۈن دالىدا جاراڭلىماقتا، تاغ چوققىلىرىدىن ناخشا سادالىرى قايتماقتا. ھەممە كۆڭۈللۈك، تەبىئەت تېخىمۇ گۈزەللەشكەندەك. يېنىم ئاي گويا ئۇچلۇق باشلىرىنى ئېگىپ قىزلارنى تەبرىكلەپ، ئۇلارنىڭ قىزىل مەڭزىلىرىگە نۇر چاچماقتا، يۇلتۇزلار تېخىمۇ بەكرەك جىمىرلىماقتا. چوڭ بىر يورۇق يۇلتۇز ئاي بىلەن بەسلىشىپ قىزلارنىڭ كۆزلىرىنى قامаштۇرماقتا. لاۋۇلداپ-چاراسلاپ كۆيۈۋاتقان گۈلخان ئۇچقۇنلىرى ئاسمانغا چېچىلماقتا. كاۋاپ ھىدى، سۈنىڭ شىلدىرلىشى، قىزلارنىڭ ياڭراق ناخشا ئاۋازى.... بۇلارنىڭ ھەممىسى كىشىنىڭ روھىغا سۈيىنچ بېغىشلايتتى.

تاغ باشىدا كۆز قىسىپ يۇلتۇز كۈلەر،
گۈل ئىچىدە يارىنى كۆرگەنمىدۇ.
ئۇن سېلىپ شوخ ساندۇلاچ قوشسا قوشۇغ،
كۆيمىنىڭ مەنىسىنى بىلگەنمىدۇ.

ئاي ساڭا باقۇر سىڭار قاشىن تۇرۇپ،
كۆڭلىگە ياقماس سۆزۈڭ ئايغانمىدىڭ.

بەرمە ئازار ئۇ ساڭا ئامراق ئاداش،
ياكى يۇلتۇزغا قاراپ تايغانىمدىك.

ئايمۇ، يۇلتۇزمۇ ساما ئەركىن قىزى،
ساڭا باقسا كۆڭلىنى ياندۇرمىغىل.
دىلى نازۇك يۇرىكى چوغدەككىنە
بايقىماي سۆزىگە "ئىست" دەپ قالمىغىل.

قىزلارنىڭ ناخشىلىرى توختاپ، كۇلكە ئاۋازلىرى ئاڭلانمىدى. سۇتۇقلار ئۇلارنىڭ يېنىغا كەلدى.

— نېمىدېگەن ياخشى ناخشا بۇ؟ — دېدى سۇتۇق قىزلارنىڭ يېنىغا كېلىپ كۇلۇپ، — مۇشۇنداق گۈزەل كېچىگە گۈزەل قىزلارنىڭ شوخ ناخشىلىرى قوشۇلغاندا... ئاھا ئەگەر قوشۇغچى بولسام...

— قوشۇغچى بولمىسىڭىزمۇ قوشۇغچىدىن قېلىشمايسىز، — دېدى ئايدىك ئورنىدىن تۇرۇپ سۇتۇقنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، — بۇلتۇر باغدا، كۆلنىڭ بويىدا ئېيتقان قوشۇغلىرىڭىز يادىڭىزدىن چىقمىغاندۇ؟

ئۇلار كۇلۇشكىنىچە گۈلخان ياققا مېڭىشتى...

گۈلخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرغان كىشىلەرنىڭ ئالدىلىرىغا ئايلانۇپ تار، ئۇزۇن داستىخان سېلىنغان. داستىخانغا نان، قورۇلغان بۇغداي، قۇرۇت...لار چېچىلغان. بىرسى چوڭ چايجۇشتىن ياغاچ ئاياقلارغا چاي قۇيۇشتى، ئۇچ-تۆت كىشى لېگەن-لېگەنلەردە پارچىلانغان كېپەك كاۋىپى ئېلىپ كېلىپ داستىخانغا قويدى. ئۇلار ئىشتىها بىلەن گۆشكە تۇتۇش قىلدى...

ئىككىنچى قىسىم

دۆلەت قۇشى قونسا كېلىپ ساشكا ئوغلان،
كۆرەكاسمە، كۆزۈڭگە باق ياخشى ئويلان.
ئۆزىڭنىڭگە جاپا ئەمەس، ۋاپا قىلساڭ،
ئۆزەڭ كەتسەڭ، روھىڭ كەتمەس، يوقتۇر ئارمان.

بىرىنچى باب

سۈباشىنىڭ ھېيلىسى

ئوننىچى يۈز يىللىقنىڭ كېيىنكى يېرىمى، زىمىستان كۈنلىرى. قېلىن ياغقان قاردىن كېيىنكى ئوچۇق ھاۋادا ئوردۇكەنت ئاق تاۋار ياپقانىدەك پارقىرايتتى. جاھان تىپتىنچ، لېكىن، بۇ تىنچلىقنىڭ ئەتىكى گۈلدۈرماسىنىڭ ئەلچىسى ئىكەنلىكىنى سۈتۈقلاردىن باشقىلار بىلمەيتتى.

ئوغۇلچاق بۈغراخان بولسا بۇ "تىنچلىق" پەردىسى ئاستىغا يوشۇرۇنغان ئەنسىزلىكتىن كۆڭلى ئارامسىزلىناتتى. ئۇ بۇ كۈنلەردە ئۆزىنىڭ بېزەكلىك ئىشخانىسىدا ئويچان مېڭىپ، قاتتىق خىيال سۈرۈش بىلەن كۈنلىرىنى كەچ قىلاتتى.

"...خانلىقنىڭ ۋارىسى... ئۇندىن كېيىن... ئاقئوتى نېمە بولار؟! يەنە كېلىپ ئۇ ئىنىڭنىڭ ئوغلى-دە! بولمسا... ياق! باشقا قونغان دۆلەت قۇشىنى ئۇچۇرۇۋېتىدىغان... ياق، بولمايدۇ. دۆلەت قۇشى قولدىن كېتىپلا قالسا، مېنىڭ مال-مۈلۈكلىرىم، يەر-زېمىنلىرىم، قۇللىرىم — بۈلارنىڭ ھەممىسى قولدىن كېتىدۇ. بېشىمچۇ؟!... بۇ ھەممىدىن قورقۇنچلۇق... خائلىق، بايلىق، باش..."

خان ئوڭ قول بارماقلىرى بىلەن شالاڭ ساقلىنى تاراپ، پەرىشان ھالدا ئويلىنىپ، ئۆيىنىڭ پەنجىرىسىدىن سىرتقا ئەلەڭلەپ قاراپ، قورقۇنچلۇق چىگىش خىيالىنى يېشەلمەي قىينىلاتتى. ئۇنىڭ كۆز

ئالدىدا پەنجىرىنىڭ كۆزىنىكىدىن ھەر خىل سۈرەتلەر كۆرۈنمەكتە... ئەنە سۈتۈق، ئۇ مىڭلىغان ئاتلىق چېرىكلەرنىڭ ئالدىدا بوز ئارغىماقتا مىنىپ، قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، سۈرەن سېلىپ ئوردۇغا چاپتۇرۇپ بېسىپ كىرىۋاتىدۇ...سۈتۈق، ئۇنى توسقان ئىككى قارۇغچىنىڭ بېشىنى چېپىپ تاشلىدى...مانا، چوڭ-كىچىك پۈتۈن ئوردۇ ئەمەلدارلىرى بېلىنى پۈكۈپ تازىم قىلغىنىچە بېشىنى كۆتۈرۈشكىمۇ جۈرئەت قىلالماي تىزىلىپ تۇرماقتا... قاچان ياسالغان دارلار بۇ؟ قوبۇلخانا ئالدىدىن تاكى قوۋۇقىغىچە قاتار ئىككى رەت دار، ھەربىرىدە بىردىن ئادەم تېنى ئېسىقلىق تۇرماقتا... ئەنە، سۈتۈق تەختتە ئولتۇرۇپ، خانىنى سوراق قىلماقتا... ئەنە، قوللىرى باغلاقلىق خان دار ئالدىدا تىترەپ تۇرماقتا...

— كەچۈرگەيلا ئۇلۇغ خاقان! — دېدى بىر تونۇش ئاۋاز ئىشىك ئالدىدا.

خان چۆچۈپ بۇرالغاندى، تازىم قىلىپ تۇرغان ئوردۇبېشىنى كۆردى.

— كەچۈرگەيلا، سۈباشى...

— ھە، كىرسۇن.

ئوردۇبېشى تازىم بىلەن يېر ئاستىدىن خانغا قاراپ ئارقىسىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى. خان پېشانىسىدىكى تەرلىرىنى سۈرتۈپ، ئۆزىنى تۇزەشتۇردى ۋە پەرىشان ھالىنى يىغقان بولدى...

* * *

خان ئىشخانىسىنىڭ يان تەرىپىدىكى ئۆيدە سۈتۈقنىڭ ئانىسى تەركىن بېگىم كارىۋاتتا يانپاشلاپ ياتاتتى. دېدەك قىزلاردىن بىرى ئۇنىڭ پۈتلىرىنى ئۇۋۇلىماقتا. يەنە بىر قىز خۇنچىدا بىر چىنە چاي

ئەكسىچە، كارىۋاتنىڭ باش يېقىدىكى كىچىك شىرەگە قۇيىدى.

تەركىن بېگىمنىڭ سىگلىسى گۈللەيلى ئالدىراپ كىردى ۋە بىرنېمە دېگەندەكچى بولۇۋىدى، تەركىن بېگىمنىڭ يېنىدا كىشى بارلىقىنى كۆرۈپ تېگىرقاپ قالدى.

— قىزلار، چىقىپ تۇرۇڭلار، — دېدى گۈللەيلىنىڭ قىياپىتىدىن بىرنېمىنى سەزگەن تەركىن بېگىم ۋە قوپۇپ كارىۋاتتا ئولتۇردى.

گۈللەيلى قىزلارنىڭ ئىشكىتىن چىقىپ كېتىشىنى كۈتۈپ تۇردى ۋە:

— خان ئاچا! ئۇلار يەنە كېلىشتى، ئىشخانىسىغا كىرىپ كەتتى، — دېدى.

— بۇ يوشۇرۇن سىرنى بىلىش يەنە ساڭا قالدى، سىگلىم پەخەس بول، لېكىن سىرنى بىلگىن.

— بۇنى ماڭا تاپشۇرۇۋېرىڭ، خان ئاچا.

گۈللەيلى ئاۋايلاپ ئىشخانا تەرەپتىكى تامغا تارتىلغان گىلەمنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ كەتتى.

بۇ جايدا بىر ئىشىك بولۇپ، ئۇ ئېچىلمايدىغان بولغاچقا، بۇ تەرەپكە گىلەم تارتىپ ئېتىۋەتكەن. گىلەم بىلەن ئىشىك ئارىلىقىدا بىر گەزچە بوشلۇق بار ئىدى. گۈللەيلى شۇ بوشلۇقتا ئىشككە قۇلىقىنى يېقىپ، ئۇلارنىڭ گەپ-سۆزلىرىنى دىققەت بىلەن ئاڭلىماقتا ۋە ئاڭلىغانلىرىنى ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن بىر-بىرلەپ ئىچىدە تەكرارلىماقتا ۋە ئۆڭى ئۆچمەكتە...

* * *

خان ئۆز ئىشخانىسىدا سۆباشى ۋە ئوردۇبېشى بىلەن پەس ئاۋازدا سىرلىق سۆزلەشمەكتە ئىدى. قىپقىزىل چوغدەك چىرايلىق

بىزەلگەن كەك ئىشخانىنىڭ سىرتىغا تولۇق قورالىلانغان قارۇغچىلار قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ نېمىدىندۇ خاتىرجەمسىزلىنىپ ئىشىك ياقىغا قاراپ-قاراپ قويياتتى.

— ئوت بىلەن ئويناشماقچىمىز، بورادەرلەر، — دېدى خان بېشىنى مىدىرلاتماستىن كۆزىنى نۆۋەت بىلەن ئىككىسىگە توغرىلاپ، — ناۋادا ئىشىمىز ئوڭىدىن كەلمىسە، كۆل بولۇپ كېتىمىز.

— ئىش ئوڭىدىن چىقىدۇ، خاقانىم! — دېدى ئوردۇبېشى ھەييارلىق بىلەن كۆز ئوينىتىپ، — بۇ ئوت قانچە چوڭ بولسا، ئۇنىڭ بىلەن ئويناپدىغان كۈچىمىز ئۇنىڭدىنمۇ چوڭ. كىم كۆل بولىدىغانلىقىنى بىز يېقىن ئاردا كۆرىمىز. كۆلنى بىز كۆككە سورۇيمىز.

ئۇ ماختانچاقلىق بىلەن خىرقىراپ كۈلدى، كېيىن خانىنىڭ ئالايغان كۆزىگە قاراپ دەرھال توختاپ قالدى.

— شۇنداق، ئۇلۇغ خاقانىم، — دېدى سۈباشى، — بۇ ئويۇنىنىڭ ئىغان ئىش ئەمەس، شۇڭا بىز پۈختا تەييارلىق قىلىۋىق. ئەمدى چاپسان ھەرىكەت قىلمىساق، كېچىكىپ قالىمىز. سۈتۈق ئاتۇشقا كەتكىلى بىرقانچە ئاي بولدى. ھازىر ئۇ يەردىكى چوڭ ھويلىدا باردى-كەلدى جىق، دەيدۇ. ھويلىغا ئۆز كىشىلىرىدىن باشقىنى كىرگۈزمەيدىكەن. مېنىڭ چامامدا ئۇ چوقۇم چوڭ ئىشقا تەييارلىق قىلىۋاتىدۇ...

— سىلەرنىڭ تەييارلىقىڭلار قانداق؟ — دېدى خان ساقلىنى ئوڭ قول بارماقلىرى بىلەن تاراپ.

— تاغدىكى قورالىلىق "باسمىچىلار"دىن بىر تۈركۈمى كېچىسى ئاتۇشقا كېلىپ، چوڭ ھويلىغا باستۇرۇپ كىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن...

— باسمىچىلار؟!

ـــ شۇنداق، "باسمىچىلار" ئۆزلىرىگە سادىق چېرىكلەردىن تەييارلاندى. باشلىغۇچى ـــ يۇزباشى، ئۇ بارسىتەك كۆچلۈك ھەم چەبدەس كىشى.

ـــ يۇزباشى چەبدەس يىگىت، كېيىن ئۇنىڭغا مىڭباشلىق خىزمىتى بېرىلدى، ـــ خىرقىراپ كۆلدى ئوردۇبېشى، ـــ ئۇنىڭمۇ ھايات تۇرۇشى... ئۇ مىڭباشى تۇكۇل، تۇمەندباشى بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئەمما بۇ دۇنيادا ئەمەس، ئۇ دۇنيادا...، ـــ ئۇ يەنە كۆلدى.

ـــ ئىشنى قاچان باشلىساق دەيسىلەر؟

ـــ مۇشۇ ئاينىڭ ئون بەشىنچى كۈنى، تۈن يېرىمىغا تاكىتاك ئۇرغاندا، ـــ جاۋاب بەردى سۇباشى.

ـــ بۇگۈن ئايغا ئون ئىككى، دېمەك ئىندىنغا؟

ـــ شۇنداق، ئۇلۇغ خاقان، ۋاقتىنى چىڭ تۇتمىساق بولمايدۇ.

خان ئاستا ئورنىدىن قوپتى، ئۇ ئىككى قولىنى كەينىگە تۇتۇپ ئايلانماقتا. ئۇ ئايلىنىپ كېلىپ، ئارقىسى بىلەن دېرىزىگە يۆلىنىپ، قوللىرىنى مەيدىسىدە قوۋۇشتۇرۇپ چوڭقۇر ئويلاندى...

ـــ خوپ، قارارىمىز شۇنداق بولسۇن! ـــ دېدى خان ۋە بېشىنى كۆتۈرۈپ ئالدىغا بىرنەچچە قەدەم ماڭدى، ـــ ئىشنى پۈختا سەرەمجانلاشتۇرۇش كېرەك، مەن سىلەرگە ئىشەنىمەن.

ئىككىسى ئورنىدىن قوپۇشتى...

* * *

كۆلىلەيلى گىلەم كەينىدىن چىقىشىدا تەركىن بېگىم قارۇغباشى توغرۇلىبەگ بىلەن باشلىرىنى يېقىن ئېگىپ سىرلىق سۆزلەشمەكتە ئىدى. ئۇلار سۆزلىرىنى توختىتىپ كۆلىلەيلىگە قارىدى. ئۇ، ھېلى

بىرسى تۇتۇۋالىدىغانىدەك چۆچۈپ، ئارقىسىغا قاراپ قويۇپ هودۇقۇپ كەلدى ـ دە:

ـ ۋاي خان ئاچا، ئىش ياماندا، بۇ جاللاتلار پەيلىنى بۇزۇشتى! ـ دېدى.

ـ هودۇقما، بېرى كەل، ئولتۇر، ـ دېدى تەركىن بېگىم گۇللەيلىنى تىنچلاندۇرۇپ.

گۇللەيلى ئۇنىڭ يېنىغا ئولتۇردى. ئەمما ئەنسىزلىنىپ ئۆپكىسىنى باسالمايتتى.

ـ قېنى سۆزلە! ـ دېدى تەركىن بېگىم گۇللەيلى تەرەپكە بېشىنى ئېگىپ ـ ئۇلار نېمە قىلماقچى؟

ـ ۋاي خان ئاچا... ئۇلار خان ئوغۇلىنى... ياق، ئېغىزىم بارمايدۇ، بەك قورقۇنچلۇق، ئۇنى قۇتقۇزۇش كېرەك.

ـ هە! شۇلداقمۇ تېخى، ـ دېدى توغرۇلبەگ غەزەپلىنىپ قوپۇپ كېتىپ، ـ بۇ دۆيۈزلەرنىڭ ئەدىبىنى ئۆزەم بېرىمەن.

ـ ئولتۇرۇڭ توغرۇل، ـ دېدى تەركىن بېگىم قارۇغباشنى بېسىپ، ـ ئەقىل بىلەن ئىش قىلغۇلۇق. خوش، سىڭلىم، نېمە گەپ؟ تەمتىرىمە، بىر ـ بىرلەپ سۆزلىگىن، ـ دېدى تەركىن بېگىم كارىۋاتتىن پۇتىنى چۈشۈرۈپ، چۆچۈگەن ۋە بىئارام بولغان قىياپەتتە، ـ ئۇلار قاچان هەرىكەت قىلماقچى؟

ـ مۇشۇ ئايىنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى، تۈن يېرىمىغا تاكىتاك ئۇرغاندا.

ـ قانداق قىلىپ؟

ـ يالغان باسمىچىلار ئاتۇشتىكى چوڭ هويلىغا باستۇرۇپ كىرمەكچى.

ـــ هه، هه... ئامىتابا، ـــ دېدى ئانا چۆچۈپ، ـــ بۇگۈن ئايغا ئون ئىككى، ئۆگۈن، هه، ئىندىن ئون بەش. ئۈن يېرىمىدا... جاللاتلار...

تەركىن بېگىم قوشۇمىسىنى تۈرۈپ تەكچىگە قويۇلغان ئالتۇن هەل بېرىلگەن بۇتساتۇانىڭ ئالدىغا كېلىپ كۆزىنى قەيەرگىدۇ تىكىپ جىم بولۇپ قالدى. ئۇ ئالقىسىنى جۇپلەپ، ئىچىدە نېمىدۇ بىرنېمىلەرنى ئوقۇيتتى. گۈللەيلىمۇ خۇددى شۇ تەرزدە "ئامىتابا"نى تەكرارلاپ، خان ئانىغا تەلمۈرۈپ قاراپ تۇراتتى.

ـــ ئىش چوڭ ۋە ئالدىراش، ـــ دېدى تەركىن بېگىم بۇرىلىپ گۈللەيلىگە قاراپ ۋە خىيالىدىن خۇلاسە قىلغاندەك كەسكىن سۆزلىدى، ـــ ئەھۋالنى دەرھال سۈتۈققا يەتكۈزگۈلۈك.

ـــ مەن هازىرلا ئاتۇشقا چاپاي خان ئاچا، ـــ دېدى گۈللەيلى جىددىي قىياپەتتە.

ـــ سەن يالغۇز بارامسەن؟

ـــ مەن ئىشەنچلىك يىگىتلەردىن قوشاي، قېنى يۈرۈڭ، ئاتلارنى تالىلايلى، ئىچكى ياقتىن ياردەم قىلىشقا مەن قارۇغچىلار بىلەن تەييار. قارداشلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ قويغالىمەن. خان ئوغۇل چاپسان ھەرىكەت قىلىڭ. ھەرىكەت ۋاقتىنى ماڭا خەۋەر قىلىپ قويسىلا بولدى.

ـــ خوپ، گۈللەيلى، ئىشەنچلىك يىگىتلەردىن ئىلىپ قارائۇغۇ چۇشۇشى بىلەنلا مېڭىڭلار، تاغ ئاشماي ئىت يولى بىلەن ماڭساڭلار يېقىنراق، سەن چاپسانراق قايتقىن.

ئىككىنچى باب

قارا كىيىملىك ئادەم

يېرىم ئايدىك كېچە، ھەممە ياق جىمجىت، يىراقلاردا گايى-گايىدا ئىتلارنىڭ ھاۋشۇشلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى. ئارىلاپ ھۇقۇش "ھۇ"لىماقتا. قومالىتاغ ئىت يولىنىڭ ئاغزى ئالدىدىكى سايدا يىراقتىن ئىككى قارا كۆرۈندى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئاتلارنىڭ دۇپۇرلىگەن ئاياغ ئاۋازى ئاڭلاندى... ئەنە، ئاي يورۇقىدا يېرىم ياتا كۆرۈنگەن ئاتلىقلار چاڭ كۆتۈرۈپ چېپىپ كەلمەكتە. ئالدىدا قارا ئارغىماقتا مىنگەن، ئۇزۇن قارا كىيىم كىيگەن، يۈز-بېشىنى قارا رومال بىلەن ئورىغان بىر ئادەم؛ ئۇ ئارغىماقتا مەدەت بەرگەندەك ئالدىنقا ئېگىشىپراق بولۇشقا چاپاتتى. ئۇنىڭ چاقنىغان كۆزلىرى ئەتراپقا قاراپ قويىدۇ. ئۇنىڭ بەل قۇرۇلۇشىدىن ۋە بېشىدىكى قارا ياغلىقىدىن ئايال كىشى ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئارقىدا ئون-يىگىرمە غۇلاچ يىراقلىقتا بەستلىك كەلگەن بىر چېرىك تورۇق ئېتىنىڭ ئۈستىبېشىدا قامچا ئوينىتىپ چاپتۇرۇپ كېلەتتى. ئۇنىڭ قالپىقىغا قادالغان كىچىككىنە سېرىق بايراق شامال تەپتىدىن دارقىراتمىدەك تىترەيتتى. ئاخىر ئۇلار ئىت يولىنىڭ ئاغزىغا كىرىپ كەتتى...

ئاستىن ئاتۇشتىكى ئېگىز تام بىلەن قورشالغان چوڭ ھويلا. سۈتۈق قۇمباغ كەنتىگە جايلاشقان بۇ ھويلىنى ياخشى كۆرەتتى. قۇمباغنىڭ

ئەنجۇر ۋە ئانارلىق باغلىرى، شوخ بالىلىرى، نەغمە-ناۋا، ھويلىغا يېقىنلا يەردە ھەپتىدە بىر بولىدىغان ھوگا-سۇرەنلىك بازار ئۈنى قىزىقتۇراتتى. شۇڭا سۈتۈق ئوردۇ يېنىدىكى باغلىق ھويلىدىن زېرىكىپ، مەشھەگە كېلىۋالغانىدى. سۈتۈق بۇ دۆرەم ئاغىنىلىرى بىلەن بۇ يەرگە كەلگىلى ئىككى-ئۈچ ئاي بولۇپ قالدى. ئەمما، بۇ نۆۋەت كېلىشى بىكار ئەمەس ئىدى.

دوستلىرى بىلەن غارغا بېرىپ ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ ئارقىدا تۇرۇپ قىبلە تەرەپتىكى كەئبىگە قاراپ نامаз ئوقۇشقىمۇ ئۇلگۈرەتتى. گايىدا ئۇ ئەبۇ نەسىر ئۆگىتىپ تەربىيىلىگەن ئىمامنىڭ ھويلىسىغا بېرىپ جامائەت بىلەن بىللە جۈمە نامىزىنىمۇ ئوقۇپ كېلەتتى. سۈتۈقنىڭ تەشەببۇسى ۋە باشلاپ بېرىشى بىلەن بۇ يۇرتتا مۇسۇلمان بولغانلار خېلى كۆپەيىپ قالغانىدى. بۇنىڭدىن نارازى بولغانلارمۇ بار ئىدى، بىراق ئۇلار سۈتۈقتىن ھەزەر قىلىپ بىرنېمە دېيەلمەيتتى. لېكىن، سۈتۈقنىڭ بۇ دۆرەم ئاتۇشقا كېلىشى بۇ ئىشلار ئۈچۈنلا ئەمەس ئىدى.

سۈتۈق تولاراق كىشىلەر ئارىسىدا يۈرۈپ ئەلنىڭ ھالىنى، تەلىپىنى ئۇقتى ۋە قولىدىن كەلگەن بەزى ياخشىلىقلارنى قىلدى. پۈقرالارنىڭ بۇرۇن "خان ئوغۇل" دەپ زورمۇزور ھۈرمەت قىلىشى ئەمدى سەممىي ھۈرمەتكە ئايلىنىشقا باشلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئاغىنىلىرىنىڭ توپىنى بارغانچە كېڭەيتتى. ئاھالىنىڭ مۇسۇلمان بولۇۋاتقان قىسمى بۇنداق كېڭەيىشتە ئاساسىي مەنبە ئىدى. "يۇز باتۇر" دەپ ئاتالغان ئىشەنچلىك بىۋاستە دوستلىرى چېرىكچە ماھارەتنى پۇختا ئىگەللەپ، قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق، ئوقيا ئېتىش، يەككىمۇ-يەككە ئېلىشىش، ئات ئۈستى ماھارىتى قاتارلىق جەھەتلەردە يۇقىرى

ماهارەتلىك باتۇرلاردىن بولۇپ يېتىشىپ، ئاڭلىق ئۈيۇشقان كۈچ بولۇپ قالماقتا ئىدى. ئارسلان بىلەن ئىلىك ئىككىسى ئۇلارغا بىۋاسىتە باشچىلىق قىلاتتى، باتۇرتاغا مەنسۇي تەرىپىيە ۋە چېرىكچە مەشىق ئۆگىتىشتە ياشانغانلىقىغا قارىماي چوڭ كۈچ كۆرسەتمەكتە ئىدى. سۇتۇقنىڭ ۋاستىلىك دوستلىرىمۇ خېلىلا ئاۋۇماقتا ئىدى.

ئۇ يەنە ئىككى چېرىك كۈچنى پۈتۈنلەي ئۆز قولىغا قاراتتى: بىرى — ئۇستۇن ئاتۇشتا تۇرغۇچى مىڭلىق چېرىك قىسىم — بۇ قىسىم ياشلاردىن تاللاپ ئۈيۇشتۇرۇلغان بولۇپ، خانلىقنى — ئوردۇنى قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغانىدى. مىڭباشى چەبەر بولسا خان ئوغۇلغا سادىق، ئۇنىڭ خانلىق مىراسىنى قوغا ئېلىشىنى قوللىغۇچىلاردىن بىرى ئىدى. مىڭباشى ئىلگىرى باتۇرتاغنىڭ قول ئاستىدا چېرىك بولغان، ئۇنىڭ ياخشى تەربىيىسىنى ئالغاندى، ئۇ باتۇرتاغىغا چوقۇناتتى. سۇتۇق باتۇرتاغا بىلەن بىللە مىڭباشىنى كۆندۈردى. ئۇرۇش هالىتى يۈز بېرىپ قالغۇدەك بولسا، مىڭباشى دەرهال هەربىكەتكە كېلىپ سۇتۇق تەرەپتە تۇرىدىغان بولدى. يەنە بىر كۈچ — ئوردۇ قاروۇغچىلىرى ئىدى. بۇ خاننى ساقلايدىغان بىۋاستە كۈچ بولۇپ، تەجرىبىلىك چېرىك ئەمەلدارلار ۋە كۈچلۈك چېرىكلەردىن تەشكىل قىلىنغان بەش يۈز كىشىلىك جەڭگىۋار قوشۇن ئىدى. "تۆمۈر قوشۇن" دەپ نام ئالغان بۇ قىسىمغا سۇتۇقنىڭ "ئاكىسى" توغرۇلبەگ باشچىلىق قىلاتتى. توغرۇلبەگ سۇتۇقنىڭ دادىسى بازبەر قاراخانىنىڭ بىر قەدىناس دوستى — تۇمەنباشىنىڭ ئوغلى ئىدى. دادىسى جەڭدە ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنى بازبەر قاراخان بېقىپ چوڭ قىلدى، چېرىكچە ئىشتا يېتىشتۇردى، سۇتۇق ئۇنى "ئاكا" دەپ ئاتايتتى. بازبەر قاراخان ۋاپات بولۇش

ئالدىدا توغرۇلنى تەركىن بېگىمنىڭ سىڭلىسى گۈللەيلىگە ئۆيلەن-دۈرۈپ قويغانىدى ۋە قارۇغباشى قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. توغرۇلبەگ بولسا تەركىن بېگىمنى ئۆز ئانىسىدەك قەدىرلەيتتى، سۆتۈقنى بولسا تېخىمۇ ياخشى كۆرەتتى. توغرۇل ئوغۇلچاق بۇغرا خاننىڭ خانلىقنى خان ئوغۇلغا تاپشۇرۇپ بەرمەيۋاتقانلىقىغا نارازى ئىدى. بولۇپمۇ خانىنىڭ خان ئوغۇلغا قارىتىلغان سۇيىقەستلىك ھەرىكىتىنى سېزىشكە باشلىغاندىن كېيىن، ئۇ خانغا تېخىمۇ ئۆچ بولۇپ كەتتى. قارۇغباشى تەركىن بېگىم بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، سۆتۈققا تۇيدۇرماي تەييارلىق قىلىشقا باشلىدى. ئۇ، قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلار ۋە چېرىكلەرنى خان ئوغۇل ئوچۇن تەربىيىلەپ كەلدى. بۇ قېتىم سۆتۈق ئاتۇشقا كېتىش ئالدىدا توغرۇل تەييارلىق ئەھۋالى-لىرىنى ئېيتقاندا سۆتۈق بەك خۇش بولۇپ كەتتى. توغرۇلبەگنىڭ ئاچقۇچلۇق پەيتتە سۆتۈق تەرەپتە قاتتىق تۇرۇشى تەركىن بېگىم بىلەن بىللە ئوردۇ ئىچىدە تۇرۇپ سۆتۈققا ماسلىشىپ بېرىشى، ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

بۇ ھەرىكەتتە سۆتۈقنى باشچى قىلغان بىر جەڭگىۋار قوشۇن مەيدانغا چىقتى. باتۇرتاغا، ئارسلان، ئىلىك، ئايدىك، يۇلتۇز، قىلىچ، قۇندۇز، ئەركىن، قوچقارلار ئاكتىپ قاتناشقۇچىلاردىن بولسا، تەركىن بېگىم، توغرۇلبەگ، مىڭباشىلار تايانچ كۈچلەر ئىدى. گۇللەيلىنىڭ رولىمۇ ناھايىتى زور ئىدى. باتۇرتاغا بولسا ھەم سىياسىي ئايغۇچى①، ھەم چېرىك ئۇستازلىق رولىنى ئويناپ كەلمەكتە ئىدى.

---

① ئايغۇچى — مەسلىھەتچى.

چوڭ هويلدا، باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆتۈرمە بىنانىڭ پەنجىرىلىرىدىن شام يورۇقلىرى غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇراقتا. باغدا ئۇ يەر-بۇ يەردە قارۇغچىلارنىڭ ئاستا مېڭىپ يۈرگەن ھەربىيتى يېرىم ئاي يورۇقىدا خىرە كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

قاپقىدىن قىلىچ كىرىپ كەلدى. ئۇ قولىدىكى قامچىسىنى بېلىگە قىستۇرۇپ، يول باشلىغۇچىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئىتتىك مېڭىپ پېشايۋانغا كۆتۈرۈلدى. ئۇ ئوڭغا ئون بەش قەدەم مېڭىپ كېيىن سولغا بۇرالغاندا، بىر ئۆيدىن بىر ئايالنىڭ كۆلكە ئاۋازى ئاڭلاندى. قىلىچ كىرگەندى، ئايدىڭ، يۈلتۈزلار ئەركىن، قۇندۇزلار بىلەن خۇشال پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇشقانكەن.

— بەللى، قىلىچسىز قىلىچ، بۇ نېمە بولغىنى؟ — كۈلۈپ چاقچاق قىلدى ئايدىڭ، — قىلىچىڭنى باسمىچىلارغا تارتقۇزۇپ قويدىڭمۇ يا؟ — ھەممىسى قاقاقلاپ كۈلۈشتى.

— قىلىچسىز قىلىچ بولغۇچە، تاياقلىق دەۋانە بولغان ياخشى، ئۇ ئىتلارنى قورقىتىدۇ-دە، — دېدى يۈلتۈز ئايدىڭنىڭ چاقچىقىنى قوۋۇۋەتلەپ.

يەنە كۈلكە كۆتۈرۈلدى.

— بولدى، چاقچاقنى قويۇڭلار، خان ئوغۇل ئۆيدىمۇ؟ — دېدى قىلىچ تېرىكىپ.

— خاپا بولماڭ بەگچەك، — دېدى ئايدىڭ كۈلۈپ، — ئۇلار ئۆيدە.

قىلىچ ئىچكىرىگە كىرگەندە سۈتۈق، باتۇرتاغا، ئارسلان ۋە ئىلكلەر جەددىي پاراڭلىشىۋاتقانكەن. قىلىچنى كۆرۈپ ئۇلار سۆزلىرىنى توختىتىپ بىرنەرسە كۆتكەندەك قىلىچقا قاراشتى.

— مېڭباشى قوشۇلدى، — دېدى قىلىچ، — بىز تەييار دېدى،

بىرقانچە باشلىقلارمۇ مېنى كۆرۈپ كۆزلىرىنى قىسىپ قويدى.

ــ ياخشى، قارارىمىز شۇ بويىچە بولسۇن، ــ دېدى سۈتۈق، ــ باشقا دوستلارغا تەييار تۇرۇشنى ئۇقتۇرايلى. ۋاقىت يەنە ئايىنىڭ يىگىرمىنچى كۈنى كېچىسى. بۈگۈن ئون ئىككى، يەنە سەككىز كۈن بار، ــ ئالدىن سۈتۈق ئارسلانغا قاراپ دېدى، ــ توغرۇل ئاكام بىلەن ئالاقىلىشىپ قويساق بولىدۇ.

* * *

ئىككى ئاتلىق ئىت يولىدا ــ ئىككى تەرىپىدە ئېگىز تاغلار كۆتۈرۈلگەن يالغۇز ئاياغ تارچۇقتا ئالدىراش ئات چاپتۇرۇپ ئىلگىرىلىمەكتە، ئاتنىڭ تۇۋىقىدىن شېغىل ۋە توپا چاچرايتتى. كېپىنەك تونلار لەپىلدەيتتى. قارا تەرگە چۈشكەن ئاتلار ھاسراپ چاپماقتا... ئالدىدا كېتىۋاتقان كىشى تالڭ ئېتىپ قېلىشتىن ئەنسىرىگەندەك، ئارىلاپ ــ ئارىلاپ ئاسمانغا قاراپ قويۇاتتى ۋە يەنە ئېتىغا قامچا ئۇراتتى. تاغلاردىن ئۆتتى، تۇزلەڭدىنمۇ ئۆتۈپ، قارىياغاچلىق، تېرەكلىك كوچىلارغا كىرىپ كەتتى. ئۇلار ئېرىدىن قارىغاندا جۈددى ئۇزۇن مۇساپىلىق بەيگىگە چۈشكەن ئاتەملەردەك كۆرۈنەتتى.

ئۇلار سايدىن ئۆتۈپ ئاتلىرىنى چاپتۇرغانچە قۇمباغ كەنتىگە كىرىپ كەلدى...

ئەنە، ئۇ ئىككى ئاتلىق چوڭ ھويلا قاپقىسى ئالدىدا ئاتتىن چۈشتى. بېشىغا قارا ياغلىق چىگىپ، قارا كېپىنەك تون كىيگەن ئادەم ئاتنى چېرىككە بېرىپ قامچىسى بىلەن قاپقىنى قاقتى.

ــ كىم ئۇ؟ ــ دېدى قاپقا ئىچىدە تۇرغان ئىككى قاروۇغچىدىن بىرى.

ــ مەن! قاپقىنى چاپسان ئېچىڭ.

قاروغچی بردەمدىن كېينىلا بىر ئەمەلدارنى باشلاپ كەلدى.

ــ كىم بۇ، تاڭ مەھەلدە قاپقا قاققان؟ ــ دېدى ئەمەلدار يوغان ئاۋاز بىلەن.

ــ مەن، ئوردۇكەنتتىن كەلدىم. قاپقىنى ئىتتىك ئېچىڭ! ــ دېگەن ئايال ئاۋازى ئاڭلاندى قاپقا تېشىدىن.

ئەمەلدار بۇ ئاۋازنى تونۇپ قېلىپ قاپقىنى ئىتتىك ئاچتى ۋە ئىچكىرى كىرىشكە تەكلىپ قىلدى.

ــ خان ئوغۇل ئوخلاۋاتىدىغاندۇ؟

ــ يوقسۇ، ئۇلار بىرنەچچە كۈن بولدى كېچىسى ئۇخلىمايدۇ.

ئەمەلدار باشتىن ئاياغقىچە قارا كىيىم بىلەن پۈركەنگەن ئادەمنى باشلاپ پېشايۋانغا چىقتى. دالانىغا كىرگەندىن كېيىن، يۆتىلىپ قويۇپ مېھمانخانىنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ ئىچكىرى كىرگۈزدى.

سۇتۇقلار چۆچۈپ ئورۇنلىرىدىن قوپۇشتى. ئۇنى تونۇمايى ھەيران قېلىشتى... قارا كىيىملىك ئادەم يۈزىدىكى قارا روملىنى ئالغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ چىرايلىرى ئېچىلدى ۋە دەرھال گۈللەيلىنى ئولتۇرغۇزۇپ ئۇنىڭ ئاغزىغا تەلمۈرۈشتى...

ئۇچىنچى باب

سىرلىق دىۋانە

ئوردۇبېشى بىلەن سۇباشىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئوغۇلچاق بۇغراخان ئولتۇرغان تۆت ئاتلىق ھەيۋەتلىك ھارۋا بىلەن يەنە ئوردۇغا خاس جابدۇنغان ئىككى ھارۋا شەھەردىكى چوڭ بۇتخانىنىڭ قاپقىسى ئالدىدىكى كىچىككىنە مەيدانغا توختىدى.

ھارۋىغا قوشۇلغان ئاتنىڭ جابدۇقلىرى ئالتۇندەك ۋال-ۋۇل قىلىپ تۇراتتى. قوللىرىغا قىزىل پۆپۈكلىك نەيزە ئېلىپ بەللىرىگە كەڭ غىلاپلىق قىلىچ ئاسقان، بېشىغا مىس باشلىق، ئۇچىسىغا زەنجىرلىك قۇياق كىيگەن، بۇرۇتلىرى تەكشى قىرقىلغان، گەۋدىلىك ۋە سۇرلۇك ئەللىك نەپەر خان قارۇغچىسى خانىنىڭ ھارۋىسى توختاش بىلەنلا دەرھال چېكىنىپ تېگىشلىك ئورۇنلىرىغا ئۆتتى. خان كەڭ چاپىنىنىڭ پېشىنى قايرىپ، ھەيۋەت بىلەن ھارۋىدىن چۈشكەندە، ھەر ئون قەدەمدە بىر دېگۈدەك تۇرغان قوراللىق قارۇغچىلار پۇتىنى جۈپلەپ، قىزىل پۆپۈكلۈك نەيزىسىنى ئىككى پۇتىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن قاتتىرىغىچە توغرىلاپ، ئىككى قوللاپ چىڭ تۇتۇپ ھۇرمەت بىلدۇردى. خان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئەتراپىغا قارىمۇ قويماستىن بۇتخانىغا قاراپ ماڭدى. خاننىڭ ئالدى ۋە كەينى تەرىپىدە بىر توپ قارۇغچىلار ھەيۋىتىنى كۆرسىتىپ، مەيدىسىنى كېرىپ ماڭماقتا.

قارۇغچىلار شەھەر كىشىلىرىنى يولنىڭ چېتىگە ھەيدەيتتى. ياش-

قېرى، ئەر-ئايال شەھەر كىشىلىرى خانغا يول بېرىپ ئارقىلىرىغا شوخشۇيتتى ۋە ئېگىلىپ تازىم قىلاتتى، ئارقا تەرەپتىكى بەزىلەر ھەيران قالغاندەك ھاڭۋېقىپ قالغانىدى، بەزىلەر يېنىدىكىلەرنى نوقۇپ پىچىرلىشاتاتتى. توپ ئارىسىدا ئېشىكىنى يېتىلىۋالغان ئاددىي يېزا كىشىمىدەكى بىر ئەر كىشى بۇ سۆرلۈك ئەھۋالنى كۆرۈپ "پاھ! نېمىدېگەن ھەيۋەت بۇ" دېگەنىدى، كىشىلەر ئۇنى ئىتتىرىپ ئارقىسىغا چىقىرىۋەتتى. ئوك ياقتىن قاڭشارلىق، چېقىر كۆزلۈك تۇلكە جۈۋا، كەمچەت تەلپەك كىيگەن، قارا ساقاللىق بىر ئاتلىق كىشى چىقىپ كەلدى. ئىككى چاكار ئۇنىڭ ئېتىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئاتنىڭ تىزگىنىدىن يېتىلىگەن، ئارقىسىدا پۇقراچە كىيىنگەن نەيزىلىك ئىككى چاكار يوغان قەدەم تاشلاپ كەلمەكتە ئىدى. توپنى كۆرۈپ ئاتلىق قامچىسىنى شىلتىغانىدى، چاكارلار "پوش-پوش!" دەپ كىشىلەر توپىنى يېرىپ كىردى. قامچىسىنىڭ سېپىنى يوتىسىغا تېرەپ، كۆزلىرىنى خۇمارلاشتۇرۇپ كىشىلەرگە "مەن كىم" دېگەندەك كېرىلىپ كېلىۋاتقان بۇ ئاتلىق كىشى خانىنى كۆرۈپ قالدى-دە، سەكرەپ ئاتتىن چۈشۈپ، قوللىرىنى قورسىقىدا قوشتۇرۇپ ئىككى پۈكۈلۈپ ئېگىشتى. ئۇ شۇنداق تۆۋەن ئېگىشتىكى، ئۇنىڭ كەمچەت تەلپىنكى بېشىدىن چۈشۈپ، غىلىدىرلاپ خانىنىڭ كەينىدە كېلىۋاتقان قاروغچىلارنىڭ ئاياغلىرى ئارىسىدا قالدى. تېخىچە ئېگىلىپ تۇرغان باي خان ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئەتراپقا ئەنسىز قارىۋېتىپ تۇماقىنى ئىزدىدى. خالايىق تەڭلا قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى.

خان بۇتخانا قاپقىسى ئالدىغا كەلدى. قاپقا ئالدىدا ئىككى ياقتا ساغۇچ كاسايا كىيگەن بەشتىن ئون راھىب خانىنى قارشى ئېلىش

ئۇچۇن تىزىلىپ تۇراتتى. ئالدىدىراق ئوتتۇرىدا، ئاۋۇلاردىنمۇ سالاپەتلىكرەك كاسايا كىيگەن بىر راھىب ئالقانلىرىنى جۇپتەكلەپ پېشانىسىگە تۇتۇپ ئالدىغا ئېگىلىپ خانىنى "خۇش كېلىپسىز خاقانىم" دەپ قارشى ئالدى. راھىب ئېگىشكىنىچە يېنىچە مېڭىپ، قوللىرى بىلەن خانىنى ئىچكىرىگە تەكلىپ قىلىپ ئالدىدا ماڭدى. خان قاپقىدىن كىرگەندىن كېيىن ھويلىدا ئىككى رەت بولۇپ قاتار تىزىلغان بالا راھىبلار ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ، كىچىكرەك يەنە بىر قاپقىدىن ئىچكىرىگە كىردى. بۇ كىچىكرەك بىر ھويلا بولۇپ، بۇ يەردە ياش راھىبلار قاتارى خانىنى قارشى ئالدى.

خان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى راھىبنىڭ كەينىدىن مېڭىپ، تاش پەلەمپەيدىن كۆتۈرۈلۈپ، چوڭ قىزىل قاپقىدىن ئىچكىرى كىرىشتى، بۇ زور قىزىل تۈۋرۈكلەر كۆتۈرۈپ تۇرغان كەڭ، ئېگىز بىنا بولۇپ، ئوتتۇرىدا ــ ئېگىز سۇپىدا ساكيامونىنىڭ ئون گەزچە ئېگىزلىكتىكى باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان بۇتى قويۇلغانىدى ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدە، پەسرەكتە تۇرلۇك قىياپەتتىكى قارۇغ راجا، بۇدىسامخالار بۇتلىرى قاتارى كۆزلىرىنى ئالايتىپ، چىشلىرىنى ئېچىپ غەزەپ ئىپادىلىرى بىلەن تىزىلىپ تۇراتتى. ئۈينىڭ تام تەكچىلىرىگە ئايلاندۇرۇپ ھەر خىل چوڭ-كىچىك مۇنەككەللەرنىڭ بۇتلىرى قويۇلغان. ساكيامونىنىڭ ئارقىسىغا ھەر رەڭ ۋە ھەر خىلدىكى تۇغ ئەلەملەر قادالغانىدى. بۇتنىڭ ئالدىدا، پەستە سەككىزدىن ئون ئالتە راھىب ئىككى ياقتا يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىلىرىدىكى تەكچىگە ئۇيغۇر يېزىقىدا ھۆسن خەت بىلەن پۈتۈلگەن تۇرۇم نوم ۋە سوترىلار ئېچىپ قويۇلغانىدى.

خان ھەمراھلىرى بىلەن ساكيامونىنىڭ ئالدىدا يەرگە سېلىپ

قويۇلغان تىزلىققا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئۇنىڭغا ئاۋال سەجدە قىلدى، كېيىن ئالقانلىرىنى جۈپتەكلەپ پېشانىلىرىگە تەككۈزۈپ، باشلىرىنى ئېگىپ، بىرنەچىلەرنى دەپ پىچىرلىدى. ئاندىن ئۇلار ئىككى ياقتا بۆلۈنۈپ راھىب بىلەن قاتار ئولتۇرۇشتى. خانىنى باشلاپ كىرگەن چوڭ راھىب ساكيامونىنىڭ ئالدىدا ئىشىك ياقتا يۈزىنى قىلىپ يۈكۈنۈپ ئولتۇردى. ئۇ پارقىراپ تۇرغان يوغان دانىلىق ئۈزۈن تەسۈبىنى قولىغا ئېلىپ ئۇنى سانىغاچ، يادقا بىرنەچىلەرنى ئوقۇدى، ئولتۇرغان راھىب ئالدىلىرىدىكى كىتابلىرىغا قاراپ ئۇن چىقىرىپ ئوقۇشۇپ كەتتى. خان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى يەنە قوللىرىنى پېشانىلىرىگە تەككۈزۈپ بېشىنى ئېگىپ روھانىي قىياپەتتە سۆكۈتتە ئولتۇرۇشتى. چۈشىنىپ بولمايدىغان ۋاراڭ-چۇرۇڭ ئاۋازلار بىلەن بۇتخانا ئىچى جاراڭلاپ-غوڭۇلداپ كەتتى. بىرپەستىن كېيىن چوڭ راھىبقا ئەگىشىپ باشقا راھىبلار ئوقۇشنى توختاتتى. چوڭ راھىبنىڭ تەكلىپى بىلەن خان ۋە ھەمراھلىرى ئورۇنلىرىدىن قوپۇپ ئىشىككە قاراپ مېڭىشتى...

خان بۇتخانا قاپقىسىدىن چىقىپ پەلەمپەيدىن چۈشۈشىگە كىشىلەر توپى ئالدىدا تۇرغان بىر ئادەم ئاقساپ خانىنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئۇنىڭ چاچ-ساقاللىرى ئۆسۈپ قوشۇلۇپ مەيدىسىگە چۈشكەن-لىدى. ئۇستىگە ئۈزۈن جەندە كىيىپ، بوينىغا قىزىل-ئالا گۈللۈك خالتا ئېسىۋالغان، بېشىدا گۈللۈك ئۈزۈن كۆلا، چوڭ سېرىق مارجان تەسۈبىيى مەيدىسىدە ساڭگىلاپ تۇراتتى. خان ئۇنىڭغا دىققەت قىلىپ توختىدى. بوۋاي قولىدىكى قوپال، ئەگرى-بۈگرى ھاسا تايىقىنى ئەگمە سېپى بىلەن سول قولىنىڭ بىلىكىگە ئىلىپ قويۇپ، قوللىرىنى كۆتۈرۈپ، خانىغا سازا قىلدى: "ئەي خاقانلارنىڭ

خاقانی، جسمی ئالەمنىڭ ھىماتچىسى، قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ دانا ئاتىسى ئۇلۇغ خاقان! مەرتىۋەڭ يۇقىرى بولغاي، چىقىقان دۆۋەڭ تېخىمۇ ئېگىز بولغاي، دۆلەت قۇشى بېشىڭدىن كەتمىگەي... بىچارە قۇلۇڭغا سېخىلىق ئىلتىپاتىڭ بىلەن رەھىم ئەيلىگەيسەن..."

"دۆلەت قۇشى بېشىڭدىن كەتمىگەي" دېگەنىدە خان بىرئاز چۆچۈگەندەك قىلدى ۋە يېنىدىكى ئوردۇبېشىغا قاراپ قويدى. كېيىن، يېنىدىكى ئاغىچىدىن① بىر كىچىك خالتا كۈمۈش تەڭگىنى ئېلىپ بوۋايغا بەردى. بوۋاي خالتىنى ئىككى قوللاپ ئېلىپ سۆيدى ۋە پېشانىسىگە تەككۈزدى. خان ماڭدى، خاننىڭ كەينىدىكى قاروۋۇچى بوۋايغا سىنچىلاپ قاردى ۋە قوشۇملىرىنى تۇرۇپ نېمىنىدۇ ئويلىدى. بۇنىڭغا دىققەت قىلىپ تۇرغان بوۋاي خالتىنى قوينىغا سالدى-دە "غىپ" قىلىپ توپنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كەتتى...

— بۇ بوۋاي كىمكىن، گەپلىرى مەنىلىكتۇ؟ — سورىدى خان ئوردۇبېشىدىن.

— بۇ بوۋاي ئوردۇكەنتكە پەيدا بولۇپ قالغىلى بىرمەر ئاي بولدى. مەن ئايغاقچىلاردىن ئاڭلاپلا تەكشۈرۈپ نازارەت قىلىشنى ئورۇنلاشتۇرغانىدىم. مەلۇماتقا قارىغاندا بۇنى يەركەنلىك دەيدۇ، بۇددا دىنى تەلىملىرىنى پۇختا بىلىدىغان، ئۇلۇغ ئادەم دەيدۇ— ئوردۇبېشى نېمىگىدۇ ئەندىشە قىلغانىدەك بوۋاي غايىب بولغان تەرەپكە قاراپ قويدى.

قاروۇغباشى يەركەنلىك بىر ئەمەلدارنىڭ بىر دىۋانە بوۋاي توغرىسىدىكى ھېكايىسىنى ئېيتىپ ئالدى ۋە يېقىندا بۇ بوۋاينىڭ

---

① ئاغىچى — مالىيە ۋەزىرى، ئەرەبچە خەزىنىچى.

ئوردۇبەشىنىڭ ئۆيىدىن چىقىۋاتقانلىقىنى كۆرگەنلىكىنى ئويلىدى.

ئىككى ھەپتە ئىلگىرى قاروغباشى ئوردۇبەشىنىڭ ئۆيىگە بارغان-ئىدى. قاروغچى قاپقىنى كېچىكمىرەك ئاچتى. ئۇ قاپقىدىن كىرىشگە ئۆينىڭ نېرى تەرىپىدىكى يان ئىشىكتىن خوددى مۇشۇ دىۋانىگە ئوخشاش بىر ئادەم چىقتى. ئۇ راۋۇرۇس مېڭىپ كېلىپ، پېشايۋاننىڭ تۈۋرۈكىگە يۆلەكلىك ھاسسىنى ئالدى-دە، پەلەمپەيدىن چۈشۈپلا ھاسسىنى سول قولىغا تۇتۇپ، تۇغما توكۇر كىشىدەك ناھايىتى كېلىشتۇرۇپ ئاقساپ ماڭدى، ئارقا ئىشىكتە كۆتۈپ تۇرغان بىر ئادەم ئۇنى چىقىرىپلا ئىشكنى ئېتىپ قويدى. قاروغباشى بوۋاي چىقىپ كەتكۈچە قاراپ تۇردى، كېيىن ھەيرانلىق بىلەن يېنىدىكى قاپاقباقارغا قارىدى. قاپاقباقار "كىم بىلىۋن" دېگەندەك بېشىنى چايقاپ قويدى.

مۇشۇ ئەھۋالىارنى ئەسلەپ قاروغباشى ئوردۇ قاپقىسىدىن كىردى. خان ۋە باشقىلار ئۆز ئىشخانىلىرىغا كىرىشىپ كەتتى...

قاروغباشى ئۆز ئىشخانىسىغا كىرىپ پۈتۈك شېرەسىنىڭ ئالدىدىكى ئورۇندۇققا ئولتۇردى. ئۇنىڭ بېشىدىن "زادى بۇ بوۋاي كىم؟" "نېمىشقا ئۇ خانغا 'دۆلەت قۇشى بېشىڭىزدىن كەتمىگەي' دەيدۇ." دېگەن سوئال كەتمەيتتى. "ئەجەب ئىش-ھە؟ ئۇ ئوردۇ بېشىنىڭ ئۆيىدىن چىققاندا يان ئىشكتىن چىقىپ، ئارقا دەرۋازىدىن چىقىپ كېتىدۇ؟ يەنە كېلىپ ساپ-ساق تۇرۇپلا توكۇر بولۇۋالىدۇ؟..."

مۇشۇنداق ئويلار بىلەن ئولتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى يەركەنلىك ئەمەلدارنىڭ بۇلتۇر كۈزدە ئۆيىنى كۆرگىلى يەركەنگە بېرىپ قايتىپ كەلگەندە، مۇنداق ۋەقەنى سۆزلەپ بەرگەنلىكى

ئېسىگە چۈشتى:

يەركەندە ھەممە بىلدىغان ۋە ھۈرمەتلەيدىغان دىۋانە بوۋاي ئاتلىق بىر ئادەم بار ئىكەن. بۇ ئادەم يەركەندە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، ئەسلىدە ئازراق يەر-سۇيى بار دېھقان ئىكەنىدۇق. يەركەنلىك بىر چوڭ يەر ئىگىسى ئۇ ياقتا تارتىپ-بۇ ياقتا سۆرەپ يۈرۈپ ئۇنىڭ يەر-سۇلىرىنى تارتىۋاپتىكەن. يالغۇز بىر ئوغلى چاكارلىقتا ئاسۇ يەر ئىگىسىنىڭ تۆگىمىنىڭ كويلىسىغا چۈشۈپ ئۆلۈپتۇ. خوتۇنى ۋەيرانچىلىقتا، ئوغلىنىڭ ھەسرىتىدە يىغلاپ يۈرۈپ سارىڭ بولۇپ، ئاخىر ئۆلۈپ كېتىپتىكەن. بوۋاي يەر ئىگىسى بىلەن داۋالىشىپ ئۈرۈشقاندا، ئۈرۈپ بىر پۇتىنى ناكار قىلىپ قويۇپتۇ. بوۋاي كوچىدا قېلىپ، سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كېتىپتىكەن. ئۇ ئارىلاپ يوقلىپ كېتىپ، باشقا يۇرتلارنى ئايلىنىپ قايتىپ كېلىدىكەن، بىر قېتىم ئۇزاق يوقلىپ كېتىپ قايتىپ كەلگەندە، چاچ-ساقاللىرىنى قويۇۋەتكەن، جەندە-كۆلاھ كىيگەن بىر دىۋانە قىياپەتىدە بولۇپ قايتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر ئۇنى "دىۋانە بوۋاي" دەپ ئاتاپتۇ. ئۇ كىملەرنىدۇ تومۇر تۇتۇشنى ئۆگىنىۋاپتۇ. ئاغرىق كۆرۈپ دورا بۇيرۇيدىكەن. ئۇندىن كېيىن تېخىمۇ داڭقى چىقىپ كېتىپتۇ.

بۇلتۇر ئەتىيازدا دىۋانە بوۋاي ئۆزىنىڭ قەدىناس ئېشىكىنى مىنىپ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. بىرنەچچە كۈندە كۆكراۋات دېگەن يەرگە كېلىپ ئىككى كۈن تۇرۇپتۇ. خەقلەر ئاغرىق كۆرسەتىپتۇ، ئاش-نان بېرىپتۇ. شۇ كۈنلەردە كۆكراۋاتقا بىر قارا ساقال ئادەم پەيدا بولۇپ قاپتۇ. "قەشقەرگە باراتتىم" دەپ بىرقانچە كۈن تۇرۇپتۇ ۋە دىۋانە بوۋاي بىلەن تونۇشۇپتۇ. ئۇ بوۋايىنى قەدىرلەپتۇ، بوۋاي ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قاپتۇ. كېيىن ئىككى يولداش قەشقەرگە

قاراپ يولغا چىقىپتۇ...

بىرقانچە كۈندىن كېيىن چوڭ ساينىڭ بۇ ياقىدىكى قىزىل دېگەن يۇرتتا بىر تۆگىچىلەر كارۋىنى دىۋانە بوۋاينى ئۆچرىتىپ قاپتۇ، ئۇنىڭدىن ھال-ئەھۋال سوراپتۇ، ئۇنىڭ قەشقەرگە ماڭغانلىقىنى بىلىپ يولۇق نان ۋە بىرنەچچە تەڭگە پۇل بېرىشىپتۇ. كارۋان يەركەن ياقا قاراپ چوڭ سايغا كىرىپ كېتىپتۇ...

تۆگىچىلەر كارۋىنى چوڭ سايدىن ئۆتۈپ كۆكراۋاتقا يېقىن قالغاندا، بىرسى تەرەت قىلىش ئۈچۈن يول چېتىدىكى بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپلا "ۋاي، مەيەرگە كېلىڭلار، ئادەم ئۆلۈكى!" دەپ ۋارقىراپتۇ. تۆگىچىلەر كارۋىنى توختاپ يۈگۈرۈشۈپ بارسا، قۇمدىن يېرىمى چىقىپ قالغان بىر جەسەت يېتىپتۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، قۇمغا كۆمۈلگەن جەسەتنى شامال سوقۇپ ئېچىۋەتكەن ئوخشايدۇ. جەسەتنى ئېچىپ چىقىرىپ قاراپ باقسا، جەسەت كۆڭلەك تامبال بىلەن، قورسىقىغا ئىككى يەرگە پىچاق سېلىنغان. قورسىقىدىن جىق قان ئېقىپتۇ. ئاغزى-بۇرۇنلىرىدىنمۇ قان چىقىپ قاپتۇ. "بىر يامان ئادەم ئۆلتۈرۈپ كېتىپتۇ، بىچارىنى" دېيىشىپتۇ تۆگىچىلەر. بىر تۆگىچى دىققەت بىلەن قاراپ "ساقال-بۇرۇتلىرى ئەجەب دىۋانە بوۋاينىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇيا" دەپتىكەن، چوڭراق بىرسى: "ئېگىز-پەس سۆزلىمە، دىۋانە بوۋاينى قىزىلدا كۆردۇق ئەمەسمۇ" دەپتۇ. تۆگىچىلەر كەتمەن ئېلىپ كېلىپ باشقا بىر يەردىن ئادەم بويى گۆر قېزىپ جەسەتنى كۆمۈپ قويۇپ كېتىپتۇ.

قارۇغىباشى داۋاملىق ئويلايتتى. "كۆكراۋاتتا بىر ئادەم دىۋانە بوۋاي بىلەن تونۇشۇپ بىللە مېڭىپتۇ...، قىزىلغا كەلگەندە، بوۋاي

يالغۇز... جەسەتنىڭ كىيىم-كېچەكلىرى يوق...دىۋانە بۇۋاي بۇلتۇر ئەتىياز قەشقەردە پەيدا بولۇپ قالدى... ئۇ، ئوردۇبېشىنىڭ ئۆيىدە..."

تۆتىنچى باب

تۇن يېرىمغا تاك-تاك

بىرىنچى ئاينىڭ ئون بەشىنچى كۈنى، جىمجىت كېچە، ئاتۇش-تىكى سۈتۈقلارنىڭ چوڭ هويلىسىدىمۇ ئوخشاشلا جىمجىتلىق، هېچ-قانداق ئاۋاز يوق. پەقەت باغ ئوتتۇرىسىدىكى كۆتۈرمە بىنانىڭ پەنجىرىلىرىدىنلا چىراقنىڭ غۇۋا يورۇقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. قاراڭغۇلۇقتا هويلا تاملىرىنىڭ كەينىدە ئۆمىلىگەن ئادەملەرنىڭ قارىسى كۆرۈندى.

بېشىغا كۆز ئورنى تېشىلگەن قارا خالتا كىيگەن، قولىغا قىلىچ ئالغان بۇ ئادەملەر ئۆمىلەپ يېقىنلاشتى ۋە زوكزىيىپ ئازراق ئولتۇرۇشتى. كېيىن، ئاستا تامغا چىققان بىرسىنىڭ قول ئىشارىتى بىلەن باشقىلارمۇ تامغا ياماشتى، تامدىن ئېشىپ چۈشتى-دە، سەگە تېرەكلەر ئارىسىدا دەملىرىنى ئىچىگە ئېلىپ ئولتۇرۇشتى. كېيىن يەنە مىدىرلىدى ۋە ئاستا ئېگىشىپ ئىلگىرىلەپ، كۆتۈرمە بىناغا يېقىن مېڭىلىك دەرەخلەر تۈۋىگە كېلىپ مۆكۈپ ئولتۇرۇشتى.

بىرپەستىن كېيىن ئاشۇ قارا باشلار ئىزى بىلەن قىرىق-ئەللىك قىلىچلىق ئادەم تام ئارقىسىدا پەيدا بولدى. ئالدىدىراق ماڭغان ئارسلاننىڭ شەرتى بىلەن يىگىتلەر چاقماقلىق بىلەن تامدىن ئارتىلىپ باغقا چۈشتى ۋە سەگە تېرەكلەر ئارىلىقىدا ئۆي تەرەپكە كۆز تىكىپ جىم ئولتۇرۇشتى...

ئوردۇكەنت خان ئوردۇسى. خاننىڭ ئىشخانىسىدا خان، سۇباشى ۋە ئوردۇبېشى جىددىي پاراڭلاشماقتا.

ــ مانا تاكتاك ئۇرۇشقا ئاز قالدى، ــ دېدى ئوردۇبېشى هودۇقۇشنى بېسىقا ئۇرۇنۇپ خىرقىراپ كۆلۈپ، ــ بارس ئۇۋىسىدىلا مىجىپ تاشلىنىدۇ.

ــ شۇنداق بولسىغۇ، ــ دېدى سۇباشى، ــ ھەي، كۆڭلۈم سەل ئېغىپ تۇرىدۇ، ــ ئۇ قوللىرىنى ئۇۋۇلاپ تىنچسىزلىناتتى.

بۇرۇتىنى تولغاپ ئۆيده مېڭىپ يۈرگەن ئوغۇلچاق بۇغراخان كېلىپ ئۇلارنىڭ ئالدىدا توختىدى:

ــ ئەگەر بارس مىجىپ تاشلانمىسچۇ؟

ــ ھە، بۇ تەرىپىنمۇ ئويلىشىش كېرەك! ــ دەپ سۆز قوشتى سۇباشى.

ــ چاتاق يوق، ــ كۆلدى ئوردۇ بېشى، ــ ئىش پۈختا جايلاشتۇرۇلغان. ئۇندىن كېيىن... "باسمىچىلار" بوش كەلمەيدۇ.

ــ ئوردۇبېشى، ئەگەر چاتاق چىقىپ قالسا... سىزنىڭ "باسمىچىلىرىڭىز"نى ئۇجۇقتۇرۇۋەتمەكچى.

ئوغۇلچاق بۇغراخان سۇباشىغا تىكىلىپ قارىدى، سۇباشى بېشىنى ئاستا لىڭشىتىپ قويدى.

ــ تۇن يېرىمغا تاكتاك ئۇرۇشقا يەنە قانچىلىك قالدى؟

ــ بىر ئاش پىشىم، ــ جاۋاب بەردى ئوردۇبېشى.

ــ ھە، بىر ئاش پىشىم...، ــ ئويلاپ قالدى خان، ــ بىر ئاش پىشىمدىن كېيىن بىزنىڭ تەقدىرىمىز ئايان بولىدۇ...

ــ بىزنىڭ تەقدىرىمىز نۇرلۇق، ئۇلۇغ خاقانىم.

خاقان گەپ قىلمىدى. لېكىن ئوردۇبېشى بىلەن سۆباشىغا غەمكىن، ئىشەنچسىز چىرايدا قاراپ، ھە دەپ ئېغىكىنى تاتىلايتتى...

* * *

تەركىن بېگىم ئۆز ھەرىمىدە پەرىشانىدى. ئۇ بىردەم ئولتۇراتتى، بىردەم ماڭاتتى، بەش نەپەر قىز خىزمەتچىسىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا پايپېتەك بولۇشماقتا، ئۇنىڭ كۆڭلىنى تېنچلاندۇرۇشقا تىرىشماقتا. لېكىن ئانىنىڭ بىئارامليقى بارغانسېرى كۈچەيمەكتە...

گۈللەيلى ئالدىراش كىرىپ كەلدى. تەركىن بېگىم چاپسان ئورنىدىن قوپتى ۋە سورىدى:

— تۇن يېرىمغا تاكتاك ئۇرۇشقا قانچە قالدى، گۈل؟

— ئاز قالدى، خان ئاچا، بىر ئاش پىشىمچە قالدى.

— توغرۇلىۋەگ نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ؟

— ئۇ يېقىن قاياشلىرى بىلەن سۆزلىشىۋاتىۋاتىكەن.

ئانا ئۆينى بىر ئايلىنىپ كېلىپ يەنە كۆرسىدا ئولتۇرۇپ ئىشككە قادالدى.

* * *

ئوردۇكەنت شەھىرى ئەتراپىدىكى باغلىق ھويلا، ھويلا ئىچىدە قاراڭغۇدا كىشىلەرنىڭ ئۆيگە كىرىپ-چىققانلىقى، پەنجىرىلەردىن ئۆينىڭ يورۇقىدا كىشىلەرنىڭ ئۆرە تۇرۇپ سۆزلەشكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

بىرى ئالدىدا، تۆتى كەينىدە ئالدىراش ماڭغان بەش ئاتلىق كوچىنىڭ دۇقمۇشىدىن بۇرىلىپ كېلىپ، قاپقا ئالدىدا توختىدى ۋە ئالدىراش ئاتتىن چۈشتى. قاراڭغۇدا ئۇلارنىڭ چېرىكچە كىيىملىرى، بېلىدىكى قىلىچلىرى غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئالدىدىكى ئادەم

ئېتىنى باشقىسىغا بېرىپ "تاق، تاق، تاق" قىلىپ مەلۇم بەلگە بىلەن قاپقىنى قاقتى. ئىچكىرىدىن بىرسى قاپقىنى قىيا ئېچىپ، قاپقا ئالدىدا تۇرغان كىشىگە سەپسېلىپ قارىدى-دە:

— ھە، يۇزباشى، كىرىڭ! — دەپ، قاپقىنىڭ بىر قانىتىنى ئاچتى، مېھمانلارنى ئاتلىرى بىلەن ئىچكىرىگە كىرگۈزۈپ قاپقىنى ياپتى ۋە تاقاق سالدى.

ئۆيدىن چىقىپ يۇزباشىنى قارشى ئالغۇچى يۇزباشىنىڭ ھەمراھلىرىنى قاپقاباقارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ، ئۇنى ئۆيگە باشلاپ ماڭدى. ئۇلار پەلەمپەيدىن كۆتۈرۈلۈپ ئۆيگە كىرىپ كەتتى.

— مېنى چەبەر مىڭباشى ئەۋەتتى، — دېدى يۇزباشى ئورۇندۇقىغا ئولتۇرۇۋېتىپ باتۇرتاغىغا قاراپ، — مىڭباشى چېرىكلەرنى باشلاپ تۆتۈرگىگە كەلدى.

— ئۇ جاي بولامدىكەن؟

— ياي، قېلىن دەرەخلىك. ئادەم بارمايدۇ، ھەم شەھەرگە يېقىن ئىكەن، بۇ يەرگە ئون بەش چاقىرىمچە كېلىدۇ. مىڭباشى ۋاقتى كەلگەندە تىم① ئۇستىگە ئوت ياقىۋېتىپ، مەن چېرىك تارتىپ چاپسانلا يېتىپ بارىمەن، دېدى.

— تولا ياخشى. سەن قايتىپ كەتمە. بىز بىلەن بىللە بول، — دېدى سۇتۇق.

يۇزباشى تازىم قىلىپ ئۆيدىن چىقتى.

* * *

"تاك-تاك-تاك!..." قىلىپ ئۇچ قېتىم يېرىم كېچىگە تاكىتاك

---

① تىم — ئوت يېقىپ خەۋەرلىشىدىغان دۆڭلۈك.

ئۇرۇلدى...

ئاتۇش چوڭ هويلىدا كۆتۈرمە بىنانى ئوراپ ياتقان قارا كېسىلمىلەر دەرەخلەر ئارىسىدىن قوزغىلىپ قوللىرىدىكى يالىڭاچ قىلىچلىرىنى پارقىراتقىنىچە ئۆمىلەپ ئۆي ياقىغا ماڭدى. ئۇلارنىڭ كەينىدە مۆكۈپ ياتقان قىلىچلىقلارمۇ قوزغالدى...

* * *

ئوردۇكەنت شەھىرى — خان ئوردۇسىنىڭ چوڭ قاپقىسىغا تۆت-بەش ئادەم يېتىپ كەلدى. بىرى يەنە بايىقى بەلگە بىلەن قاپقىنى قاقتى، قاپقىنى بىرەيلەن ئاۋايلاپ ئېچىپ، كەلگەنلەرنى كىرگۈزدى، ئۈندىن كېيىن، تام ياقىلاپ كەلگەن يىگىرمە-ئوتتۇز كىشىنى ئالدىرىتىپ ئىچكىرىگە كىرگۈزدى ۋە يەنە ئاۋايلاپ قاپقىنى ئەتتى...

* * *

ئاتۇش چوڭ هويلىدىكى قارا كېسىلمىلەر پېشايۋانغا چىقىپ بىنانى ئورىۋالدى... كەينىدىكى يىگىتلەر ئۆيگە يېقىن دەرەخلەر ئارىسىغا كىرىپ زوڭزىيىپ، ئۆي ياقتىن كۆز ئۈزمەي ئولتۇراتتى...

* * *

بەش كىشى ئوردۇدا جىددىي هالەتتە تۇرغان چېرىكلەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ چوڭ سارايىنىڭ ئىشىكىگە كەلدى. ئىشىك بېشىدىكى پانۇس يورۇقىدا ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرغان ئىككى نەپەر نەيزىلىك قارۇغچى ئىشكىنى ئاچتى. كەلگۈچىلەر ئەمدى چوڭ سارايغا كىرگەنىدى، سول ياقتىكى كىچىك ئىشكىتىن خانىنىڭ مەخسۇس قارۇغچىسى چىقىپ قالدى. ئۇ ئەھۋالنىڭ باشقىچە ئىكەنلىكىنى بايقاپ خانىنىڭ ئىشخانىسىغا يۈگۈرگەنىدى، قىلىچ قىلىچىنى سۇغۇرۇپ بېرىپ گەپ-سۆزسىزلا ئۇنىڭ ئالدىنى توستى ۋە تاشقى-

ربغا ئېلىپ چىقىپ كەتتى. باشقىلار قىلىچلىرىنى قىنىدىن چىقىرىپ ئوڭ يانتىكى خانىسىغا ماڭدى، بەستى كىچىكرەك بىرسى سول يانغا ــ تەركىن بېگىمنىڭ ئۆيى تەرەپكە ماڭدى. ئىشىكتىن ھەيۋەت بىلەن كىرگەن سۇتوق، توغرۇلبەگ ۋە ئىلكىلەرنى كۆرگەن خان، سۇباشى، ئوردۇبېشى چاچراپ ئورۇنلىرىدىن قوپتى...

* * *

ئاتۇش چوڭ ھويلىدىكى قاراكىيىملىكلەر يالىڭاچ قىلىچلىرىنى تەييارلاپ كۆتۈرمە بىنانىڭ ئىشىك-دېرىزىلىرىدىن باستۇرۇپ كىرىشتى... لېكىن ئۆيدە ئادەم يوق ئىدى. ئۇلار ئۇ ياق-بۇ ياقنى ئاختۇرغۇچە، پېشايۋاندا قىلىچلاشقانلىقى ئاۋازلىرى ۋە ۋارقىراشلار ئاڭلاندى. ھەش-پەش دېگۈچە ئىشىك-دېرىزىلەردىن ئارسلان باشلىغان يىگىتلەر باستۇرۇپ كىردى... ئۆيدىمۇ قىلىچ ئاۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. ئەركىن، يۇلتۇز، قۇندۇز، قوچقارلار بەك چەبدەسلىك بىلەن ئۇرۇشتى. يىگىتلەر قارا كىيىملىكلەرنىڭ بىرنەچچىسىنى يەرگە دوملاتتى. يۇلتۇز يارلىنىپ يىقىلغانىدى، قوچقار دەررۇ بېرىپ ئۇنى يۆلىدى. ئۇنىڭ سول قولى ئازىراق يارىلانغانىدى.

قىسقا، لېكىن كەسكىن جەڭدىن كېيىن قارا كىيىملىكلەر قىلىچلىرىنى تاشلاپ، تىزلىنىپ قول كۆتۈردى.

ــ سەنلەر كىم؟ ــ دېدى ئارسلان غەزەپ بىلەن.

ــ بىز تاغدىن كەلگەن، ــ دېدى ئېگىزرەك بىرسى.

ــ ھە، باسمىچىلار...باسمىچىلارغا ئۆۋال بولمايدۇ. ئەپچىقىپ باشلىرىنى ئېلىڭلار بۇلارنىڭ.

ــ ۋاي، بىز باسمىچى ئەمەس، ــ دېدى ئالدىراپ ھېلىقى ئېگىز ۋە، بېشىدىكى قارا خالتىنى ئالدى. باشقىلارمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ

ئېلىشتى.

ــ بىز خانىنىڭ چېرىكلىرى، ــ دېدى يەنە بىرسى، ــ بىزنى ئۆلتۈرمىسىلە، بىر قوشۇق قېنىمىزنى تىلەيمىز.

يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان باشقىلارمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ يالۋۇرۇشتى.

ــ ئەمدى راست گەپنى قىلدىڭ، بۇلارنى قامىماپ قويۇپ تۇرۇڭلار! ــ ئارسلان بۇيرۇق قىلدى.

يىگىتلەر "باسمىچىلار"نى ھەيدەپ ماڭدى. ئارسلان قوچقار يۆلەپ ئولتۇرغان يۈلتۈزنىڭ يېنىغا كەلدى. قۇندۇز قولياغلىقى بىلەن يۈلتۈزنىڭ قان چىقىپ تۇرغان بىلىكىنى باغلاۋاتاتتى. ئارسلان يۈلتۈزنىڭ يېنىغا تىزلاندى ۋە يانچۇقىدىن ياغلىق ئېلىپ ئۇنىڭ پېشانىسىدىكى تەرنى ئېرتتى....

* * *

ئوردۇدا كۈرەش باشلىنىپ كەتتى. سۈتۈقنى كۆرۈپ چۆچۈپ ئورۇنلىرىدىن قوپقان خان ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرى بىرپەس ئېسىمە قىلىشنى بىلمەي تۇرۇشتى-دە، كېيىن خان ئارقىسىغا داجىپ بېرىپ تامغا يۆلەندى، ئوردۇبېشى شىرەنىڭ ئاستىغا مۆكتى. سۈباشى بولسا قىلىچىنى چىقىرىپ ئۇرۇشقا تەييارلاندى.

ــ سۈباشى! ــ دېدى سۈتۈق، ئۇنىڭ ئالدىغا بىرنەچچە قەدەم تاشلاپ ــ ھەيۋەتنى قوي، قىلىچىڭنى تاشلا!

سۈباشى كۆزلىرىنى ئالايتىپ، چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ ھۇر-پەيدى ۋە سۈتوقنا ئېتىلدى. سۈتۈق "شارت" قىلىپ ئۆزىنى ئەپقاچ-قاندى، ئۇنىڭ ئۇرغان قىلىچى بىكارغا كەتتى.

سۈتۈق يارەمگە كېلىۋاتقان توغرۇل بىلەن ئىلىككە "سىلەر جىم تۇرۇڭلار" دېگەندەك قول شەرىتى قىلدى ۋە سۈباشىغا ھۇجۇم

قىلدى. قانتتىق قىلىچۇازلىق بولدى، بىردەم ئۇ، بىردەم بۇ قىستاپ چېكىندۇرەتتى. ئاخىر سۇباشى سۇتۇقىنى تامغا قىستىدى. سۇتۇق قىلىچى بىلەن ئۇنىڭ قىلىچىنى ئىتتىرىپ تىركەشتى ۋە كۇچىنى توپلاپ قارشى ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئۇ سۇباشىنى چېكىندۇرۇپ كېتىپ باراتتى، قىلىچ ئالدىراپ كىرىپ، سۇباشىنىڭ بوينىغا شۇنداق قىلىچ ئۇرىدىكى، كۆز يۇمۇپ ئاچقىچە ئۇنىڭ بېشى تېنىدىن ئايرىلىپ يەرگە دومىلىدى، تېنى شېخى يوق پور كۆتەكتەك "گۈپ" قىلىپ كەينىچە يىقىلدى. قانغا مىلىنىپ دومىلانغان بېشىمۇ كۆزى ئوچۇق پېتى جىم بولۇپ قالدى.

سۇتۇق سالماقلىق مېڭىپ، تامغا يۆلەنگىنىچە كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ تۇرغان خانىنىڭ ئالدىغا باردى.

ــ قاپقان ياخشى قويۇلماپتۇمۇ نېمە، تاغا! ــ دېدى ئۇ كىنايىلىك بىلەن، ــ ئەمدى قاپقانغا ئۆزىڭىز چۈشۈپ قالدىڭىز. سىزنىڭ خانلىقىڭىز ئاخىرلاشتى. سىزنىڭ كۆزىڭىزگە قادالغان سۇتۇق ئەمدى تەختكە چىقىشى كېرەك، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

. . . . . .

ــ ھە، تېخىچە مات بولغانلىقىڭىزغا تەن بەرمەيۋاتامسىز؟ ئەمدى ئىلاجىڭىز يوق. قورقماڭ، بىز سىزنى ئۆلتۈرمەيمىز. ئەمما بىر شەرت بار: دەرھال بىر يارلىق پۈتىسىز، بۇ سىزنىڭ ئاخىرقى يارلىقىڭىز بولىدۇ. يارلىقتا "مەن بۇگۈن، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ خانداناملىقىنى ئەسلى ۋارىسى بولغان سۇتۇققا ئۆتكۈزۈپ بەردىم. بۇگۈندىن تارتىپ بارلىق پۇقرالار، خىزمەتچىلەر، چېرىكلەر سۇتۇقنى بۇغراخان دەپ تونۇپ، ئۇنىڭغا بويۇنۇشى كېرەك"، دەپ پۈتىسىز. مانا شۇ بىرنەچچە ئېغىز سۆز. بۇنىڭىزمۇ بىز ئىشنى ئەپلەيمىز. ئەمما،

مۇنداق بولسا ئۆزىڭىزگە يامان بولماس، دەيمەن... قېنى يىگىتلەر، قەغەز ـ قەلەم بارمىكىن؟

سۇتۇق ئارقىسىغا بۇرىلىپ، قەغەز ـ قەلەم ئالماقچى بولغا ـ نىدى، دوستلىرى بىر ئاۋاز بىلەن "سۇتۇق!" دەپ ۋارقىراپ ئوغۇل ـ چاقنى كۆرسەتتى. سۇتۇق ئىلدام ئارقىسىغا بۇرالغاندى، ئوغۇلچاق تامغا ئېسىلىق قىلىچنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ سۇتۇقتا ئېتە ـ لمىقا تەمشىلىپ تۇرغانسىكەن، سۇتۇق چاقىنالىق بىلەن قىلىچنى ئۇنىڭ سول بېقىنىغا بىر غېرىچچە تىقىۋەتتى...

ئوغۇلچاق "ۋاي!" دەپ ۋارقىرىدى، يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن قىلىچى قولىدىن تارتىلاپ يەرگە چۈشتى. ئۇ قوللىرى بىلەن قان ئېقىپ تۇرغان بېقىنىنى تۇتۇپ، ئېڭىشىپ چۆگىلىدى ـ دە، يۇزىچە دۇم يىقىلدى ۋە بىردەم تېپىرلاپ جىم بولدى...

ـ ماۋۇ ساچقانىنى! ـ دېدى قىلىچ شىرەنىڭ تېگىدىن ئوردۇ ـ بېشىنى تارتىپ چىقىرىپ، ـ ئاسمانغا پىچاق ئاتاتتىڭ، ئەمدى ئەجەب ساچقان بولۇپ قاپسەنغۇ؟

ئوردۇبېشى ئۆمىلەپ بېرىپ سۇتۇقنىڭ ئايىغىغا يىقىلدى ۋە بېشىنى يەرگە ئۇرۇپ زارلاپ كەتتى:

ـ خان ئوغۇل، يوقسۇ، ئۇلۇغ خاقانىم، مېنى كەچۈرگەيلا، مەن ئەسكى، مەن مۇشۇك، مەن ساچقان. نېمە دېسىلە شۇ. خاقانلىقىنى قوللىرىغا ئالغان بىرىنچى كۈنى، مۇشۇ بىرىنچى سائەتتە، ئۇلۇغ خاندانلىقىمىزنىڭ نامى ئۇچۇن مېنى كەچۈرسىلە... مەن ئۆزلىرىنىڭ ئالدىدا قارا يۇزلۇك بولۇپ قالدىم. مەن ئادەم ئەمەس...

ـ بولدى، ۋالاقلىماي ئورنۇڭدىن قوپ! ـ سۇتۇق قىلىچقا قاراپ دېدى، ـ بۇنى سولاپ قويۇڭلار، كېيىن توغرۇل ئاكام بىر تەرەپ

قىلىۋۇن.

ئوردۇبېشى قىلىچنىڭ ئالدىدا كۆچۈكلىنىپ ئىشك تەرەپكە ماڭدى.

ــ ئانام قەيەردە؟ ــ دەپ سوربىدى سۈتۈق قارۇغباشىدىن.

ــ ئۆز ئۆيىدە.

ــ يۇرۇڭلار، ئانامنى يوقلاپ چىقايلى.

بۇلار شام بىلەن يوپيورۇق يورۇتۇۋېتىلىگەن چوڭ ساراي مېھمانخانىغا چىقىشىغا سۈتۈقنىڭ ئانىسى ئىككى قولتۇقىدىن ئايدىڭ بىلەن گۈللەيلى يۆلىگەن ھالدا كەينىدە تۆت قىز بىلەن ئۆيىدىن چىقىپ كەلدى...

سۈتۈق قىلىچىنى قىنىغا سېلىپ ھۇرمەت بىلەن ئانىسى تەرەپكە ماڭدى ۋە بىر تىزى بىلەن ئانا ئالدىغا تىزلاندى.

چىرايى كۈلۈمسىرەپ تۇرغان، لېكىن، ئىككى مەڭزىدە ياش تامچىلىرى دومىلاپ چۈشۈۋاتقان ئانا مېھرىبانلىق بىلەن ئېگىلىپ ئوغلىنىڭ پېشانىسىگە سۆيدى ۋە:

ــ قوپۇڭ، ئوغلۇم، ــ دەپ ئوغلىنىڭ ئىككى قولتۇقىدىن تۇرغۇزدى. ئانا ئون سەككىز ياشلىق ئوغلىنى بىرىنچى قېتىم "سىز" دەپ ئاتىغانلىقىنى ئۆزىمۇ بايقىيالماي قالدى.

ئانىسىنىڭ تونۇش ئىسىق لەۋلىرى پېشانىسىگە تەگكەندە، سۈتۈقنىڭ تېنى جۇغۇلداپ، گويا كى ئىلگىرى بولمىغاندەك ئاجايىپ چەكسىز مۇھەببەتنى بىلدۇرىدىغان بىر يېقىملىقلىق ھېس قىلدى.

تالادىن باتۇرتاغا، بىلگە تېكىن بىلەن سۈتۈقنىڭ دوستلىرى ۋە بىر قىسىم چېرىك ئەمەلدارلار كىرىپ ئانىغا ھۇرمەت بىلدۇردى.

ــ ئىشنىڭ بىرىنچى قەدىمى ياخشى بولدى، ــ دېدى ئانا ۋە

ئوغلىغا قاراپ قويۇپ، باتۇرتاغنى يېنىغا كېلىشكە شەرەت قىلدى، — بۇ بىرىنچى قەدەم ھالقىلىق قەدەم. ئەمما شۇنى بىلمەك كېرەككى، چوڭ ئىشلار ئەمدى باشلىنىدۇ. نۇرغۇن خەتەرلەر ئالدىڭزدا تېخى، — ئانا سۆزىنى توختىتىپ بىرپەس ئويلىدى، كېيىن سۆزىنى داۋام قىلدۇردى، — تەختكە چىقىش ئاسان، ئۇنىڭدا مەزمۇت ئولتۇرۇش قىيىن. خەلق بىلەن بىللە بولۇش كېرەك، ئەلنىڭ غېمىنى يېيىش كېرەك...

— بەك توغرا گەپ! — دېدى باتۇرتاغا ئانىنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ، — ئوغلۇم، ئانىڭنىڭ بۇ باھاسىز سۆزىنى ھەرگىز ئۇنتۇمىغايسىز.

ئانا پىشانىسىنى سلاپ ئويلىدى-دە:

— قىلىدىغان ئىشلار جىق، ئاۋۋال ئوردۇ ئوچلۇق ھالقىسىنى قۇرماق كېرەك. بۇ مەرھۇم بوۋىڭىز كۆل بانتېكىندىن باشلاپ قارا-خانىلار خاندانلىقىنىڭ ئوردۇ باشقۇرۇش نىزامى ئىدى. دادىڭىز رەھمەتلىك بازبرخانمۇ شۇنداق ئوچلۇق ھالقا بىلەن دۆلەتنى باشقۇرغان. ئىش ئوغۇلچاققا قالغاندىن كېيىن ئۇ بۇ ئەنئەنىنى بۇزدى. ئۆزىنىڭكىنىلا راست قىلدى.

— خاندانلىقنىڭ تۈپ ئاساسىي قۇرۇلمىسىغا قەتئىي ۋاريانلىق قىلىمەن، — دېدى سۈتۈق بېشىنى ئېگىپ، — خان ئانام ئەقىل كۆرسەتكەي...

— ئوچلۇق ھالقا، باتۇرتاغا، بىلگە تېكىن ۋە ئارسلانلاردىن بولسا قانداق؟ — دېدى ئانا سەل ئويلىنىپ.

ھەممەيلەن قوشۇلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈردى.

ئۇلار ئانىنى باشلاپ، ئوتقاشلار بىلەن يورۇتۇلغان ھويلىغا

چىقىقاندا، هويلىدا چېرىكلەر ئۆز قىلىچلىرى بىلەن ئۆز قالقانلىرىنى ئۇرۇپ ياكى ئۆز قالقىنىنى سەپدىشىنىڭ قالقىنىغا تەگكۈزۈپ، ھەم ئوكۇغا، ھەم سولغا ئايلىنىپ تەنتەنە قىلىشۋاتاتتى.

سۈتۈقنىڭ تەركىن بېگىم قاتارلىق چوكىلار بىلەن چىقىپ كەلگەن لىكىنى كۆرگەن توغرۇلبەگ ئۇنلۈك توۋلىدى:

ــ ئاياقتا تۇر!

ھويلا ئىچىدىكى چېرىكلەر شىپىدە توختىدى ۋە يۈزىنى سۈتۈقىقا قارىتىپ مىدىر قىلماي جىم تۇرۇشتى.

سۈتۈق ئىشىك ئالدىدىكى سۇپىنىڭ ئالدىغىراق كېلىپ، ھۇرمەت بىلەن تىك تۇرغان چېرىكلەرگە قاراپ چىقىتى ۋە سول قولى بىلەن قىلىچىنىڭ دەستىسىنى تۇتۇپ، ئوڭ قولىنى ئالدىغىراق ئېگىز كۆتۈرۈپ:

ــ ياشاڭ چېرىكلەر! ــ دېدى.

ــ خاقانىم ئامان، ئامان ــ ئامان! ــ دەپ بىردەك توۋلاشتى چېرىكلەر.

سۈتۈق چەبەر مىڭباشى بىلەن توغرۇلبەگكە قاراپ ئېيتتى:

ــ چېرىكلەر تارتۇقلانسۇن!

بەشىنچى باب

تەختكە ئولتۇرۇش

يولۋاس يىلى، بىرىنچى ئايىنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى، ھاۋا ئوچۇق ئىدى. شەھەر كرچىلىرىدا ئاچچىق سوغۇق شامال كېزىپ يۈرەتتى. تاڭ ئېتىشى بىلەن ئوردۇكەنت ئەنسىزلىك ھېس قىلدى. شەھەر كوچىلىرىدا چېرىكلەر كۆپىيىپ قالغان، ئۇلار كىشىلەرگە سۈرلۈك قارايتتى. كىشىلەرمۇ چېرىكلەرنىڭ سىياقىدىن بىرەر نەرسە بىلۈبلىشقا قىزىقىپ يەر ئاستىدىن ئۇلارغا قارىشاتتى. ئادەملەر كوچىلاردا، ھويلىلاردا تۆت-بەشتىن باش قوشۇپ غۇلغۇلا قىلىشقا باشلىدى: "نېمە ئىش بولغاندۇ، بۇگۈن ئەجەب باشقا كۈنلەرگە ئوخشمايدىغۇ؟" "خان ئوردۇسىنىڭ قاپقىقى تېخى ئېچىلماپتىغۇ؟"

ئوردۇ ئالدى مەيدانىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا پاراڭلىشىۋاتقان كىشىلەر توپى بارغانسېرى كۆپەيگىلى تۇردى. ئۇلار تالىشىپ پاراڭلىشىۋاتقاندا، بىرسى توپقا قاراپ شاپاشلاپ چىقىپ كەلدى ۋە توپنىڭ ئىچىگە كىرە-كىرمەيلا سۆزلەپ كەتتى:

— بىلەمسىلەر نېمە ئىش بوپتۇ؟ — دېدى ئۇ سىرلىق ئاۋاز بىلەن، — خان ئوغۇل تەختكە چىققۇدەك ئىمىش...

"ھە...!" دېيىشتى ھەممەيلەن ھەيرانلىق بىلەن.

— مەن تازا ئىشەنچلىك يەردىن ئاڭلاپ كەلدىم.

بۇ خەۋەر شەھەرگە چاپسانلا تاراپ كەتتى. ئادەملەر توپلىنىشقا

باشلىدى...چېرىكلەر كىشىلەرنى توسىمايتتى. بەزىلىرى كۆز قىسىپ كۈلۈپ قويياتىتى...

شۇنداق قىلىپ، مەيدانىدا ئادەملەر بارغانچە كۆپەيىدى. ئۇلار ئوردۇ قاپقىغا تىكىلىپ تاقەتسىزلىك بىلەن يېڭى خەۋەر كۈتەتتى...

ئوردۇ قاپقىقى مەھكەم ئېتىكىلىك. قاپقىنىڭ ئىككى قاسنىقىدا قالقان-قىلىچلىق ئۈچ جۈپ قاروۇغچى گويا ياساپ قويغان بۇتتەك تىك تۇراتىتى.

ئوردۇ هويلىسى — ئىچكىرىكى، تاشقىرىقى هويلىلار جىمجىت... پەقەت ئىچكىرىدىكى هويلا بىلەن تاشقىرىقى هويلىنىڭ تام ياقىلىرىدا، ئوتتۇرا يول بويلىرىدا ئۇرۇش ۋاقتىدىكىدەك قوراللانغان چېرىكلەر هەيۋەتلىك تىزىلىپ تۇرۇشاتتى. هويلا سۇرلۇك تۇس ئالغان. چوڭ سارايىنىڭ پەلەمپىيى ئاستى-ئۇستىدە تولۇق قوراللانغان قاروۇغچىلار سەپ-رۇس تۇرماقتا. ساراي ئىشكىنىڭ ئىككى قاسنىقىدا ئەركىن بىلەن قوچقار جىددىي قىياپەتتە تۇرماقتا. ئۇلار قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ، نازارەت قىلغاندەك هويلىغا تىكىلىپ قاراپ قويياتىتى ۋە ئارىلاپ سارايىنىڭ ئىچىنى تىڭشايتىتى.

سارايىنىڭ ئىچى تېخىمۇ سۇرلۇك: تەنتەنىلىك مۇراسىم ئۇتكۈزۈلىدىغان بۇ سارايىنىڭ ئۈزۈنلۇقى ئاتمىش ئادىم①، ئېنى ئوتتۇز بەش ئادىم كېلەتتى. ئاستىغا ئوتقاشتەك رەڭدار زىلچا سېلىنىپ، ئاپئاق ئاقارتىلغان تاملىرىغا تۇرلۇك سۇرەتلەر سىزىلغانىدى. پۈتۈن سارايىنىڭ چوڭرىسىگە بەش ئادىم ئارىلىقىغا بىر دىن قويۇلغان، ئالاهىدە نەقىش قويۇپ ئىشلەنگەن قىرىق تۆۋرۈكىنىڭ هەربىرىگە ۋالىلداپ

---

① ئادىم — قەدەم. شۇ ۋاقىتتىكى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى.

تۇرغان تۇققۇز كۆزلۈك نەپىس مىس شامدان ئورنىتىلغانىدى. ھەربىر تۆۋرۈكنىڭ يېنىغا بىردىن قىلىچ ئېسىپ، قولىغا ئۇزۇن قىزىل پۈپۈكلۈك نەيزە ۋە پارىلداپ تۇرغان نەقىشلىك دۇگىلەك قالقان ئالغان ئوردۇ قاروۇلچىسى قويۇلغانىدى. سارايىنىڭ ئىچىدە چەت ئىشلار ئولچىسى، بىلگە تايانغۇ①، ساتىغچىلار ئولچىسى، ئىگدىشچىلار ئولچىسى②، تارىغچىلار ئولچىسى، ئوتاچىلار ئولچىسى③، داستىخان بېگى، ياساقبەگ، تۆتۈقبەگ، مۇراسىم-بەگ، سورۇنبەگ، كېڭەشبەگ قاتارلىق مۇلكىي ئەمەلدارلار، ھەرقايسى قوشۇن باشچىلىرى، ئېكىستالار④، يۇرت مۇتەۋەرلىرى بىر-بىرى بىلەن پەس ئاۋازدا سۆزلىشىپ، خانىنىڭ چىقىشىنى كۈتۈپ تۇراتتى. چىرايىدىن گايىلارنىڭ خۇشال، گايىلارنىڭ ئەندىشىدە ئىكەنلىكى چىقىپ تۇراتتى. شۇ ئارىلىقتا مۇراسىم ۋاقتىدا چېلىنىدىغان بوم ئاۋازلىق كانايلار ئاللىقانداق ئاھاڭغا سوزۇپ چېلىنىپ توختىدى. مۇراسىم قاتناشقۇچىلىرى مۇراسىم ۋاقتىنىڭ تولغانلىقىنى بىلىپ، ئورۇنلىرىدىن قىمىرلىشىپ، ئۆزلىرىگە تېگىشلىك ئورۇنلارغا قاراپ مېڭىشتى.

تۆردە ــ سارايىنىڭ بېشىدا تەخت. بۇگۈن تەخت ئادەتتىكىدىنمۇ سۇرلۇك، ھەيۋەتلىك كۆرۈنەتتى. تەختىنىڭ ئىككى يېنىدا بەشتىن ئۇزۇن قىزىل نەيزە باشلىق ساپتا قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ دۆلەت تۇغى ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. تۇغ ئۇزۇن چاسا بولۇپ، يۇزى

---

① تايانغۇ ــ ئاقارتىش ۋەزىرى.
② ئىگدىشچىلار ئولچىسى ــ چارۋا ئىشلىرى ۋەزىرى.
③ ئوتاچىلار ئولچىسى ــ سەھىيە ۋەزىرى.
④ ئېكىتالار ــ يەر ئىگىلىرى.

هال رەڭ رەختتىن، چۆرىسىگە تۆت ئىلىك يېشىل گىرۋەكلىك تۈتۈلـ
غان، گىرۋەكلەردىن ئۈزۈن قىزىل پۈپۈكلەر ساڭگىلاپ تۇرىدۇ.
تۈغنىڭ يۇقىرى ئوتتۇرىسىغا قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ توققۇز
پۈتاقلىق دۆلەت بەلگىسى① زەر سېرىق يىپ بىلەن چېكىلگەن. ئۈنىڭ
ئاستىغا ئۇيغۇر يېزىقىدا "قاراقاغان" دېگەن سۆز سېرىق يىپ
بىلەن چېكىلگەن.

تەختىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئىلىك، تورقانبەگ، يۇلتۇز، قىلىچ ۋە
باش راھىب؛ سول تەرىپىدە توغرۇلبەگ، ئايدىڭبەگ، بىلگە،
بۆرى تېكىن ۋە بىر راھىب قاتار تىزىلىپ جەم تۇراتتى.

ئۇچىنچى قېتىم كاناي-دۇمباقلار چېلىنىپ، ئوردۇ ئىچى
ياڭرىدى.

چاۋۇش بۇركۈتبەگ تەختىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن چىقىپ ئىلان قىلدى:

— ئۇلۇغ خاقان، تەركىن بېگىملەر سارايغا چىقىدۇ!

سارايدىكىلەر ئىچكىرىكى ئىشىك يېقا بۇرىلىپ باشلىرىنى ئېگىپ
ھۆرمەت بىلدۈرۈپ تۇرۇشتى.

سارايىنى جارانلاتقان كاناي-دۇمباق سادالىرى يەنە ياڭرىدى.

ئالدىدا — گۇللەيلى بىلەن قۇندۇز ئىككى قولتۇقىدىن
تۇتقان تەركىن بېگىم؛ ئارقىدىن باتۇرتاغا بىلەن بىلگە تېكىنىڭ
ئوتتۇرىسىدا خاقانچە كىيىنگەن سۇتۇق؛ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا ئالتە
قىز، تۆت قارۇغچى تەنتەنىلىك مېڭىپ چىقىپ كەلدى. ئانا گۇللەيلى
بىلەن قۇندۇزنىڭ ھەمراھلىقىدا تەختنىڭ تۆۋەنكى سۇپىسىغا چىقىپ
كىشىلەرگە بۇرىلىپ توختىدى. سۇتۇق باتۇرتاغا ۋە بىلگە تېكىن

---

① دۆلەت بەلگىسى "توققۇز تۇغلۇق قاغان" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

بىلەن تەخت سۈپىسى ئالدىدا ئىشىك ياقىغا قاراپ تۇردى. ساز توختىدى.

باتۇرتاغا تەنتەنىلىك ئاۋاز بىلەن جاكا قىلدى:

ــ قارايۇز ئوغۇلچاق ئۇزاقتىن بۇيان خان ئوغۇلىغا سۈيىقەست قىلىش ۋىجدانسىز تۆزۈپ كەلگەن. ئۇنىڭ ۋىجدانى بىتەچەت قىلىندى. ئۆزى جاجىسىنى يېدى. بۇگۈن خان ئوغۇل سۈتۈق، خاندانلىقىمىزنىڭ يوسۇنى بويىچە، خانلىققا ۋارىسلىق قىلىپ، قاراخانىلار خاقانى بولدى. ئۇلۇغ خاقان سۈتۈق بۇغراخانغا خانلىق تاجى كىيگۈزۈلدۇ!

گۈللەيلى يېشىل دۇخاۋا ياپقان خونچىغا قويۇلغان پارقىراپ تۇرغان خانلىق ئالتۇن تاجىنى ئەكىلىپ باتۇرتاغنىڭ ئالدىدا توختىدى ۋە خونچىنى يۇقىرى تۇتۇپ بېشىنى ئەگدى.

ھەممەيلەن خان تۇرغان ياققا بۇرىلىپ بىر پۇتى بىلەن تىزلىنىپ باش ئەگدى. باتۇرتاغا تاجنى ئاۋايلاپ ئىلىپ سۈتۈقنىڭ بېشىغا كىيگۈزدى، ئون سەككىز ياشلىق قاۋۇل يىگىت سۈتۈقنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇلۇپ تېخىمۇ چىرايلىق بولۇپ كەتتى.

ــ ئۇلۇغ خاقانىمىز سۈتۈق بۇغراخانغا قۇتلۇق بولغاي! ــ دېدى باتۇرتاغا جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن.

سارايدىكىلەرمۇ تەڭ ۋارقىرىدى:

ــ ئۇلۇغ خاقانغا قۇتلۇق بولغاي!!!

كىشىلەر ئورۇنلىرىدىن تۇردى.

سۈتۈق ئارقىسىغا بۇرىلىپ سۈپىغا چىقىپ تازىم قىلىدى، ئاندىن ھۆرمەت بىلەن قاراخانىلار دۆلەت تۈغىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى ۋە بىر پۇتى بىلەن تىزلىنىپ تۇغنى سۆيدى. كېيىن ئۇ ئانىسىنىڭ

ئالدىغا كېلىپ، بىر پۇتى بىلەن ئانسىنىڭ ئالدىدا تىزلاندى. ئانا قوللىرى بىلەن سۈتۈقنىڭ ئىككى چېكىسىدىن تۇتۇپ پېشانىسىگە سۆيۈپ ئۇنى تۇرغۇزدى. ياغلىقى بىلەن مەڭزىدىكى خۇشاللىق ياشلىرىنى ئېرتىپ بۇرالدى ۋە ئوغلىغا يول بەردى.

سۈتۈق ئانىسىنى قولتۇقلاپ بىللە سۇپا يۇقىرىسىدىكى سالاپەتلىك ئىككى تەختىنىڭ ئالدىغا كېلىپ تۇردى.

باتۇرتاغا بىلەن بىلگە تېكىن ۋە ئارسلانلار تەختىتىن تۆۋەنكى سۇپىدا تەختىنىڭ ئىككى يېنىدىكى ئورۇندۇق ئالدىغا كېلىپ تۇردى. خانىنىڭ تۆۋىنىدىكى سۇپىدا باتۇرتاغا بىلەن بىلگە تېكىنىڭ ئارقىسىدا گۈللەيلى بىلەن قۇندۇز خانىغا يېقىن ئۆرە تۇردى. ئالتە قىز ۋە چېرىكلەر تەختىنىڭ يان ۋە ئارقىسىدا ئۆرە تۇردى.

سارايدىكىلەر:

ــ خاقانىمىز ئۇزاق يىللار ئامان بولغاي!!! تەركىن بېگىمىنىڭ ئۆمرى ئۇزاق بولغاي ــ !!! دەپ ۋارقىراشتى.

سۈتۈق باتۇرتاغىغا قاراپ باش لىڭشىتتى.

باتۇرتاغا يۆگۈم قەغەزنى ئالدى، ھەممە ئاۋاز ۋە سادا دەرھال توختىدى.

باتۇرتاغا ئەتراپقا بىرقۇر كۆز يۈگۈرتكەندىن كېيىن تەمكىنلىك بىلەن جاكالىدى:

يارلىق

ــ دۆلەت ئىشلىرىنى ئوبدان باشقۇرۇش ئۈچۈن، يوسۇنسىز بوينىچە، ئالسى ئۈچلۈك ھالقا قۇرۇلدى. ھالقا: يۇغۇرۇش مەرتىۋىسىدىكى باتۇرتاغا، يابغۇ مەرتىۋىسىدىكى بىلگە تېكىن، تۈركىن مەرتىۋىسىدىكى ئارسلانلاردىن قۇرۇلدۇ. بۇ ھالقا كۈل بىلگە

بانتېكىن ئاتىدىن قالغان ئەنئەنە بويىچە خانىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە كۆچمەلىكىدە خانلىقنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. بۇ ئۇچلۇق بىرىنچى قېتىملىق ئولتۇرۇشىدا مۇنداق قارار قىلدى:

بىرىنچى، خەلقىگە جاپا، ئەلگە ئاسىيلىق قىلغان ئوغۇلچاق بۇغراخاننى خانلىقتىن قالدۇرىدۇ. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ جىمكى دۆلەت ھوقۇقى سۈتۈق بۇغراخانغا تالىق.

ئىككىنچى، دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى سۈتۈق بۇغراخان يېتەكچىلىكىدىكى يۇغۇرۇش باتۇرتاغا، يابغۇ بىلگە تېكىن، تۆكسىن ئارسلانلار قاتناشقان ئۇچلۇق ھالقا كېڭىشىپ باشقۇرىدۇ.

ئۇچىنچى، تۆۋەندىكى كىشىلەر يېڭىدىن خىزمەتكە تەينىلەندى:

ــ تەركىن بېگىم ــ دۆلەت ئىشلىرى باش ئايغۇچى.

ــ باتۇرتاغا ــ ئوردۇبېشى؛

ــ ئىلىك ــ تاينغۇ①؛

ــ بىلگە تېكىن ــ بىلىگ ئاقارتىش ئولچىسى؛

ــ ئارسلانبەگ ــ چېرىك ئىشلىرى ئولچىسى؛

ــ توغرۇلبەگ ــ سۇباشى؛

ــ بارسبەگ ــ ئوردۇئاغىسى؛

ــ تورقانبەگ ــ تارىغچىلىق ئولچىسى؛

ــ ئايدىك ــ چەت ئىشلار ئولچىسى؛

ــ تېكىن ئاغىچى ــ ئاغىچى②؛

ــ بۆرىبەگ ــ ئالىم ــ سالىق ئىشلار ئولچىسى؛

---

① تاينغۇ ــ پۇتۇكچى ۋەزىر، ئەرەب تىلىدا ھاجىپ.

② ئاغىچى ــ مالىيە ۋەزىرى، ئەرەبچە خەزىنىچى.

ـــ بەگ بىلگە ـــ دىنىي ئىشلار ئولچىسى؛

ـــ قىلىچ ـــ ئوردۇ قاروۇغىباشى

تۆتىنچى، خاندانلىقىمىز جاكالايدۇكى:

1) ئېلىمىزدە ئەركىنلىك، تەڭلىك، پاراۋانلىق، قوغدىنىش ئورۇندۇلىدۇ، قارشى بولغانلار جازالىنىدۇ؛

2) ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلىدۇ. باشقا دىنلار-دىمۇ ئىختىيارى بولۇش يۈرگۈزۈلىدۇ؛

3) ئېلىمىزدە قۇلدارچىلىق يوقىتىلىدۇ؛

4) ھەر يىلدا بىر قېتىم تۆۋەندىن يۇقىرىغىچە دۆلەت ئەمەلدارلىرى ۋە قەبىلە-ئۇلۇس ۋەكىللىرى قاتناشقان قۇرۇلتاي ئېچىلىدۇ، دۆلەت ئىشلىرى ۋە خەلق ئىشلىرى كېڭىشىلىدۇ؛

5) ئالىم-سالىقلار ئازايتىلىدۇ، خىيانەتچىلەر جازالىنىدۇ؛

6) ياشقا تولغانلارنىڭ چېرىك بولۇش بۇرچى بار. چېرىك ئىشلىرى كۆچەيتىلىپ، چەتئىنىڭ باستۇرۇپ كىرىشىگە ۋە بوزەك قىلىشىغا قارشى تۇرۇلىدۇ؛

ئولچىلار دەرھال ئۆز ئىشلىرىغا كىرىشىپ، ئىشنى ئاقاتاماي، خەلقە جاپا سالماي خاندانلىقىمىزنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن تىرىشسۇن!

كۆپچىلىك باش ئېگىپ تازىم قىلىپ يارلىقنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

باتۇرتاغا يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ۋارقىرىدى:

ـــ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ خاقانى سۈتۈق بۇغراخانغا قۇتلۇق بولغاي!!!

ھەممە ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ۋارقىراشتى:

ـــ قۇتلۇق بولغاي!!!

سۇتۇق، تەركىن بېگىم تەختكە ئولتۇردى، سۇتۇق ئولتۇرۇشقا قول ئشارىسى قىلدى. ساراينى تىترىتىپ ھەيۋەتلىك ساز ئاۋازى كۆتۈرۈلدى. ساراينىڭ ئىككى يانىدىكى ئىچكىرىكى ئىشىكىدىن ئىككى توپ ئۇسۇلچى قىزلار چىقىپ كەلدى، ئۇلار قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، يېرىم ئۇسۇل بىلەن مېڭىپ كېلىپ ساراي ئوتتۇرىسىدا قوشۇلدى ۋە تەختنىڭ ئالدىغا كېلىپ سۇتۇق بۇغراخانغا ئېگىلىپ تازىم قىلدى. كېيىن قىزلار ئارقىسىچە مېڭىپ ساراينىڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ قەددىنى رۇسلىدى ۋە ئىككىگە بۆلۈنۈپ يۇزمۇيۇز قاتارلاشتى، كېيىن ئۇلار يەرگە قاتتىق تېپىپ شوخ ئۇسۇلغا چۈشۈپ كەتتى.

ساراينىڭ ئىككى يېقىدىن ئىككى توپ يىگىتلەر چىقىپ قىزلارغا قوشۇلۇپ ئويناپ كەتتى.

چىرايلىق كىيىنگەن كۈلۈمسىرەپ تۇرغان ئۇز قىزلار، قاۋۇل يىگىتلەر خۇددى بىر-بىرى بىلەن بەسلەشكەندەك شۇنداق چاققان ئويناياتتىكى، ئۇلار ھەممىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى، پۈتۈن ساراي جانلىنىپ كەتتى.

شوخ بىرلەشمە ئۇسۇل سەنەمگە يۆتكەلدى. قىز-يىگىتلەر بىر جۈپ قىز-يىگىتنى دەۋر قىلىپ ئويناياتتى، ھالقا ئىچىدىكى قىز-يىگىتنىڭ چەبدەس ئۇسۇلغا تەڭكەش بولاتتى...قىز-يىگىتلەر ئويناپ كەينىگە چېكىنىدى ۋە بىرنەچچە قىز جىلدىرىمىلىق كىچىك داپ بىلەن ئويناشقا باشلىدى...

ئۇسۇل داۋام قىلماقتا...ئۇسۇل كۆركۈچىلەرنىڭ گايىلىرى خۇش، گايىلىرىنىڭ بولسا كۆڭلى خىرە، سۇتۇق خۇشال، بۇگۈن ئۇ تەختكە

چىقتى، خان بولدى. چوڭ-كىچىك، يۇقىرى-تۆۋەن ھەممىسى ئۇنىڭغا قارايدۇ. بۇ چوڭ ئىش. ئالەمچە چوڭ ئىش. سۈتۈق خۇش بولماي كىم خۇش بولسۇن؟! لېكىن، سۈتۈقنىڭ كۆڭلى تولمىغاندەك، يىراقلاردا ــ تۇمانلار ئىچىدە، قارا پەردىلەر ئارقىسىدا باشقىچە، سىرلىق ئويۇنلار بولۇۋاتقاندەك ھېسسىيات ئۇنىڭ كۆڭلىنى خىرە قىلاتتى.

تەختىنغۇ ئالدى، ئۇنىڭدا چىڭ ئولتۇرۇش، ئەلنى ئۇزاق باشقۇرۇش قانچىلىك بولار؟ ئەل خاراپ، چەتتىن ياغىلار ھەيۋە قىلماقتا، ئۇنىڭ ئۈستىگە چېرىك كۈچى بەك ئاجىز. بۇ ئەل، باشقا ياقالىقلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپمۇ قالارمۇ؟ يۇز يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە داۋاملىشىپ كەلگەن قاراخانىلار خاندانلىقى ئەمدى ئۇنىڭ قولىدا روناق تاپامدۇ ياكى زاۋال تاپامدۇ؟

ئۆزىغۇ ئىسلام دىنىغا كىردى. گەرچە خانلىقنى ئېلىشتا ئىسلام مۇرىتلىرى ئۇنىڭغا ھەمدەمدە بولغان بولسىمۇ باشقىلارنى بۇ يات دىنغا كۆندۈرۈش ئاسانغا چۈشۈرمۇ؟ قارشى چىقىۋاتقانلار ئىسيان قىلىپ، ئۇنىڭ تەختىگە خەۋپ تۇغدۇرۇپ قالارمۇ؟

زالىم تاغىسى ئۆلدى، قانخور سۈباشىنىڭ كاللىسى ئېلىندى. ئىلگىرىكى ئوردۇبېشى ساۋۇقبەگ قاماقتا ئېلىندى. لېكىن، ئۇلارنىڭ شېرىكلىرى تېخى تىرىك، ئۇلار ئۆز بايلىقىنى ئۆزىنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتىنى ساقلاشقا ئۇرۇنماسمۇ؟

سۈتۈق، خۇشاللىق كەينىگە يوشۇرۇنغان ئاشۇنداق خىيالىلارنى قىلغاندا، كۆزلىرى قەيەرگىدۇ تىكىلىپ قالاتتى. ئەمما بۇنداق خىياللار ئۇنىڭ كاللىسىدىن "لاپ" قىلىپلا ئۆتۈپ كېتەتتى-دە، تەخت، ئەل سوراش، بولغۇسى تەگدىشسىز كۈچ ــ بۇلار ئاۋۇ كۆكۈلسىز خىياللارنى بېسىپ كېتەتتى، سۈتۈق يەنە كۈلۈپ، ئىشتە-

ياق بىلەن ئۇسۇللارنى تاماشا قىلاتتى...

ئانا "ھەي، بالام ياشلىق قىلىپ قالماسمىكەن" دەپ ئويلىسا، "يىلانىنىڭ بېشى يەنچىلدى، ئەمما تېنىسى بار، قارىياغاچنىڭ بېشىنى كەسكەن بىلەن يىلتىزىدىن يەنە ئۆسۈپ چىقىدۇ" دەپ چىگىش ئويلارغا چۆكەتتى.

قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ، تاماشىغا بېھۇدا قاراپ ئولتۇرغانلار — تېكىن ئاغىچى، بەگ بىلگە، بۆرىبەگ...لەر بولسا باشقىچە خىيال قىلاتتى:

"جاھان نېمە بولۇپ كەتتى؟ مۇشۇنداق قىلىپ مۇشۇ شۇمىتەك بېشىمىزغا ئولتۇرۇپ كېتەرمۇ؟ ئاۋۇ قىلىچۋاز قىزنىڭ دېگىنى دېگەن بولۇپ كېتەرمۇ؟ تېخى ئىسلام دىنى...بۇ يەنە بىر پالاكەت...

ئارسلان بىلەن ئايدىڭ ئاۋۇ خاپىغان ئولىچىلارغا قاراپ قويىاتقى ۋە ئارىلاپ يەر ئاستىدىن بىر-بىرىگە قارىشاتتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار گويا "كۆردۈڭمۇ؟ سەگەك بولۇش كېرەك!" دېگەندەك بولاتتى.

تاينغۇ ئىلىك بولسا، خۇشال كەيپىياتتا ئۇسۇللارنى تاماشا قىلاتتى. لېكىن، ئۇنىڭ كۆزى ئۇسۇلدا بولغان بىلەن سىياقىدىن، قانداقتۇر بىرنېمە ئويلاۋاتقانغا ئوخشايتتى. ئۇ كاللىسىدا بىرەر نەرسە توقۇۋاتقان بولغاي، ئېھتىمالىم.

ئۇسۇللار داۋام قىلماقتا ۋە پەدە يۆتكەپ، بارغانچە دولقۇنغا كۆتۈرۈلمەكتە. سارايىنى ياكراتقان جارانلىق سازغا تەڭكەش بولۇپ ساما قاياپ كەتتى. تەرگە چۆمگەن قىز-يىگىت ئۇسۇلچىلار بىر-بىرى بىلەن بەسلىشىپ زوق بىلەن ئويناياتتى...

ئۇسۇلچىلار سازغا ئەگىشىپ ھەرىكەتلىرىنى پەسەيتىتى ۋە قاتار بولۇپ، يېنىك ئويناپ سۈتۈق ۋە ئانا ئالدىغا بېرىپ تازىم قىلىشتى،

يەنە شۇنداق يېنىك ئويۇناپ ئارقىسىچە چېكىنىدى، ئۇلار بىرىپ ساراي سەھنىسىدە تەختكە قاراپ تىزىلىپ تۇرۇشتى.

تاشقىرىدىن ئەركىن چېرىكلەرچە مېڭىپ كىرىپ ئۇسۇلچىلار قاتارىنىڭ ئارقىسىغا كېلىپ توختىدى. قىز-يىگىتلەر بۆلۈنۈپ يول بەرگەندى، ئەركىن ئورنىدىن قوزغالماي تۇرۇپ، يوغان ئاۋاز بىلەن دېدى:

— ئوردۇ ئالدىغا توپلانغان كىشىلەر ئۇلۇغ بۇغراخانىنى قۇتلاپ تووڭلاشماقتا. ئۇلار خانىنى كۆرۈشنى خالايدىكەن!

سۈتۈق سوئال ئالامىتى بىلەن ئانىسىغا ھەم باتۇرتاغىغا قارىدى. باتۇرتاغا ئانىغا قارىۋالغاندىن كېيىن سۈتۈققا قاراپ:

— خەلقنىڭ تىلىكى ئورۇنلۇق، — دېدى سۈتۈق ۋە تەختىدىن تۇردى، باشقىلارمۇ تۇرۇشتى.

سۈتۈق ئانىنى مېڭىشقا تەكلىپ قىلدى. گۈللەيلى بىلەن قۇندۇز دەرھال كېلىپ ئانىنىڭ قولتۇقىدىن تۇتۇشتى. ئانا بىلەن سۈتۈق بۇغراخان مەيدىلىرىگە قوللىرىنى قويۇپ، باشلىرىنى ئېگىپ تۇرغان كىشىلەر قاتارى ئىچىدىن تالاغا قاراپ ماڭدى. باشقىلار تىزىلىغان رېتى بويىچە ئىككىدىن تىزىلىپ ئۇلارنىڭ ئارقىدىن ماڭدى...

سۈتۈقلار ئوردۇ قاپقىسىنىڭ پەشتىقىغا چىقىقاندا، مەيدانىدىن چۇقان-سۇرەن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. چۇقانلاردىن ئېنىق سۆزنى ئۇققىلى بولمايتتى. مەيدانغا لىق تولغان كىشىلەر تووڭلايتتى، تۇماق-لىرىنى ئاسمانغا ئېتىپ خۇشاللىقىنى بىلدۈرەتتى...

باتۇرتاغا قولىنى كۆتۈرۈپ مەيدانىنى جىمىتتى ۋە مەيدانغا قاراپ قول كۆتۈردى.

مەيدان ئۇتتۇرىسىدىكى مۇنارىغا دۆلەت تۇغى ئاستا كۆتۈرۈلدى.

سۆتۈق بىر تىزنى پۇكۈپ تۇغقا تىكىلىپ ئولتۇردى. باشقىلارمۇ دەرھال تىزلىنىپ تۇغقا ھۆرمەت بىلدۈردى. مەيداندىكى خەلق ھۆرمەت ھېسسىياتى بىلەن تۇغقا قارىشاتتى. تۇغ مۇنار ئۈچىدا يەلپۈلدىدى. تاغا سۆز باشلىدى:

— جەمسكى خالايىقلا ئايان بولغايكى، خان ئوغۇل سۆتۈق ئىلىمىزنىڭ يوسۇنى بويىچە بۇكۈن خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. ئۇلۇغ خاقانىمىز — سۆتۈق بۇغراخانغا قۇتلۇق بولغاي!

يەنە پۈتۈن شەھەرنى قاپلىغان تېخىمۇ كۈچلۈك ھوگا كۆتۈرۈلدى. ھوگا ئىچىدىن "خانغا قۇتلۇق بولغاي!"، "خان ئوغۇلغا بارىكاللا!"، "ئۇلۇغ خاقانىنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي!" دېگەن ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

خانلار تۇرغان پەشتاقنىڭ يۇقىرىسىدىكى كىچىكرەك پەشتاقتا گۈپۈرلىگەن ناغرا ۋە جاراڭلىق سۇناي ئاۋازى كۆتۈرۈلدى. چوڭ-كىچىك ئۇچ جۈپ ناغرا كۈچ بىلەن ئۇرۇلماقتا. ناغرىچىلارنىڭ ئىككى يېنىدا ئىككى كىشى سۇنايلىرىنى يۇقىرى-تۆۋەن ئويىنىتىپ چالماقتا. ناغرا، سۇناي بىرپەس ياۋاشراق ئاھاڭدىن كېيىن بىردىنلا شوخ ئۇسۇل ئاھاڭىغا يۆتكەلدى. مەيدانىدا ئۇ يەر-بۇ يەردە كىشىلەر تۈگرىكى ئىچىدە ئۇسۇللار باشلىنىپ كەتتى.

ھېلىقى بىر توپ ئۇسۇلچى قىز-يىگىتلەر ئوردۇ قاپقىسىدىن چىقىپ ئۇسۇل ئويناپ مەيدانغا قاراپ ماڭدى. ئۇلار كىشىلەر بوشىتىپ بەرگەن يول بىلەن ئويناپ، مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىدا تۈگۈرەك ئىچىدە ئۇسۇل ئويناۋاتقانلار توپىغا قوشۇلۇپ كەتتى...

ئالتىنچى باب

توي تەنتەنىسى

ياندۇرقى يىلى ــ توشقان يىلىنىڭ ئەتىياز پەسلى.

ئوردۇكەنتتىكى ھويلىنىڭ باراڭلىق راۋىقىدا تەركىن بېگىم يالغۇز ئولتۇرۇپتۇ. كەچ باھارنىڭ گۈزەل كۈنلىرى، ئەتراپتا گۈل ـ چېچەكلەر تولۇق ئېچىلغان، يېڭى ئېچىلغان ئەتىرگۈل، قىزىلگۈللەرنىڭ خۇش بۇي ھىدى پۈتكۈل ھويلىغا تارالغان. ئالا ـ يېشىل ئېچىلغان شاپتۇل، ئالما چېچەكلىرى دەرەخلەرنى پۈركىگەن. قۇشلارنىڭ تۇرلۈك ئاۋازدا ۋىچىرلاشلىرى كۆڭۈلگە ئارام بېرىدۇ. ئۇزاقراقتا كاككۇكنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. قەيەردىدۇ بىر دەرەخ ئارىسىدا تۇمۇچۇق سايرىماقتا. ئۇنىڭ مۇڭلۇق ھەم جاراڭلىق ئاۋازى بارچە قۇشلارنىڭ ئاۋازىغا تەڭكەش بولۇپ كىشىگە ھۇزۇر بېرىدىغان يېقىملىق ئۇچار ـ قاناتلار "ناخشىلىرىنى" تەڭكەش قىلغان. خان ئانا كائىناتنىڭ بۇ تەنتەنىسىدىن ھۇزۇرلانغان ھالدا شېرىن خىيالىلارغا چۆكمەكتە.

سۈتۈق بۇغراخان تەختكە ئولتۇرغىلى ئالتە ئايدىن ئاشتى. ئانا ئارمانىدىن چىقتى. لېكىن بۇ ئۇنىڭ ھەممە ئارمانى ئەمەس ئىدى. بىرى، ئەل تىنىچ سۈتۈقنىڭ ئورنى مۇستەھكەملىنىشى كېرەك. يەنە بىرى، ئوغلىنىڭ تويى. تەختنى ئېلىشتىن ئىلگىرى ئانا ئوغلىغا "باشقا ئىشنىڭ ھەممىسىنى قويۇپ تۇرۇش كېرەك" دېگەنىدى.

ئەمدى توينى ئويلىشىش كېرەك. ھازىر سۈتۈق ئويناپ يۈرگەن بالا ئەمەس، ئۇلۇغ ئەلنىڭ خاقانى. خانىنىڭ ئاغىچىسى بولمىسا بولمايدۇ-دە. ئايدىڭمۇ تەڭ تۆش، زېرەك قىز. چوڭ توي ئۆتتى، ئەمدى بۇ تويغىمۇ ۋاقىت كەلدى. توي ئۈستىگە توي، ئەجەب ياخشى...

ئۇيغۇر تەرەپتىن ئاكىلانغان ئايال تاۋۇشى ئانىنىڭ خىيالىنى بۆزدى.

— كىم ئۇ؟ — سورىدى خان ئانا ئارقىسىدا تۇرغان ئىككى نەپەر خىزمەتچى قىزدىن.

— گۈللەيلى ئاچام — دېدى بىر قىز ئۆيدىن چىقىپ كېلىۋاتقان گۈللەيلىنى كۆرسىتىپ.

گۈللەيلى راۋاقفا چىقتى. ئۇ قىزلارنىڭ تازىمىغا باش لىڭشىتىپ:

— خان ئانا، خېلى ئۇزاق ئولتۇردىڭىز، ھاردۇق يېتىپ قالمىغىيدى...، — دېدى.

— ھە، قارا، گۈل، نېمىدېگەن گۈزەللىك بۇ، قاراپ تويمايدۇ، كىشى، — خان ئانا كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇپ بىرئاز ئويلاپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئادەم قېرىيدۇ، يەر-جاھان قېرىمايدۇ. ئۇ سانسىز ئادەملەرنى ئۇ دۇنياغا ئۇزىتىپ يەنە ئۆزىنىڭ گۈزەللىكىدە قېلىۋېرىدۇ. ئادەملەر ئۆتۈپ تۇرىدۇ، لېكىن دۇنيا يەنە ئادەم بىلەن تولغان. ئادەم ئۇلۇغ، ئۇ ئۆلىدۇ. لېكىن تۇغىمەيدۇ...قارىغىنا، گۈل، مېنىڭمۇ بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىدىغان ۋاقتىم ئاز قالدى. مۇشۇ گۈزەل زېمىندىن، قۇشلارنىڭ شوخ سايراشلىرىدىن ئايرىلغۇسى كەلمەيدۇ كىشىنىڭ. لېكىن نېمە چارە بار. پۈتمىشكە تەن بېرىش كېرەك-تە!

ئۇ بېشىنى ئارقىسىغا ئېگىپ، ئاق كىرگەن چاچلىرىنى سىلاپ قويدى.

ــ ۋاي ئاچا، نېمە دەۋاتسىلا؟ باشقىچىلا گەپ قىلۋاتىلىغۇ؟ سالامەتلىكلىرى ياخشى، ياشلىرىمۇ ئانچە چوڭ ئەمەس، تېخى، ــ دېدى گۈللەيلى خان ئانىنىڭ بېشىنى سىلاپ، ئۇ راستلا خان ئانىنىڭ چاچلىرىدا ئاق كۆپىيىپ كەتكەنلىكىنى كۆردى.

ئانىنىڭ چاچلىرى مۇشۇ بىرنەچچە يىلدىن بېرى چاپسان ئاقىرىپ كەتتى. ئۇ ئاز دەرد تارتمىدى ــ دە؟ ئېرىنىڭ ئۆلۈمى ئېغىر كەلدى، كېيىن ئۆزى ياقتۇرمايدىغان قېيىن ئاكىسىغا تېگىپ، بۇ ئۇنىڭغا ئېغىر ئازاب بولدى. ئوغلىنىڭ دادىسىنىڭ تەختىكە ۋارىسلىق قىلىشى گۇمانلىق بولۇپ قالدى. ئۇ ئوغۇلچاق بىلەن ئېلىشىپ باقتى. لېكىن ئۇنىڭدىن نەتىجە چىقمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى. ئوغۇلچاق ئىنىسى بازىرخانغا ئوخشىمايدىغان قارا نىيەت ئادەم ئىكەنلىكىنى بارغانچە چۈشەندى. ئوغۇلچاقنى ياخشى گەپ بىلەن كۆندۈرۈشكە بولمىغاندىن كېيىن، ئانا ئوغلىنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن باشقىچە يول تۇتتى. بۇ يول خەتەرلىك ئىدى. چۈنكى، ھەممە ھوقۇق ئوغۇلچاق بۇغراخانداغا. ئۇنىڭدىن ھوقۇقنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن قان تۆكۈلۈشى مۇمكىن. خان ئانا ياش ئوغلى سۈتۈققا مۇشۇ يولنى ئۆگەتتى. سۈتۈقمۇ تەختىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋېلىشقا بەل باغلىغاندى. كۈرەش، قان تۆكۈش، خەتەر...مانا بۇلارنى ئويلىغاندا خان ئانا كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزەتتى.

مانا مۇشۇنداق ھەر خىل مۇرەككەپ خىياللار خان ئانىنى بىرنەچچە يىل ئىچىدە قېرىتىۋەتتى. ئۇ تېخى ئاتمىش ياشتىن ئاشمىغان بولسىمۇ، چاچلىرىنىڭ ۋاقتىسىز ئاقىرىپ كېتىشى ئەجەب ئەمەس

ئىدى.

— ئۇلار كەلدىمۇ؟ — دەپ سوردى خان ئانا گۈللەيلدىن.

— كېلىشتى، ئۆيدە سىزنى كۈتمەكتە، — جاۋاب بەردى گۈللەيلى.

— باشلاپ چىققىن، مۇشۇ يەردە سۆزلىشەيلى.

گۈللەيلى كىرىپ كەتتى. خان ئانا قوپۇپ قىزلارنىڭ يۆلىشى بىلەن بېلىنى رۇسلاپ راۋاقتا يېنىك قەدەم بىلەن بىرپەس ئايلاندى.

باتۇرتاغا، ئارسلان، ئىلىك ۋە بارسبەگلەر كېلىپ تەركىن بېگىمگە سالام بېرىشتى، ئولتۇرۇپ ئامانلىق تېلىدى.

— سىلەرنى ئاۋارە قىلدىم، — دېدى خان ئانا سۆز باشلاپ، — سۈتۈق بىلەن ئايدىڭنىڭ تويى توغرىسىدا مەسلىھەتلىشەي دېگەنتىم. ھازىر تويىنىڭ ۋاقتىمۇ قانداق؟ تويىنى قانداق ئۆتكۈزۈش كېرەك؟ ئويلىشايلۇق.

كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇپ، ئاق ساقلىنى سلاپ، ئانىنىڭ سۆزىگە زەڭ سېلىپ ئولتۇرغان باتۇرتاغا:

— ياخشى پىكىر، ئوبدان ئويلاپلا، بالىلارنىڭ بەختىنى قوشۇپ قويۇش كېرەك. ۋاقىت يەتتى، كۆپ كېچىكىپ كەتسە بولماس، — دېدى.

ئولتۇرغانلار تاغىنىڭ سۆزىگە قوشۇلدى. تويىنىڭ ۋاقتىنى بۇ يىل كۈزگە توختاتتى. "تەييارلىق ئۈلگۈرەرمۇ؟" دېدى بارسبەگ. كېيىن باشقىلار تەييارلىقنى بەكمۇ چوڭايتىۋەتمەسلىك كېرەكلىكىنى ئېيتتى.

— ھازىر تولا داغدۇغا قىلىدىغان ۋاقىت ئەمەس، — دېدى

ئىلىك، ــ پۇلنى ئازراق خەجلەش، چەت ئەللەردىن ئادەم چاقىر- ماسلىق كېرەكمىكىن دەيمەن. توي يوسۇنى ياخشى بولسلا بولدى.

ــ بەك توغرا گەپ، ــ دېدى ئانا بېشىنى لىڭشىتىپ.

ــ توي كاتتا بولۇپ كەتسە، ئەلدە نارازىلىق چىقىدۇ، سۇتۇقمۇ قوشۇلماس.

ئۇلار مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن توي كۇننىي قاراخانىلار دۆلىتى قۇرۇلغان بايرام كۇنى ــ توققۇزىنچى ئاينىڭ بىرىگە توختاتتى ۋە تەپ- سىلىي سۆزلەشتى. تەييارلىق ئىشىغا بارسبەگ بىلەن ئىلىك مەسئۇل بولماقچى بولدى. ئىلىك ھاجىپ بۇ مەسلىھەتنى سۇتۇق بۇغراخانغا يەتكۇزۇپ، ئۇنىڭ پىكرىنى ئالماقچى بولدى.

* * *

باتۇرتاغنىڭ ھويلىسى شەھەر سىرتىغىراق جايلاشقانىدى. ھەشەمەتلىك بۇ بىنانىڭ كەڭ ئازادە ھويلىسىدا ئادەملەر ئۇ ئۆيدىن بۇ ئۆيگە ئالدىراپ كىرىپ-چىقىپ يۇرەتتى. ھويلا چاقماق بولۇپ ئىشىك-دېرىزىلىرى ھويلىغا قارايتتى. جەنۇب تەرەپتىكى ئۆيلەرنىڭ دېرىزىلىرى ھويلىنىڭ ئارقا بېغىغا قارايتتى. دېرىزىلىرى باغقا قاراپ تۇرغان ئوتتۇرىدىكى كەڭ ئايۋان قىز-چوكانىلار بىلەن تولغان بولۇپ، ھەر خىل كۇلكە، چاقچاقلارنىڭ ئاۋازى ئۆيىنى بىر ئالغا- نىدى. ۋاراڭ-چۇرۇڭنىڭ كۆپلۈكىدىن كىملەر نېمە دەۋاتقانلىقىنى چۇشەنگىلىمۇ بولمايتتى. ئۇدۇل تامغا يۆلەپ قويۇلغان چوڭ شىرە ئۇستىگە تاۋار-دۇردۇن، شايى-ئەتلەس ۋە باشقا ھەر رەڭدىكى رەختلەر توپ-توپى بىلەن ئۇچلىرى ساڭگىلىتىپ قويۇلغان.

ئاياللارنىڭ ھەرقايسىسى ھەر خىل ئىش بىلەن مەشغۇل، قوللىرى توختىماي ئىشلەيتتى، ئېغىزلىرى توختىماي سۆزلەيتتى، گاھىسى

ناخشا ئېيتسا، گايسى بېيت ئېيتاتتى. گايلىرى چاقچاق قىلىشىپ ئايۇاننى بېشىغا كۆتۈرۈپ قاقاقلاپ كۈلەتتى. كەشتە تىكۈاتقان قىزلار توپىنىڭ روھى تېخىمۇ كۆتۈرەڭگۈ.

ــ ۋۇي ئۇز قىز، سىزگە قاچان توي كېيىمى تىكىمىز؟ ــ دېدى كۆزلىرى ئويناپ تۇرغان شوخ بىر قىز يېنىدىكى قارىمۇتۇق قىزنىڭ بىقىنىنى نۇقۇپ.

ــ مەن تېگىدىغان يىگىت تۇغۇلماپتۇ ئىمىش تېخى، تويدۇم، يىگىتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ ئاندىن ئۆزۈم ئۆلەي دەيمەن.

ــ ئۇنداق بولسا كېپەنلىك تىكمەيمىزمۇ؟

ــ تىكسەڭ ئۆزەڭگىمۇ قوشۇپ تىك، ئۆلسەم سەن مېنى تاشلاپ كېتەر دەمسەن؟ ــ قىزلار قاقاقلاپ كۈلۈشتى.

ــ ۋۇي ئۆلۈپ كەتكۈچە چاپسانراق ئەرگە تېگىۋالغىن، ــ دەپ ۋارقىرىدى بىر قىز چاقچاقچى قىزغا قاراپ.

قىزلار يەنە كۈلۈشتى، بىر قىز قوپۇپ:

ــ سېنىڭ نېمانچە بېشىڭ قاتىدۇ، ئىككىسى ئۆلگىلى تۇرغان ئىككى يىگىتنى ئالغاچ كېتىپ ئۇ دۇنيادا توي قىلسا بولمامدۇ؟ ــ دېدى يەنە بىر قىز، ــ قىزلار پاراقلاپ كۈلۈشتى.

نېرىراقتا كىيىم تىكىۋاتقان قىز ــ چوكانلار توپى كەشتىچىلەرگە قارىتىپ تۆۋەندىكى بېيىتنى ئېيتتى:

گۈل تىكىپ، كەشتە تىكىپ،
بارماقلىرىڭ تالغاندۇ قىز.
ئۇنتۇما يارىڭنى ھەرگىز،
تەلمۈرۈپ قالغاندۇ، قىز.

ئاخشىمى گۈل تەكتىدە،
بەرگەن سۆزۈڭ يادىڭدىمۇ.
ئۆز سۆزۈڭدە تۇرمساڭ،
ئۇ، تۇرمىغاي يانىڭدىمۇ.

بەيىت ئېيتقان قىزلار قاقاقلاپ كۈلۈشتى.

كەشتىچى قىزلار توپى ھېلىقى ئويناق كۆز قىزنىڭ باشلامچىلىقىدا جاۋاب قايتۇردى:

كەشتە تىكسەم قولىلۇرۇم،
تالمايدۇ ھەرگىز غەم يېمەڭ،
يارۇ بىلەن كۆڭلىمىز بىر،
ئايرىلىپ قالغاي دېمەڭ.

ئۆز سۆزىدە تۇرمىغانلىق،
دىلى ئاربغ يار دېمەس.
ئۆزىڭىز مەھكەم بولۇڭ،
بىز ئۇنچە بوش ياران ئەمەس.

كەشتىچى قىزلار يەنە چۈقان كۆتۈرۈپ كۈلۈشتى. ئۆيدىكى باشقا قىزلارمۇ قوشۇلۇپ كۈلۈشتى. تىككۈچى قىز-چوكانلار دۇدۇقلاپ ھېچنېمە دېيەلمەي قالدى. ئۇلاردىن بىرسى ئورنىدىن قوپۇپ بىلەكلىرىنى شىمداقلاپ ۋارقىرىدى:

— سىلەر بىزنى زادىلىق قىلدىڭلار، بۇ قوشۇغچىلىق ئەمەس.

— قولىڭىزدىن كەلسە قوشۇغ بىلەن جاۋاب بېرىڭ، — دەپ توۋلىدى كەشتىچى قىزلاردىن بىرى. ئۆيدە چۈقان كۆتۈرۈلدى. بىرسى "توغرا" دېسە، يەنە بىرسى "توغرا ئەمەس" دەپ

ۋارقىرايتتى.

ئىچكىرىكى ئىشىك ئېچىلىپ يۇلتۇزنىڭ قارىسى كۆرۈنۈۋىدى، ۋىچىرلاۋاتقان قۇشقاچلار قارچىغىنى كۆرۈپ توختاپ قالغانىدەك، قىز-چوكانلارنىڭ چۇقانلىرى شىپىدە توختاپ قالدى. ئۇلار بېشىنى تىقىپ ئۆز ئىشلىرىغا كىرىشىپ كەتتى.

يۇلتۇز ئايدىڭ بىلەن گۈللەيلىنى باشلاپ كىردى. ئايدىڭ ناگولا كۆرۈنەتتى. ئۇ تويىنىڭ مۇنداق چاپسان بولۇشىغا قوشۇلمايتتى. "ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرى تۇرغاندا، مۇنداق كىچىك ئىشلارغا ئالدىرىماسلىقسىز كىرەك ئىدى. بىرنەچچە يىل كېچىكىپ توي قىلساق نېمە بوپتىكەن" دەيتتى ئۇ. سۈتۈقمۇ ئايدىڭنىڭ بۇ پىكرىگە قوشۇلمايتتى. لېكىن خان ئانا بىلەن ئىلىك سۈتۈقنى كۆندۈردى، سۈتۈق ئايدىڭنى كۆندۈردى، ھەممىسى ئۇنىدەۋاتسا كۆنمەي ئىلاجى قانچە؟ گۈللەيلى بولسا تويىنىڭ چاپارمىنى، ئۇ ئايدىڭغا توي تەييارلىقىنى كۆرسىتىشكە ئالدىرايتتى.

ئۇلار كىرگەندە، ئۆيدىكىلەر "گۈر" قىلىپ ئورۇنلىرىدىن قوپۇشتى ۋە ئايدىڭلار تەرەپكە بۇرىلىپ ئالماشتۇرۇلغان قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ تازىم قىلىشتى. ئايدىڭ باش ئېگىپ جاۋاب قايتۇردى.

ــ ئايدىڭ سىلەرنى كۆرگىلى كەلدى، ــ دېدى گۈللەيلى قىزلارغا قاراپ كۈلۈپ.

ــ قېنى قىزلار ئىشىڭلارنى قىلىۋېرىڭلار، ــ دېدى يۇلتۇز يېقىملىق ئاۋاز بىلەن.

يۇلتۇز راستلا يېقىملىق قىز. ئۇ قىز-چوكانلارغا ئۆزىنىڭ ئاچا-سىڭىللىرىدەك مېھرىبانلىق بىلەن قارايتتى. قىز-چوكانلارمۇ ئۇنى ياخشى كۆرۈپ، كۆرسەتكەن ئىشىنى قېتىقىنىپ ئىشلەيتتى.

يۇلتۇز ئايدىك بىلەن گۈلىلەيلىنى ئاۋال كەشتىچى قىزلارنىڭ يېنىغا باشلاپ كەلدى. ئۇلار قىزلارنىڭ ئەپچىل بارماقلىرىدا ئويناۋاتقان يىگىنىلەردىن ھاسىل بولۇۋاتقان ھەر خىل گۈلىلەرگە قايىل بولۇپ قاراپ تۇردى. بىر قىز دولىسىغا ئارتىقلىق ھەر خىل رەڭدىكى بىر توپ مەشۇت يىپتىن بىر تال قىزىل يىپنىڭ ئۇچىنى توتۇپ، شۇنداق چاپسان سۈغۇردىكى، باشقا يىپلار قىمىرلىماي قالدى. ئۇ يىپنىڭ ئۇچىنى تىلىدا نەمدەپ يىمىرىپ چاپسانىلا يىگىنىگە ئۆتكۈزدى-دە، ئالدىدىكى كەرىگىگە تارتىلغان يىپەك رەخت ئۈستىگە ئېگىلىپ، تېخى پۈتمىگەن ئانار گۈلىگە يىگىنە سانجىدى. ئۇنىڭ نازۇك بارماقلىرى رەختنىڭ ئاستى-ئۈستىدىن شۇنداق چاپسانلىق بىلەن ئۆتكۈزۈلەتتىكى، ھەتتا كىشىنىڭ كۆزى كۆرۈپمۇ ئۇلگۈرەلمەيتتى. ئۇنىڭ يىگىنىسىدىن توق قىزىل ئانار گۈلى پۈتمەكتە. ئايدىك بىلەن يۇلتۇز، گۈللەيلى ئىلمە-توقۇلمىچىلىقىنىڭ بۇ ماھىر ئۇستىسىغا قول قويدى. ئايدىك كەشتىچىلىكنى ياخشى كۆرىدىغان، گايىدا دوپپىغا گۈلمۇ تىكىدىغان. بۇ قىزنىڭ ئۇستىلىقىغا قاراپ ئۇ بىرئاز خىجالەت بولغاندەك قىلدى.

— نېمىدېگەن چەبدەسلىك، نېمىدېگەن ئۇستىلىق، ئېسىل، بەك ئېسىل، — دېدى ئۇ يېنىدىكىلەرگە قاراپ ۋە قىزنىڭ بېشىنى مۇلايىم-ئىنا سىلاپ قويدى. كېيىن ئۇلار ئاق، قىزىل، ھال يىپەك رەختلەرگە ھەر خىل گۈللەرنى تىكىۋاتقان كەشتە ماھىرلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى.

يۇلتۇز ئۇلارنى ئوڭ تەرەپتىكى دوپپىچى قىزلارنىڭ يېنىغا باشلاپ كەلدى، قىزلار ئورۇنلىرىدىن قوپىماقچى بولغانىدى، ئايدىك ئۇلارنى توختىتىپ قويدى. قىزلار ئېشىنى داۋام قىلدۇردى. ھەربىر قىز بىر خىل رەختكە ھەر خىل دوپپا گۈللىرىنى تىكىمەكتە. زەر

دوپپا، مەرۋايىت دوپپا، كالۇۋتۇن دوپپا، ئۇنچە دوپپا، تەتىلا دوپپا؛ يەنە چىمەن دوپپا، بادام دوپپا...لارمۇ بار. قىزلار گۈل تىكىشتىكى چاققانلىقى، ئۇنچە-مەرۋايىتلارنى تىزىشتىكى ئۇستىلىقى بىلەن ئايدىڭنى ھەيران قالدۇردى، گۈللەيلى قاتار قېلىپتىكى دوپپىلار ئىچىدىن مەرۋايىت تىزىلغان بىر چىرايلىق دوپپىنى ئېلىپ ئايدىڭغا كۆرسىتىپ ماختىدى ۋە بېشىغا كىيگۈزۈپ قويدى.

— ۋاي ئەجەبمۇ ياراشتىغۇ، تولۇن ئايمۇ خىجىل بولدۇ، — دېدى گۈللەيلى قاقاقلاپ كۈلۈپ.

— گۈل گۈلىگە كەلگەن مۇشۇدە، خاقان كۆرۈپ ئۆرۈلۈپ كەتمىگىدى يەنە، — دېدى يۈلتۇز چاقچاق قېلىپ. باشقىلارمۇ كۈلۈشتى. ئايدىڭ ئىزا ئارىلاش كۈلۈپ يۈلتۇزنىڭ بېقىنىدىن چىمدىماقچى بولغانىدى، گۈللەيلى ئالدىغا كېلىپ قولىنى توسىدى. ئايدىڭ بېشىدىكى دوپپىنى گۈللەيلىگە بەردى.

ئۇلار ئايلىنىپ شىرەلەر ئۈستىگە ھەر خىل گۈللەر تىكىلگەن ھەر يانىڭزا رەختلەر ۋە پۇتكەن كىيىملەر ئارتىلغان يەرگە كېلىپ توختىدى. يىگىرمىدەك چوكان-جۈۋانلار كىيىم تىكمەكتە. ئىككى نەپەر ياشانغان ئايال ئۈستا ئۇلارغا ئىش كۆرسەتمەكتە. پۇتكەن كىيىملەر ئىچىدە ياقا-مەيدىلىرىگە، ۋە يەڭ-ئېتەكلىرىگە گۈزەل كەشتە تىكىلگەن بىر ئۇزۇن شەلپەر كۆڭلەك ئايدىڭغا ياقتى بولغاي، ئۇنى قولىغا ئېلىپ ئايلاندۇرۇپ كۆردى.

— بەك ياخشى تىكىلگەن، ئۇلۇسمىز ئىچىدە مۇشۇنداق قولى گۈل ئۇستىلارنىڭ بارلىقىنى بىلمەيدىكەنمەن، بۇ ياخشى ھۈنەرلەرنى ئەلگە تارتىش كېرەك ئىكەن، — دېدى ئۇ خۇشال بولۇپ.

ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار خانىش تاجىنى ياساۋاتقان ئۇچ نەپەر

ئايالىنىڭ يېنىغا كېلىپ توختىدى. تاج تېخى پۈتمىگەن، ئالتۇن قاداق، مەرۋايىت، كەھرىۋا ۋە باشقا قىممەتلىك ئېسىل نەرسىلەرنى ئايال ئۈستىلار رەتلەپ تىزماقتا. ئايدىڭ ئەكس نۇر بېرىپ، كۆز-لەرنى چاقنىتىپ، قاماشتۇرىدىغان بۇ نەرسىلەرگە قاراپ تۇردى-دە:

ــ شۇنچە باھالىق نەرسىلەر، بۇلاردىن قانداق نەرسىلەرنى ياسىماقچى؟! ــ دەپ سورىدى گۈللەيلى بىلەن يۈلتۈزدىن.

ــ خان ئاغىچىغا تاج ياسىماقچى، ــ جاۋاب بەردى گۈللەيلى.

ــ ھەممە نەرسە ئۆز لايىقىدىراق بولغىنى ياخشىراق بولارمىكىن، ئوردۇغا كىرە-كىرمەيلا مۇشۇنچىۋالا پۇللۇق نەرسىنى باشقا كىيىۋالى-ساق قانداق بولار؟ ئەل نېمە دەپ قالار؟ ــ ئايدىڭ ئىككىيلەنگەن سوئال نەزىرى بىلەن قارىدى.

ــ بىراق، سىز ئەمدى خان ئاغىچا ئىكەنلىكىڭىزنى ئۇنتۇماڭ، ــ دېدى گۈللەيلى ئايدىڭغا چۈشەندۈرگەندەك، ــ ئىلگىرىدىن كېلىۋاتقان ئوردۇ يوسۇنى شۇنداقكەن. بۇلارنى قىلماي بولامدۇ؟ "ئەلگە كىرسەڭ ئېلىڭچە، سۇغا كىرسەڭ بېلىڭچە" دەپتىكەن، توي دېگەن توي بولسۇن-دە. قېنى قىزلار، تۇنۇگۈنكى قوشۇغۇڭلارنى بىر ئېيتىۋېتىڭ-لارچۇ، ــ دېدى ئۇ قىزلارغا قاراپ.

كەشتىچى قىزلار قوشۇغنى باشلىۋەتتى، باشقىلار قوشۇلدى، جارانلىغان قوشۇغ ئاۋازى ئۆينى بىر ئالدى.

قوشۇغۇڭنى ئېيتساڭچۇ،
نازلىنىپ تۇرماي ئاداش.
بىز كىچىكتىن قوشۇغچى،
ئەسلىدە قوشماق ئاداش.

ئاق بالاخان سېنى دەيمەن،
سەندىن ئۆزگە يارىم يوق.

يارىم سېنى ياد ئەيلەپ،
قوشۇغ قوشتۇم گۈل باغدا.
مەن كويۇڭدا يىغلايمەن،
سەن يۇرۇيسەن ئۇ تاغدا.
ئاق بالاخان خۇشتارمەن،
سەندىن ئۆزگە يارىم يوق.

تەلمۇرۇپ يولىغا قاراپ،
كۆزلىرىم تالدى يىگىت.
بىر قايرىلىپ باقمايدۇ،
يا كېتىپ قالدى يىگىت.
ئاق بالاخان خۇمارىم سەن،
سەندىن ئۆزگە يارىم يوق.

ئويناپلى يار، گۈللەيلى،
گۈلزارلىقتا ــ بوستاندا.
باغرىمىز قېنىپ تويسۇن،
چىمەندە ــ گۈلستاندا.
ئاق بالاخان دىلىم سەندە،
سەندىن ئۆزگە يارىم يوق.

قىزلارنىڭ شوخ ناخشىلىرى، چوچوك ئاۋازلىرى ئايدىڭنى قايمل قىلدى. ئۇ قىزلارغا "باركالا" ئېيتىپ تاشقىرى ماڭدى.

قاتىلاك تەيياركىلار بىلەن ئوچ-توت ئاي ئوتتى. مانا توي كۈنى — توققۇزىنچى ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى يېتىپ كەلدى. ئوردۇ تويغا بېزەندى. باغ هويلىدا كىشىلەر ئەتىگەنلا قوزغالدى. ئايدىڭنىڭ هويلىسىدا تاك ئېتىشى بىلەنلا تويىنىڭ قىزىقى باشلىنىپ كەتتى. كۈزگى قۇياش هەممە ياقنا نۇر چېچىپ ئاستا كۆتۈرۈلمەكتە. سويۇلغان قوي-كالىلار داش قازانلاردا پورۇقلاپ قاينىماقتا. داستخان، لۆڭگە، قاچا-قومۇچ، ئاپتۇۋا، چىلاپچا كۆتۈرگەن ۋە كۆزىلاردا شارابلار كۆتۈرگەن كىشىلەر شاپاشلاپ ئۆيدىن ئۆيگە قاتنىماقتا. هويلىنىڭ بىر چېتىدە بىرنەچچە كىشى سۇكەن ۋە سېۋەتلەردىن ئۈزۈم، شاپتۇل، ئەنجۈرلەرنى ئېلىپ، تازىلاپ چوڭ تاۋاقلارغا تىزماقتا. هويلىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا پىشۇرۇلۇۋاتقان تونۇر كاۋاپ، زىخ كاۋاپلارنىڭ پۇرىقى پۇتكۈل هويلىنى بىر ئالغانىدى. مېهمانلارمۇ كېلىشكە باشلىدى. كۈتكۈچىلەر ئۇلارنى ئۆيلەرگە ۋە ئارقا هويلىدىكى شىپاڭغا باشلىماقتا ئىدى...

ئىچكىرىكى هويلىدىكى ئايدىڭنىڭ هۇجرىسىغا قىز-چوكانلار لىق تولغان، گۈللەيلىنىڭ باشچىلىقىدا ئۇلار ئايدىڭنى كىيىندۈرمەكتە...

چۈشتىن كېيىن كەچ پېشىندە ئايدىڭنى كېيىندۈرۈپ بولۇشتى. ئۇ شۇنداق چىرايلىق كېيىندۈرۈپ بېزەلگەنكى، خۇددى چۆچەكلەر-دىكى مەبۇدلاردەك ئاجايىپ بىر گۈزەللىكە ئايلانىدى. ئۇنىڭغا هال رەڭ كەشتىلىك ئۇزۇن كۆڭلەك، ئۇستىگە ئۇزۇن جىگەر رەڭ نىمچە كىيدۈ-رۈلگەن، نىمچىنىڭ ياقا-پەشلىرىگە، يەڭ ئوچى، بەللىرىگە زەر كەشتە تىكىلگەن، كۆكرەكتىن تارتىپ پېشىگىچە شوخ ئانار گۈللىرى

چېكىلگەن. ئارقىسىغا ئۆرۈپ تاشلانغان چاچىلىرىغا ئالتۇن چاچباغ ئېسىلغان، قۇلاقلىرىغا ئېسىلغان گۆھەر كۆزلۈك، ئالتۇن زەنجىرلىك سۆڭۈكەدىن ئەكس ئەتكەن نۇرلار كۆزلەرنى چاقنىتاتتى، بىلەكلىرىگە ھەر خىل مەرۋايىتلار قويۇلغان ئالتۇن بىلەزۈك، بارماقلىرىغا چەش، ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن ئۈزۈكلەر سېلىنغان. پۇتىغا چىرايلىق ئالا-يىشىل گۈللەر تىكىلگەن قونچىلىق قىزىل چورۇق كىيگەن، بېشىغا ئالتۇن قادىق تاقىغان تەتىللا دوپپا كىيگەن، پېشانىسى ئۇستىدە قىمىرلاپ جۇلا چېچىپ تۇرغان ئالتۇن قاداقنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇچكەدەك چوڭلۇقتىكى مەرۋايىت پارقىراپ تۇراتتى، بوينىغا ئېسىل ئۇنچە-مارجان، ھېقىقلاردىن بېزەلىگەن زۇنىار ئېسىلغان. كېيىندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، باش ئۇستىگە شەلپەر رەڭ نېپىز چوڭ يېپەك ياغلىق ياپقانىدى. ئايدىڭ بايىقىدىنمۇ ئۆز بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭ نازلىق خۇمار كۆزلىرىنى، كۈلۈمسىرەپ تۇرغان خۇش‌خۇي سىياقىنى، يېپەك رومال توسالغىنى يوق، بەلكى ئۇ ئۇزۇنىڭ قىزىل رەڭگى بىلەن ئايدىڭنىڭ گۈزەللىكىگە گۈزەللىك قوشتى.

يۈلتۇز، گۈلەيلى، قۇندۇزلارمۇ مەخسۇس تىكىلگەن تويلۇق كىيىملىرى بىلەن ياسىنىشتى، نېرىقى ئۆيدىن چىرايلىق كىيىنىپ بېزەلگەن، بىر-بىرىدىن ئوماق-ئۆز خىزمەتچى قىزلار چىقتى. ئۇزۇنارا ماختىنىش، چاقچاق ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلدى. خىزمەتچى قىزلار قاتار تىزىلىپ كېلىپ ئايدىڭغا تازىم قىلدى. ۋە "يېڭى كېيىم-لىرى قۇتلۇق بولغاي خان ئاچا،" دېدى ھەممىسى تەڭ.

— سىلەرگىمۇ قۇتلۇق قىزلار، تېخىمۇ چىرايلىق، بەكمۇ سۆيۈم-لۈك بولۇپ كېتىپسىلەر، — دېدى ئايدىڭ قىزلارنى ئەركىلىتىپ.

— قانچە چىرايلىق بولساقمۇ ئۇزلىرىگە يەتمەيمىز، — دېدى بىر

قىز، ــ ھۆر ـ پەرىلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئالدىدا خىجىل بولار؟

سۈتۈق بۇغراخانغا ۋاكالىتەن قىزنى كۆچۈرۈپ كېتىش ئۈچۈن ئوردۇ ئاغىسى بارسبەگ بىلەن ئىلىك ھاجىپلار كەلدى. گۈللەيلى چىقىپ ئۇلارنى باشلاپ كىرگەندە، ئايدىڭ خىجالەت بولۇپ بېشىنى بۇراپ يانتۇ بولۇۋالدى. بارسبەگ بىلەن ئىلىك ھاجىپ تەڭلا:

ــ ئۇلۇغ سۈتۈق بۇغراخان نامىدىن گۈزەل ئاغىچامنى ئوردۇغا كۆچۈرۈپ كېتىشكە كەلدۇق، ــ دېدى.

ئايدىڭ ئاستىنقى لەۋىنى چىشلەپ بېشىنى بۇرىدى، كېيىن ئازراق رۇسلىنىپ ئۇلارغا يېنىك تازىم قىلىپ ئېھتىرام بىلدۈردى...

ئوردۇكەنتىنىڭ چوڭ كوچىسىدا قىز كۆچۈرگۈچىلەر توپى چوڭ تەنتەنە بىلەن ئوردۇغا قاراپ كېتىپ بارماقتا. داقا ـ دۇمباق، ناخشا ـ قوشاق ئاۋازلىرى پۈتۈن شەھەرنى ياڭراتماقتا. كۆچۈر ـ گۈچىلەر توپىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۆگە ئۈستىدىكى تېگىرمەكتە ئېيىز قىزىل يېپەك رەخت يېپىلغان بېزەكلىك ئايدىڭ ئولتۇرۇپتۇ. ئېگىز نار تۆگە سۆلەتلىك بېزەلگەن، ئۇنىڭ قۇيرۇقىدىن تارتىپ بوينىغىچە ئۆزۈن، چۈچىلىرى ساڭگىلاپ تۇرغان تاۋار يوپۇق يېپىلغان. بوينىغا قاتار ئېسىلغان پۈپۈكلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا ھەر خىل قوڭغۇراقلار ئېسىلغان، قۇلاقلىرىنىڭ ئارىسىدىن بېشىغىچە كىيگۈزۈلگەن "بۆك" نىڭ ماڭلىيىغا قىزىل دۇردۇندىن ئىشلەنگەن چوڭ گۈل قادالغان. تۆگىنىڭ بېشىغا ھەر خىل رەڭلىك مەشۇت يېپىلاردىن توقۇلغان نوختا سېلىنغان. ئۈستىگە قىزىل پەشمەت ـ شالۇۋار كىيىپ، بېشىغا قارا سالۇار تەلپەك، پۇتىغا چورۇق كىيگەن قارىمۇتۇق، پاكارراق ئون ئالتە ياشلاردىكى بالا كۈمۈش زەنجىرلىك چۈلۈۋۇرنى تۈتۈپ،

تۆگىنى يېتىلەپ ماڭماقتا. ھەممىنىڭ كۆزى تېگىرمەكتىكى گۈزەل ئايدىڭدا. تۆگىنىڭ لوكىلىرى ئارىسىدىن ساڭگىلىتىپ سېلىنغان كىچىك گىلەمنىڭ ئۈستىگە تۇز ئېگەر ياسىلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە چىرايلىق تېگىرمەك ياسالغان. تېگىرمەك كىچىك گۈمبەز شەكلىدە تۆت تەرەپلىك ياسالغان بولۇپ، تۆت تەرىپىگە گۈل چەككەن پۈپۈكلۈك قىزىل پەردە تارتىلغان. ئايدىڭ يېرىم كۆتۈرۈلۈپ قويۇلغان پەردىلەر ئارىسىدىن ئەتراپىغا نەزەر سېلىپ، كىشىلەر ھۈرمىتىگە ئالقىنىنى جۈپلەپ جاۋاب بېرىپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ كۈلۈمسىرەپ تۇرسىمۇ قاشلىرى ئاستىدا بىلىنەر-بىلىنمەس ناگولالىق سېزىلىپ تۇراتتى. "غەلىتە ئىشلار بولۇۋاتىدۇ" دەپ ئويلىدى كۆڭلىدە، ئۇ. راستلا ئويلىمىغان يەردىن كارامەت ئىشلار بولۇۋاتاتتى. ئايدىڭ سۈتۈق بىلەن تال چۈشىگە ئات قېلىپ چېپىشىپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىدا، ئوقۇل يولىدا قول تۇتۇشۇپ سەكرەپ يۈرگەن ۋاقىتلىرىدا بۇنداق ئىشلارنى نەدىمۇ ئويلىسۇن. كېيىن، ئايدىڭ بىلەن سۈتۈق ئارىسىدىكى دوستلۇق مۇھەببىتى ئىشق-مۇھەببەتكە ئايلانغان ۋاقىتلىرىدىمۇ، ئۇ بۇنداق ئىشلار بولار دەپ تەسەۋۋۇر قىلمىغانىدى. ئۇ سۈتۈقىنىڭ خان بولۇشىنى، بىر كۈنلەردە ئۆزىنىڭمۇ خانىش بولۇشىنى بىلەتتى. لېكىن، ئۇ كۆكسە كۆتۈرۈلگەن، جاھانىنى بېشىغا كىيگەن بۇنداق كارامەت تەنتەنىنىڭ بولۇشىنىمۇ زادى ئويلاپ باقمىغان. ئۇ كۆپ قېتىم كۆرگەن شېرىن چۈشلىرىدىمۇ بۇنداق ئاجايىپ ئىشنى كۆرمىگەنىدى. لېكىن، مانا بۇ ئىشلار بولۇۋاتىدۇ. بۇ قانداق بولغىنى؟! بۇلار كىم ئۈچۈن؟ ئاۋال خانغا، ئەلۋەتتە. ئەمما، بۇنىڭ ئىچىدە ئايدىڭمۇ بارغۇ؟! ئەلۋەتتە؟!... قىزلارنىڭ لەرزان ئۈسۈللىرى شوخ قوشۇغلىرى ئۇنىڭ خىيالىرىنى

خۇشاللىق دېگىزىغا باشلاپ كېتەتتى. ئۇ كۈلەتتى. ئەمما، قاپىقىدا ناگولالىق ئالامەتلىرى ھامان سېزىلىپ تۇراتتى.

ئايدىڭنىڭ ئىككى تەرىپىدە تويلۇق كىيىملەر كىيىپ، چىرايلىق بېزەلگەن كىچىكرەك ئىككى تۆگىگە مىنگەن، يۈلتۈز بىلەن قۇندۇز كېتىپ بارماقتا. ئالدىدا گۈللەيلى، ئۇنىڭ ئالدىدا بارسىبەگ بىلەن ئىلىك ھاجىپ بېزەلگەن ئارغىماقلارغا مىنىپ كېتىپ بارىدۇ. ئۇلارنىڭ ئالدىدا ۋە ئايدىڭنىڭ كەينىدە ئۇسۇلچى ۋە قوشۇغچى قىزلار ئۇسۇل ئويناپ، قوشۇغ قېتىپ پىيادە ماڭماقتا. بۇلارنىڭمۇ ئالدىدا بېزەكلىك ئاتلار قوشۇلغان، گىلەم سېلىنغان ئوچۇق ھارۋا ئۈستىدە چىرايلىق كىيىنگەن، بەللىرىگە توقۇلمىلىق شايى رومال باغلىغان ناغرا-سۇناي-كانايچىلار زوق بىلەن قىزىل پۆپۈكلەر باغلانغان چالغۇلىرىنى چالماقتا. توپنىڭ ئەڭ ئالدىدا ۋە ئەڭ ئارقىسىدا تۆتتىن تىزىلغان بەش قاتاردىن ئون قاتار نەيزە-قالقانلىق چېرىكلەر پىيادە كېتىپ بارماقتا. توپنىڭ ئىككى تەرىپىدە باش-ئاياغقىچە بىردىن قاتار تىزىلغان قىلىچلىق چېرىكلەر سەپ تارتىپ ماڭماقتا.

قىز كۆچۈرگۈچىلەر توپى شەھەرنى ياڭراتقان داقا-دۇمباق، ناخشا-شۇغلار بىلەن ئوردۇ ئالدى مەيدانىغا يېتىپ كەلدى. مەيدانغا توپلانغان كىشىلەر تىقما-تىقماق بولۇپ ئايدىڭنى كۆرۈشكە ئىنتىلىشەتتى. ناغرا-سۇناي ئاۋازلىرى ئەۋجىگە چىقتى. قوشۇغلار ياڭرىدى، ئۇسۇلىلار قايناپ كەتتى، ئۇسۇلچى قىزلار ناغرىنىڭ رېتىم بىلەن ئۇرۇلغان سەنەم كۈيىگە تەڭكەش بولۇپ شادىيانە ئويناماقتا.

خانقىز كېلۈر، توي كېلۈر-
ئويناڭ ئۇكام، يارى يار.
تۆگە-تايلاق، قوي كېلۈر —
ئويناڭ ئۇكام، يارى يار.
خان غوجامغا، ئوردۇغا —
ئويناڭ ئۇكام، يارى يار.
پەرى كېلۈر، ھۇر كېلۈر —
ئويناڭ ئۇكام، يارى يار.
كۆزلىرىڭ ئويناق ئىكەن —
ئويناتمىغىن، يارى يار.
قاشلىرىڭنى يا قىلىپ —
ئاتما مېنى، يارى يار.
ئۇۋال بولسا مەيلىمۇ —
مەن گادايغا، يارى يار.
سۈنىچ بازاردا —
ساتما مېنى، يارى يار.
چىمەنـدىكى گۈللەردەك —
گۈللەيلى بىز، يارى يار.
ياپلاقـتىكى تۈلپاردەك —
سەكـرەيلى بىز، يارى يار.
ساندۇلاچ-قۇشلار بىلەن —
كۈلەيلى بىز، يارى يار.
توي-تاماشا قاينىسۇن —
ئويناپلى بىز، يارى يار.

كىشىلەر ئىچىدىن بىرقانچە ئەر-ئايالىلارمۇ قىزىپ ئۇسۇلغا چۈشۈپ كەتتى. ئىككى جايدا قىز-يىگىتلەر توساق توسىدى. گۇللەيلى ئۇلارغا تەڭگە چاچتى. قايناق تەنتەنە ئىچىدە ماڭغان كۆچۈرگۈچىلەر توپى گويا دەريادا ئاستا ئۆزۈپ كېتىپ بارغان بېزەكلىك كېمىگە ئوخشايتتى. قىز كۆچۈرگۈچىلەر توپى قاپقىغا يېقىن كەلگەندە ئالدىدىكىلەر ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ يول ئاچتى. ئايدىڭنى كىچىك شوتا بىلەن تۆگىدىن چۈشۈرۈشتى. قاپقا ئۈستىدىكى ئېگىز پەشتاقتا ناغرا-سۇنايلار ئاۋازى كۆتۈرۈلدى. ئايدىك يۇلتۇز بىلەن قۇندۇز-نىك ھەمراھلىقىدا قاپقا پەلەمپىيىدىن كۆتۈرۈلگەندە، يېپىق قاپقىنىك ئالدىدا بىر توپ قىز-يىگىتلەر شەلپەر رەختنى ئۇزۇنسىغا تارتىپ ئالدىنى توستى. گۇللەيلى ئۇلارغا ئەدەپ بىلەن باش ئېگىپ ھۇرمەت بىلدۇرگەندىن كېيىن، ئاق داستىخانغا ئۇرالغان قويىنىك پىششىق تۆشىنى ۋە بىر توپ تاۋار سۇندى. كېيىن تەڭگىلەر بىلەن چاچقۇ چاچتى. قاپقا ئېچىلىپ ئايدىڭلار ھويلىغا كىرگەندە، سۈتۈق بۇغراخان توغرۇلبەگ ۋە قىلىچ بىلەن ئۇنى قارشى ئېلىپ، ئايدىڭغا ھۇرمەت بىلدۇردى. ئايدىك خانغا تازىم قىلىپ، لېۋىنى چىشلەپ يەر ئاستىدىن قاردى. ئۇ كۈلگۈنچەك خۇمار كۆزلىرىنى سۈتۈق بۇغراخانغا قانچە كۆرسەتمەسلىككە تىرىشسىمۇ، خان ئالىلىقاچان بايقىۋالدى ۋە كۈلۈمسىرىدى. ئۇلار ئىچكىرىگە يۈزلەنگەندىن كېيىن، قىلىچنىك ئىشارىتى بىلەن بىرقانچە قىز يۆگەكلىك ئۇزۇن قىزىل پايانداز نى سالدى، يەنە ساز ئاۋازى ياڭرىدى، ئۇسۇل ئويناldى، قوشۇغلار ئېيتىلدى. سۈتۈق بۇغراخان بىلەن ئايدىك، ئارقىلىرىدا گۇللەيلى، يۇلتۇز، قۇندۇز ۋە ئىلىك ھاجىپ، توغرۇل-بەگ، بارسبەگ، قىلىچلار پايانداز ئۈستىدە سالماقلىق بىلەن مېڭىپ

پېشايۇانغا چىقتى ۋە ئوڭ ياقتا بۇرۇلۇپ بىر سارايغا كىرىپ كېتىشتى، هويلىدا ساز، ناخشا ـ ئۇسۇل داۋام قىلماقتا ئىدى.

ئۆيدە ئۇلارنى دىنىي ئىشلار ئولچىسى بەگ بىلگە بىرنەچچە ئاي ئىلگىرى سېلىنغان ئازنا مەسجىدىنىڭ تۇنجى خەتىبى ئەبۇ نەسىر سامانى ۋە بىرقانچە ئەربابلار قارشى ئالدى. ئەبۇ نەسىر سامانى قىبلە تام ئالدىدىكى بىر كىشىلىك گىلەم جايىنامازدا يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ نىكاھ ئوقۇپ دۇئاغا قول كۆتۈردى، باشقىلارمۇ دۇئا قىلدى. ئۇنىڭ ئالدىدا سۇتۇق بىلەن ئايدىڭ باشلىرىنى ئېگىپ، يۇكۇنۇپ قاتار ئولتۇراتتى. دۇئادىن كېيىن گۇللەيلى چىنىدىكى تۇزغا چىلانغان بىر پارچە نانىنى بۆلۈپ ئىككىسىگە يېگۈزدى.

ئۇلار قايتىپ پېشايۇانغا چىققاندا، يەنە مۇزىكا، ناخشا ئاۋازى كۆتۈرۈلدى. "تويغا قۇتلۇق بولغاي"، "خان بىلەن خانىش ئامان بولسۇن!" دېگەن ئاۋازلار ئاڭلاندى. گۇللەيلى يەنە سىقىلاپ تەڭگە ئېلىپ چاچقۇ چاچتى. خان بىلەن خانىش دوستلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئوڭغا بۇرۇلۇپ تەخت سارايى تەرەپكە قاراپ مېڭىپ كەتتى.

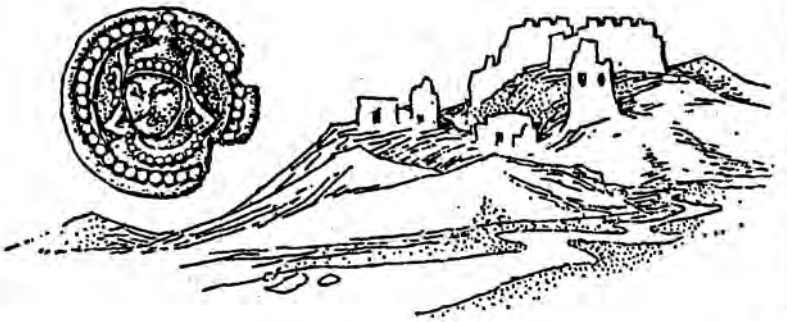
سۇتۇق بۇغراخان ئايدىڭ بىلەن سارايغا كىرگەندە، خان ئانا، باتۇرتاغا، بىلگە تېكىن، ئارسلان ۋە باشقا ئوردۇ ئەمەلدارلىرى ئۇلارنى قارشى ئالدى. قارشى ئالغۇچىلار ئارىسىدا شەھەرنىڭ تۆرىلىرى، كاتتىباشلىرى، باي سودىگەرلەر ۋە چېرىك ئەمەلدارلارمۇ بار ئىدى. خان بىلەن خانىش تەخت ئالدىدا يانداش تۇرغان خان ئانا بىلەن باتۇرتاغنىڭ ئالدىغا كېلىپ يۇزمۇيۇز تۇردى، گۇللەيلى كېلىپ ئايدىڭنىڭ باش ئۇستىدىكى يېپىلغان قىزىل رومالنى ئارقىسىغا ئېچىپ ئالدى، ئىككىيلەن خان ئانا بىلەن باتۇرتاغنىڭ ئالدىدا

ئوك تىزى بىلەن تىزلىنىپ، ئېگىلىپ تۇرغان سول تىزىغا قوللىرىنى قويۇپ تازىم قىلدى. ئاۋال خان ئانا ئايدىگىنى، باتۇرتاغا سۆتۈقنى، كېيىن ئالمىشىپ پېشانىلىرىدىن سۆيدى. بىر قىز داستىخان سېلىنغان پەتنۇستا يالتىراپ تۇرغان خانىش تاجىنى كۆتۈرۈپ كەلدى. گۈللەيلى ئۇنى ئېلىپ تۆتەيلەننىڭ يان تەرىپىدە توختىدى. ئانا تاجنى ئېلىپ ئايدىگىغا كىيگۈزدى. سارايىنى گۈلدۇرلەتكەن ساز ئاۋازى ياڭرىدى. كىشىلەر ئارىسىدىن "خان ئاغىچامغا قۇتلۇق!"، "تويغا قۇتلۇق"، "خان ۋە ئاغىچامنىڭ ئۆمۈرلىرى ئۇزاق بولغاي!" دېگەن ئاۋازلار ئاڭلاندى. خان ئانا ئالدىدا، خانىش ئايدىڭ ئارقىسىدا مېڭىپ سۆيىدىكى تەختكە كۆتۈرۈلدى. ئانا ئوتتۇرىدا، ئىككى يېنىدا ئوغلى بىلەن كېلىنى ئوچ تەختكە ئولتۇردى. تالادا قۇتلۇق ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلدى. ئۇدۇلدىكى ۋە ئىككى يانداكى ئىشكىلەر كەڭ ئېچىلىپ، ئۇسۇلچى قىز-يىگىتلەر ئۇسۇل ئويناپ كىرىشتى. سارای سەيناسىغا تولغان ئۇسۇلچىلار يۆتكىلىپ تۇرغان سازغا تەڭكەش قېلىپ يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئويناشتى.

ئۇسۇللار ئەۋجىدىن ئەۋجگە كۆتۈرۈلدى، سارای قايناپ كەتتى. توي تەنتەنىسى يۇقىرى بالداقتا كۆتۈرۈلدى....

ئۈچىنچى قىسىم

ھايا تىنىڭ قامۇسىنى ئاچقان ئەمدى،
بەختىۋار ئاشىق، بەختىۋار لەقمان قاچقان ئەمدى.
بىلىكسىنىڭ كاندىن گۆھەرنى تاللاپ،
خالايىق باشلىرىغا چاچقان ئەمدى.

بەشىنچى باب

ئورۇن تاللاش

سۇتۇق خان بولۇپ ئۇچ يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى يىلان يىلى، كۆكلەم كۈنلىرى ئىدى، چېچەك-چوكانلار يېشىلىپ، قىزىلگۈل پورەكلىرى يورۇغان، شاپتۇل، توغاچ چېچەكلىرى كۈلگەن چاغ. ئېتىز-ئېرىقلاردا كىشلەرنىڭ ۋارقىراپ-چۇرقىراشلىرى، تۆگىنىڭ قوڭغۇراقلىرى، قۇشلارنىڭ سايراشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كىشىنىڭ روھىنى غىدىقلايدىغان بىر خىل يېقىملىق "نەغمە"گە ئوخشاپ ھەممە ياقىنى قاپلىماقتا... ئەنە، ئاسماندا بىر توپ تۇرنا بۇلۇڭ چىقىرىپ يېپقا تىزغاندەك جەنۇب تەرەپتىن ئۇچۇپ كەلدى ۋە شۇ بويىچە تاغ ئارقىسىغا ئۆتۈپ كەتتى...

بەشكېرەم تەرەپتىن چاڭ چىقىرىپ كەلگەن بىر توپ ئاتلىقلار ئۇزۇن سايغا كېلىپ ئاتلىرىنى ئاستىلاتتى. ئۇلار بىرپەس ماڭغاندىن كېيىن شىمال تەرەپكە بۇرالدى. پۇرقىراپ تەرلەپ، تىزگىن تارتىپ كېتىپ بارغان سېمىز ئاتلار توپى ئىچىدە ئېگىز بوز ئارغىماق ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. چىلىق تەرگە چۈشكەن بۇ ئارغىماق كۆكسىدىكى كۈمۈش كەمەلدۇرۇكنى شاراقشتىپ، بېشىنى ئىككى يانغا بۇراپراق ئارقىسىغا قاراپ قويۇپ، بويىنىنى ئويناتىپ ئىلگىرىلىمەكتە. ئارغىماق ئۇستىدىكى يىگىت مەسلىكى كېلىپ ئېتىغا قاراپ قويماتتى ۋە "مېنىڭ ئېتىم ئۆتكۈزمەيدۇ" دېگەندەك، يانلىرىدا

كېلىۋاتقان شېرىكلىرىگە كۆلۈمسىرەپ قاراپ قويياتتى. باشقا ئاتلىقلارنىڭ ئاتلىرىمۇ قېلىشمايتتى. ئۇلارمۇ بىر-بىرى بىلەن بەسلىشىپ، تىزگىن تارتىپ ماڭماقتا. بۇ ئاتلار بوز ئاتقا راست يېتەلمەمدۇ، ياكى ئىگىلىرىنىڭ قويۇپ بەرمىگەنلىكىدىن ئۆتەلمەيۋاتامدۇ؟ بۇنى ئۇقۇپ بولمايتتى.

بۆرە مېڭىشدا مېڭىپ، ئىككى يېنىغا يېنىك تاسقاپ كېتىپ بارغان بوز ئارغىماقنىڭ ئۈستىدە مەغرۇر ئولتۇرغان قاۋۇل يىگىت سەدەپ ساپلىق قامچىسى بىلەن ئەتراپىنى كۆرسىتىپ، يېنىدا كېلىۋاتقان شېرىكلىرىگە بىرنېمىلەرنى دەيتتى. باشقلار باش لىڭشىتىپ جاۋاب بېرەتتى. ئەنە ئۇلار، سايلىقتىن چىقىپ سول ياقتا بۇرالدى. كېيىن ئۈستۈن ئاتۇش يولىنى كېسىپ ئۆتۈپ، تاغ باغرىغا ئۆرلىدى...

ــ مەشەدە توختىساقمىكىن، بۇغراخان، ــ دېدى بىلگ ئاقارتىش ئولچىسى بىلگە تېكىن يېقىنلاپ كېلىپ.

ئاتلىقلار توختىدى ۋە بىلگە تېكىنگە ئەگىشىپ ئاتنىڭ باشلىرىنى تۆۋەن بۇرىدى.

ــ مانا مەشە، بىز ئاتتىن چۈشۈپ، ئاۋۇ دۆڭگە چىقاق تېخىمۇ ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ، ــ دېدى بىلگە تېكىن ئوڭ ياقتىكى دۆڭنى كۆرسىتىپ.

سۈتۇق بۇغراخانغا ئەگىشىپ ھەممىسى ئاتتىن چۈشتى. ئەركىن سەكرەپ ئېتىدىن چۈشۈپ چىلىق تەرگە چۆمگەن، تېنىمسىز بوز ئاتنى ئالدى. ئارقىدا كېلىۋاتقان چېرىكلەرمۇ يۈگۈرۈپ كېلىپ ئاتلارنى ئېلىشتى. سۈتۇق بۇغراخانلار دۆڭگە قاراپ مېڭىشتى...

سۈتۇق بۇغراخان خېلىدىن بېرى كونا ئاستانىنى يۆتكەشنى

ئويلاپ يۈرەتتى، ئەسلىدىكى ئوردۇ ئۇنىڭچە ياخشى جايغا چۈشـ
مىگەن، كۆنـچىقىش تەرىپى تاغ بولغان بىلەن، قۇرۇق، توپا تاغ،
جەنۇب تەرىپى قۇملۇق، كۈنـپېتىش تەرىپى يۇرتـقا تۇتاشـقان.
لېكىن بۇ شەھەر پايناپـقا ئورۇنلاشـقان، سۇيى پېتەرسـز، دەل-
دەرەخلىرى شالاڭمدى.

سۇتۇق بۇ پىكرىنى باشقىلارغا ئېيـتىپ، مەسلىھەتـلەشـكەنـدى.
ئۇلارمۇ قوشۇلغان بىلىگ ئاقارتىش ئولچـىسى بىلگە تېكىن خانـىنىڭ
پىكرى بىلەن يەر كۆرۈشكە بىرنەچـچە قېـتىم چـىقـىپ، ئاخىر ئۇ
بۇگۈن خانىنى باشلاپ ئۆزى لايىق دېگەن بۇ جايىنى كۆرسەتمەكچى
بولغانىدى.

ــ مەن مانا مۇشۇ جايىنى لايىق كۆردۇم، ــ دېدى بىلگە تېـكىن
دۆڭگە چىققانـدىن كېيىـن ئوڭ قولى بىلەن كەڭ يېزا-كەنتـلەرنى
كۆرسىتىپ، ــ ئەنە، يۇقـىرىدىكى تاغ ئارىلىرىـدىن چۈشـكەن چوڭ
سۇ ئىككىـگە بۆلۈنۈپ، يىراقلاپ كېلىپ ئاخىـرى يەنە ئاۋۇ يەرگە
كەلگەنـدە قوشۇلىـدۇ. بۇ، تۈمەن دەريا بىلەن قىزىـل دەريانىڭ
قوشۇلۇشى.

ــ ھەئە، ئەجەب قىزىق. قېيىداپ ئايرىلىپ كەتكەن قىز-يىگىت-
لەرنىڭ قايتا قوشۇلغىنىغا ئوخشايدىكەن، ــ دېدى ئارسلان كۈلۈپ ۋە
كۆز قىرى بىلەن خانغا قاراپ قويدى.

ــ شۇنداقمىكەن؟ ــ دېدى خان كۆزىـنى يىراقتىن ئۇزمەي، ــ
ئۆز كەچۈرمىشلىرىدىن ئۆتكۈزمىگەن كىـشى بۇ سۆزنى ئېيتالـماس.

ــ شۇنـداق، ــ دېـدى ئارسـلان چاقچـاق قىـلىـپ، ــ قىـز-
يىگىتلەردە بۇ خىل ئەھۋال ھەمـىشە بولۇپ تۇرىـدۇ. بۇ، ئۇلارنىڭ
نازلـىرى بولسا كېرەك.

ـــ بولدى، قىزلارنىڭ گېپىنى قويۇڭ، ـــ دېدى خان، ـــ قارالڭ، نېمىدېگەن گۈزەل يۈرت! ـــ ئۇ، ئوڭ قولىنى پېشانىسىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ، قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ، يىراقلارنى كۆزدىن كەچۈرەتتى.

راستلا گۈزەل كۆرۈنۈش: خوددى يۇقىرىسىدىن تۆۋەنگە تارتىلغان ئالا-يېشىل گىلەمدەك كەڭ بوستانلىق كىشىنىڭ ھەۋىسىنى قوزغايتتى. ئوڭ تەرەپتە مۈز چوققىلىرى ئاسمانغا تاقاشقان پامىر تاغلىرى، سول تەرەپتە قومالىتاغ، باغرىدا كۆز يەتمەيدىغان بوستانلىق. شەرقىي جەنۇب تەرەپتە ـــ يۇرتلار ئارقىسىدا قۇم-چۆللەر سوزۇلۇپ ياتاتتى؛ ئارقىدا ـــ شىمال تەرەپتە بولسا، بەسلەشكەندەك بىر-بىرىدىن يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن قاتمۇقات تەكرى تېغى بۇ گۈزەل ماكانغا قۇچاق ئېچىپ قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

سۈتۈق بۇغراخان يىراقلارغا تىكىلىپ خىيالىچان تۇرغان ئىلىك ھاجىپقا قارىدى ۋە:

ـــ ھاجىپ بىرەر پارچە بېيىت ئېيتماسمىكىن، راستىنلا كىشىگە زوق بېغىشلايدۇ بۇ ماكان، ـــ دېدى.

ھەممەيلەن ئىلىك ھاجىپقا قاراشتى. ئىلىك سىياقىنى بۇزماي تۇرۇپ تۆۋەندىكى رۇبائىنى ئېيتتى:

ئۇلۇسمىز غۇرۇرى بۇ گۈزەل ماكان،
ۋە لېكىن يوقسۇلغا قالغىنى سامان.
ئالىپ بۇغراخان بەرگەندە مەدەت،
بولاردى شۇ جايلار ئەركىن-پاراۋان.

ئوقۇلغان شېئىر ھەممەيلەنگە كۈچلۈك تەسىر قىلدى، لېكىن خان گەپ قىلمىغۇچە باشقىلار گەپ قىلىشقا پېتىنالمىدى، خاننىڭ خىيالچان تۇرۇشىغا دىققەت قىلىپ، جىمجىت، يەر ئاستىدىن خانغا

قاراپ قويۇشاتتى. خان بەشىنى كۆتۈردى-دە مۇنۇ بەيىتنى ئېيتتى:

ئەجدادلار خارلاندى، ئەل چەكتى ئارمان،
بولغايمىز يوقسۇللار دەردىگە دەرمان،
بۇ خانلىق، بۇ شۆھرەت كىملەرگە كېرەك،
شۇ جانلار بولمىسا ئەركىن-پاراۋان.

دوستلار جانلىنىپ كەتتى. ئارسلان "قانداق" دېگەندەك كۈلۈپ ئىلكىنىڭ دولىسىغا يەڭگىل ئۇرۇپ قويدى، بىلگە تېكىن بەيتىلەرنى ماختىدى.

— ياخشى جاي. ئىككى دەريا قولتۇقىدىكى ئاشۇ بوستانلىقتا يېڭى قەشقەر بىنا بولغاي، — دېدى بۇغراخان، — يۇرۇڭلار، بەرىپ جاينى كۆرەيلۇك...

بىرپەستىن كېيىن ئاتلىقلار چاڭلارنى ئارقىلىرىدا قالدۇرۇپ، چېچەكلىك مېۋە دەرەخلىرى ئارىسىغا جايلاشقان قورغان يېزىسىغا كىرىپ كەتتى...

* * *

شۇ يىلى كۈز كۈنلىرىنىڭ بىرى ئىدى. تۈمەن ۋە قىزىل دەريالىرى تۇتاشقان قولتۇقتا، تۈمەنگە يېقىن ئېگىزرەك بىر جايغا توپلانغان كىشىلەر كۈنچىقىش ياقىغا قاراپ كىمنىدۇ كۈتۈشمەكتە. كۈزنىڭ يىلىق ھاۋاسى يۈزلەرنى سىلاپ ئۆتىدۇ. تۆۋەندە يېزا بازىرى. بۈگۈن بازار كۈنى بولمىسىمۇ ئادەم ئاز ئەمەس ئىدى. سېتىقچىلار ماختاپ-ۋارقىراپ خېرىدارلارنى ئۆزىگە چاقىرماقتا. ئەنە بىر باققال كىشىنىڭ ئالدىدا تاختاي ئۈستىگە تىزىلغان ھەر خىل مېۋىلەر: ئىچىدىكى سۇلىرى كۆرۈنۈپ تۇرغان مۇشتەك ئەتشاپتۇللار، شۆپۈكى ئازراق قورۇلۇپ قالغان ئاق سەرىق ياما شاپتۇللار، قاتار

تىزىلىغان كىچىك سېۋەتلەردە شەربەتلىك كۈزگى ئەنجۈرلەر، شېكىلى بىلەن ياتقۇزۇپ قويۇلغان مۇناقى ئۈزۈم، سايۇا ئۈزۈملەر، ئانار، نەشپۈت ۋە باشقا مېۋىلەر...

باقال كىچىك تارازا بىلەن توختىماي مېۋە تارتماقتا...بىر تاۋۇزچى قولىدىكى قىڭراق بىلەن تاۋۇز پىچماقتا. ئۇ ئارىلاپ-ئارىلاپ تاۋۇزنى ماختاپ توۋلاپ قويىدۇ، خېرىدارلارغا ئىككى قوللاپ تىلىملەرنى سۇنىدۇ، ئۈزىتىلغان كىچىك دۇگىلەك مىس پۇللارنى تاختايىنىڭ بىر چېتىدىكى غەلىسىگە سالىدۇ...

كۈنچىقىش تەرەپتىن دۆپۈرلىگەن ئاتلار ئاۋازى ئاڭلانىدى. كىشىلەر ئۇ ياقتا قاراشتى. ئادەم بويى كېلىدىغان باغ تېمى كەينىدىكى كىچىك يولدا چاڭ چىقىرىپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتلىقلار كۆرۈندى. ئۇلار بازاردىن ئۆتۈپ ئاتتىن چۈشتى ۋە يۇقىرى ماڭدى. سۈتۈق بۇغراخان ئالدىدا، ئۇنىڭ ئارقىسىدا بىلگ ئاقارتىش ئولچىسى، يابغۇ بىلگە تېكىن، ئارسلان، چېرىك ئىشلىرى ئولچىسى، كۆكسەبەگ، تاينىغۇ ئىلىك هاجىپ، دىنىي ئىشلار ئولچىسى بەگ بىلگە، سۇباشى توغرۇلبەگ، خەزىنىچى تېكىن ئاغىچى ۋە ئوردۇئاغىسى بارسبەگلەر ئالى ئەمەلدارلار كىيىنىدە تەنتەنىلىك قەدەم بىلەن ماڭماقتا. نەيزە، قالقانلىق ئوندەك چېرىك توپىنىڭ ئارقىسىدىن كەلمەكتە. ئەركىن بىلەن قوچقار سۈتۈق بۇغراخاننى يانداپ كېتىپ باراتتى.

ئۇلار دۆڭگە چىققاندىن كېيىن، ئىككى ئەمەلدار شاپاشلاپ كېلىپ قارشى ئالدى ۋە ئىلگىرى باشلىدى. سەپلەپ تىزىلغان پىشىق خىشلار، ئۇستى-ئۇستىگە قويۇلغان خام، لىم، بادرالار ئارىلىرىدا كەتمەن، كەكە، هەرە، ئەندۇۋا تۇتقان كىشىلەر سۈتۈق

بۇغراخانغا ئېگىلىپ سالام بىلەن ھۆرمەت بىلدۈرۈشتى. سۈتۈق بۇغراخان قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ كۈلۈمسىرەپ كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە جاۋاب قايتۇرۇپ باراتتى.

ئۇلار تۈزلەپ قويغان، ھاك سىزىقلىرىنىڭ بۇلۇڭلىرىغا قوزۇق قېقىلغان كەڭ تۈزلەڭگە كېلىپ توختىدى. سۈتۈق بۇغراخان ئارقىسىغا بۇرىلىپ ئەتراپىنى كۆزدىن كەچۈردى.

بېشىغا سەللە ئورىغان، ئەرەبچىگە يېقىنراق كېينىگەن دىنىي ئىشلار ئولچىسى بەگ بىلەگە بىر قولى بىلەن ئاغزىنى توسۇپ كالته يۆتىلىۋالدى-دە، سۆز باشلىدى:

— ئۇلۇغ بۇغراخانىمىزنىڭ رازىلىقى بىلەن مۇشۇ ئورۇندا مەسجىد جامىئە بىنا قىلماقچا قارار قىلىندى. ئۇلۇغ خاقانىمىز سۈتۈق بۇغراخاننىڭ مەسجىدنىڭ ئۇلىغا بىرىنچى خىشنى قويۇپ بېرىشىنى سورايمىز.

چەتتىرەكتە تۇرغان بىر ئادەم كېلىپ، يەكتەز بولۇپ ئولتۇرۇپ قولىدىكى پىششىق خىشنى بېشىدىن ئارتىلدۇرۇپ ھۆرمەت بىلەن خانغا سۇندى. خان خىشنى ئېلىپ، بەگ بىلگىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن، كولاپ قويۇلغان بىر ئورەككە ئاۋايلاپ قويدى.

— يېڭى مەسجىدىمىزنىڭ قۇرۇلۇشىغا قۇتلۇق بولغاي، — دېدى بەگ بىلگە خەلقە قاراپ كۆتۈرەڭگۈ ئاۋاز بىلەن.

پۇتۇن مەيدانىدىن "قۇتلۇق!" "قۇتلۇق!" دېگەن ئاۋازلار كۆتۈرۈلدى. بازاردىكى ۋە يىراق-يېقىندىكى كىشىلەر قوشۇلۇپ ئادەملەر كۆپەيگەنسىرى. مەسجىد مەيدانى تولۇق، تۆۋەندىكى بازارغىمۇ ئادەم تولغانىدى. ھوگا-سۆرەن پۇتۇن ئەتراپىنى قاپلىدى...

سۇتۇق بۇغراخان ئۆز ئەربابلىرى بىلەن تۆۋەنگە ماڭدى. ئۇلار ئادەملەر ئارىسىدىن ئۆتۈپ بازارغا چۈشكەندە، تىقماق-تىقماق كىشىلەر ئارقىلىرىغا قىستىلىپ تازىم قىلىپ خانغا يول بېرەتتى. ئۇلار ئادەملەر ئارىسىدىكى تار "يول"دىن ئۆتۈپ، ھېلىقى باغ تېمى يېنىدىكى يولغا كىرىپ كەتتى. بىرقانچە چېرىك ئاتلارنى يېتىلەپ ئارقىلىرىدىن ماڭدى.

بۇغراخانلار بىر كاتتا بىنا قۇرۇلۇشىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇلار تېمى كۆتۈرۈلۈراتقان چوڭ بىنانىڭ يېنىدا، ئەمدى يېپىلغان بىر ئۆگزىگە چىقىپ توختاشتى. سۇتۇق بۇغراخان ھەۋەس بىلەن بىنا قۇرۇلۇشىغا نەزەر سالدى. بۇنىڭ قانداقتۇر بىر چوڭ بىنا قۇرۇلۇشى ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. ئىشچىلار ھوگا-سۇرەن بىلەن قىزىپ ئىشلىمەكتە. ئىككى ئادەم بويى كۆتۈرۈلگەن تاملار ئۇستىدە ئەمگەك قاينىاپ كەتكەن. خان، تىك تۇرۇپ خىشنى تىزىۋاتقان بىر كىشىگە زەڭگىلىپ قاراپ قالدى. يىراقراقتىكى تام ئۇستىدە بىر كىشى خالتا بىلەن تارتىلغان لاينى تام ئۇستىگە تۆكمەكتە. بىرى قولىدىكى ياغاچ ئەندۈزا بىلەن لاينى يېيىلدۇرۇپ ماڭماقتا. تامچى ئۇستام تۆۋەندىن ــ ئىككى ياقتىن ئېتىلغان خىشلارنى تۇتۇۋېلىپ قەددىنى ئەگمەي لاي ئۇستىگە تاشلىماقتا. خىشلار خۇددى ئاۋايلاپ تىزغاندەك چۈشسىمۇ تامچى ئۇستام يەنە خىشلارنى تېپىپ-تەكشىلەپ كېتىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ بېشى مۇكا ئېتىۋاتقان بابكارنىڭ بېشىدەك ئىككى يېقىغا بۇرىلىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۆتكۈر كۆزلىرى ئالدىكى تىزىلىۋاتقان خىشنى، ئىككى ياقتىن ئىرغىپ چىقىۋاتقان خىشلارنى تەڭ كۆرىدۇ. قوللىرى بىر يېنىدىن ئالدىغا، ئالدىدىن يەنە بىر يېنىغا، يەنە ئالدىغا... ئۇسۇلچىنىڭ قوللىرىدەك

ئويناپ تۇرىدۇ. يەردىن خىش تاشلاۋاتقانلارنىڭ "ھە، مانا كەتتى"، "ئۇستام، خىش كەتتى"... دېگەن توۋلاشلىرى ئۇستامنىڭ قۇلىقىدىن ئۇزۇلمەيدۇ. ئۇنىڭ قولى توختىسا ئىش توختايدۇ. بەلكى ئېتىلغان خىش يېنىپ خىش ئاتقۇچنىڭ بېشىغا چۈشۈپ، خەتەر چىقىشى مۇمكىن. لېكىن ئۇستام دەم ئېلىش ۋاقتى يەتمىگۈچە توختىمايدۇ، ئۇنىڭ ئارقىسىدا يەنە بىرسى قولىدىكى پالتا چاقنىڭ چولدىسى بىلەن خىشلارنى چوقۇپ كاۋاك چالمىسى سېلىپ ماڭماقتا. بۇ ئەپچىل ۋە چاققان ئەمگەككە قاراپ خانىڭ زوقى كەلدى بولغاي، كۈلۈمسىرەپ قويدى. ئۇ ئەتىراپقا قارىغاندى، تامىلار ئۇستىدە ئاشۇ خىل ئۇستىلارنى جىق كۆردى. ئۇلار بىر-بىرىگە قاراپ قويۇپ، پېشانە تەرلىرىنى بىلىكى بىلەن ئېرتىپ ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى.

— قارا ئىلار! — دېدى خان تامچى ئۇستىلارغا قارىغىنىچە، — بەك ئەپچىل، شۇنچە چاققان ئۇستىلار... ئۆزلىرىنى ئۇنتۇپ ئىشلەيدۇ...

قولىدا گەز ۋە بىر يۆگەك قەغەز تۇتقان چار ساقال، كېلىشكەن بىر ئادەم سول ياقتىكى تام ئۇستى بىلەن مېڭىپ كەلدى ۋە خانىغا تازىم قىلدى:

— ئۇلۇغ خاقانىمىزنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي!

— بۇ كىشىنى كىشىلەر چەبدەس ئۇستام دەپ ئاتايدۇ، — دەپ ئۇنى خانغا تونۇشتۇردى ئوردۇ ئاغىسى بارسبەگ.

— ھە، چەبدەس ئۇستام، — دېدى خان ئۇنىڭ سىياقىغا سەپسېلىپ — ئىشتەھىمەن. ئېلىمىزگە سىزدەك داڭلىق، چەبدەس ئۇستىلار كېرەك. چەبدەس — بۇ نام ئىگىسىگە تازا لايىق ئىكەن.

— يوقسۇ، خاقانىم، بۇ نامغا لايىقلىقىمىز يوق، ئاتامنىڭ كەينىدە

يۇرۇپ مۇشۇ ھۇنەرنى ئۆگىنىۋالغانىدىم... بۇگۈن خاقانسىزلىق مۇشۇ ئوردۇسىنى قۇرۇشقا قاتناشقانلىقىم ئۈچۈن بەك خۇشمەن.

چەبدەس ئۇستام قولىدىكى يۆگەك قەغەزنى ئېچىپ خانغا كۆرسەتتى، قوللىرى بىلەن كۆرسىتىپ، قۇرۇلۇشنى چۈشەندۈردى.

— بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا پۈتەرمۇ؟ — سورىدى خان.

— كېلەر يىلنىڭ ئاخىرى... — ئۇستا ئويلاپ قالدى، — قۇرۇلۇش باشلانغىلى ئەمدى بىر يىلدىن ئاشتى. دوستلارنىڭ غەيرىتى چوڭ، نەققاشلىق ئىشلىرى نازۇك، قول تۇتسىدۇ. ئىككى يىل دېگەندە، ياندۇرقى يىلنىڭ كۈزىدە پۈتتۈرگىلى بولارمىكىن...

— جايلاردىكى ئۇستا نەققاشلار توپلاندى، ئۇلار ئۇلۇغ قېلىپلارنى تەييارلىماقتا، — دېدى بارسبەگ.

— خوپ، — دېدى خان رازىلىق بىلدۈرۈپ، — بۇ يىلدىن باشقا ئىككى يىل بولسۇن، ئوردۇ ئوردۇغا ئوخشاپ ياسالغىنى ياخشى.

— ماقا بۇ يەر ئوردۇ ئالدى مەيدان بولماق، — دېدى بارسبەگ ئارقىدىكى كىچىك بوشلۇقنى كۆرسىتىپ.

ھەممەيلەن شۇ ياقتا — كۈنپېتىش ياقتا بۇرالدى، يىراقراقتا مەسجىد مەيدانىدا ئىشلەۋاتقان كىشىلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

— ئوردۇغا مەسجىد يىراق ئەمەسكەن، — دېدى تېكىن ئاغچى خۇشامەت بىلەن.

— بىلىگ يۇرتىنىڭ ئورنىنى بېكىتىپ بەرسىلە، ئىشنى باشلىساق، — دېدى بىلگە تېكىن خانغا قاراپ.

— ھە، ھە، ئوردۇ، مەسجىد، بىلىگ يۇرتى...، — دېدى خان ئۆزىگە سۆزلىگەندەك، كېيىن ئەتراپقا نەزەر سېلىپ چىقىپ، — بىلىگ — يۇرتى ئوردۇ بىلەن مەسجىد ئارىلىقى يىراق بولۇپ كەتمە-

سۆن. ئەنە ئاۋۇ يەر بولسا قانداق؟ ــ سول قولى بىلەن بىر كىچىك باغنىڭ كەينىدىكى ئېتىزلىقنى كۆرسەتتى.

ھەممەيلەن قوشۇلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

ــ بىلگ يۈرتىنى ئەلۋەتتە سېلىش كېرەك، ــ دېدى تېكىن ئاغىچى ھەيىرلىق بىلەن، ــ خەزىنە بوشاپ قالاي دېدى، ئالدىرىماساقمىكىن.

ــ خەزىنىڭ ئاچقۇچىنى چىڭ تۇتساق ئاسان بوشمايدۇ، تېكىن ئاغىچى، ــ دېدى كىنايە بىلەن ئارسلان ــ چوڭ دەرۋازىدىن، ئارقا ئىشىكلەردىن خەزىنىگە كىرىپ تۇرىدىغان قارا قوللارنى توسساق، بىر ئەمەس، بىرنەچچە بىلگ يۈرتقا پۇل چىقىدۇ.

تېكىن ئاغىچى بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ تەمشەلگەنىدى، خان سۆزىنى كەستى:

ــ بىلگ يۈرتى قۇرۇلۇشىنى كېيىنرەك سۈرسە بولىدۇ. ئەما، بۇنىڭسىزمۇ خەزىنە بوشاپ قېلىشتىن ساقلىنىش كېرەك. ئۇچ چوڭ بىنا ئۇچ يىلدا پۈتسىمۇ بولىدۇ. ئاستانە باشقارمىلىرى ئاستا-ئاستا كۆچۈشكە تەييارلانسا بولىدۇ.

خان چەبدەس ئۈستام بىلەن خوشلىشىپ ئۆگزىدىن چۈشتى. باشقىلار كەينىدىن مېڭىشتى...

ئۇلار تۆۋەنگە چۈشۈپ، چېرىكلەر تۈتۈپ تۇرغان ئاتلار قېشىغا كېلىشتى. سۈتۈق بۇغراخان قوچقار تىزگىنىدىن تۇتقان، شاپشىپ تۇرغان بوز ئارغىماقنىڭ ئۈزەڭگىسىگە سول پۇتىنى قويدى. ئەركىنىڭ قولىتۇقلىشىغىمۇ يۆلەنمەي چەبدەسلىك بىلەن ئاتقا مىندى. باشقىلارمۇ ئۈزەڭگىگە پۇت قويۇشتى...

ئىككىنچى باب

جاھىللار پىتنىسى

بۇ يېقىنقى كۈنلەردىن بېرى سۈتۈق بۇغراخان چىگىش ۋە ئۆتكۈر خىياللارغا چۆكىدىغان بولۇپ قالدى، چۈنكى، ئۇ مۇرەككەپ يېڭى زىددىيەتلەرگە دۇچ كەلگەنىدى.

ئەلدە قەدەممۇقەدەم كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەر بولماقتا: تېخى ئازاد بولمىغان قۇللار كەينى-كەينىدىن ئازاد بولماقتا؛ قۇلدارلار، خان جەمەتلىرى — تۆرىلەرگە، ئېكتاردەپ ئاتىلىدىغان چوڭ يەر ئىگىلىرىگە ئايلانماقتا؛ شەھەر سودىگەرلىرى، قول ھۈنەر-ۋەنلىرى ئۇلغىيىپ قالدى. دۆلەت يەرلىرى ۋە ئوتلاقلىرى مەيدانغا كەلدى؛ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بۇنداق چوڭ ئۆزگىرىشلەر بارغانسېرى ئۇلغىيىپ يېرىك يەر ئىگىلىكى تۈزۈمىگە ئايلىنىشقا باشلىدى. دېمەك، تېرىلغۇ يەر-سۇلار دۆلەتكە، تۆرىلەرگە، ئېكتارلارغا مەركەزلىشىشكە باشلىدى. ئۇنىدىن باشقا ئوتتۇرا، كىچىك يەر ئىگىلىرىمۇ بارلىققا كەلدى، ئىلگىرىكى قۇللار بولسا يەرسىز ئىجارىكەش دېھقانلارغا، مەدىكارلارغا (بەزىلىرى قول ھۈنىرى ئىشچىلىرىغا) ۋە ھەر خىل يوللىقچىلارغا ئايلاندى. يوللىقچىلار بىر يوللىقتىن باشقا كۆپ يوللىق، ئەبەدىيلىك سېتىلغان مەدىكارلار، كۆڭلار، دېدەكلەردىن ئىبارەت ئىدى. بازاردا كۆپلەپ قۇل سېتىش ئازايدى. لېكىن دۆلەت يېرى، تۆرە يەرلىرى، ئېكتار

يېرى ۋە يەر ئىگىلىرىنىڭ يەرلىرىگە يېپىسىز باغلانغان، تەقدىرى ئۆز قولىدا بولمىغان يېگىنچە قۇللار — دېھقان قۇللار بارغانچە كۆپىيىۋەردى. شۇنداق قىلىپ، ئۆتكەن بىر-ئىككى يۈز يىل ئىچىدە ئۆسۈپ چىققان يەر ئىگىلىكى بىخلىرى ئۇلغىيىپ، يېڭى تۈزۈم ئاساسەن مەيدانغا كەلدى. بۇ چوڭ ئىلگىرىلەش ئىدى. لېكىن، بۇ ئىلگىرىلەش يېڭى، مۇرەككەپ مەسىلەرنى ئېلىپ كەلدى.

بۇ بىرنەچچە يىلدىن بېرىقى يەنە بىر چوڭ ئۆزگىرىش دىنىڭ ئۆزگىرىشى بولدى. سۈتۈق بۇغراخان ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنى ئاشكارا تەرغىپ قىلىشقا باشلىدى. ئەبۇ نەسىر سامانى ۋە ئۇنىڭ ئوبۇل ھەسەن مۇھەممەد كارامەتكە ئوخشاش يارەمچىلىرى ھەرقايسى جايلاردا ئوچۇق مەيدانغا چىقتى ۋە ھەر خىل چارىلەر بىلەن ئىسلامىلار ۋە باشلاپچى دىنىي ساۋاتقا ئىگە بولغان موللىلارنى يېتىشتۈرۈشكە باشلىدى. شەھەر ۋە يۇرتلارغا مەسجىدلەر سېلىندى، ئىسلام دىنى چاپسان كېڭىيىشكە باشلىدى. بۇددا دىنى بارا-بارا كاساتلاشتى، بۇتخانىلارنى توپا بېسىپ تور باغلىدى. ئەمما، بۇددا دىنى كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا تېخى خېلى چوڭ كۈچكە ئىگە ئىدى.

ئەلدە، گايى جاھىل قۇلدارلارنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىشكە قارشى تۇرغىنىدىن باشقا ئىككى خىل يېڭى ئاساسىي زىددىيەت مەيدانغا كەلدى ۋە ئۇ بارغانسېرى كۈچىيىۋەردى. ئۇنىڭ بىرى، يېڭى يەر ئىگىلىكى تۈزۈمىنىڭ ئىچكى زىددىيىتى — چوڭ كىچىك يەر ئىگىلىرى بىلەن كەڭ دېھقان (قۇل)لار ئارىسىدىكى زىددىيەت؛ يەنە بىرى، ئىككى دىن — بۇددا دىنى

بىلەن ئىسلام دىنى ئارىسىدىكى زىددىيەت. بۇ زىددىيەتلەرنىڭ ئاساسىي تەرىپى يەر ئىگىلىرى بىلەن بۇددا دىنى ئىدى. بۇ زىددىيەتلەر بارغانچە ئۆتكۈرلىشىشكە باشلىدى ۋە ئوردۇ ئىچىدىمۇ تەبىئىي يوسۇندا ئۆزىنى كۆرسەتتى. كونا قۇلدارلار، يېڭى يەر ئىگىلىرى، بۇددىستلار سۇتۇق بۇغراخاندىن نارازى ئىدى. كونىغا چىڭ چاپلاشقان جاھىللار بولسا بۇ نارازىلىقتىن پايدىلانىدى. ياقا ئەللەرنىڭ جاسۇسلىرى چەت ئەل ئايغاقچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئىككى سەپتە يېڭى ھاكىمىيەتكە ھۇجۇم قوزغىدى: چوڭ يەر ئىگىلىرى ــ ئىبكىتارلار خانغا بېسىم ئىشلەتتى. بۇددا چىلار دىننى ھىمايە قىلىش باھانىسى بىلەن ئوچۇق قارشىلىق قىلدى. ھەتتا قۇرالىلىق قارشىلىق كۆرسەتتى. پۇقرالار بولسا يېڭى ئۆزگىرىشلەردىن تېخى قانائەتلەنمەيتتى.

سۇتۇق بۇغراخان بۇ كەسكىن زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىشى كېرەك ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ ھاكىمىيەتنى كۈچەيتىش، چېرىك قوغدىنىش كۈچىنى ئۇلغايتىپ، يات ياغىنىڭ باستۇرۇپ كىلىش ئېھتىمالىغا قارشى تەييارلىق قىلىشى لازىم ئىدى. يەنە ئۇنىڭ "بىلىگە ئوقۇل" دېگەن مەقسىتىمۇ تۇرلۇك قارشىلىقلارغا ئۇچرىدى.

ياش بۇغراخان ئەنە شۇنداق قاتمۇقات، ئۆتكۈر زىددىيەتلەرگە دۇچ كەلدى. ئۇ تەختكە چىققاندا جاكا قىلغان: پاراۋانلىق، بىلىك، بىرلىك، قوغدىنىش ــ دېگەن شوئارلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئاسانغا چۇشمەيدىغانلىقى ئاشكارا بولۇپ قالدى. قانداق قىلىش كېرەك؟

بۇ سوئال سۇتۇق بۇغراخاننىڭ بېشىنى قاتۇردى.

"ئۇچلۇك ھالقا" باتۇرتاغنىڭ مەسلىھەتى بويىچە مۇنداق قارارغا كەلدى: ئەھۋال مۇرەككەپ، خاندانلىقتىن ھەممە تەبىقە تولۇق رازى ئەمەس. بەزىلەر ھاكىمىيەتنى تارتىۋالماقچى. تۆۋەن تەبىقە نامراتلار بولسا خاندانلىقنى تېخىمۇ چوڭ تەلەپلەرنى قويماقتا. ئەگەر ھوشيارلىق بولمسا خانلىق ھوقۇقى قولدىن كېتىپ قېلىشى مۇمكىن. يەنىلا تۆت چاقىرىقنى قانتىق تۇرۇپ ئەمەلگە ئاشۇرۇش كېرەك: پاراۋانلىق، بىرلىك، قوغدىنىش، بىلىكلىك.

ــ شۇنداق، "بىرلىك"نى ئىككىنچى ئورۇنغا قويۇش ۋە چىڭ تۇتۇش كېرەك، ــ دېدى باتۇرتاغا پىكىرىنى چۈشەندۈرۈپ، ــ ھازىر ئوبدان ئويۇشماق كېرەك بولۇپ قالدى. تەتۈرلەرگە چوقۇم قارشى تۇرۇش، لېكىن، ئېغىر-بېسىق بولۇش كېرەك، ــ بىرئاز ئويلىنىپ قالغاندىن كېيىن باتۇرتاغا خۇلاسە قىلىپ مۇنداق دېدى، ــ سۈنى بىراقلا قويۇپ بەرمەي، ئاستا-ئاستا سىڭدۈرۈپ قويۇش كېرەك. مايسلار لاتقىنىڭ تېگىدە قالمسۇن، چاپسانراق ئۆسىدىغان بولسۇن.

ــ توغرا گەپ، ــ دەپ قوشۇلدى خان ئانا ۋە ئوغلىغا قاراپ داۋام قىلدى، ــ بالام، سىزنىڭ ئىسلامنى تارىتىش نىيىتىڭىز ياخشى. بىراق بەك چاپسان بولۇپ كەتمىگىنى ياخشىراقتەك تۇرىدۇ. خالايىقنىڭ ئوتتۇرا قاتلىمىنىڭ خاھىشىنى زورمۇزور ئۆزگەرتكىلى بولمايدۇغاندەك...

سۆتۇق بۇغراخان تولۇق قوشۇلدى. باتۇرتاغا بىلەن خان ئانىنىڭ سۆزلىرى ئۇچلۇك ھالقىنىڭ قارارى ھېسابلاندى.

* * *

ئىلگىرىكى ئوردۇبېشى ساۋۇقبەگنىڭ ھويلىسى ئاۋالقۇدەك

ھەشەمەتلىك ئەمەس ئىدى. قاپقا ھىم ئېتىكلىك، ئۇنىڭ ئالدىدا قارۇغچىمۇ يوق، ئارقا ئىشىك ئېچىدىن تاقاق سېلىنغان، جىمجىتلىق. ئەمما ساۋۇقبەگنىڭ باجىسى، ئوردۇ باش خەزىنىچىسى تېكىن ئاغىچىنىڭ تەدبىرى بىلەن ساۋۇقبەگ جىم تۇرمىدى. ئۇ تۇنەكتىن چىققىنىغا بىر يىل ئۆتمەيلا، كونا دوستلار "يوقلاپ" تۇرۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ قەدىردان دوستلىرى ئىچىدە ئەڭ قەدىردانى تېكىن ئاغىچى جىقراق كېلىپ تۇرىدىغان بولدى. ئىلگىرىكى سۆباشىنىڭ ئوغلى ھاكاۋۇرمۇ ئاز كەلمەيدۇ. ساۋۇقبەگ تالاغا چىقمايدۇ. دوستلىرى كېچىلىرى ئارقىغا ئادەم سالماي "غىپپىدە" كېلىشىدۇ. بۈگۈن ئاخشامۇ ساۋۇقبەگنىڭ ئىككى قەدىردان دوستى ئارقا ئىشىكنىڭ ھالقىسىنى ئاستا ئۇرۇپ، بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى "غىپپىدە" كىرىپ، كۆتۈرمە سارايغا كىرىپ كېلىشتى. ھەر قېتىمقىدەك، بۈگۈن ئاخشامۇ ھويلا خىزمەتچىسى ئارقا ئىشىكنى ئاۋايلاپ ئېچىپ مېھمانلارنى قارشى ئالدى. تېكىن ئاغىچى ئاۋال كەلدى. ئۇ، بۈگۈنمۇ ئىشىكتىن كىرىۋېتىپ بىر قولى بىلەن ئېچىلغان ئىشىكنى تۈتۈپ ئېگىلىپ تۇرغان خىزمەتچىگە تىكىلىپ قاراپ ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ پېشايۋان پەلەمپىيىگە چىقىۋېتىپ خىزمەتچىگە ئىشىككە تاقاق سېلىپ ئاندىن يەردىكى كىچىك پانۇسنى كۆتۈرۈپ ماڭغۇچە قاراپ تۇردى، كېيىن يۇقىرى ماڭدى. ئۇ بۇ ئادەمنى قاچان، قەيەردىدۇ كۆرگەنىدەك قىلاتتى. تۇرۇپ-تۇرۇپ ئۇنىڭ ئويىغا بۈنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن ھويلىدا كۆرگەن دېۋانە بوۋاي كېلەتتى. ئۇ بوۋاي تېكىن ئاغىچىنىڭ دەرۋازىسىغا پات-پات كېلىپ تۇراتتى. ئۇ، ساپايى بىلەن بىر خىل بېيىتلەرنى ئېيتىپ سەدىقە تىلەيتتى. بىركۈنى ئەتىگەنلىكى خەزىنىچى ھويلىدا

ئايلىنىپ يۈرگەندە، يەنە شۇ دىۋانىنىڭ ساپايى بىلەن بېيىت ئېيتقان ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇ، دىۋانىنى كۆرۈپ باققۇسى كەلدى ۋە خىزمەتچىسىگە ئۇنى ھويلىغا كىرگۈزۈشكە بۇيرۇدى. ئۇزۇن چار ساقاللىق، ئۇستىگە جەندە، بېشىغا كۆلاھ كىيگەن دىۋانە بوۋاي بىر يېقىغا ئازراق ئاقساپ، تاياق تايىنىپ ساپايىسىنى دولغا ئۇرۇپ بېيىت ئېيتقاچ كىرىپ كەلدى.

دۆلىتىڭ كەلسە قولۇڭغا،
ئۇنى يەرگە ئۇرمىغىل.
كەلسە غايىبتىن قىلىچ،
ھاكۇاقتى بولۇپ قالمىغىل.

دىۋانىنىڭ سىياقى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ بېيىتى خەزىنىچىنى قىزىقتۇردى. دىۋانە بوۋاي يېقىنراق كېلىپ خەزىنىچىگە ھۆرمەت قىلدى. "ئۆمرۈڭ ئۇزۇن، دۆلىتىڭ زىيادە بولغاي ئاغىچى!" دېدى ئۇ تازىم بىلەن ۋە يەر ئاستىدىن قاراپ قويدى.

"دۆلەت، قىلىچ، ھاكۇاقتى..." دېدى خەزىنىچى ئۆز-ئۆزىگە، كېيىن:

— ساڭا دىۋانە بولۇش نېمىگە كېرەك بولۇپ قالدى، بوۋاي؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— بىر ماكانسىز ئاۋارىمەن، جاھاندارچىلىق.

— سېنىڭ كەچۈرمىشلىرىڭ ئاز بولمىسا كېرەك؟

— كەچۈرمىشلىرىم ماڭا "ئۆزەڭگە ئىشىنىپ كەتمە، بارسىمۇ قاپقانغا چۈشۈپ قالمىدۇ" دېدى.

"بارسىمۇ قاپقانغا چۈشۈپ قالمىدۇ" دەپ تەكرارلىدى خەزىنىچى خىيالچان پەس ئاۋاز بىلەن.

ـ شۇنداق، ئاغىچى. قاپقانغا چۈشكەن بارستىن ئەركىن ساچقان ياخشىراق.

ـ بۇ بوۋايغا پۈل ئەپچىقىپ بېرىڭلار، ـ دېدى ئاغىچى يېنىدىكى ئادىمىگە، ئۇ، يەنە ئويلاپ دېدى:

ـ بارسىڭ قاپقانغا چۈشۈپ قالماسلىقى مۇمكىنمۇ؟

ـ قاپقانچىنى يوقاتقاندىلا مۇمكىن.

ئاغىچى ئويلىنىپ قالدى.

ـ خوش ئاغىچى، ـ دېدى دىۋانە خىزمەتچى. بەرگەن بىر خالتا پۇلنى قويىنىغا سېلىۋېتىپ، ـ ھەشقاللا، چىققان دۆۋەڭ ئېگىز بولغاي ـ ئۇ، يەر ئاستىدىن ئاغىچىغا بىر قاراپ قويۇپ ئارقىسىغا بۇرالدى...

ـ خوش، كېلىپ تۇرارسەن.

ـ خالىساڭ، ئەلۋەتتە كېلىمەن.

شۇنداق قىلىپ دىۋانە كېلىپ تۇرىدىغان بولدى. ئاغىچى ۋەزىرنىڭ قويىنىغا قول سېلىپ، ئۇنىڭ يۇرىكىنىڭ قانداق سوقىدىغانلىقىنى بىلىۋالدى. بىر كەلگىنىدە ئۇ "خەزىنە ئاچقۇچىدىن ئوردۇ ئاچقۇچى مۇھىم" دېگەنىدى ئاغىچىنى ئاگاھلاندۇرۇپ. كېيىن "دىۋانە ئۆلۈپتۇ" دېگەن گەپ تارالدى.

تېكىن ئاغىچى ئويلايتتى. "بۇ قانداقمۇ ئاشۇ دىۋانە بولغۇن؟! ئۇ بىر پۈتى توكۇر، قېرى دىۋانە ئىدى. بۇ، پۈتى ساق، قارا ساقال بېجىرىم ئادەم. يەنە ئۇ دىۋانىنى ئۆلۈپ كەتكەن، دېگەن ئىدىغۇ؟... بۇنىڭ كۆز قاراشلىرى ئەجەب ئاشۇ دىۋانىغا ئوخشايدۇيا..."

ئۇ، خىزمەتچىگە بىر قاراپ قويۇپ سارايغا كىرىپ كەتتى.

ـ ئالدىلىرىغا چىقمىدىم، جانابىي ئاغىچى، ـ دېدى ساۋۇقبەگ

ئىشكنى ئېچىدىن ئېچىپ ھەييارلىق بىلەن خىرقىراپ كۈلۈپ ۋە ئۇ ئاغىچىنى ئېچكىرىگە تەكلىپ قىلدى.

ئاغىچى ئۆيگە كىرىشىگە سابىق سۈباشىنىڭ ئوغلى ھاكاۋۇر (ئۇنىڭ لەقىمى شۇنداق ئىدى) يۈگۈرۈپ كېلىپ ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ بىر پۇتى بىلەن تىزلاندى ۋە ئاغىچىنىڭ پېشىنى سۆيدى.

— ئورنۇڭدىن قوپ يىگىت، بۇ يارىمايدۇ، — دېدى ئاغىچى ۋە ھاكاۋۇرنىڭ بېشىدىن سىلاپ قويدى.

— سىز ئاتامنىڭ جانجان دوستى، — دېدى ھاكاۋۇر ئورنىدىن قوپۇپ. ئۇ يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلەيتتى، — مەن ئاتامنىڭ ئۆچىنى ئالماي قويمايمەن، سىزدىن مەدەت تىلەيمەن...قانغا قان ئالىمەن، — ئۇ چىشلىرىنى غۇچۇرلاتتى.

— كۆز يېشى ئۆچ ئېلىشقا ياردەم بەرمەيدۇ، — دېدى ساۋۇقبەگ ئۇلارنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، — قىلىچ، خەنجەر، زەھەر...— ئۇ كۆزلىرىنى ئالايتىپ قوللىرى بىلەن خۇددى بىرنېمىنى مىجىغاندەك قىلاتتى، — يۈرىكىنى مىجىپ تاشلاش كېرەك...

خىزمەتچى چاي كۆتۈرۈپ كىرگەندە ئۇلار بېسىلدى. خىزمەتچى ھاكاۋۇرغا چاي قۇيۇۋېتىپ دېدى:

— رەھىمسىز يۈرەكنى مىجىش ئۇچۇن، شەپقەتسىز يۈرەك بولۇشى كېرەك... قېنى بەگ ئوغلى چاي ئىچسىلە، — ئۇ چىنىنى ھاكاۋۇرنىڭ ئالدىغىراق سۈرۈپ قويۇپ، چۆگۈننى كۆتۈرگىنىچە چىقىپ كەتتى.

ئاغىچى ھەيران قېلىپ، سوئال ئالامىتى بىلەن ساۋۇقبەگكە قارىدى.

— ھە، بۇ ئۆز كىشىمىز، — دېدى ساۋۇقبەگ پەرۋاسىز، — ئىش

بىلەر ئادەم.

ھاكاۋۇر خىزمەتچىنىڭ سۆزىگە ھەيران قالمىدى، ئۇنىڭ بىلەن خېلى سىرداش ئىدى.

— بۇ ھېلىقى "دىۋانە" بولمىسۇن يەنە، بىر يەرلىرى ئوخشاپ كېتىدۇ. بىراق ئۇنى ئۆلدى دېيىشكەنىدى — دېدى ئاغىچى.

— شۇنداق، ئۇ ئۆلۈپتىكەنمىش، — ساۋۇق كۆلۈپ داۋام قىلدى، — ئادەم، دېگەن تۇغۇلىدۇ، ئۆلىدۇ، كىرەك بولسا ئۆلۈپ يەنە تىرىلىۋېرىدۇ. روھ ئۆلمەيدۇ — دە، — ئۇ سۆزىنى باشقا ياققا بۇرىدى — مانا بىزنىڭ قەدىردان دوستىمىز سۇباشىنىڭ روھى ھەمىشە بىز بىلەن بىللە. مېنىڭ چۈشۈمىدىن چىقمايدۇ. ئۇ ھېيلىگەر كۆزلىرىنى قىسىپ ھاكاۋۇرغا قاراپ قويدى.

ھاكاۋۇر چوككىدە تىز چۆكتى ۋە ئىككى قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ، قىزارغان كۆزلىرىنى يۇقىرى تىكىپ قەسەم ئىچەتتى:

— ئاتامنىڭ روھى تىنچلانمىغۇچە، مەنمۇ تىنچ تۇرمايمەن!...

— بەللى يىگىت، — دېدى ساۋۇق ھاكاۋۇرنى تۇرغۇزۇپ ئورنىغا ئولتۇرغۇزدى، — سىز ئاتىڭىزنىڭ دوستلىرىغا قوشۇلۇپ قولىڭىزغا ياراغ ئېلىشىڭىز كېرەك. ئاغىچى ھاكاۋۇرنىڭ قىلىقلىرىغا قاراپ تېڭىرقاپ قالدى.

ساۋۇق ئاستا كۆلۈپ قويۇپ ئاغىچىغا تىكىلىپ قارىدى، ئاقچى بىرئاز ئوڭايسىزلىنىپ، ئاخىر ئېھتىياتچانلىق بىلەن بىرەر يېڭىلىقنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن مېنى چاقىرتقانسىز؟ — دەپ سورىدى.

— شۇنداق، كۆكيارىدىكى مىڭباشى قوراللىق قوزغىلىشقا تەييارلىنىپ بولدى. قاغىلىق، يەركەن خەلقلىرى ئارىسىدا ئىسلامغا قارشىلىق كۆچلۈك ئىمىش. بولۇپمۇ چېرىكلەر ئىچىدە، شۇلاردىن خەۋەر

تاپـۇن دېۋىدىم، ــ دېدى ساۋۇقبەگ.

ــ ياخشى گەپ، ــ دېدى ئاغىچى ۋە سەل ئويلىنىپ داۋام قىلدى، ــ ئەگەر مىڭباشى ئۆزىگە ئىشەنسە، بۇ ياخشى ئىش. بىراق... ئىچكى ياقتىن ئوبدان ياردەم قىلىشىمىز كېرەك ـ تە؟

ــ بىز مىڭباشىلارغا ئەمەس، ئۇلار بىزگە ياردەم قىلىشلىرى كېرەك. جانابىي ئاغىچى، يۈرەك چاڭگالغا چۈشكەندىن كېيىن، پۈت ـ قولنىڭ كارى چاغلىق.

ــ ئۇنىڭغا ئىشىنىش كېرەك. چېرىكباشىلار قوزغالسا، پۈت ـ قول كېسىلگەندىن كېيىن، يۈرەكمۇ ئامالسىز قالىدۇ ـ دە؟

ــ مەن بارسىبەگنى بېلى بوشراق ئادەم، بىزگە ياردەم قىلالماسمىكىن دەيمەن.

ــ ھە، ئۇ ئىلگىرىكىگە ئوخشىمايدۇ قالدى. سۈتۈق تەختكە چىققاندىن بېرى ئۆزگىرىپ كەتتى، بىز تەرەپتە تۇرالمايدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا ئوردۇ ئىچىدە بەگ بىلىگ، بۆرىبەگلەر بىز تەرەپتە. بىراق، دۆلەت قاروۇغچى ئىشلىرىنى قولغا ئېلىش كېرەك ئىدى. ئايدىڭ خاتۇن كىشى بولغان بىلەن ئەردىن يامان. ئۇنىڭ ئورۇنباسارى... كىم ئىدى، ئۇ قانداقراق؟

ــ ئۇ بىز تەرەپتىرەك. لېكىن ئايدىڭنىڭ كىشىسى ئەمەسمىكىن، دەپ ئەندىشە قىلىمەن.

ــ ھە، ئۇنداق بولسا، ھوشيار بولۇش كېرەك. مىڭباشنىڭ رەجىسىگە قوشۇلساق بولىدۇ. ئۇلار يەركەنگە كەلگەندە، بىزمۇ بۇ ياقتىن ئىش باشلايمىز.

ــ بۇ بەگ ئوغلىنى ئۇ ياققا ئەۋەتسەك، دەيمەن، بولمىسا بۇنىڭغا ئايدىڭنىڭ كۆزى چۈشۈپ قالدى.

ـــ قانداق يىگىت؟ ـــ سوربدى ئاغىچى ھاكاۋۇردىن.

ـــ باراي... بىراق. ئۆي-جاي، يەر...

ـــ ھېچ گەپ يوق، ـــ دېدى ساۋۇق، ـــ بىرەر گۈماشتا بېكىتىپ قويۇڭ. زىيان بولسا كېرەك يوق، كېيىن تولىدۇرۇۋالغىلى بولىدۇ، ئاشۇرۇپمۇ ئالىسىز.

ـــ مەيلى.

ـــ ھەر ھالدا يولنى باشقا ياقتا توغرىلاش كېرەكمىكىن...، ـــ دېدى ئاغىچى.

ئۇلار ئۇزاق سۆزلەشتى. يېرىم كېچە بولغاندا، خىزمەتچى كىرىپ چىنە، چۆگۈنلەرنى يىغىشتۇرغاچ "تاكتاك ئۇرۇلدى" دەپ ئاگاھلاندۇردى.

ئۇلار قوزغىلىشتى...

ئۇچىنچى باب

مېھراب تا

ئوردۇكەنىتىنىڭ چوڭ مەسجىدى جامائەت بىلەن لىق تولغان. مەسجىد ئانچە ياسداق بولمىسمۇ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئىبادەتخانىسى ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. كۆتۈرمە سۇپىدىن كېيىن تاشقىرىقى مەسجىد دەپ ئاتالغان ئۇچ تەرەپلىك كەڭ پېشايۋان. ئوتتۇرىدا ئۇچ ئىشىكلىك، چوڭ خالار ئاستىغا تىكلەپ قويۇلغان يوغان تۈۋرۈكلەر بىلەن تولغان كەڭ تۆت چاسا ئۆي. ئىچكىرىكى مەسجىد دەپ ئاتالغان بۇ ئۆينىڭ كۈنپېتىش تەرەپتىكى تامنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىچكىرى ئويۇپ ياسالغان مېھراب، ئۇنىڭ ئوڭ ياقىدا تامغا تاقاپ قويۇلغان ئىككى گەزچە ئېگىز كېلىدىغان كىچىك سالاسۇنلۇق چاسا تاختا سۇپا. ئىچكىرى-تاشقىرى مەسجىدكە لىق تولغان ئادەملەر خۇتبە مۇنبىرى دەپ ئاتالغان تاختا سۇپىدا قولىغا قۇرئان ئېلىپ سۆز-لەۋاتقان سەللىلىك ئادەمگە قاراپ تىزلىنىپ سەپ بولۇپ ئولتۇرۇشىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئۇستىباشلىرى ھەر خىل، گايىلىرى باشلىرىغا كىچىك سەللە ئورىغان، كۆپىلىرى سەللىسىز ھەر خىل باش كىيىم بىلەن. ھەممىسىنىڭ چاپانلىرى ۋە ئاياغ كىيىملىرى كونىچە بۇددا دىنىغا ئىشەنگەن ۋاقىتلىرىدىكىدىن پەرق قىلمايدۇ. گايىلار باشلىرىنى ئېگىپ، كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئولتۇرۇشىدۇ. ئۇلارنىڭ قۇرئان سۆزىگە تەسىرلىنىپ ئولتۇرغانلىقىنى، ياكى، مۇگدەپ ئولتۇرغانلىقىنى بىلىپ

بولمايدۇ. مېھراب ئالدىدا بىر ياش سالاپەتلىك كىشى، ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا بىرقانچە كاتتىباشلار ئولتۇرۇشىدۇ، ئوتتۇرىدا ئولتۇرغان ياش سالاپەتلىك كىشى خوتبە ئوقۇۋاتقان سەللىلىك بوۋايغا قارىغانىدى، بەشىنچى سەپتە ئولتۇرغان، كىيىملىرى ناچارراق ئوتتۇرا ياشلىق بىرسى يېنىدىكى بىرسىنىڭ بىقىنىنى جەينىكى بىلەن نوقۇپ ئالدىغا ئىما قىلدى، "كۆردۈڭمۇ؟ سۈتۈق بۇغراخان" دېدى پىچىرلاپ. "ھە، شۇنداقمۇ؟ سەن نەدىن بىلىسەن؟" دەپ سورىدى يېنىدىكى ئادەم پىچىرلاپ. "بىلمەيچۇ" — دېدى مەيدىسىنى كۆتۈرۈپ ئاۋۇ بىرى، — سەن مېنى كىچىك چاغلايسەن، ھە..." ئۇنىڭ ئاۋازى كۆتۈرۈلۈپ كېتىپ باراتتى، يېنىدىكى ئادەم ئىملاپ ئۇنى بېسىپ قويدى. ئازنا مەسجىدىڭ ئىمامى خەتىب ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى سىلاپ سۆزىنى توختاتتى، قۇرئانىنى قولتۇقلاپ تۆۋەن چۈشتى، مېھرابقا كېلىپ كۈنپېتىشقا قاراپ تىك تۇردى. كىشىلەر "گۇرا..." قىلىپ قوپۇشتى ۋە خەتىبكە قاراپ تەييار تۇرۇشتى. خەتىب "ئاللاھۇئەكبەر!" دەپ قوللىرىنى كېرىپ، باشماداقلىرىنى قۇلىقىنىڭ ئۈچىغا تەگكۈزدى، كىشىلەرمۇ شۇنداق قىلدى. خەتىب قۇرئاندىن ئازراق ئوقۇپ ئاندىن يەنە "ئاللاھۇ ئەكبەر" دەپ ئېگىلىشتى، كېيىن تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ يەرگە باش قويدى. جامائەتمۇ شۇنداق قىلدى. بۇ ھەربىر ئەت مۇشۇ خىلدا ئىككى قېتىم تەكرارلاندى. خەتىبكە ئەگىشىپ كۆپچىلىك "ئامىن!" دەپ دۇئا قىلىشتى ۋە يۈز-ساقاللىرىنى سىلاپ ئورۇنلىرىدىن قوزغالدى. ئالدىنقى سەپتىكىلەر يول بوشاتقانىدى، كېيىنكى سەپتىكىلەرمۇ چەتلەندى. ئاق يولۇق، يېشىل بەقەسەم يەكتەك كىيگەن، بېشىغا ساغۇچ سەللە ئورىغان سۈتۈق بۇغراخان ئوڭ

قولىنى مەيدىسگە قويۇپ كۆلۈمسىرەپ، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە جاۋاب قايتۇرۇپ، ئارقىسىدىكى ئولچى، ئەمەلدارلار بىلەن چىقىپ كەتتى. جامائەتمۇ بىر-بىرلەپ تارقاشتى. خەتىب ئادىتى بويىچە كىشىلەرنىڭ چىقىپ بولۇشىنى كۈتۈپ مېھرابتا بېشىنى سېلىپ ئولتۇردى. سول ياقتىكى سەپلەر ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر ئادەم بېشىنى سېلىپ يالغۇز ئولتۇراتتى. مەسجىد خالى قالغاندىن كېيىن، ئۇ ئاستا مېڭىپ مېھراب ئالدىغا كېلىپ، خەتىبكە يۈزمۈيۈز تىزلىنىپ ئولتۇردى.

— خەتىب ئاخۇنۇم ئۆمرۈڭ ئۇزۇن بولغاي! — دېدى؛ ئۇ ئەرەبچە ئارىلاشقان سامانى شېۋىسى بىلەن.

— كىمسەن؟ — دېدى خەتىب چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈرۈپ. ئۇمۇ سامانى شېۋىسىدە گەپ قىلدى.

— مەن، سامانلار خاندانلىقىنىڭ مەخپىي ئەمەلدارى بولسەم. سەن مېنى بىلمەيسەن، ھۆرمەتلىك ئەبۇ نەسىر سامانى، مەن سېنى ياخشى بىلىمەن، سېنىڭ ھەممە ئىشىڭنى بىلىپ تۇرىمەن.

— نېمە ئۈچۈن مەخپىي، سەن نېمە ئىشقا كەلگەن؟

— مەنسىپىم مەخپىي، ئىشىمۇ مەخپىي. سەنمۇ بۇ يۇرتتا ئۇزاققىچە مەخپىي ئىش قىلدىڭغۇ. ھازىر ئەمدى ئاشكارا خەتىب، ئىسلام دىنىنىڭ پېشۋاسى سەن. ماڭا ياردەم قىلىشىڭ كېرەك. ئۇ ئارقىسىغا سىرلىق قاراپ قويدى.

— مەن چۈشەنمىدىم، سەن نېمە دېمەكچى؟

— سەن چۈشىنىسەن سامانى، سېنىڭ چۈشىنىشىڭ كېرەك. سەن سامانىلاردىن. ماڭا ياردەم قىلغاندىن كېيىن ھەممىنى چۈشىنىسەن.

— خوش، قانداق ياردەم كېرەك ساڭا؟

ـ سۇتۇق بۇغراخانـنى ئاغدۇرۇشـقا ياردەم قىلىشىڭ كېرەك.
ـ ئۇنى ئاغدۇرۇش نېمىگە كېرەك بولۇپ قالدى؟
ـ بۇ بىزنىڭ دۆلەت مەخپىيىتىمىز.
ـ ئاغدۇرۇپ نېمە قىلماقچى؟
ـ ئۆز دوستلىرىمىزنى تىكلەيمىز. ئۇنىدىن كېيىن سامانىلار خاندانلىقىغا قارشىلىق قىلىدىغان بۇغرالار خاقان بولالمايدۇ. بۇ ماكانلار بىزگە بويسۇنىدۇ. سېنىڭ ئەجرىڭمۇ زايا كەتمەيدۇ.
ـ ياق، مەن ساڭا ياردەم قىلالمايمەن، ـ دېدى ئەبۇ نەسىر سامانى ئورنىدىن قوزغىلىپ قەتئىي ئاھاڭدا، ـ مەن ئىسلام دىنىنى تارقىتىش مۇقەددەس ۋەزىپىسى بىلەن كەلگەن، ئۇنى ئادا قىلماقتىمەن. تېخى ۋەزىپەم تۈگىمىدى. سۇتۇق بۇغراخان ئامان بولۇش كېرەك، بىلدىڭمۇ؟
ـ سەن ئۆز دۆلىتىڭنى ئۇنتۇماسلىقىڭ كېرەك ـ تە!
ـ ماڭا دۆلەتمۇ كېرەك، مۇھىمى دىن كېرەك. ئاللا يولىدا قۇربان بولۇشقا قەسەمياد قىلغانمەن. سېنىڭ ئىشىڭ ئۆزەڭگە، مېنىڭ ئىشىمۇ ئۆزەمگە. ماڭا كاشىلا قىلما، سۇتۇق بۇغراخانغا تەگمە، ئۇ ئاللانىڭ سادىق بەندىسى. ئۇ بىرىنچى بولۇپ بۇ ئەلدە ئىسلام دىنىغا كىرگەن ۋە ئۇنى تارقاتقان ئۇلۇغ ئادەم. ئۇنىڭغا تەگكۈچى بولما! ـ ئەبۇ نەسىر سامانى ئورنىدىن تۇردى، ئۇنىڭ كەيپىياتىدىن جىددىيلىك بىلىنىپ تۇراتتى.
ـ سەن بىلەن يەنە سۆزلىشىمىز، ماڭا ياردەم قىلىشىڭ كېرەك، بۇ سېنىڭ قولۇڭدىن كېلىدۇ ـ دېدى يوشۇرۇن ئادەم خەتىنىڭ جاھىللىقىغا كۆزى يەتكەن بولسىمۇ نېيىتىدىن يانماي، ـ ئەمما سەن بۇگۈنكى سۆھبىتىمىزنى ئاغزىڭدىن چىقىرىدىغان بولساڭ، كاللاڭ

كېتىدۇ، بىلدىڭمۇ؟ سېنىڭ مۇرىتىڭ، ئاشۇ "سادىق" بەندەڭنىڭ ئۆز قولى بىلەن بېشىڭنى ئالىدۇرىمەن... سەن بۇياقلاردا دىن تارتىش باھانىسى بىلەن بىكار يۈرمىدىڭ-دە، ھە، بۇنىڭدىن قانداق تانالايسەن، ھۆرمەتلىك ئەبۇ نەسر؟ — ئۇ، خەتىبكە سۆرلۈك قاراپ قويۇپ ئارقىغا بۇرالدى ۋە بىچارە قىياپەتكە كىرىپ تاشقىرىغا ماڭدى...

ئەبۇ نەسر سامانى ئورنىدىن قوزغالماي ئولتۇرغىنىچە قېتىپ قالدى. "ئەجەپ ئىش، نېمىدېگەن دەھشەتلىك ئادەم بۇ؟! مېنى قانچىلىك خەۋپلىك، ئېچىنارلىق ئىشقا ئىشلەتمەكچى ئۇ-ھە؟ يەنە ماڭا تۆھمەت قىلىپ بېشىمغا پالاكەت كەلتۈرمەكچى... ياق، قولۇمنى قانغا تىقىپ ئاللانىڭ ئالدىدا يۈزى قارا بولمايمەن... خۇدا يولىدا، دىن يولىدا قۇربان بولسەمەن..." ئۇنىڭ مېڭىسى قالايمىقان بولۇپ كەتكەن، دەھشەتلىك، چىگىش خىيالىلار ئۇنىڭ بېشىنى چىرمىۋالغانىدى. ئۇ قاتۇرۇپ قويغانىدەك ئولتۇراتتى...

ئەبۇ نەسر سامانى ئىلىم تەلەپ قىلىپ ياش ۋاقتىدىلا باغداتقا بارغان، باغدادتىكى بىر چوڭ مەدرىسە ئوقۇپ ئىسلام تەلىماتلىرىنى پۈختا ئىگەللىگەنىدى. ئۇ شۇنىڭدىن باشلاپ ئاللا يولىدا قۇربان بولۇشقا بەل باغلىدى. مۇشۇ مەقسەت بىلەن ئۇ، يىگىرمە يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئىسلام دىنىنىڭ ھەممە تەلىماتلىرىنى ئەتراپلىق ئىگەللىدى. باغداتتا قۇرئاننى ئۇنىڭدەك چوڭقۇر يېشىپ بېرىدىغان ئادەم كەم ئۇچرايدىغان بولىدى. مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ھەدىسلىرىنى ۋە ئۇنىڭ مەنىلىرىنى پۈختا ئىگەللىدى. چاھاريارلارنىڭ ھاياتى، تەشەببۇسلىرى بىلەن تونۇشتى ۋە ھەرقايسى يول-

مەزھەپلەرنى چوڭقۇر تەتقىق قىلدى. كېيىن بىرمەزگىل ئۆزى ئوقۇغان چوڭ مەدرىسە مۇدەررىسلىك قىلدى، ئۇ قىرىق بەش ياشقا كىرگەن بولسىمۇ تېخىچە ئۆيلەنمىدى. چۈنكى ئۇ، پۈتۈن ھاياتىنى، بارلىقىنى، ئەقىل-ئىدراكىنى، شۆھرەت-ئابرويىنى، مال-مۈلكىنى دىنغا، دىننى تەرغىپ قىلىشقا، بېغىشلىغانىدى. ئۇ دىن ئۈچۈن ھازىرغىچە قىلغان ۋە قىلمۇاتقان ئىشلىرىغا قانائەتلەنمەيتتى. ئۇ ئاللا يولىدا تېخىمۇ ئۇلۇغ، تېخىمۇ شەرەپلىك ئىشلارنى قىلىشنى ئارزۇ قىلاتتى.

كېيىنچە ئەبۇ نەسىر ئاۋال سەمەرقەنتكە كېلىپ ئىككى-ئۈچ يىل بۇ ياقلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۆگەندى. تۈركىي تىللاردىن باشلاپقى ساۋاتنى ئىگەللىدى. ئۇ، سامانى شاھى ئىبن ئەھمەت ۋاقتىدىكى ئىچكى توپلاڭ تۈپەيلىدىن ئۈزاق تۇرالمىدى. كېچىك سودىگەر سۈپىتىدە قەشقەرگە كېلىپ بەش يىل تۇردى، ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى ئۆگەندى، يوسۇن-ئادەتلەرنى بىلىۋالدى. كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەھۋالىنى چۈشەندى. بۇ مەزگىلدە، ئۇ، بولۇپمۇ خانلىقنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى تەپسىلىي ئۆگەندى. شۇنداق قىلىپ ئوغۇلچاق بۇغراخاندىن نارازى بولۇپ يۇرگەن پۇقرالار ئارىسىدىكى يوشۇرۇن تەرغىباتنى ئوردۇ ئىچىدىكى خاندانلىققا يېقىن جەمەتلەرگىمۇ چاندۇر-ماي يېيىشقا باشلىدى. مەشھۇر تەرغىباتچىلىرى ئىچىدە قالاق، جاھا-لەتتە قالغان، يېرىم يالىڭاچ دېگۈدەك ھالدىكى ئەرەبلەرنىڭ ناھا-يىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە قوناق ئۈنىدەك چېچىلىپ تۇرىدىغان قەبىلە ھالىتىدىن بىرلا ھالقىپ يېرىم ئارىلىنىڭ، ئاندىن تىگىر ۋە پىرات دەريا ۋادىلىرىنى، كېيىن مىسىر، ھەبەش، مەغرىب ئەللىرىنى

هەتتا ئاخىرىدا ئاندىلىس① زېمىنلىرىنىمۇ بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكىدەك ھەۋەس قوزغايدىغان ۋەزلىرى بار ئىدى. تەبىئىيكى، بۇ زۇلۇمىدىن تويغان، پاراۋانلىق ئىزدەيدىغان پۇقرالارنىلا جەلپ قىلىپ قالماستىن، قاراخانىلارنىڭ بىرلىكىنى، مۇستەھكەملىكىنى ئۈمىد قىلىدىغان ئوردۇ جەمەتلىرىنىڭ بىر قىسمىنىمۇ قاتتىق تەسىرلەندۈرگەنىدى. ئەنە شۇنداق كىشىلەرنىڭ ئىچىدىن ئۇ تەسىرى چوڭ، ئۆزىمۇ ئىشەنچلىك بولغان باتۇرتاغا بىلەن دوست بولدى. خانلىق ۋارىسى ياش سۇلتۇقنىڭ مەجەز-خۇلقى، ئىدراكى ۋە قەيسەرلىكى ئۇنى قىزىقتۇردى. ئۇ ئوبدان ئىشەنچكە ئىگە بولغاندىن كېيىن قايتىپ كېلىپ، ئۆزى باشلىق بولۇپ بىر كارۋان تارتىپ كەلدى. ئىشنى سۇلتۇقتىن باشلاش ۋە ئۇنىڭ قولى بىلەن ئىشلەشكە قارار قىلىپ، قول ئۇزارتتى...

ئەبۇ نەسىر سامانى قىمىرلىماي تىك تۇراتتى...

---

① ئاندىلىس — ھازىرقى ئىسپانىيە ۋە پورتوگالىيەلەر جايلاشقان يېرىم ئارال. 9 — ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ 14 — ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كوردوۋانى ئاساسىي پايتەخت قىلغان ئىسلام دۆلىتى قۇرۇلغان. ئەرەب ئىستىلاچىلىرى تەرىپىدىن دەسلەپ ئىشغال قىلىنغان.

تۆتىنچى باب

ئىبرىغداش

ئارسلاننىڭ هويلىسى تۆردىكى نەقىشلىق كۆتۈرمە ساراي كۈن-پېتىشتىكى تېرەك بويى قۇياشنىڭ شولىسىدا يورۇپ تۇراتتى. پېشايۋاننىڭ ئەنجۈرلۈككە قارىغان بۈلۈڭىدا چېرىك ئولچىسى تۇكسىن ئارسلان خانىش ئايدىڭ بىلەن پاراڭلاشماقتا.

ــ بۇ يېقىنلاردىن بېرى خانىنىڭ مىجەزى ئانچە ياخشى ئەمەس،ــ دېدى ئايدىڭ پەس شىرە ئۈستىدە لىگەنىدە تۈرغان ئەنجۈردىن بىرنى ئېلىپ، ــ بىلمەيمەن، كۆڭلى ئارامسىزدەكلا كۆرۈنىدۇ، ئۈيقۇسىمۇ ئاز،ــ ئۇ، قولىدىكى ئەنجۈرنىڭ يۈزىگە ۋە ئارقىسىغا ئۈرۈپ قويدى-دە، يېمەي قايتۇرۇپ لېگەنگە قويۇپ قويدى.

ــ شۇنداق، مەنمۇ سېزىپ يۈرىمەن، خان شوخ ئادەم ئىدى، ئىلگىرى مۇنداق مىجەزى يوق ئىدى،ــ ئارسلان بىر شىڭگىل مۇناقى ئۈزۈمنى ئايدىڭغا سۇندى، ــ ئازراق يەپ بېقىڭا، ئەجەب ئوبدان ئۈزۈم.

ئايدىڭ ئۈزۈمنى ئېلىپ ئىككى تالنى ئۈزۈپ ئاغزىغا سالدى ۋە داستىخانغا قويۇپ قويدى.

ــ بىللە ئولتۇرۇپ سۆزلەشسەك دەيمەن، هازىر ئەھۋاللارنى مەسلىھەتلىشىشكە توغرا كېلىۋاتىدۇ، ــ دېدى ئايدىڭ.

ــ ۋاي دوستۇم ئايدىڭ، ــ دەپ ئۆيدىن خۇش ئاۋاز يۇلتۇز

چىقتى، ــ مۇشۇ بېتكچىلىكتىن تويىدۇم. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆيىنىڭ پارچە-پۈرات ئىشلىرىنى دېمەمسىز. ۋاي، نېمىشقا ھېچنېمە يېمەي ئولتۇرىسىز؟ قارىڭا مانا ماۋۇ ئانارنىڭ ئۈزلۈكىنى، سىزگىلا ئوخشايدۇ، ــ ئۇ ئانارنى ئايدىڭغا زورلاپ تۇتقۇزدى. ــ بىكەچ قانداقراق؟

ــ يىغلاپلا ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى چىقىرىدۇ. تازا كەپسىز بولاھ-دىكەن-تاڭ.

ــ كەپسىز بولمايچۇ، ئاتىسىنى دورايدۇ-دە، كىچىك بۇغرا ئەمەسمۇ، ئېتى تازا كېلىشتى. بايتاش...

ــ تازا گەپكە ئۇستا-دە سىز، ھوي، سىلەردىن خەۋەر يوقمۇ؟

ــ ۋاي، قويىڭا ئايدىڭ، بىز تېخى ئۆزىمىزمۇ بالىغۇ؟

ــ بۇركۈتبەگ كەلدى، ــ دەپ خەۋەر قىلدى خىزمەتچى بالا پېشايۋان پەلەمپىيىدىن چىقىپ.

ــ ھە، كىرسۇن، مەن قىچقارتقانىدىم، ــ دېدى ئارسلان، ــ سىز ياخشى كەلدىڭىز ئايدىڭ، ئۇنىڭ سۆزىنى بىللە ئاڭلايلى. يۇلتۇز، تۇنۇگۈن يەركەندىن كەلگەن خەتنى ئەپچىقىڭا.

ئۆز ۋاقتىنىڭ يېرىم چېرىكچە قارۇغچىلار كىيىمىنى كىيىگەن بەستىلىك كەلگەن قارا ساقالىلىق چاۋۇشبەگ① بۇركۈت كىرىپ كەلدى. ئۇ، ئاۋال ئايدىڭغا ھۆرمەت بىلدۈردى ۋە بۇغراخانىڭ تەن ساقلىقىنى سورىدى. كېيىن ئارسلان بىلەن ئامانلاشتى.

ــ ئولتۇرۇڭ بۇركۈتبەگ، ــ دېدى ئارسلان، ــ قانداق ئەھۋاللار؟

---

① چاۋۇش ــ جەڭ بولغاندا ئۇرۇش سەپلىرىنى تۈزەيدىغان، تىنچ شارائىتتا خەلقنى زۇلۇمىدىن ساقلايدىغان چېرىك ئەمەلدارى. ساقچىلار باشلىقىغا تەڭ.

چېرىكلەر ئىچىدە گەپ-سۆز جىقراق بولۇپ قالدى، — دەپ سۆز باشلىدى بۇركۈتبەگ ئولتۇرۇپ "خان-ئولچىلار ئانداق بولۇپ كەتتى، بۇنداق بولۇپ كەتتى، ئوبدانغىنا دىنىمىزنى يوقىتۇۋەتتى، ئىسلام دەيدۇ، كۈنىگە بەش ۋاخ نامازـ..."

— ھە، دېگەندەك راست ئەمەسمۇ؟ — دەپ قوشۇپ قويدى ئايدىك، — كۈنىگە بەش ۋاخ ناماز، ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا بۇ مۇۋاپىق بولغىنى بىلەن، جىددىي شارائىتلاردا جىقلىق قىلىدۇ. جەڭ بولۇپ قالسا چېرىكلەردە نەدىمۇ ئۇنچىلىك ۋاقىت بولۇن؟!

— باش خەتىب پەتىۋاسىغا قارىغاندا "بىن ئىسلامى لاھەرەج" بولىدىكەن. يەنى بۇ ئىسلام دىنىدا ھەرەج تارتىدىغان ئىش يوق دېگەن بولىدىكەن. ئەگەردە بەش قېتىملىقىغا يېتىشەلمىگەندەك دەردـ جىدە ئالدىراش بولۇپ كەتكەندە قازا قىلىپ قويۇپ، كېيىن ئوقۇسىمۇ بولغۇدەك، — دېدى كۈلۈپ يۇلتۇز.

— خەقىنىڭ يەنە ئېيتىشىچە، — دېدى چاۋۇش بۇركۈتـ بەگمۇ، — چېرىكلەر جەڭ ۋاقتىدا ئوقۇمىسىمۇ، جەڭگە كېتىۋاتقاندا ئات ئۈستىدە، ياكى پىيادە ھالدا نىيەت قىلىسىمۇ نامار ئوقۇغانغا تەڭ كېلىدىكەن.

— ياھ، ھەممىگلار ئىسلام ئۆلىمالىرىدىن بولۇپ كەتتىگلارمۇ نېمە؟ — دەپ كۈلدى ئايدىك.

— گەپ باشقا ياقتا كېتىپ قالدى، — دېدى ئارسلان باشقىلارغا قوشۇلۇپ كۈلۈپ، — بىزنىڭ يۇلتۇز بۇ جەھەتتە ھەممىدىن ئېشىپ كېتىدىغاندەك تۇرىدۇ.

ھەممەيلەن يەنە كۈلۈشتى. ئارسلان يۇلتۇز بەرگەن خەتنى ئېچىپ ئوقۇدى:

"بۇ ياقلاردا گەپ جىق. مىڭباشى چېرىكلەرنى باشلاپ كۆكيار تېغىغا چىققاندا، قوش قاناتلىق بىر مەبۇد ئاسماندىن چۈشتۈپتۇ ئىمىش. ئۇ قولىنى بىر شىلتىسا تاغلار تۈزلىنىپ كېتەر ئىمىش، كۆزىدىن ئوت چىققاندا، يەر-جاھاننى كۈل قىلىۋېتەر ئىمىش. مىڭباشى چېرىك تارتىپ كېلەر ئىمىش. ئۇ مۇسۇلمان بولغانلارنى قىرىپ تاشلايدىكەن دېگەن گەپلەر بار. بەزى مۇسۇلمانلار ئىلگىرىكى دىنىغا قايتىپ كەتتى. كۆكياردىن كەلگەن بىر چېرىكباشى مىڭباشىنىڭ يېقىن ئاردا چېرىك تارتىپ قاغىلىق، يەركەنگە كېلىشكە تەييارلىنىۋاتقاد-لىقىنى ئېيتىدۇ..."، "قاراڭ — دېدى ئارسلان خەتنى ئايدىڭغا كۆرسە-تىپ، — ئۇلار شۇڭ ئەمەس. دىنىنى باھانە قىلىپ، خانلىقىنى بۆلۈۋەتمەكچى."

— بۇركۈت يىراقنى كۆرىدىغۇ، — دېدى كۈلۈپ ئايدىڭ، — باشقا ياقلاردىمۇ سىز ئۇققان گەپلەرمۇ ئاز ئەمەستۇ؟

— ھە، شۇنداق يىراق تۇغۇل مۇشۇ شەھەردىمۇ شۇ خىلدىكى گەپلەر ئانچە-مۇنچە چىقىپ قالدى. كونا دىندىكىلەر "بۇتخانىمىزنى ياساپ بەرسۇن، بىزنى ئىبادەت قىلغىلى قويسۇن" دەپ غۇلغۇلا قىلىشۋاتىدۇ...

— راست، مەن خانغا دېدىم، — دېدى ئايدىڭ بۇركۈتبەگنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، — ئىسلامغا كىرگۈزۈشتە سەل ئالدىراشچىلىق، قىستاڭ-چىلىق بولۇپ كەتتى. خېلى جىق بىر تۈركۈم كىشىلەرنىڭ نەچچە ئەجدادتىن تارتىپ ئېتىقاد قىلىپ كېلىۋاتقان دىنىدىن كۆڭۈل ئۈزۈشى ئانچە تېز بولمايدۇ-دە؟

— بۇددا دىنىنىمۇ ئوپۇل-توپۇل يامانغا چىقىرىۋېتىپ بۇرۇن ئەخمەق، دۆت ئىكەنمىز دېگىلى بولمايدۇ، — دېدى بۇركۈتبەگ

تارتىنىپراق، ــ لاي بۇتقا چوقۇنۇشقۇ ئەمەلىيەتتە ئۇچىغا چىقىقان نادانلىق، شۇنداقتىمۇ بەزى ياخشى يوسۇنلىرى پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىپ كەتكەن تەرەپلەرمۇ بار... مەنغۇ ئۆزۈم ئىسلام دىنىغا كىرگەنمەن...، ــ ئۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇرالماي قالدى.

ــ مەسىلە شۇكى، بىزنىڭ ئوتتۇرا قاتلام ئەمەلدارلىرىمىز، كونا قۇلدارلاردىن بەزىلىرى بۇددا دىنىنىڭ ئاشۇ بەزى ياخشى يوسۇنلىرىدىن پايدىلىنىپ ئىسلامنىڭ ھەممە نەمىسى يامان، بىر خۇدالىقنى تەرغىپ قىلىش، قىيامەتنى ئېتىراپ قىلىش، ئۆلۈش، قايتا تىرىلىپ يەنە بىر قېتىملىق ھاياتتا ئوبدان ياشاشنىڭ يولىنى توسۇغانلىق دەپ تەرغىپ قىلۇاتىدۇ، ــ دېدى ئارسلان.

ــ بۇددا دىنى ھىندىستاندىن كىرگىنى بىلەن بىزدىكى تەركىبىدە قەدىمكى ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ ئېتىقاد قىلغان شامان، ئاتەشپەرەسلىك دىنلىرىنىڭ بەزى يوسۇنلىرىمۇ بار، ــ دېدى يولتۇز مۇلاھىزە بىلەن، ــ ئىسلام دىنى ئەرەبلەردىن تارقالغان بىلەن بىزدە ئۆز-لەشكەندە بۇرۇنقى بەزى ياخشى يوسۇنلارنى ماسلاشتۇرۇش مۇمكىنغۇ؟

ــ قۇتراتقۇلۇق قىلۇاتقانلارنىڭ غەرىزى دىندا ئەمەس، ــ دەپ سۆز ئارىلىدى ئايدىڭ، ــ ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىگە تەگمىسەڭ شامان دىنىمۇ ياخشى. پۈتكۈل ئەلنىڭ غېمىنى يېيىشنىڭ گېپى چىقسا دەۋا قىلۇاتقان بۇددا دىنىدىنمۇ كېچىدۇ. قان تۆكۈشنى چەكلەش بۇ بۇتپەرەسلەرنىڭ ئەڭ تۇپ ئەقىدىسى. ئەمما "بۇتساتۇارىمىز" دەپ توۋلاۋاتقان ئاشۇ مەلئۇنلار بىركۈندە قانچىلىك قۇلنىڭ قېنىنى شوراپ قانچىلىك قولنى ئۆلتۈرۈۋاتقىنىنى يادىغىمۇ ئېلىشمايدۇ.

ــ شۇ ئەمەسمۇ؟ ــ قوشۇلدى يولتۇز، ــ بۇرۇنلاردىمۇ بىز بىرەر قۇلدارنىڭ بۇتخانىغا كىرىپ ئىبادەت قىلىپ باققىنىنى كۆرگەن

ئەمەس. ھازىر ئۇلارنىڭ بۇتساتۇا دەپ چۇرقىراشقىنىمۇ كۆڭلىدىكى گەپ ئەمەس. خانلىقنىڭ بىرلىكى بۇزۇلسا، ئەل ۋەيران بولسا، ئۇلارنىڭ بۇزۇقچىلىق ھاياتى دەخلسىز بولسا... تىلەيدىغىنى شۇ!

— دىنلار توغرىسىدىكى تالاشلارنى قويۇپ تۇرچكى ياغىلارنىڭ① ماجراسىنى سۆزلەشسەك قانداق؟ — دېدى ئارسلان بۇركۇتبەگكە قاراپ.

— ئىچكى ياغىلار بەزى جايلاردا باش كۆتۈرمەكتە. كۆكيارىدىكى مىڭباشىنىڭ تايانغۇچىسى شەھەردە. ساۋۇقبەگ بىر زەھەرلىك يىلان. ئۇ تۇنەكتىن چىققاندىن كېيىن تىنچ تۇرمىدى. تېكىن ئاغىچى، كونا سۇباشىنىڭ ئوغلى ھاكاۋۇر، يەنە كىملەردۇ كېچىلىرى ئۇنىڭ ئۆيىگە پات-پات يوشۇرۇن كېلىپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى.

— راست، ساۋۇقنىڭ ئۆيىدىكى خىزمەتچىنىڭ كىملىكىنى بىلدىڭمۇ؟ — سورىدى ئايدىڭ.

— ئۇ ھېلىقى "دىۋانە بوۋاي"غا ئوخشايدۇ.

— ھە، شۇنداقمۇ؟ — دېدى يۈلتۇز ھەيران بولۇپ، — ئۇ قېرى ئۆلگەن ئەمەسمىدى؟

— ئۆلگەن قېرىنىڭ ئۆلۈكى سۇ ئىچىدە ئۇزاق تۇرغان، باش-يۈزلىرى ئىششىپ بۇزۇلۇپ كەتكەن، تونۇپ بولمايدۇ. كىيىمى شۇ دىۋانىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. بۇنىڭدىن ئىككى يىل بۇرۇن ئاتۇشلۇق بىر تاۋاقچى ئۇشتۇمتۇت يوقاپ كەتكەن. ئۇ قېرى يەنە بىر ھىيلىگەرلىك قىلغان ئوخشايدۇ.

— ئۇ ئەسلى "دىۋانە بوۋاي" ئەمەس، يەركەنلىك شۇنداق

---

① ياغى — دۇشمەن.

دىۋانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ سىياقىغا كىرىۋالغان، توغرۇلىۋەگ ئۇنى پايلاپ يۈرگەندە، ئۇ ئۆلدى، دېگەن گەپ تارالغان. توغرۇلـ بەگنىڭ بۇنىڭدىن گۇمانى بار. مېنىڭچە ساۋۇقنىڭ خىزمەتچىسى — ئاشۇ قېرى بولۇشى بەك ئېھتىمال، — ئىشەنچ بىلەن سۆزلىدى ئايدىڭ.

— ئۇنىڭ كەينىدىن پايلاقچى ئۇزۇلمەسۇن، — دېدى ئارسلان بۈركۈتبەگكە قاراپ، — ئاتۇشلۇق تاۋاقچىنى بىلىپ، ئۇنىڭ سىياقىنى سېلىشتۇرۇش كېرەك.

— يەنە، ئاغىچى بىلەن ھاكاۋۇرنىمۇ ئوبدان پايلاش كېرەك، — دەپ قوشۇمچە قىلدى ئايدىڭ، — ئاغىچى بىر تۈلكە، ئۇلار ھاكاۋۇرـ نىڭ ئاتىسى ئۇچۇن ئۆچ ئېلىش نىيىتىدىن پايدىلىنىشى تۇرغان گەپ. ئۇندىن باشقا ئوردۇ چوڭلىرىدىن بەگ بىلگە، بۆرىبەگ.... لەرنىمۇ پايلاش كېرەك.

— توغرا، — دېدى يۈلتۇز، — بەگ بىلگە يېقىندا بىرقانچە يەردە "مۇسۇلمانلار ئۇلۇغ بۇددا دىنىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلماقتا... پالان، پۇستان" دەپ، بەزى سورۇنلاردا كىشىلەرنى قۇتراتىپ يىغلاتقان ئىمىش.

— ھە، شۇنداق، — دېدى بۈركۈتبەگ، — بۆرىبەگ نامراتـ لارغا باج-سېلىقنى كۆپەيتمەكتە. "بۇ، يامان بولدى" دېسە، "خانـ دىن سوراق" دەپتۇ. يەنە ئۇ، "زامان تەتۈر بولۇپ كەتتى. قۇللاردىن ئايرىلىپ قالدۇق، ئاستا-ئاستا ھەممە بايلىقىمىزدىن ئايرىلىپ قالىدىغان بولدۇق..." دەپ، قۇلدارلارنى كۈشكۈرتۈپتۇ.

— مانا كۆردىڭلارمۇ؟ — دېدى ئارسلان، — بىرى "دىن" دېسە، بىرى "قۇل" دەيدۇ. بىرى كىشلەرگە ئېغىرچىلىق سېلىپ خانىغا

دۆڭگەيدۇ. تاشقىرىدا بۆرە، ئىچىمىزدە تۇلكە. بىر ياقتىن چىشلەپ، بىر ياقتىن كولاپ خانلىقىمىزنى ئۆرىمەكچى. ھوشيار بولۇش كېرەك دوستلار، ھوشيار بولۇش كېرەك. بۇركۈتىبەگ، سىز پايلاش ئىشىنى كۈچەيتىڭ. ئىلاجى بار بىرەرسىنى قاپقانغا چۈشۈرۈش كېرەك. يۈلتۇز، چېرىكلەر باشلىقلىرىغا ئادەم ماڭغۇزۇپ، ھوشيار بولۇشنى ئېيتىش كېرەك. بىز ياغى قىلمىشلىرىنى توپلاپ خانغا ئېيتىشىمىز كېرەك. ئايدىڭ، سىز خاننى خەۋەرلەندۈرۈپ قويارسىز...

* * *

سۈتۈق بۇغراخانىڭ قوبۇلخانىسىدا "ئۇچلۇك ئۇيغۇرۇش ھالقىسى"نىڭ كېڭەيتىلگەن كېڭەشمىسى ئېچىلدى. ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەس، دۈگىلەك شىرەگە چوڭ پەتنۇستا ھەر خىل مېۋىلەر تىزىلغان. ئالدىدىكى ئورۇندۇقتا خان ئانا — تەركىن بېگىم ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ بېشىنى يېشىل ياغلىق بىلەن تېڭىۋالغان. خان ئانىنىڭ ئوڭ ياقىدا ئاق ساقاللىرى مەيدىسىگە چۈشكەن، ئۇزۇن قارا-كۆڭگۈللۈك پەرىجە كىيگەن يۈغۇرۇش باتۇرتاغا ئولتۇرىدۇ، ئۇ بىر قولى بىلەن ساقاللىرىنى تاراپ چىشلەپ نېمىلەرنىدۇ خىيال قىلماقتا. خان ئانىنىڭ سول ياقىدا سۈتۈق بۇغراخان ئولتۇرىدۇ. ئۇنىڭ چىرايىدىن ئويچانلىق بىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇ، قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ قولىدىكى پۈتۈكنى ئوقۇپ ۋاراقلىماقتا. ئوردۇ ئاغىسى بارىبەگ يېنىدا ئولتۇرغان ئايدىڭ بىلەن پەس ئاۋازدا نېمىنىدۇ سۆزلەشمەكتە. توغرۇلبەگ جىمە بولۇپ يۈلتۇزغا بىرنېمىلەرنى چۈشەندۈرمەكتە.

تۈيۇقسىز ئىشىك قاتتىق ئېچىلىپ، ئىككى ياشلىق بايتاش دەلدۈگۈنۇپ يۈگۈرۈپ كىردى ۋە ئودۇل ئايدىڭنىڭ ئالدىغا بېرىپ

"ئانا، ئۇزۇم" دەپ چۇچۇك سۆزلىدى. ئانا بىر ساپ ئۇزۇم بېرىپ چىقىپ كېتىشكە ئىشارەت قىلغانىدى. ئۇ دادىسىنىڭ ئالدىغا باردى. دادىسى كۇللۇمسىرەپ بېشىنى سلاپ قويدى ـ دە، يەنە ئوقۇۋەردى. ئانا شەرەت بىلەن ئۇنى قىچقىرىۋالدى ۋە پېشانىسىگە سۆيۈپ ئەركىلەتتى. گۇللەيلى كىرىپ خان ئانىنىڭ تىزىغا يۆلىنىپ، شىكىلدىدىن ئۇزۇم ئۇزۇپ ئاغزىغا سېلىۋاتقان بايتاشنى بىرنېمىلەرنى دەپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

ئەركىن ئىشكىتىن ئاۋايلاپ كىردى ـ دە، ئىشىك يېنىغا كەلگەن بايتاش بىلەن گۇللەيلىگە يول بېرىپ:

ـ بۇركۇتبەگ كەلدى، ـ دېدى ئۇ ئۆيدىكى جىملىقنى بۇزۇپ. خان خەتتىن كۆز ئۇزمەي، "كىرسۇن!" دەپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى، ئەركىن چىقىپ ھايال بولماي بۇركۇتبەگنى باشلاپ كىردى ۋە چىقىپ ئاستا ئىشكىنى ياپتى.

ـ ئولتۇرۇڭ، بۇركۇتبەگ، ـ دېدى ئايدىڭ ئوڭ ياقىدىكى ئورۇندۇقنى كۆرسىتىپ.

بىرپەستىن كېيىن ئىشىك ئېچىلدى ۋە ئالدىراپ ئارسلان كىرىپ كەلدى.

ـ ئىشلار چاتاق، ـ دېدى ئۇ توغرۇلىنىڭ يۇقىرىسىدىكى ئورۇدۇقا ئولتۇرۇپ، ـ كۆكيارداكى مىڭباشى قاغىلىقا باستۇرۇپ كەپتۇ. قاغىلىقتىكى چېرىكلەرنىڭ بىر قىسمى ئۇلارغا قوشۇلۇپ كېتىپتۇ، بىر قىسمى گايى باشلىقلىرى بىلەن يەركەنگە قېچىپ كەپتۇ. ئەگەر يەركەندىمۇ شۇنداق بولسا ئىش چاتاق.

ـ ئېھتىمالىم يەركەندىمۇ شۇنداق بولار، ـ دېدى خان قولىدىكى خەتنى ئالدىدىكى پەس شىرەگە قويۇپ، ـ بىر يەركەندىلا بولسا

چوڭ گەپ ئەمەس، باشقا جايلاردىچۇ بارمان① ۋە باشقا تاماملاردىچۇ؟ يامانلار ماچىن② بىلەن بىرلىشىپ كەلسىچۇ؟ ئىش چىقىشىغىمۇ تەييار تۇرۇش كېرەك.

ــ ئىش چىقسا، چاتاق بولسا ھودۇقىلۇق ئەمەس، ــ دېدى باتۇرتاغا ساقاللىرىنى سىلاپ، ــ بىز زېرەك بولساق، يامان ئىشتىن ياخشىلىق چىقۇر.

ئىشىك ئېچىلىپ بىلگە تېكىن سالماقلىق كىرىپ كەلدى.

ــ كېچىكىپ قالدىم، ــ دېدى ئۇ ئۆزرە ئېيتىپ، ــ دەرس ئۇستىدە ئىدىم، باللار سوراقلار تاشلاپ، ھايال بولۇپ قالدىم، ــ ئۇ ئوتتۇرىراقتىكى ئورۇندۇققا كېلىپ ئولتۇردى.

ــ قانداق سوراقلار؟ ــ دېدى خان ئانا قىزىقىپ.

ــ يەنە شۇ ئەل ئارىسىدىكى گەپلەر. "زادى قايسى دىن دورۇس؟"، "بىزنىڭ ئۇلۇسىمىزنىڭ ئەسلى نەسلى"، "ئاسمانىنىڭ سىرى"...

ــ سىزنىڭ يۈكىنىمۇ يەڭگىل ئەمەسكەن ھۆرمەتلىك بىلگە تېكىن، ــ دېدى خان ئانا كۈلۈمسىرەپ، ــ ھازىر بىزگە ئۇلاردىنمۇ كاتتا سوئاللارنى يېشىشكە توغرا كەلمەكتە، ئەلنىڭ تەقدىرى! كۆكيار مىڭباشى توپىلاڭ قىلىپ چېرىكلىرىنى باشلاپ قاغىلىقتا كىرىپتۇ. ئەل ئىچىدە ھەر خىل مىش-مىشلەر كۆپەيدى. بىز ئەمدى بۇ توغرىدا چاپسانراق بىر قارارغا كېلىشىمىز كېرەك.

ــ قېنى، بۈركۈتبەگنىڭ سۆزىنى ئىششىتەيلۇك، ــ دېدى خان

---

① بارمان ــ ئاقسۇ.

② ماچىن ــ خوتەن.

ئۇنىڭغا قاراپ.

ــ ھاكاۋۇر يەركەن يولدا قولغا چۈشتى، ــ باشقىلار بىر ـ بىرىگە قاراپ قوزغىلىشپ قويدى، ــ ساۋۇقنىڭ ئۆيىدىكى خىزمەتچى يوقاپ كەتتى...

ــ ئاپلا، ئۇنى قولدىن چىقارماسلىق كېرەك ئىدى. سۈرۈشتە قىلدىڭىزمۇ؟ ــ دېدى ئارسلان.

ــ ئۇ تاغدىكى تۈغقانلىرىمنى كۆرۈپ كېلىمەن دەپ سوراپ كەتكەنىدى، دەيدۇ. ئۇ ھاكاۋۇر بىلەن بىللە چىقىپ كەتكەن. ھاكاۋۇر بۇنى بوينىغا ئالدى. ئۇ يېڭىساردىن ئۆتۈپ چۆلگە كەلگەندە، ھازىر كېلىمەن دەپ يوقاپ كەتتى، دەيدۇ. ئۇ، "ساۋۇق-بەگ مېنىڭ تاغلىق تۈغقۇنۇم، دېگەن" دەيدۇ. ئۇ خىزمەتچى يېڭىساردا ئارقىلىرىغا كىرگەن بىزنىڭ كىشىلىرىمىزنى پايقاپ قالغان بولسا كېرەك.

ــ ھاكاۋۇر يەنە نېمىلەرنى ئېيتتى؟ ــ سورىدى خان.

ــ ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار شەھەر ئىچىدە تەييارلىنىپ، كۆكيار مىڭباشى يەركەننى ئېلىپ بۇ ياققا ماڭغاندا ھەرىكەت قىلماقچى ئىكەن.

ــ ئۇلار كىملەر ئىكەن؟

ــ ساۋۇقبەگ، ئاغىچى تېكىن، ھاكاۋۇر، يەنە ھېلىقى "خىزمەتچى" مۇ بولسا كېرەك. ئۇ ساۋۇق بىلەن دائىم يوشۇرۇن سۆزلىشەتتى. مېنى كۆكيارغا باشلاپ ماڭغان شۇ دەيدۇ. يەنە ئۇ، بۆرەبەگ، بەگ بىلىگىلەرمۇ بولسا كېرەك، ئۇلارمۇ ساۋۇقنىڭ ئۆيىگە كېچىلىرى كېلىدىغان دەيدۇ. باشقىلىرىنى مەن ياخشى بىلمەيمەن، دەيدۇ.

ــ ياخشى بىلمەسلىكى ئېھتىمال، ــ دېدى باتۇرتاغا، ــ ئۇلار

بۇنىڭغا هەممىنى بىلگۈزمەيدۇ. بۇنىڭ دادىسى ئۇچۇن ئۆچ ئېلىش قەھرىدىن پايدىلانغان.

ــ بۇركۈتبەگ، مەن سىزگە ئېيتمىدىممۇ؟ ــ دېدى توغرۇل نارازى قىياپەتتە، ــ هېلىقى "خىزمەتچى" دېگەننى قولدىن چىقار-ماسلىق كېرەك ئىدى. ئۇ ياقا ئەلنىڭ ئايغاقچىسى. ئۇ، ئىلگىرى يەر-كەنلىك دېۋانە بوۋاينى يەركەن يولىدا ئۆلتۈرۈپ، شۇنىڭ قىياپىتىگە كىرىۋالغان، كېيىن بىزنىڭ سېزىپ قالغانلىقىمىزنى بىلىپ ئاتۇش-لۇق بىر قېرى تاۋاقچىنى ئۆلتۈرۈپ، دېۋانە كىيىملىرىنى كىيگۈزۈپ سۇغا تاشلاپ قويۇپ يوقالغان، ئاندىن، ئىككى يىل ئىلگىرى ــ ساۋۇق تۇنەكتىن چىقىشتىن بىر يىل ئىلگىرى ئۇنىڭ ئۆيىدە "تاغلىق تۇغقىنى" بولۇپ پەيدا بولغان، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

ــ شۇنداق، بىزنىڭ ئىگەللىشىمىزمۇ شۇنداق.

ــ سىز كېچىكىپ ئىگەللىگەنسىز، ــ دېدى بارسبەگ، ــ ئىگەللە-گەندىن كېيىن قاچۇرماسلىق لازىم ئىدى.

ــ ئىش ئۆتتى، تەگمەيلى، ــ دېدى خان، ــ هوشيار بولۇش كېرەك. ئۇ، يەنە باشقا سياقتا، باشقا جايدا كۆرۈنۈشى ئېھتىمال. خوش، بۇلارنى قانداق قىلىش كېرەك؟

ــ بىزنىڭ پىكرىمىز، ــ دېدى بۇركۈتبەگ، ــ بۇلارنى چاپسان قولغا ئېلىش كېرەك.

ــ بەگ بىلگە، بۆرىبەگلەرنىچۇ؟ ــ سورىدى ئايدىڭ.

ــ ئۇلارنىمۇ قوشۇپ. يەنە ئوردۇكەنت شەھەرباشى تېكەبەگ، ئۇندىن باشقا ئىلگىرىكى چوڭ راهىب. ئۇلارنىڭ ئۆۋىسى ئىككى يەردە. بىرى، ساۋۇقنىڭ ئۆيى، يەنە بىرى، تېكەبەگنىڭ ئۆيى. يېقىندىن بېرى هەرىكەتلىرى قويۇقلاشتى.

ــ تېكەبەگ، مېنىڭچە تۈپ يۆلەنچۈكى، ــ دېدى خان شەرەدىكى قەغەزنى ئېلىپ ئىككى ۋاراق ئۆرۈپ، ــ بۇ، ئارسلان تۈكەن بىلەن توغرۇل سۇباشىنىڭ ئېنىقلىمىسى، ــ ئىزاهات بەردى خان، كېيىن خەتتىن ئوقۇدى، ــ تېكەبەگنىڭ قولغا چۈشكەن بىتىكچىسى (ئۇ، ئۆز يۇرتى مەكتىكە بارغاندا قولغا ئېلىنغان، تېكەبەگ تېخى بىلمەيدۇ) تاپشۇردى: كۆكيار مىڭباشى يەركەننى ئالغاندىن كېيىن، تېكەبەگ باش بولۇپ ئوردۇكەنتتە قوزغالماقچى. ئاۋال قىلىچنى ۋە ئۇنىڭ قارۇغچى چېرىكلىرىنى يوقىتىپ، ئاندىن خانىنى تۇتۇپ ئۆلتۈرمەكچى (ئانا چۆچۈپ، قوزغىلىپ قويىدى) كېيىن، ئارسلان بىلەن توغرۇلبەگنى جايلىماقچى ــ قاراڭلار، سىلەرنىڭ بېشىڭلارمۇ ئۆلارغا كېرەك ئىكەن، هە، قاراڭلار، خانلىقنىمۇ قۇرۇپ بولغان. تېكەبەگ خان، تېكىن ئاغىچى يۈغۇرۇش، كۆكيار مىڭباشى سۇباشى، ئوردۇ ئاغىسى يەنە شۇ ساۋۇقبەگ. بىچارە، چۈشىدە كۆرۈپ يۈرگەن ئورنىغا يەنە چىقماقچى ئىكەن. ئۆلارنىڭ بۇ رەجىسى باشقا ياقلاردىنمۇ ئېنىقلانغان. شۇنداقمۇ توغرۇلبەگ؟

ــ شۇنداق.

ــ ئىش ئايدىڭلاشتى، ــ دېدى باتۇرتاغا بېشىنى كۆتۈرۈپ، ــ دېمەك، ئۆلارنىڭ رەجىلىرىنى باشلاشقا ئۆزاق قالمىدى. شاياتۇدلارنى چاپىنراق قاپقا سېلىش كېرەك. چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈشكە بولمايدۇ.

ــ دۇچ كەلگەن ئاپەتنى يوقىتىپ، خەلقنى ساقلاش كېرەك، ــ دېدى سۈتۈق بۇغراخان قەتئىيلىك بىلەن، ــ مىڭباشنىڭ توپىلىڭغا قارشى جەڭ قىلىپ ئۇنى باستۇرۇپ يەركەننى ساقلاش، قاغىلىقنى قايتۇرۇۋېلىش لازىم، بۇ ئىشقا سۇباشى توغرۇلبەگ باش

بولسۇن. ئوردۇكەنتتىكى شاياتۇنلار ئۇۋسىنى قېزىپ، باتۇرتاغا ئېيتقاندەك قاپقا سېلىش كېرەك، بۇ ئىشقا ئارسلان باش بولسۇن، بۇركۇتبەگ ياردەم قىلسۇن. ئوبدان تەييارلىنىپ پۇختا ئىش قىلماق كېرەك. قېرى راھىبقا تەگمەي تۇرۇڭلار، بەگ بىلگە بىلەن بۆرىبەگ ياۋاشلىق قىلسا كەچۈرۈشكە بولار. ساداقنى تېكىن ئاغچى، تۇمەنباشى ھەم ساۋۇقچا قارىتىش كېرەك، ــ سۇتۇق بۇغراخان خان ئانىغا قاراپ قويدى. خان ئانا رازىلىقىنى بىلدۈرۈپ بېشىنى لىڭشىتتى، باشقىلار قوشۇلدى.

بەشىنچى باب

قوش توي

قىلىچ بىلەن قۇندۇزنىڭ تويى بولغىلىۋاتىدۇ. يۇلتۇز ئۇنى دوستـ
لىرى بىلەن ئۆيىدە ئولتۇرغۇزدى. يۇلتۇزنىڭ ئىچكىرىكى هويلىسى،
ئۇدۇل تامغا تاقاپ سېلىنغان بىنانىڭ ئىككىنچى قەۋىتىدىكى بىر
ئۆيگە تولغان قىزلار قۇندۇزنى ئارىغا ئېلىپ، شوخ چاقچاقلار قىلىشـ
ماقتا. قىزلارنىڭ چۈقان-سۈرەنلىرى ئۆيگە تولغان. قۇندۇز تويغا
بېزەلگەندىن كېيىن تېخىمۇ ئۇز بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭ ئالمىدەك
قىزغۇچ مەڭزىلىرىنىڭ ئۈستىدە ئويناق كۆزلىرى كۈلۈمسىرەپ
تۇرىدۇ. ئۇ قىزلارنىڭ چاقچاقلىرىغا كۈلۈپ قويماتتى. لېكىن ئۇنىڭ
قوشۇما قاشلىرى يەنە تۇرۇلەتتى. قىزلار قۇندۇزنىڭ بۇ قىلىقىنى
توي ئالدىدىكى قىزلارنىڭ ناز-خۇلقى هېسابلاپ تېخىمۇ چاقچاق
ياغدۇرۇشاتتى. توي ئالدىدا هەربىر قىزنىڭ، ئەگەر ئۇ ئۆزى
خالىغان توي بولسا، شېرىن تۇيغۇلىرى ۋە ئۆزى سۆزلەپ بېرەلمەيـ
دىغان ياخشى هېسىياتلىرى بولۇشى تەبىئىي. مۇنداق هېسىياتلار
قىزلاردا هەر خىل ئىپادىلىنىدۇ. گاھىلىرى خۇشلۇقىدىن كۆزلىرىگە
ياش ئالسا، گاھىلىرى لەۋلىرىنى چىشلەپ خۇشلۇقىنى بىلدۈرمەسـ
لىككە تىرىشىدۇ. قۇندۇزدىمۇ بۇ خىل شېرىن تۇيغۇ-هېسىياتلارنى
يوق دەپ كىم ئېيتىدۇ؟ ئۇمۇ تويى بولۇۋاتقان بىر قىز-دە. لېكىن
ئۇنىڭ كۆڭۈل يېرىملىقى يوق ئەمەس. ئۇ ئانىسىنى ئويلايتتى. ئۇ

ئانىسىنى بىلمەيتتى، لېكىن، ئۇنىڭ بويىندىكى ئانىسى قالدۇرۇپ كەتكەن تۇماری ئانىسىنى ئەسكە سالاتتى. ئاھ! بۇ خۇشاللىق كۈنلىرىدە ئانىسى يېنىدا بولسا، نېمىدېگەن ياخشى ئىش بولغان بولاتتى ـ ھە؟ ئەپسۇسكى، ئانىسى يوق. ئانىسى زادى ھايات-مۇ؟ ئۆلۈپ كېتىپتۇ، دېگەن سۆزگە ئۇنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ. لېكىن ئۇ، بار بولسا نېمىشقا ئارزۇلۇق قىزىنى ئىزدەپ تاپمايدۇ، راستلا ئۆلۈپ كەتكەنمىدۇيا؟! مۇشۇلارنى ئويلىغاندا، قۇندۇزنىڭ كۆڭلى يېرىم بولماي ئىلاجى يوق ئىدى. لېكىن ئۇنىڭ كۆڭۈل يېرىملىقى يالغۇز بۇلا ئەمەس. قىلىچ بىلەن تويى بولغىلى-ئاتمىدۇ. ئۇ قىلىچنى ياخشى كۆرمەمدۇيا؟ ياق، مۇنداق دېيىش قۇندۇزغا ئەڭ چوڭ ھاقارەت بولغان بولاتتى. ئۇنىڭ دۇنيادا ھازىرغىچە بىردىنبىر ياخشى كۆرىدىغان جاندىن ئەزىز كىشىسى ــ قىلىچ. قىلىچمۇ قۇندۇزنى چىن يۈرىكىدىن ياخشى كۆرىدۇ. لېكىن قۇندۇز قىلىچنى ئۆز ئاكىسىدەك سۆيەتتى. ئىككىلىسى يېتىم قالغاندىن كېيىن قۇلدارنىڭ ئۆيىدە تارتمىشنى قالمىدى. ئاخىرى ئۇنى قىلىچ ئۆلۈمدىن قۇتقۇزدى. ئۇلار يىراق يۇرتلارغا بېرىپ جاپالىق كۈن ئۆتكۈزدى. قىلىچ راستلا ئاكىسىدەك كۆيۈمچانلىق بىلەن قۇندۇزنىڭ بېشىنى سىلايتتى. شۇڭا قۇندۇز قىلىچنى "قىلىچ ئاكا" دەپ ئاتىدى. كېيىنرەك قىلىچ دېگەن نامنى دېمەي "ئاكا" دەپ ئاتايدىغان بولدى. قۇندۇز ئاكىسىنى ئۆيلەپ قويۇپ، ئۇنىڭغا نىسبەتەن سېغىنىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەشنى بەكمۇ خالايتتى. بۇ تىلىكىنى ئۇ قىلىچقىمۇ بىرنەچچە قېتىم ئېيتقان، "مېنىڭ بىر ئوبدان يەڭگەم بولسا، ئۇچىمىز بىللە ئۆمۈر بويى ئىناق ياشىساق، ھە، ئاكا" دېگەنىدى ئۇ بىركۈنى قىلىچقا، قىلىچ قۇندۇزغا جاۋاب بەرمەي كۈلۈپلا قويغانىدى. سۆتۈق بۇغراخان

بۇ ئىككىسىنى قۇل بازىرىدىن ئازات قىلغاندا، "سىلەر ئاكا-سىڭىلمۇ، يا ئاداشمۇ؟" دېگەندە ئىككىلىسى جاۋاب بەرمەي، يەرگە قارىۋالغا-نىدى. شۇندىن كېيىن ئوقۇلدا، ئوردۇ ئىچىدە، دوستلىرىنىڭ ئارىسىدا بۇلارنى چوقۇم توي قىلىدىغان جۇپىلەر دېگەن قاراش ئاللىقاچان مۇقىملىشىپ بولغانىدى. دوست-ئاغىنىلىرىنىڭ چاقچاق-لىرىمۇ مۇشۇنىڭدىن يىراق كەتمەيتتى. ھەتتا سۇتۇق بۇغراخان، ئايدىڭ، ئارسلان، يۇلتۇزلارمۇ "تويىنى قاچان قىلىمىز" دەپ بۇلارنى جىق ئۇيالدۇراتتى. بۇنداق شارائىت ئاستىدا "توي قىلىشاق بۇلارمۇ-يا؟" دېگەن ئويلار مېڭىسىدىن ئۆتىدىغان بولۇپ قالدى، "ئاكا-سىڭىل-دەك تەڭ ئۆستۈق، لېكىن ھەممىسلا توي قىلىڭلار دەۋەرسە، ئىلاجى يوق ئىش ئوخشايدۇ-دە" دەپ تەڭ ئويلايدىغان بولۇپ قالدى ئۇلار. يېقىندا بۇغراخان ئايدىڭغا "قىلىچ بىلەن قۇندۇزنىڭ تويىنى قىلىدىغان ۋاقىت ئاللىقاچان كەلدى، ئەمدى كېچىكتۇرمەسلىك كېرەك، دېگە-نىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار چىڭ تۇتۇپ توي تەييارلىقىنى قىلدى. مانا بۇگۈن توي بولۇۋاتىدۇ.

كەچقۇرۇن كۆز قاراڭغۇلاشقاندا، قىلىچ دوستلىرى بىلەن قىزنى كۆچۈرگىلى كەلدى. قىز-يىگىتلەر داقا-دۇمباق، ناخشا-قوشاقلار بىلەن يوسۇن-ئادەت بويىچە قۇندۇزنى قىلىچنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈپ ئېلىپ باردى. قاپقىدا توساق، ھويلىدا چاچقۇ، ئۆيدە نەغمە-ئۇسۇل، ھەممىسى قايناپ كەتتى. مۇشۇ ۋاقىتتا قۇندۇزنىڭ دوستى سانىدۇلاچ باربت تۇتقان بېشىغا ئاق كىرگەن ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايالنى باشلاپ قىلىچنىڭ دەرۋازىسىدىن كىرىپ كەلدى. بۇ ئايالنى بىرنەچچە كۈن ئىلگىرى سانىدۇلاچ ئوقۇلدىن قايتىشتا باربت چېلىپ تىلەمچىلىك قىلىۋاتقانىدا كۆرگەنىدى. ئۇمۇ كىشىلەر قاتارىدا

تۆرۈپ ئاڭلاپ، بۇ ئايالنىڭ باربىت چېلىپ، قوشاق ئېيتىشنى ياقتۇ-رۇپ قالغانىدى. ئۇ بۇنى قۇلدۇزغا ئېيتىقاندا، قۇنىدۇز "بىر چال-دۇرۇپ ئاڭلىساق بولىدىكەن" دېگەنىدى. ساندۇلاچ توي ئۈستىدە ئاڭلىتىش ئۈچۈن، باربىتچى ئايالنى باشلاپ كەلگەنىدى. باربىتچى ئايال ئوردۇكەنتكە كەلگىلى بىرنەچچە ئاي بولغان، "كەمبەغەلگە شەپقەت بار" دېگەن بۇ شەھەردىن ھېچقانداق بىرەر مەدەت تاپالمىغا-نىدى. ئۇ بۇ شەھەردىن ئوغلى بىلەن قىزىنىڭ دېرىكى چىقىپ قالار دەپ ئۈمىد قىلغانىدى. ئۇنىڭدىنمۇ دېرەك يوق. ئۇلار ھويلىغا يېقىن كەلگەندە، ئۇ ھويلىدىن ئەلنەغمە، قوشاق ئاۋازى چىقە-ۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ:

— گۈل قىزىم، بۇ ھويلىدا بىرەر مەرىكە بولۇۋاتامدۇ نېمە؟ — دەپ سوردى قىزغا قاراپ.

— نېمە مەرىكە بولاتتى، توي بولۇۋاتىدۇ.

— كىمنىڭ تويىدۇ — بۇ؟

— بۇنى كىرگەنىدىن كېيىن كۆرىسىز، — دېدى ساندۇلاچ ۋە باربىتچى ئايالنى باشلاپ دەرۋازىدىن كىردى.

— ئاچا، قورسىقىڭىز ئاچتۇ بەلكى، مەيەرگە كېلىڭ، — دېدى ساندۇلاچ باربىتچى ئايالنى باشلاپ كىرىپ، ھويلىدىكى پىشايۋاننىڭ سۈپىسىغا ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ. ئۇ ئۆزى ئىچكىرى كىرىپ كەتتى. باربىتچى ئايال پۇتلىرىنى سوزۇپ باربىتنى يېنىغا قويۇپ ئولتۇردى. ئۇ، ئۆيگە كىرىپ-چىقىپ يۈرگەن ھەر خىل كىشىلەرگە ۋە تاۋاق-تاۋاقتا ئۆيگە ئەكىرىپ كېتىۋاتقان تاماقلارغا قاراپ ئولتۇردى. ئۇنىڭغا ھېچقايسىسى پەرۋا قىلمايتتى. ئۆيدىن ئاڭلىنىپ تۇرغان نەغمە-ناۋا ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئويلايتتى ئۇ: "كىمنىڭ تويى بولغىيدى، بۇ؟ بىرىگە

توي ـ تاماشا، بىرىگە ئاچ ـ زارلىق. تەڭرى بۇ دۇنيانى شۇنداقمۇ تەڭسىز يارىتارمۇ؟!... بولسا ئۇلارنىڭمۇ تويىنى قىلدىغان ۋاقىت بولۇپ قالدى، بىراق قوللارغا توي نەدە..."

ساندولاچ ئۆيدىن بىر پارچە گۆش، بىر نان سېلىنغان تاۋاقنى، يەنە بىر قىز بىر چىنە بىلەن بىر چۆگۈن چاينى ئەپچىقىپ باربىتچى ئايالنىڭ ئالدىغا قويدى، ساندۇلاچ:

ــ بۇ تويىنىڭ نېسىۋىسى ئاچا، قورساقلىرىنى تويغۇزۇۋالسىلا، توي قىلىۋاتقان قىز ـ يىگىتكە دۇئا قىلىپ قويارلا! ــ دېدى.

ــ ھەشقالىلا كۆل قىزىم، تەلەيلىك بولغايلا ــ دېدى باربىتچى ئايال، ئۇ گۆش بىلەن نانىنى ئىشتا بىلەن يىدى. كېيىن ھېلىقى قىز قويۇپ كەتكەن چۆگۈندىن چاي قۇيۇپ بىر پىيالە ئىچىپ، ساندۇلاچ ـ تىن سورىدى، ــ توي قىلىۋاتقان قىز ـ يىگىت تەلەيلىكمەن، بۇلار زادى كىم بولىدۇ؟

ــ كىم بولاتتى دەيلا. قىلىچ بىلەن قۇنىدۇز. قىلىچنى ئاڭلىغانمۇ؟ نامى بار يىگىتقۇ ئۇ، ئوردۇ قاروۇغباشى؟

ــ ھە، كاتتا كىشىنىڭ تويىمكەن، تەڭرى قۇت بەرگەي، ــ دېدى باربىتچى ئايال.

ــ مەن سىلىنى مۇشۇ تويغا باربىت چېلىپ، قوشاق ئېيتىپ بېرەيدېكەن دەپ باشلاپ كەلدىم. تاماقلىرىنى يەپ بولسىلا. ئاندىن ماۋۇ ئۆيگە كىرىڭمىز، ــ دېدى ساندۇلاچ نەغمە چېلىۋاتقان ئۆيى تەرەپنى كۆرسىتىپ.

باربىتچى موماي گۆش بىلەن نانىنى يەپ چاي ئىچكەندىن كېيىن چىرايىغا قان يۈگۈرۈپ، تاتارغان رەڭگى ـ رويى ئېچىلىپ قالدى. باربىتنىڭ ياماقلىق كونا كىيىملىرى ۋە چۈۋالچاق چاچلىرى ئىچىدە

چىرايلىق سياقى كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ جاپاكەشلىكىدىن بېشىغا ۋاقتسىز ئاق كىرگەن بولسىمۇ، يېنىشى قىرىق بەش ئۆيچۆرە-سىدە ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. چىرايلىق قويۇ كۆزلىرى ئەتراپقا ئۆتكۈر مەنىلىك قارايتتى. بۇ دىۋانە ئايالنىڭ ھېسابسىز دەرد-ئەلەملەر تارتقانلىقىنى، ئەمدى سىزىق كىرگەن پېشانىسىدىن ۋە تۇرۇلگەن قوشۇملىرىدىن بىلىنىپ ئېلىش تەس ئەمەس ئىدى. بۇ شەھەرگە كېلىپلا ئۇزاق ئۆتمەي، باربىتچى ئايال دەپ نامى چىقتى. ئۇنىڭ باربىتقا تەڭكەش قىلىپ ئېيتىدىغان مۇڭلۇق قوشاقلىرى كىشى-لەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. سۈنۈق كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ بولسا كۆزىدىن ياش چىقماي قالمايتتى. لېكىن ئۇ يەنە ماكانسىز دىۋانە. تاپىقان پۈلى قورسىقىغا ئاران يېتەتتى. ئۇ: "بۇگۈن تويغا نېمە ئۇچۇن قىچقىرىپ كەلگەندۇ، شۇنچىۋالا نەغمىچىلەر تۇرسا؟!... بۇ باي قىز-يىگىتلەر زادىلىق قىلىپ ئويىنىماقچىمۇيا؟..." دەپمۇ ئويلايتتى.

باربىتچى ئايال تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن، سانىدۇلاچ ئۇنى ئىچكىرىگە باشلاپ كىردى. ئۇ كىرىپ بىر چەتتە ئولتۇرۇپ نەغمە ئاڭلىدى. ئەلنەغمىچىلەر ئارىسىدا ئىشتىياق بىلەن چېلىۋاتقان بىر باربىتچى ئەر كىشىگە كۆزى چۈشتى. ئۇ باربىتقا خېلى ئۇستا ئىكەن. ئۇنىڭ ئىككى يېقىدا ساتارچى، تەمبۇرچى، دۇتارچى ھەم نەيچىلەر بار ئىدى. ئالدىدىراق ئۇزۇن چار ساقال بىر كىشى چاڭا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ قالۇن چالاتتى. باشقا چالغۇچىلار قالۇنچىغا ئەگىشەتتى. ئەلنەغمىچىلەر نەغمىگە تەڭكەش قىلىپ ئېيتىۋاتقان ناخشىنى تۇڭىتىپ، يەنە ئوخشاپ كېتىدىغان بىر پەدىگە ساز چالدى. كېيىن ئۇلار سازلىرىنى ئاستا توختاتتى. يۇلتۇزغا ئەگىشىپ ئۆيدىكى قىز-

يمگىتىلەر ئۇلارغا رەھمەت ئېيتتى. تۆردە ئولتۇرغان قىلىچ بىلەن قۇندۇزمۇ سازچىلارغا يەڭگىل تازىم قىلدى.

— يۇلتۇز ئاچا، مانا مەن ماۋۇ باربىتچى ئاچامنى باشلاپ كەلدىم، — دېدى سانىدۇلاچ باربىتچىنى كۆرسىتىپ، — مەن سىزگە ئېيتقاندەك ئىمغۇ، باربىت، قوشاققا بەك ئۇستا. قۇندۇزمۇ بىر ئاڭلىساق دېگەنىدى.

باربىتچى ئايال ئورنىدىن قوپۇپ تۆر تەرەپكە قاراپ تازىم قىلىپ ئولتۇردى.

— بەك ياخشى، ئاڭلايلۇق، — دېدى يۇلتۇز ۋە باربىتچى ئايالغا قاراپ سورىدى، — ئۆزلىرىنى نەدىن سورايمىز ئاچا؟

— بىر ماكانسىز دىۋانمەن، — دېدى ئۇ ۋە گەپ ئارىلىقىدا يەر ئاستىدىن قىز-يىگىتكە قارىغانىدى، نېمە ئۈچۈندۇكى يۈرىكى دۈپۈلدەپ، تېنى جۇغۇلداپ كەتتى. قانداقتۇر بىر تونۇش سۈرەتنىڭ سايىسى "لەپپىدە" قىلىپ كۆز ئالدىدىن ئۆتكەندەك بولدى...

ئۆيدە ئولتۇرغانلار تۇيۇقسىزلا "گۈر" قىلىپ ئورۇنىدىن تۇرۇشتى ۋە ئىشىكتىن كىرىپ كەلگەن كىشىگە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئۇنى قارشى ئېلىشتى. بۇ، يۇلتۇزنىڭ ئېرى، ئوردۇ چېرىك ئىشلار ئولچىسى، تۆكسىن ئارسلان ئىدى. باربىتچى ئۇنى تونۇمىسىمۇ باشقىلارغا ئەگىشىپ ئاستا ئورنىدىن قوپتى.

— ئولتۇرىلى، ئولتۇرىلى، — دېدى ئارسلان كۆلۈمسىرەپ ۋە كېلىپ تۆر تەرەپتە ئولتۇردى. كېيىن ئۇنىڭ كۆزى باربىتچى ئايالغا چۈشۈپ ھەيران بولدى. ياسانغان قىز — يىگىتلەر ئارىسىدا بۇنداق بىر ياماق كىيىملىك دىۋانە ئايالنىڭ ئولتۇرۇشى ئۇنى ھەيران قالدۇرماي قويمايتتى، ئەلۋەتتە. يۇلتۇز ئارسلاننىڭ دىققەت قىلغانلىقىنى سېزىپ دېدى:

ــ بۇ ئاچمىز ئۇستا باربىتچى، قوشاقچى ئىكەن. ساندۇلاچ تونۇيدىكەن، ئۇ باشلاپ كەلدى.

ــ ئەجەب ياخشى بوپتۇ. تويمىزغا توي، نەغمە ئۇستىگە نەغمە قوشۇلىدىكەن ــ دە؟ ــ دېدى ئارسلان كۇلۇمسىرەپ، ــ سىلى بۇ شەھەرلىك بولمىسلا كېرەك، شۇنداقمۇ؟

ــ شۇنداق. زامانىنىڭ كاجلىقىدىن ۋەيران بولغان بىر ئاۋارىمەن

ــ باشقا تۇغقانلىرى يوقمۇ؟

ــ يوق... ھە، بار ئىدى، بىر جۈپ كۆز قارىچۇقۇم بار ئىدى، ئۇلار ئەمدى يوق. بەلكى ئۇلارنىڭ سۆڭەكلىرى چۆللەردە قاغجىراپ ياتقاندۇ... ۋە ياكى ئۇ بوتىلاقلىرىم غېرىپ ئانىسىنى ئىزدەپ، بوزلاپ يۈرىدىغاندۇ...، ــ باربىتچى ئايالنىڭ ئاۋازى تىترەپ، گېلى بوغۇلغاندەك قىلدى. كېيىن ئۇ ئۆز ــ ئۆزىگە دېدى: ــ ۋاي! نېمە-لەرنى دەۋاتىمەن، بۇ قايغۇلۇق سۆزلەرنى بۇ يەردە ئېيتىشنىڭ نېمە كېرىكى بار ئىدى...، ــ باربىتچى كۆكلىكىنىڭ يېڭى بىلەن كۆز ياشلىرىنى سۈرتتى.

باربىتچىنىڭ سۆزى كۆپچىلىككە كۈچلۈك تەسىر قىلدى. گايى قىزلار كۆز ياشىمۇ قىلدى. قىلىچ بولسا قانداقتۇر بىر سىرلىق ھېكايە ئاڭلاۋاتقاندەك باربىتچىنىڭ سۆزىگە دىققەت قىلاتتى. بولۇپمۇ باربىتچى "بىر جۈپ كۆز قارىچۇقۇم"، "بوتىلاقلىرىم" دېگەن سۆزلەرنى ئېيتقاندا، ئۇنىڭ بېشىغا سوغۇق سۇ قۇيۇلغاندەك ئەزايى ــ بەدىنى جۇغۇلداپ كەتتى ــ دە، ئىختىيارسىز ئورنىدىن قوزغىلىپ قويدى. ئۇ، "بۇ... قانداقچە ئۇ بولسۇن؟!" دەپ ئويلىدىيۇ، پىكىرلىرى چېگىش-لىشىپ كەتتى. ئاۋالقى خۇش خۇي سىياقىدا غەم بەلگىلىرى كۆرۈلدى. بۇ بەھۋالنى سېزىپ تۇرغان ئارسلان بىلەن يۇلتۇزمۇ ھەيران بولۇپ

بىر-بىرىگە قاراشتى. قۇندۇز بىلەن ساندۇلاچ ئارسلان بىلەن يۇلتۇزغا قاراپ قالدى. ئۆيدە قايغۇلۇق جىمجىتلىق پەيدا بولدى. باربىتچى ئايال بولسا كۆز ئالماي قىلىچقا قارايتتى. قىلىچ بۆكىنى ئېلىپ، ياغلىق بىلەن پېشانە تەرىنى سۈرتكىلى تۇرغاندا، باربىتچى ئايال ئۇنىڭ ئوڭ چېكسىدىكى ماشتەك مەڭنى كۆرۈپ "ئاھا!" دەپ سالدى. ئۇنىڭ ئالدىدىن ياش ۋاقتىدا بوۋاقنىڭ چېكسىدىكى مەڭگە سۆيۈۋاتقان بىر كۆرۈنۈش ئۆتتى...

— بۇ نېمە بولغىنى بالىلار؟ — دېدى ئارسلان كۈلۈپ، — توي دېگەن توي بولسۇن-دە، ئويناپلى، ناخشا ئېيتايلى.

— شۇنداق قىلىلى، — دېدى يۇلتۇز كەيپىياتىنىڭ ياخشىلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، — مۇشۇ ئاچامنىڭ باربىت قوشۇغىنى ئاڭلىساق قانداق؟

— بولىدۇ، بولىدۇ، — دېيىشتى قىز-يىگىتلەر.

— قېنى ئاچا، كۆز-قۇلىقىمىز سىلىدە، — دېدى ساندۇلاچ.

ئايال رۇسلىنىپ، يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ باربىتنى قولىغا ئالدى ۋە ئۇنى تىترەپ تۇرغان قوللىرى بىلەن سازلىدى. باربىت كونا، كۆرۈمسىز بولغىنى بىلەن، ئۇنىڭ تارلىرى ئايالنىڭ چەكمەن بارماقلىرى ئاستىدا ناھايىتى ساز جارانلايتتى ھەم قەدىناس ئىگىسىنىڭ مۇڭىغا مۇڭ قوشاتتى. ئايال باربىتنى سازلاپ بولغاندىن كېيىن، ھەم يېقىملىق، ھەم مۇڭلۇق ئاھاڭنى باشلاپ چالدى، كۆزلىرىنى يۇمۇپ باربىتقا تەڭكەش قىلىپ قوشۇغىنى باشلۇۋەتتى:

بىر قوشۇغ ئەيتايىن ئىشتىكىل يادوس،
مەن يېتىم باربىتچى غەرىپ دىۋانە.
بۇ ئاۋۇن چۆلدە سەرگەردان بولغان

يۇرتۇم يوق، ماكانسز، گاداي ۋەيرانە.
باربىتقا جان يېپىدىن تارىلار سالدىم،
زارىمنى، ئاھىمنى كۆيلىگەي ئۇ دېدىم،
ئۇ ماڭا قەدىناس، سىرداش ھەم مۇڭداش،
جاھانغا دادىمنى جارلىغاي دېدىم.
باربىتىنىڭ مۇڭىغا قۇلاق سالغايسز،
زەردالىق يۇرەكتىن قىلىدۇ بايان.
قۇللارنىڭ جاپالىق كەچمىش كۈنلىرى،
پىپانىڭ تىلىدىن بولىدۇ ئايان.
ئاتامنىڭ ئەتىۋار قىزى ئىدىممەن،
كىچىكمىدىن ئۇ ماڭا ئۆگەتكەن باربىت،
دېدى ئۇ: "بودۇندىن ئۆگەنگىن قوشۇغ،
تۇز بەرگەن ئېلىڭنى دائىم ئەستە تۇت.
كىم بىلىۇن بۇ پەلەك تەرسالىقىنى،
ئاپىرىپ جاللاتنىڭ ئالدىغا ئاتتى.
بىر پۇچەك پۇلى يوق، پۇچۇق نېنى يوق،
تاياقتا، توقماقتا، قامچىغا ساتتى.
نەدىكىن ئۇ بىر جۇپ كۆزۈم قارىچۇقى،
چۆللەردە سۆڭەكلىرى قۇرۇپ ياتقاندۇ.
ۋە ياكى ئانىسز بوتىلاقلاردەك،
ناغلاردا ياش تۆكۈپ بوزلايدىغاندۇ.
"ئامان" ئىدى قۇلۇنۇمنىڭ ئېتى چىرايلىق،
ئامراق ئىدى باغرىمغا زادى قانمىغان،
قوزامغا ئات قويۇلغان "چىمەنگۈلۈم" دەپ،

ئۇ تېخى بوۋاق ئىدى سۈتكە قانمىغان،
ئادالەت ئەدىكىن ـ تاك، ھېچ بىلمىدىم.

. . . . . .

بارغانچە مۇڭلۇق، بارغانچە زارلىق ئېيتىلغان قوشۇغ باربتقا ئەگىشىپ بارغانچە ئەۋجىگە كۆتۈرۈلەتتى. ئايال شۇنداق تەسىرلىك قوشاق ئېيتاتتىكى، ئۆيدىكىلەرنى ئۆزىگە تارتىپلا ئالدى، ھەممەيلەن دەققەت بىلەن كۆز تىكىپ ئاڭلايتتى. بۇنىڭ ئىچىدە قۇندۇزمۇ بار. قىلىچ بولسا ئالاھىدە ھاياجان بىلەن ئاڭلايتىتى، ئۇ توختىماي پېشانە تەرلىرىنى سۈرتەتتى... بولۇپمۇ ئايال تارامىلاپ كۆز ياشلىرىنى ئاققۇزۇپ "ئەدىكىن ئۇ بىر جۈپ كۆز قارىچۇقۇم" دېگەندە، قىلىچ ئىختىيارسىز تەۋرەپ ئۆزىنى تۇتالماي قالدى. ئۇ بىر قولىدا يېنىدا ئولتۇرغان قۇندۇزنىڭ قولىنى بارغانچە مەھكەم قىساتتى ۋە ئۇنىڭ چىرايلىق يۈزىگە قانماي تىكىلەتتى. قۇندۇزمۇ ھەيرانلىق بىلەن ئۇنىڭغا تەلمۈرەتتى. ئايال يىغانلىق ئاھاڭ بىلەن زارىنى كۈچەيتىپ: "ئامان"، "چىمەنگۈل" دەپ، ئۇلارنىڭ كىچىكلىكىدىكى كونا ئات-لىرىنى تىلغا ئالغاندا، كۆزى قاراڭغۇلىشىپ، بېشىدىن تۇتۇن چىقىپ كەتكەندەك بولدى. ئەمدى ئانىسى ئىكەنلىكىدە گۇمان قالمىدى. قىلىچ چاچراپ ئورنىدىن قوپتى-دە "ئانا!!!" دەپ ۋارقىرىغىنىچە بېرىپ باربتچى ئايالنىڭ ئالدىغا ئۆزىنى ئاتتى. ئانا قوشقىنى توخ-تىتىپ، باربتچى يەرگە قويۇپ ئوغلىنى قۇچاقلاپ چېكىسىدىكى مېڭگە سۆيۈپ يىغلايتىتى. ئانا-بالا بىرپەس يىغلاشقاندىن كېيىن ئانا يىغلاپ تۇرۇپ "ئاۋۇ قىز ئەسلى نەدىن ئىكەن بىلەمسەن، بالام؟" دەپ سورىغاندى، قىلىچ: "ئو بىر بىچارە ئىكەن. ئاشۇ قىزىل بۇرۇن كىچىكىدە يەنە بىر قۇلدارغا سېتىپتىكەن" دېدى.

ئانىنىڭ بېشى قېيىپ يۇرىكى ئېغىپ كەتتى. ئۇ، دەلدۇڭغۇنۇپ بېرىپ، ھەيران بولۇپ ئولتۇرغان قۇندۇزنىڭ بوينىدىن تۇمارنى ئېلىپ قاردى-دە، ئونى باغرىغا باستى ۋە ئۇنى يېتىلەپ، ئامانىنىڭ يېنىغا ئېلىپ كېلىپ يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلىدى: "بولمايدۇ، زادى بولمايدۇ... سىلە ئاكا-سىڭىل-بىر تۇغقان" دېدى ئانا. "ۋاي ئانا، نېمە دەۋاتىسىز، بۇ راستمۇ زادى!؟" دەپ ھەيرانلىق بىلەن سورىدى قىلىچ. "راست، راست بۇنىڭغا ئىشەن" دېدى ئانا ۋە ياشلىرىنى سۈرتۈپ كۆڭچىلىكىكە قاراپ: "ۋاي ئوغۇللۇرۇم، قىزلىرىم، بۇلار ئاكا-سىڭىل، بۇ مېنىڭ ئوغلۇم ئامان، ماۋۇسى قىزىم چىمەن، ئۇلار ئاكا-سىڭىل ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ" دېدى ئۇ ئامان بىلەن چىمەننى قۇچاقلاپ يىغلاپ. ئەمدى چۈشەنگەن چىمەن ئانىسىنى قۇچاقلاپ ۋارقىراپ يىغلىدى. ئانا ۋە ئوغۇل-قىز قۇچاقلىشىپ ھۆركىرەپ ئۇزاق يىغلاشتى...

ئۆيدىكىلەرگە ئىش ئايدىڭلاشتى. ئۇلار ئىنتايىن تەسىرلەندى، كۆزلەردىن ياشلار تۆكۈلدى. لېكىن "بۇ ئىش زادى قانداق بولغان؟!" دەپ ئەقلىغە سىغدۇرالمايتتى ئۇلار. ئارسلان بىلەن يۇلتۇز بېرىپ، ئانا-بالىلارنى جۇۋۇتۇپ، ئەكىلىپ ئولتۇرغۇزدى.

— ئىشىنىڭ تەكتى بىزگە چۈشىنىشلىك بولدى، — دېدى ئارسلان ئانىنى جۇۋۇتۇپ، — توي ئەلۋەتتە بولمايدۇ. بۇ چوڭ ئۇقۇشۇلماسلىق، بالىلاردا ئەيىپ يوق، بۇ تويىنى قىلىشقا قوشۇلغانلاردىمۇ ئەيىب يوق، ئەيىب زامانىدا. سىزنىڭ بۇ يەرگە كېلىپ قېلىشىڭىز بەك ياخشى بولدى. ئانا-بالا، ئاكا-سىڭىللار تېپىشتى، بۇ تېخىمۇ چوڭ توي. بۇنىڭ ئۈچۈن ساندۇلاچقا ھەممىمىز ھەشقالالا دېيىشىمىز كېرەك. ئەمدى سىز بىزگە ئىشىنىڭ ئۆتمۈشىنى تولۇق

سۆزلەپ بەرسىڭىز!

ھەممەيلەن دەققەت بىلەن ئانىغا تەلمۇرۈشتى. ئانا يۇلتۇز سۈنغان بىرچىنە چاينى ئىچىپ كۆڭلى ئازراق جايىغا چۈشكەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ۋە باللارنىڭ جاپالىق سەرگۈزەشتىلىرىدىن ھېكايە قىلىپ سۆزلەپ بەردى.

"سۆزلىسە سۆز تۈگىمەيدۇ بالىلىرىم، بىزنىڭ كۆرگەن كۈنلىرىمىزنى ئېيتىشقىمۇ كۆرمەيدۇ، — دەپ سۆزىنى ھاياجان بىلەن باشلىدى ئانا، — بىز كۆچارلىق. مەن دادامنىڭ بىر يېتىم قىزى ئىدىم، بوۋاقلىقىمدا ئانام ئۆلۈپ كېتىپتىكەن. دادام مېنى ئەتىۋارلاپ چوڭ قىلغان. دادام سازچى ئىدى. ئۇنىڭ ساز چېلىپ، قوشاق قوشۇپ تاپقان ئاز-ماز نەرسىسى بىلەن بىز كۈن كەچۈرەتتۇق. مەن ئاۋاللىرى دادامغا ئەگىشىپ يۈردۈم. كېيىن قوشىقىغا قوشاق ئېيتىشىپ بېرىدىغان بولدۇم. ئون ئىككى يېشىمغا يەتكەندە، دادام ماڭا باربەت ئۆگەتتى. بىلله سازچىلىق، قوشاقچىلىق قىلىدىغان بولدۇق. مەن ئون بەش ياشلارغا كىرگەندە، بىر ياش بالا ساز ئۆگىنىش ئۈچۈن دادامغا شاگىرتلىققا كىردى. ئۇ مەندىن تۆت-بەش ياش چوڭ ئىدى. ئۇ دادامنىڭ بىر دوستىنىڭ ئوغلى ئىكەن، ئاتا-ئانىسىدىن يېتىم قاپتىكەن، ئۇ ئوغۇل بىر-ئىككى يىلدىلا سازنى ئۆگىنىۋالدى. تەمبۇرنى ياخشى چالاتتى. ئەمدى بىز سازچىلار تۈگرىكى بولۇپ قالدۇق. دادام قالۇن چالدۇ، مەن باربەت چالىمەن، ھېلىقى ئوغۇل تەمبۇر. بىز توي-مەرىكىلەردە، بازارلاردا ساز قىلىدىغان، قوشاق ئېيتىدىغان بولدۇق . خېلى نامسىز چىقىپ قالدى بولغاي، ئۆز يۇرتىمىز ۋە باشقا يۇرتلاردىن كىشىلەر كېلىپ ئېلىپ كېتىدىغان بولدى. تۇرمۇشىمىز يامان ئەمەس بولۇپ قالدى.

ئىشقىلىپ قورسىقىمىز توق، كىيىمىمىز پۈتۈن. شۇنداق قىلىپ كۈنلەر، ئايلار، يىللار ئۆتۈۋەردى. دادام بىچارە تۈيۈقسىز ئاغرىپ قالدى، بارغانچە چىرايى سارغىيىپ ئاجىزلىشىپ كەتتى. سازغىمۇ قاتنىشالمايلا، قان تۈكۈرۈپ يېتىپ قالدى. ئۇزاق ئۆتمەي بىز دادامدىن ئايرىلىپ قالدۇق. دادام ئۆلەر ئالدىدا ھېلىقى ئوغۇل بىلەن ئىككىمىزنى ئالدىغا چاقىرىپ: "بالىلىرىم، مەن سىلەرنىڭ بەختىگىلارنى قوشۇپ قويارمەن دەپ كەتمىدىم، ئارمانىدا كېتىدىغان بولدۇم، ئىككىگلار ئايرىلماڭلار، ۋاپالىق ئەر-خاتۇنلاردىن بولۇڭلار، مېنىڭ كۆزۈم ئوچۇق كەتمەسۇن" دېدى، دادام ئۆلگەندىن كېيىن بىر قېرى ئايال تۇغقىنىمىز كېلىپ بىزنىڭ ئۆيدە تۇرۇپ، بىزگە قاراشتى. دادامنىڭ يىلنى قىلغاندىن كېيىن، يارانلار، ئۇرۇق-تۇغقان، دوست-ئاغىنىلەرنى قىچقىرىپ بىزنىڭ تويىمىزنى قىلىپ قويدى. ئۇ، ئۆز ئۆيىگە قايتىپ كەتتى..."

ئۆيدە ئولتۇرغانلار بارغانچە ھاياجان بىلەن ھېكايىنى ئاڭلايتتى. ئايالنىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇرغان ئارسلان بىلەن يۇلتۇز بەك تەسىرلەندى. قىلىچ بىلەن قۇندۇز ئاكا-سىڭىللىق مۇھەببىتى بىلەن تولغان كۆز-لىرىنى بىر-بىرىگە تىكەتتى. ئايال بىر يۇتۇم چاي ئوتلاپ، پېشانىسىگە چۈشكەن چاچلىرىنى تۈزەشتۈرۈپ، سۆزىنى داۋام قىلدى:

".....شۇنداق بالىلىرىم، كۆردۈڭلارمۇ، مانا بۇ چاچتىكى ئاقلارنى. مەن بۇ ئۆيدە ئولتۇرغانلاردىن چوڭ بولساممۇ تېخى يېشىم ئەللىك-تىن ئاشقىنى يوق. جەبىر-جاپا كىشىنى ئاسانلا ئۈپرىتىپ قويىدە-گەن.... شۇنداق قىلىپ، ئەر-خوتۇن ئىككىيلەن دادامنىڭ ئىزىنى بېسىپ سازچىلىق قىلدۇق. خەلقتىن قوشاق ئۆگەندۇق. ئۆزىمىزمۇ يېڭى قوشاقلارنى قۇراشتۇرىدىغان بولدۇق، ئۆز ئىشىمىزنى ياقتۇراتـ

تۇق. پەشقەدەم سازچىلارنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇلاردىن ئۆگىنەتتۇق، بىر بالىمۇ بولۇپ، ئۇ ئىككى ياشقا كىرىپ قالدى... ھە، كۈنلەر مۇشۇنداق تىنچ ئۆتۈۋەرمەگەندۇ دەمسىلە؟ ياق. پالاكەت ئەمدى باشلاندى. تېخى تاتقۇلۇقلىرىمىز جىقكەن. بىركۈنى ئەمدى ئۆيگە قايتىپ تۇرساق بىر ئادەم ئىشكىمىزنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاتىتىن چۈشتى. ئۇنىڭ گەپ-سۆز قىلىمايلا ئىشكىنى تاراقشىتىپ ئېچىپ كىرىشى بىزنى چۆچۈتۈۋەتتى. ئۇزۇن ساقاللىق، قىزىلكۆز، كېلەڭسىز كەلگەن بۇ ئادەمنىڭ كۆرۈنۈشىلا كىشىنى قورقۇتاتتى. "خوش كەپلا، ئولتۇرسىلا" دېدۇق بىز ئۇنى تەكلىپ قىلىپ. "مەن مېھمان بولغىلى كەلگىنىم يوق، سىلەرنى ئالغىلى كەلدىم" دېدى ئۇ قوپال ئاۋاز بىلەن غودۇڭشىپ. "بەگ غوجام سىلەرنى يۆتكەپ كەل دېدى. سىلەرنىڭ ساز، قوشاقلىرىنىڭلار ئۇ كىشىگە يېقىپ قاپتۇ، بىلدىڭلارمۇ" دېدى ئۇ قولىدىكى قاتلاقلىق قامچا بىلەن ئېتىكىنىڭ توپىسىنى قېقىپ. بىز ئۇ بەگنىڭ ئۆيىدە بىرەر مەرىكە بولغۇدەك، بىزنى ساز قىلىپ بەرسۇن دېگەن ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپتىمىز، ئىش بىزنىڭ ئويلىغىنىمىزنىڭ تەتۈرى بولۇپ چىقتى. بىزنى ئۆز ھويلىسىغا كۆچۈرۈپ ئاپىرىدىكەن، بىز ئۇنىڭ قوللىرىنىڭ قاتارىغا ئۆتۈپ، كۆڭۈل ئېچىش ۋاقتلىرىدا ساز قىلىپ بېرىدىكەنمىز. بۇنى راست دەپ ئويلامسىلەر، ياق، ئالدامچىلىق. سەن ئۇنىڭ قوللىرىنىڭ قاتارىغا ئۆتكەندىن كېيىن ئىش تۈگىدى-دە! بۇ بەگ كۈچار دېيارىدا ھەممىگە خوجايىن بولغان، قامچىسىدىن قان تامىدىغان مۇشتۇمزور چوڭ قوللار ئىدى. ئۇنىڭ دوست-تۇغقانلىرى، يالاقچىلىرى "بېگىم" دەپ ئاتىسا كۆپچىلىك قول-نامراتلار "قىزىل بۇرۇن" دەپ ئاتىشاتتى. ئۇ قورسىقى يوغان، ئېشەك باش، داپ قوڭلاق ۋە چوڭ قىزىل

بۇرۇنلۇق بەك سەت ئادەم بولغىنى ئۈچۈن، كىشىلەر ئۇنىڭغا شۇنداق لەقەم قويغان. "قىزىل بۇرۇن" دېسە ئۇنى بىلمەيدىغان ئادەم يوق، ئۇ يۇرتلاردىكى يەر، سۇ ھەممىسى شۇنىڭ. قوللىرىنىڭ سانى يوق. نەيزىلىك چېرىكلىرىمۇ بىرنەچچە يۈزگە يېتىدۇ. بۇ يۇرتلاردا ئۇنىڭ قامچىسى تەگمىگەن، كالتەكنى يېمىگەن ئادەملەر ئاز. ئۇنىڭ سۆزىگە سۆز يالدۇرۇشقا بولمايدۇ، سۆز يالدۇرساڭ ئەتىسى ئۆزەڭنى قوۋل بازىرىدا كۆرىسەن. بۇ كىچىك گەپ تېخى. يا كالتەكنىڭ ئاستىدا، يا قاراڭغۇ تۇنىكىدە ئۆلىسەن. ئۇنىڭ ئەۋەتكەن ئادىمىگە نېمە دېيىش كېرەك؟! "بېگىم ساز ئاڭلىغۇسى كەلگەندە، بىز بېرەپ چېلىپ بېرەيلى، ئۆيىمىزدىن ئايرىلمىساق" دېسەك، ئۇ "ھە، بېگىمگە سۆز قايتۇرغىلى ئاتامسەن؟ بۇ ئۆي تېخى سېنىڭمۇ؟ ئاستى بېگىمنىڭ. ئۆينى سېلىشتا داداڭ غوجامدىن قەرز ئالغان، چاپسان نەرسىلىرىڭنى يىغىشتۇر" دېدى ئۇ كۆزلىرىنى ئالايتىپ، قامچا ئويناتىپ. مېنىڭ ئېرىمنىڭ ئاچچىقى كېلىپ، ئۆي ئۆزىمىزنىڭ، بىز زادى بارمايدىغىنى، دېگەنسىدى، ئو قامچىلاشقا باشلىدى. ئېرىم قامچىنى تارتىۋېلىپ ئۇنىڭغا بىر مۇشت ئۇرغانىدى، ئۇ يىقىلغان ئورنىدىن مۆدۈرۈپ-چوقۇرۇپ قويۇپ، چۈشۈپ قالغان بۆكسىمۇ قارىماي تالاغا قاچتى. ئەمدى نېمە بولار دەپ قورقۇپ تۇرسام، ئۇ ئىككى نەيزىلىك چېرىك باشلاپ كېلىپ ئېرىمنى باغلاتتى، كېيىن قامچىسى بىلەن يۈز-كۆزلىرىگە ئۇرۇپ قان چىقاردى. مەن ئۇنىڭغا يېلىندىم. ناھايىتى ئالساڭ جانىنى ئالارسەن، قىلغىنىڭنى قىل دەپ ئېرىمنى يۆلەپ تۇرغۇزدىم. ئىككى ياشلىق ئوغلۇم ئامان پېشىمنى چىڭ تۇتۇپ، ئارقامغا مۆكۈپ يىغلايتتى. ئۇ، ئۆيدىكى نەرسە-كېرەكلىرىمىزنى ئېلىشقىمۇ قويماي، بىزنى ھەيدەپ ماڭدى، ماڭماي

ئىلاجىڭ قانچە؟ ئېرىمنىڭ قوللىرى باغلانىدى. ئۇلارنىڭ قوللىرىدا نەيزە ـ قامچا. كۆرگۈلۈكسىز شۇنىڭدىن تارتىپ باشلاندى. چېرىكلەر بىزنى قىزىل بۈرۈننىڭ ھويلىسىغا ئەكىلىپ، ئاتخانىنىڭ يېنىدىكى بىر كونا ئۆيگە تاشلىدى. كېيىن بىرسى كىرىپ ئېرىمنىڭ قولىنى بوشىتىۋەتتى ۋە بىر ياغاچ تاۋاقتا، ياغاچ قوشۇق سېلىنغان ئۇماچ ئەكىلىپ بەردى. بۇ قىزىل بۈرۈننىڭ بىزگە "كۆڭۈل بۆلگىنى" بولسا كېرەك دېدۇق. گېلىمىزدىن ھېچنىمە ئۆتمىدى. ئامانسىغا زورلاپ بىرنەچچە قوشۇق ئىچكۈزدۇق. ئەتىسى چاشكا ۋاقتىدا ھېلىقى كېلەڭسىز ئادەم بىزنى باشلاپ ئىچكىرىكى ھويلىدىكى بىر كۆتۈرمە ئۆيگە ئەكىردى. ئۆي بەك سوغۇق، بىز كۆرمىگەن نەرسىلەر جىققەن. ئۇدۇلدىكى تامنىڭ ئالدىدا، قېلىن كۆرپە ئۈستىدە تەكىيىگە يانپاشلاپ قىزىل بۈرۈن يېتىپتۇ. ۋايجان، ئۇنىڭ سەتلىكىنى دېمەمدىغان، قارىسا ئادەمنىڭ قورقۇسى كېلىدۇ. دېۋە دېگەن مۇشۇنداق قورقۇنچلۇق بولسا كېرەك، دەپ ئويلىدىم مەن. ئېرىم بىلەن بىر ـ بىرىمىزگە قارىشىپ قويدۇق. ئامىنىم تىترەپ ئارقامغا ئۆتۈۋالدى. "ئولتۇڭ" دېدى قىزىل بۈرۈن. بىز چۆچۈپ كەتتۇق. ئۇنىڭ ئاۋازى كىشى قورقۇدەك يوغان ۋە سەت چىقتى. تىزلىنىپ ئۇدۇلدا ئولتۇردۇق. "باللار سىلەرنى ئازراق خاپا قىلغان ئوخشايدۇ، كېرەك يوق، ئۆيۈڭلارغا باشقا بىرسى بېرىپ ئولتۇردى، ــ دەپ يەنە ھېلىقىدەك سەت ئاۋاز بىلەن سۆزلەيتتى ئۇ، ــ ئەمدى سىلەرنىڭ ئۆيۈڭلار مۇشۇ يەر. ئاخلىسام ئۇستا سازەندە ئىكەنسىلەر، بىزنىڭ ھويلىمىزغا سىلەردەك ئادەم كېرەك. گايدا ساز چېلىپ قوشاق ئېيتىپ بېرىسىلەر، ئۇندىن كېيىن ئۆينىڭ خىزمىتىگە قارىشىپ بېرىسىلەر، تاماق ـ كىيىمىڭلار بىزدىن بولسۇ" دېدى، شۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ قىزىل بۈرۈن ھويلە ـ

سىدىكى "سازچىلىق" تۈرمۈشىمىز باشلانىدى. نەدىكى سازەندە دەيسىز، ھالىمىز قۇلىدىن بەتتەر بولىدى. گايى كۈنلىرى قىزىل بۇرۇننىڭ كۆكۈل ئاچقۇسى كەلگەن ۋاقىتلاردا، مېھمىنى كەلگەندە، ياكى توي-تۆكۈن بولغاندا ساز چالدۇرىدۇ. ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا بولسا، ئېرىم ئاتخانىدىكى ئاتلارغا قارايدۇ، مەن بولسام باشقا دېدەك-لەر بىلەن بىللە، ئۇي خىزمىتى قىلىمەن، مېنىڭ يېشىم چوڭراق بولغانلىقتىن نان يېقىش، كىر يۇيۇش، بالا بېقىش... دەك ئېغىر ئەمگەكلەرنى قىلدىم. كۈن چىقماندىن تارتىپ تۈن يېرىمغىچە بىر-دەم ئارام ئالغىلىمۇ بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە "ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك" دېگەندەك تىل-ھاقارەت، قامچىلارنىڭ دەردى. قىزىل بۇرۇننىڭ ئىككى خاتۇنى بار ئىدى، چوڭى تۇغماس، كىچىكىنىڭ ئۈچ-تۆت ياشلاردا ئىكىكى يىغلاڭغۇ بېشىم بالىسى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۇرۇشمايدىغان كۈنلىرى يوق. قولى قېچىشا سېنى ئۇرۇپ ئويناپدۇ. "ئېشەكىكە كۈچۈڭ يەتمىسە، ئۇر توقامنى" قىلىپ، ئۇ ئىكىكى خاتۇن بىر-بىرىگە دارىتمىلاپ مېنى تىللايدۇ، بەزىدە شۇنداق سەت تىللار بىلەن ھاقارەت قىلىدۇكى، چىدىغىلى بولمايدۇ. ئېرىم بولسا سەككىز-ئون ئاتنى بېقىش، ئېغىل تازىلاشتىن باشقا ھويلا سۈپۈرۈش، ئوتۇن يېرىشقا ئوخشاش ئىشلار بىلەن باش كۆتۈ-رەلمەيدۇ. قورساق توينۇدەك تاماق يوق، ئاشقان-تاشقان تاماق، كۆكىرىپ قالغان زاغىراغا ئوخشاشلار بىزنىڭ تامىقىمىز. بۇنداق "تاماق"لارنىڭ ياخشىراقى ئۇنىڭ "بارس" دېگەن ئەتسۇار ئىتنىڭ تېگىپ، ئاشقىنى بىزنىڭ. ئامان ئارقامدىن ئەگىشىپ "ئانا، نان!" دەپ يىغلىغىنى يىغلىغان.

...كۈنلەر ئۆتتى، ئايلار ئۆتتى، يىللارمۇ ئۆتتى. ئامان بەش

ياشقا كىرگەنـدە ئۇنى قوي بېـقىشقا سالـدى. جاپا-ئەلەم، ئاچـلىق جېنىمىزنى بەك قىينىۋەتتى، ئېـرىم جان ئاچچىقىـدا قىزىل بۇرۇننى تىللاپ بىر قوشاق قېـتىۋالـغان، ئۇنى كـىشى يوق يەردە ئېيتـىپ ئۇچىمىز كۆكۈل-كۆكـسىمىزنى بوشىتىۋالاتـتۇق. قىـزىـل بۇرۇن مېھمان قىچـقارغان بىركۈنى كەچـقۇرۇن بىزنى ساز قىلـىپ بېرىشكە چاقىرىپتۇ. "باش-كۆزۈڭنى رۇسلۇبلىش، چوڭ مېھمانلار بار" دەپ ئاگاھلاندۇردى كېلەڭسىز بىزگە. قاراڭ بۇ گەپنىڭ "چىرايلىق"لىقىنى. باش-كۆزۈڭنىڭ نېمىسىنى رۇسلايسەن؟ قورساقنىچۇ؟ تاماق بولمىسا ئۇنى رۇسلىغىلى بولـمايـدۇ-دە. ئەتىگەنـدىن بۇيان نان يېقىپ، بالا بېقىپ، ئات بېـقىپ، ئوتۇن يېرىـپ، قوي بېـقىپ، سۇ توشۇپ هـالى قالـمىـغان، ئاچـلىقتىن قورسىقى كولـدۇرلاپ تۇرغان سازچىلار قانداقمۇ "ساز" قىلسۇن؟! لېكىن ئىلاجىـڭ قانچە. قىزىل بۇرۇنـنىڭ مېھـمانخانىسىغا كـىرسەك، شاراب ئىـچىپ، ناز-نېمەتلەرنى يەپ، بىرمۇنچە باي بېگىملەر ئولتۇرۇپتۇ. بىزنى پەگا-دىكى كىگىزنىڭ پېشىگە ئولتۇرغۇزدى. مەن باربىت، ئېرىم تەمبۇر چالدۇق. ئامان دادىـسى ياساپ بەرگەن كـىچىك دېپىـنى چالـدى. ئۇ يەر-بۇ يەردىن ساز قىلىپ قوشاق ئېيتقان بولدۇق. ياخشى ساز بىلەن قوشاق نەدىن چىقسۇن؟ قىزىل بۇرۇنـغا ۋە ئۇنىڭ دوستلىرىغا غەزىپىڭ قايناپ تۇرسا، يەنە ئاچ، ماغدۇرسىز. "ياخشىـراق چېلىڭ-ھامـەن! نان يېمىگەندەك ئاۋازىمۇ چىقمىـايـدۇ بۇ نېمـىلەرنىڭ، مېنىڭ گۆش-ياغلىرىمنىڭ كۆچـى نەگە كەتـتى؟" دېـدى قىزىـل بۇرۇن ۋارقىراپ. بۇ گەپ بىزگە يامان ئەلەم قىلدى، "ئوت ئۇستىگە ياغ چاچقاندەك" ئېرىمنىڭ غەزىپى تېخىپ كەتـكەن بولـسا كېرەك، ئۇ ماڭا قاراپ "چالايلى" دېگەن ئىشارەت بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى.

ئۇنىڭ ئۈيقۇسىزلىقتا قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ كەتتى، ئۇ تەمبۇرىنى قولىغا ئېلىپ چېلىشقا باشلىدى. مەن باربىتنى قولۇمغا ئالدىم. قارىسام ئېرىم ھېلىقى قىزىل بۇرۇننى تىللايدىغان قوشقىنىڭ ئاھانىنى باشلىۋەتتى. مەن قورقۇپ كەتتىم. يېلىنىش ئالامىتى بىلەن تىترەپ تۇرۇپ ئۇنىڭغا قارىدىم. ئاخىرى "بولمايدۇ، بولمايدۇ. ئۇنداق قىلمايلى" دېدىم مەن شۇرلاپ. ئۇ خۇددى مېنىڭ سۆزۈمنى ئاڭلىمىغاندەك بېشىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇپ قوشاقنى باشلىۋەتتى. ئۇنىڭ تەمبۇرىنىڭ ۋە قوشىقىنىڭ ئاۋازى ئادەتتىن تاشقىرى كۈچلۈك ۋە سۇرلۇك ئىدى. بۇنداق ئاۋازنى مەن ئىلگىرى ئاڭلاپ باقمىغان.

بەگ دەيدۇ، بېگىم دەيدۇ،
بەگ بەتتە پولۇ يەيدۇ.
ئارۇندىكى ھەممە بەگ،
بىزنىڭ بەككە يەتمەيدۇ.

تۆمەن پاتمان يېرى بار،
مىڭ-مىڭلىغان قوۋلى بار.
ئېرى ئۆلسە كالتەكتە،
يېتىم ئوغۇل-قىزى بار.

ئىچەر ئۇ ئادەم قېنى،
ھەسەل، گۆش، ياغ يېگىنى.
ئۇنى باققان قوللارنىڭ،
يەم بولدى قۇشقا تېنى.

ئۇ سەھەرىتۇ توڭگۇزدەك،
ھاڭرايدىكەن ئېشەكتەك.
كۆك-دېدەكلەر ئاچۇزار،
بوزلايدىكەن بوتىدەك.

ئۆيدە مىڭلاپ ئۇلاغ،
ئۈزى سەت بىر داپ قۇلاق.
قىزىل بۇرنى شوخلىدەك،
تويماس بىر يوغان قورساق.

تۇتماسۇ قۇل ئاھلىرى،
نامراتلارنىڭ زارلىرى.
يۇرىكىگە قادىلۇر،
يوقسۇللارنىڭ خەنجىرى.

چىداپ بولماس كالتەككە،
پىچاق يەتتى سۆڭەككە.
يەتمىگۈچە تۇرمايمىز،
ئاخىر ئەركىن تىلەككە!
. . . . . .

قوشاقنىڭ ئاۋىلىدا قىزىل بۇرۇن رازى بولۇپ بېشىنى لىڭشىتىپ ئولتۇردى. كېيىن قوشاق ئۆزىگە قارىتىلىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، تەرىنى پۇرۇشتۇرۇپ بىزگە قارىدى. قوشاق ئۇنى قاتتىق سۆككەندە "توختات!" دەپ ۋارقىرىدى قىزىل بۇرۇن ئالدىدىكى شىرەگە قولىنى

قاتتىق ئۇرۇپ. ھازىرغىچە كىشى تىل تەگكۈزۈپ باقمىغان، بۇ ئالەمنىڭ خوجايىنىغا بۇ قاتتىق ھار كەلدى بولغاي، ئۇ تىترەپ كەتتى. يوغان قورسقىنىڭ كۆتۈرۈلۈپ-چۈشۈپ تۇرۇشى چاپسانلاپ كەتتى. كۆزلىرى چەكچىيىپ يوغان قىزىل بۇرنىنىڭ ئۇچىدىن تەر چىقىپ كەتتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ يارانلىرى ئالدىدا بۇنداق قوشاقىنىڭ ئېيتىلىشى ئۇنىڭ "ئاكاڭ قارىغاي" دەپ يۇرگەن يۇقىرى ئىناۋىتىگە زەربە بولدى. ئۇ ئاچچىقىغا چىدىماي "يوقات بۇنى، ئەپچىقىپ كالتەكلەڭلار!" دەپ سەت ۋارقىرىدى. كالتەكچىلىرى ئېرىمنى سۆرەپ تاشقىرىقى ھويلىغا ئېپچىقتى ۋە كالتەكلىگىلى تۇردى. ۋاي باللىرىم، شۇ ۋاقىتتا ئامىنىم بىلەن ئىككىمىزنىڭ كالتەك ئاستىدا ئىڭراپ ئېغىناۋاتقان جان-جىگىرىمىزگە قاراپ قانداق ئازابلارنى تارتقانلىقىمىزنى مەن سىلەرگە چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيمەن، ئامان بالامنىڭ دادىسىدىن كۆزىنى ئالماي مېنىڭ بويىنۇمدىن قۇچاقلاپ، تارىلاپ ياش ئاققۇزۇپ "دادا، ۋاي جېنىم دادا" دەپ ۋارقىرىغىنى ھازىرمۇ قۇلىقىمدىن كەتمەيدۇ...

باربىتچى ئايال ھېكايىسىنى داۋاملاشتۇرالماي توختاپ قالدى. ئۇ بۇقۇلداپ يىغلىدى. قىلىچ ئانىسىنى قۇچاقلاپ: "ئانا! جېنىم ئانا..." دېگىنىچە ھۆركىرەپ يىغلاپ كەتتى. ئولتۇرغانلار ئارىسىدىمۇ كۆز ياشلىرىنى ئېرتمىغان ئادەم قالمىدى، بەزى قىزلار مىشىلداپ يىغلايتى. ئارسلان بىلەن يۇلتۇزمۇ كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ، باشلىرىنى ئېگىپ ئولتۇراتتى. ئايال يىغىسىنى بېسىپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

"...بالام بىلەن ئىككىمىز كالتەكلەپ يېرىم جان قىلىپ تاشلانغان دادىسىنى ئاران «ئۆيىمىز»گە ئېلىپ كىردۇق. قانلىرىنى سۈرتۈپ، سۇ ئوتلىتىپ، تاكا ئاتقۇچە بېشىدا يىغلاپ ئولتۇردۇق. تاكا يورۇغاندا

ئۇنىڭ كۆزى ئۇيقۇغا كەتتى. مەن ئەمدى مۇگدىگەن ئامانىنى قولۇمغا ئېلىپ تامغا يۆلەنگەنتىم، ھېلىقى كالتەكچىلەر ئىشكنى تېپىپ كىرىپ، ئېرىمنى قوللىرىنى باغلاپ سۆرەپ ماڭدى، بالام بىلەن ئىككىمىز ئۆزىمىزنى ئۇنىڭ ئۇستىگە تاشلاپ يېلىنىپ باقاقمۇ ئىلاجسىز بولمىدى. ئۇنى سۆرىگىنىچە ئەپچىقىپ كەتتى. ئارقىسىدىن يۇگۈرگەنتۇق، ئىشكىنى ئېتىۋېلىپ بىزنى چىقارمىدى. بالام بىلەن ئىككىمىز قۇچاقلىشىپ پەريات قىلاتتۇق. 'يەنە نېمە قىلار، كالتەكلەرمۇ، ياكى تۇنەككە تاشلارمۇ؟ يا بولمىسا...' ئاخىرىنى ئويلاشمۇ بەك ئېغىر ئىكەن. ئاھ! باللىرىم، سىلەرگە مەن قايسى تىلىم بىلەن ئېيتاي. كېيىن ئاڭلىسام كالتەك بىلەن مىجىپ تاشلانغان يېرىم جان ئېرىمنى ئاتقا سۆرەتۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ. ئۆلۈكىنى سورىسام بېرىشمىدى، قەيەرگە كۆمۈۋەتتى؟ ياكى ئىتقا تاشلاپ بەردىمۇ؟ ئۇنىسىنى بىلمىدۇق"

ئانا-بالىلار يەنە قۇچاقلىشىپ يىغلاشتى، ئۆيدە ئولتۇرغانلارنىڭ كۆپىمۇ ئۇن سېلىپ يىغلاشتى، ئارسلانمۇ يىغلىدى. يۇلتۇز بىلەن ساندۇلاچ يىغلىغانچە كېلىپ ئانا-بالىلارنىڭ كۆز يېشىنى ئېرتتى. قۇندۇز يۇلتۇزنى قۇچاقلاپ يىغلىدى. ئۆيدە يەنە يىغا ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلدى. باربىتچى ئايال يىغىسىنى پەسەيتكەندىن كېيىن، ھېكايىسىنى داۋام قىلدى:

"بۇنىڭ بىلەن ئىش تۈگىمىدى، تېخى كۆرگۈلۈكمىز بار ئىكەن، ئانا-بالا ئىككىمىزنى ھايۋاندىن بەتتەر ئىشلەتتى. قوشاقتىن قورقتى بولغاي، ساز چالدۇرمايدىغان، قوشاق ئېيتقۇزمايدىغان بولدى. دادىسى ئۆلگەندە قورسىقىمدا ئۈچ ئايلىق قالغان بۇ بىچارە قىزىم تۈغۇلدى. قۇل مومای بۇنىڭغا چىمەن دەپ ئات قويۇپ بەردى،

يىللار ئۆتۈپ ئامان-بەش ياشتىن ئەمدى ئاشقاندا، ئۇنى مال باققۇ-زۇش ئۈچۈن باشقا پادىچىلارغا قوشۇپ چۆلگە ھەيدىۋەتتى. ئەمدى ماڭا بالا دەردى قوشۇلدى..."

ئايال قۇندۇزنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

— شۇنداق، باللىرىم، "ئۆلمىگەن جاندا ئۈمىد بار" دەپ چىمەن-نى ئاران بالالىقتا بېقىپ ئىككى ياشقا كىرگۈزدۈم. ئېشەكتەك ئىشلەيمەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە كالتەكىنەك دەردى. ئاخىرى زارلاپ يۈرۈپ ھالىمدىن كېتىپ قالدىم. قاخشىغىنىڭ بىلەن نېمە چارە بار. ئۇنىڭغا بەۋا كېلەلمەيسەن-دە؟ بىر كۈنى يىغلاپ ئولتۇرسام قۇل موماي كىرىپتۇ، "ۋاي قىزىم، ئىش چاتاق، بۇ جاللاتلار ئامانىنى ئىگىسىز قۇل قىلىۋېلىش ئۈچۈن، سېنى ئىشقا يارىماس دەپ يوقاتماق بولۇۋاتىدۇ. مەن ئەر-خوتۇن ئىككىسىنىڭ مەسلىھەتىنى ئاڭلاپ قالدىم..." دېدى. ماڭا يەنە ئەندىشە چۈشتى. مەسلىھەتلىشىپ چىمەننى مومايغا تاپشۇردۇم. بوينىغا مانا مۇشۇ تۇمارىمنى ئېسىپ قويدۇم، — ئانا چىمەننى قۇچاقلاپ يىغلىدى. چىمەن ئانىسىنى قۇچاقلاپ ھۆركىرەپ يىغلىدى، — ...ئىككى-ئۈچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاخشىمى تېخى ئوخلىماي ئويلاپ ئولتۇراتتىم، ئىشكىنى ئەنسىز ئېچىپ ئۈچ ئادەم كىرىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ قولىدىكى كونا كىگىز ۋە ئارغامچىنى كۆرۈپ قورقۇپ يۈرىكىم قىنىمدىن چىقىقۇدەك بولدى. ئۇلار كېلىپلا پۇت-قولۇمنى باغلىدى، ئاغزىمغا لاتا تىقتى. ئاندىن مېنى كىگىزگە ئوراپ ئارغامچا بىلەن قاتتىق باغلىدى. ۋارقى-راشقىمۇ، تېپىچەكلەشكىمۇ ئىلاجىم يوق. كۆتۈرۈپ ئەپچىقىپ ئارقا ئىشىك ئالدىدا تەييار تۇرغان بىر ھارۋىغا سالدى، ئېلىپ ماڭدى. ئەمدى ئۆلدۈم، دەپ ئويلىدىم...تاڭ ئېتىپ، كۈن ئارغامچا بويى

ئۆرلىگەندە بىر جاڭگالدا ھارۇننى توختاتتى. ئاندىن مېنى ئادەم يوق قوم دۆڭلىك، يۇلغۇنلۇق جاڭگالغا باغلاقلىق بويى تاشلاپ كېتىشتى. ۋارقىراي دېسەم ئونۇم چىقمايدۇ. قوم ئوستىدە دوملايمەن. ئوساپ ھالىم قالمىدى. كۆزۈم قاراڭغۇلىشىپ، بېشىم ئايلىنىدۇ. تۇرۇپ-تۇرۇپ ئېسىمدىن كېتىمەن...بىر ۋاقىتتا كۆزۈمنى ئاستا ئاچسام ئاق ساقاللىق بىر بوۋاي بېشىمدا ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ "يەنە تىرىك ئىكەن" دېدى-دە، ئارغامچىنى بوشتىپ، مېنى كىگىزدىن چىقىرىپ، قول-پۇتلىرىمنى بوشاتتى. خۇشلۇقۇمدىن گەپ قىلالماي يىغلاپ كەتتىم. "ھېچ گەپ يوق قىزىم، ئامان قالدىڭ" دېدى بوۋاي ۋە بېلىگە ئېسىلىق قاپاقتىن سۇ ئىچكۈزدى، ماڭا جان كىردى. مەن بوۋايغا ھالىمنى قىسقا سۆزلەپ بەردىم. "يۈر مەن بىلەن، بىزنىڭ ئۆيگە بارايلى" دېدى بوۋاي ۋە مېنى ئېشەككە مىندۈرۈپ ئېلىپ ماڭدى. بوۋاي ئۆيگە ئېلىپ بېرىپ ئاۋال قىزىق چاي، كېيىن نان بەردى. سۆز سورىمايلا ياتقۇزۇپ قويدى. كەچقۇرۇن ئۇيقۇدىن ئويغانسام، بوۋاي يېنىمدا ئولتۇرۇپتۇ. "ئەمدى ئامان قالدىڭ، مېنىڭ قىزىم بولغىن بىللە تۇرايلۇق" دېدى بوۋاي. خۇددى ئاتا-بالىدەك بىللە تۇردۇق. ئۇ ئوتۇنچىلىق قىلىدۇ، مەن ئۆيگە قارايمەن. كېيىن ئۆچكە ئېلىپ باقتۇق، كايىدا ئۇنىڭ سۈتىنى ئىچمىز...كېيىن بىلدىم: بۇ قىزىل بۇرۇنىڭ ئۆيىدىكى قۇل موماينىڭ ئېرى بولۇپ، بىر ئېشىكى بىلەن ئوتۇنچىلىق قىلىدىكەن.

ئاردىدىن كۆپ يىللار ئۆتۈپ، كىشىلەر ئارىسىدا "يەنە بىر يېڭى بۇغراخان چىقىپتۇ ئىمىش، ئۇ كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلار ئىمىش،" دېگەن مىش-مىشلار تارالدى. شۇ ئاردا قىزىل بۇرۇنىڭ ئۆيىدىكى قۇل موماينۇ قايتىپ كەلدى. كۆز يېشى قىلىپ كۆرۈشتۇق. مانا مۇشۇ كونا

قەدىناس باربىتنى ئالغاچ كەلگەنكەن، بەك خۇش بولۇپ كەتتىم. مېنىڭ يادىم ئامان بىلەن چىمەنىدە ئىدى. ئولتۇرۇپ مومايدىن ئۆلار-نىڭ ئەھۋالىنى سورىدىم، مومای ئۆزى بىلگەن ئەھۋالىنى بىر-بىرلەپ سۆزلەپ بەردى... مومانىڭ ئېيتقىشچە: چىمەن چىرايلىق ئۆسۈپ، بەش-ئالتە ياشقا يەتكەندە، قىزىل بۇرۇن ئۇنى يەنە بىر قۇلدارغا سېتىۋېتىپتۇ. ئامان تاغدا مال بېقىۋاتقان يېرىدىن قېچىپ كېتىپتۇ. ئۇنى ئىزدەپ تاپالماپتۇ... گەپنىڭ بۇ يېقىنى سىلەر بىلە-سىلەر بالىلىرىم..."

باربىتچى ئايال بىر چوڭقۇر تىنىپ، قىلىچقا قاراپ توختىدى. قىلىچ كۆز ياشلىرىنى ئېرتىپ سۆز باشلىدى: "...چۆل-باياۋاندا مال بېقىپ يۈرۈپ ھالىم قالمىدى. ئاچ-زارلىق، بىر ئوغلىقى يۇتۇپ كەتسە، بېشىڭغا بالا، تاياق ئاستىدىن قۇتۇلالمايسەن. كېيىن ئانامنى يوقىتىۋېتىپتۇ، دەپ ئاڭلىدىم... ئاخىرى بىركۈنى، بېشىمغا كەلگەننى كۆرەرمەن. دەپ قاچتىم. بىر چوڭ بازارغا كېلىپ نان تىلەپ يۈرسەم، بىرسى مېنى باشلاپ بىر چوڭ ھويلىغا ئېلىپ باردى. ئۇمۇ بىر چوڭ بايىنىڭ ئورنىكەن. "ھەممە يەردە قازانىنىڭ قۇلىقى تۆت" ئىكەن، بۇ يەردىمۇ ياخشى كۈن كۆرەلمىدىم. قارىسام ئۇ بايىنىڭ ئۆيىدە ماۋۇ ئۇكام يىقىلىپ-قوپۇپ ئىشلەپ يۈرۈپتۇ. تونۇش-تۇق، بىر-بىرىمىزگە يار-يۆلەك بولۇشتۇق. قىيىن-قىستاقتا ئاي-يىللارنى ئۆتكۈزدۇق، كېيىن ئۇ باي بىزنى ئاۋات دېگەن جايدا يەنە بىر بايغا ساتتى. ئۇنىڭ چوڭ خوجايىنى خان ئوردۇسىدا كاتتا-باش دەپ ئاڭلىدۇق. كېيىن باي بىزنى مۇشۇ شەھەرگە ئېلىپ كېلىپ ساتماقچى بولۇپ تۇرغاندا بىر ئاتلىق يىگىتلەر كېلىپ قۇتۇلدۇرۇپ ئېلىپ كەتتى. ئۇلار ئۇلۇغ سۇتۇق بۇغراخان بىلەن مانا مۇشۇ

ئارسلان ئاكام ئىدى..."

ئانا هاياجانلىنىپ ئارسلانغا قارىدى ۋە ئورنىدىن قوپۇپ ئۇنىڭغا تازىم قىلدى. "مىڭ ياشقا كىرسىلە ئوغلۇم. ئاۋۇ يەنە بىر كىشىگە، بۇغراخان دېدىگىمۇ بالام، ئۇلۇغ كىشى ئىكەن، مەندىن جىق ھەشەمەتلا ئېيتىپ قويسىلا، "دېدى. كېيىن كۆپچىلىككە قاراپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

ــ "مەن بالىلىرىمنىڭ مۇنداق ياخشى كۆنىلەرگە يەتكىنىنى نەدىن بىلەي، ئۇن-تىنى يوق، ئۆلۈپ كەتكەندىمۇ دەپ ئويلىدىم. ھايات بولسا بىر دېرىكى چىقىپ قالار دەپ، بوۋاي، موماي بىلەن خوشلىشىپ باربىتنى قولۇمغا ئېلىپ يولغا چىقتىم. باربىتچىلىق، قوشاقچىلىق بىلەن قورساق باقتىم، ئۇزاق-ئۇزاق يۇرتلارنى كەزدىم. شەھەرلەرنى ئايلاندىم، سەرگەردان بولۇپ بالىلىرىمنى ئىزدىدىم، خەۋىرىنى ئالالمىدىم. ئاخىر مۇشۇ شەھەرنى چوڭ شەھەر دەپ ئاڭلاپ ئىز-دېرىكى چىقىپ قالار دەپ كەلدىم. كەلگىنىمگە ئۇچ-تۆت ئاي بولدى. بۇگۈن بۇ يەردە بالىلىرىم بىلەن ئۇچرىشارمەن دەپ زادىلا ئويلىمىغانىدىم..." ــ ئانا كۆلۈمسىرەپ بالىلىرىنى قۇچاقلىدى. باشقىلارنىڭمۇ چىرايى ئېچىلدى.

ــ بەك ياخشى بولدى ئاچا، ــ دېدى ئارسلان، ــ ھەممىمىز بىر چوڭ ساۋاق ئالدۇق. ئۇزاق يىللار جاپالىق، سەرگەردانلىقنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ئانا-بالىلارنىڭ تېپىشىشى بۇمۇ چوڭ بىر توي، چوڭ خۇشاللىق. سىلى ئەمەس، بىزمۇ بەك خۇش بولدۇق. ئەمدى بىز باشقىچە توي قىلمىز، سىلى بالىلىرى بىلەن مۇڭدىشىپ ئۆچ-تۆت كۈن دەم ئالىسىلا.

ئانا ئارسلاننىڭ سۆزىگە خۇشاللىق بىلەن رازىلىق بىلدۈردى.

باشقىلارمۇ قوشۇلدى. لېكىن "باشقىچە توي"نىڭ قانداق توي ئىكەنـ لىكىنى ئانىمۇ ۋە ئۆيدە ئولتۇرغان كىشىلەرمۇ چۈشىنەلمىدى. قىلىچ بىلەن ئادارگۈل ۋە ئەركىن بىلەن قۇندۇز بىر-بىرىگە يەر ئاستىدىن قارىشۇالدى، بۇنىڭ مەنىسىنى بۇلاردىن باشقا ئارسلان بىلەن يۇلتۇزلا بىلەتتى.

ئاخشىمى ئارسلان بىلەن يۇلتۇز مەسلىھەتلىشىپ ئىككى جۈپ قىز-يىگىتنىڭ تويىنى بىللە قوش توي قىلىدىغان بولدى. ئىككى جۈپ: بىرى، قىلىچ-ئادارگۈل، يەنە بىرى، قۇندۇز-ئەركىن. بۇنىڭ سەۋەبىنى يۇلتۇز ئارسلانغا چۈشەندۈردى، ئاڭلىغانلىرىنى ئىلگىرى مۇنداقلا ئېيتقان بولسىمۇ، تولۇق ئېيتمىغان. ئۇ ۋاقىتتا يۇلتۇزنىڭ ئۆزىمۇ قىلىچ بىلەن قۇندۇزنىڭ ئايرىلىشىغا قوشۇلمايتتى. ئەمدى ئەھۋال باشقىچە بولۇپ چىقتى.

ئىش مۇنداق ئىدى:

قىلىچ بىر كۈنى ئاتلىق كوچىدا كېتىپ بېرىپ بىر ئاتلىق ئادەمنىڭ بىر قىزنى ئۈرۈپ يىقىتىپ، پەرۋاسىزلا كېتىپ قالغانلىقىنى كۆردى، ئۇ دەرھال ئاتىتىن چۈشۈپ، قىزنى يۆلىدى. پۈتى سۇرۇلۇپ قاناپتۇ. سول قولىنىڭ بېغىشى چىقىپ كېتىپتۇ. ئۇ، قىزنى ئات ئالدىغا ئېلىپ ئەمچىنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ باردى. ئەمچى قولىنى سلاپ تېڭىپ قويدى، پۈتىنى سۇرتۈپ باغلاپ قويدى. كېيىن قىلىچ قىزنى ئۆيىگە ئاپىرىپ قويدى. قىز كۆز يېشى قىلىپ رەھمەت دېدى. ئانىسى "ئۆزلىرىگە مىڭ رەھمەت. قىزىم ئادارگۈلنى قۇتقۇزۇپ قويۇپلا" دېدى. كېيىن قىلىچ ئادارگۈلنى ئىككى-ئۈچ قېتىم ئۇچراتتى. قىز ئۇنىڭغا بەك ھۇرمەت قىلاتتى. بىر قېتىم قىز مەكتەپـ تىن قايتىۋېتىپ يولدا قىلىچنى ئۇچراتقاندا باشقىچىراق ئىپادە

بىلدۇردى. ئويناپ تۇرغان كۆزلىرى ئۈيۈلۈپ قىلىچنىڭ كۆزىگە قارىيالمىدى. "سىزنى ئاخشام چۈشۈمدە كۆرۈپ قالدىم" دېدى قىز ۋە يۈزى قۇلاقلىرىغىچە قىزىرىپ كەتتى. راست، ئۇ قىلىچىنى چۈشىدە جىق كۆرەتتى، قىلىچ سەزدى، ئۇنىڭ مۇھەببىتىگە ھۈرمەت قىلدى. "رەھمەت سىڭلىم" دېدى ئۇ. ئۇنىڭدىن ئارتۇق گەپ قىلالمايتتى. قىز لېۋىنى چىشلەپ يەرگە قارىغىنىچە يۇرۇپ كەتتى. ئەمما ئادار-گۈلنىڭ سىياقى پات-پاتلا قىلىچنىڭ كۆز ئالدىدىن ئۆتۈپ قالاتتى.

ئەركىنىڭ قىلىچ بىلەن قۇندۇزغا قاراپ مەسلىكى كېلەتتى. بىر كۈنلىرى ئۇنىڭ قۇندۇزنى كۆرگۈسى كېلىدىغان بولۇپ قالدى. گايى كېچىلىرى ئويلاپ ئۇخلىيالمايتتى. "غەلىتە ئىش!؟" دەيتتى ئۇ ئۆز-ئۆزىگە. دېمىسىمۇ قۇندۇز بەكلا سۆيۈملۈك قىز. ئۇنىڭ قىلىچىتەك ياخشى دوستى بار-دە. ئۇلار بەك ئامراق...شۇنداق بولۇپ قالىغۇ!... بۇ تازا قىزىق ئويلاش بولدى-دە، دەيتتى ئۇ ئۆزىنى ئەيىبلەپ. بىركۈنى قۇندۇز بىر ئالمىنى ئىككىگە بۆلۈپ قىلىچ بىلەن ئەركىنگە بەرگەنىدى، ئەركىنىڭ يۈرىكى ئېغىپ كەتتى، ئۇ ئىختىيارسىز قۇندۇزنىڭ كۆزىگە قارىغانىدى، قۇندۇز ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئەپقېچىپ، قىلىچ بىلەن كۈلۈپ سۆزلىشىپ كەتتى. قۇندۇز بۇنىڭ بىلەن "سىز كۆزىڭىزگە ئاۋايلاڭ، مېنىڭ مۇنداق ئوبدان دوستۇم بار" دېمەكچى ئىدى، ئەركىن بۇنى چۈشەنىدى. ئۇلارنىڭ سەمىمىي مۇھەببەتلىرىگە ئوخشاشلا ھۈرمەت قىلاتتى. لېكىن قۇندۇزنىڭ سۈرىتى گايىدا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا پەيدا بولۇپ "لاپپىدە" ئۆتۈپ كېتەتتى. بۇنداق ۋاقىتلاردا ئەركىن "ياق، بۇلار مېنىڭ ياخشى دوستلىرىم" دەپ ئۆزىدىكى خاتا خاھىش ئالامەتلىرىنى رەت قىلاتتى.

ئاشكارا بولمىغان بۇ مۇھەببەت يىپلىرىنى يۇلتۇز بىلەتتى. ئايال-لارنىڭ ئۆز تىللىرى، ئۆز قۇلاقلىرى بولىدۇ-دە.

"بۇ بەك ياخشى بولدى" دېدى ئارسلان يۇلتۇزنىڭ سۆزىنى دىققەت بىلەن ئاڭلىغاندىن كېيىن. ئۇلار بۇ تۆت ياشنى جۇپلەپ، قوش توي قىلىشقا قارار قىلىشتى. سۇتۇق بىلەن ئايدىڭغا ئېيتىپ، ئۇلارنىڭ پىكرىنى ئالماقچى بولدى.

ئەتىسى ناشتىدىن كېيىن ئارسلان قۇندۇز بىلەن ئوردۇغا باردى.

— توي ياخشى ئۆتكەندۇ؟ — دېدى ئۇلارنى كۆرۈپلا سۇتۇق بۇغراخان.

— توي ياخشى تۇگۈل، زادى بولمىدى، — دېدى ئارسلان كۈلۈمسىرەپ. ئايدىڭ ئەنسىرەپ سورىدى:

— نېمە گەپ، بىر يامان ئىش چىقتىمۇ؟ يۇلتۇز جاۋاب بەردى:

— ئىش چىققاندىمۇ، چوڭ ئىش دەڭا؟

خان بىلەن خان ئاغىچا ھەيران بولۇپ ئۇلارغا قاراشتى. ئارسلان تويىنىڭ بۇزۇلۇش سەۋەبىنى سۆزلەپ بەردى. سۇتۇق بۇغراخان بىلەن خانىش ئايدىڭ ھەيران بولۇپ ئاغزىنى ئېچىپلا قالدى.

— بۇغۇ ياخشى ئىش بوپتۇ. ئانا-بالىلار تېپىشىپتۇ. ئەمدى قانداق قىلماق كېرەك؟ — دەپ سورىدى سۇتۇق.

يۇلتۇز قوش توي قىلىش ۋە ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى سۆزلەپ بەردى.

— سىنىڭ بىلمەيدىغىنىڭ يوق، يۇلتۇز، — دېدى ئايدىڭ كۈلۈپ، — قىز-يىگىتلەر بىلەن سۆزلىشىش كېرەك.

— تۆتىلىسى چوقۇم خۇش بولىدۇ. تويىنى ھازىرقى تەبىيارلىق بىلەن كېلەر ھەپتىلا قىلىۋەتسەك، — دېدى ئارسلان ئايدىڭنىڭ سۆزىگە ئۇلاپلا. سۇتۇق بىلەن ئايدىڭ قوشۇلدى.

بىر ھەپتىدىن كېيىن قوش توي بولدى. قىلىچنىڭ ھويلىسى توي تەنتەنىسى بىلەن يەنە جانلىنىپ كەتتى. ھېلىقى چوڭ ئۆيدە قىز-يىگىتلەر تولۇپ ئولتۇرۇپتۇ. تۆردە ئەمدى توي كىيىملىرى بىلەن بېزەنگەن ئىككى جۈپ قىز-يىگىت: قىلىچ-ئادارگۈل، ئەركىن-قۇندۇز تىزىلىشىپ، خۇشال-خۇرام ئولتۇرۇشقان، ئەركىن بىلەن ئادارگۈل قورۇنۇپراق ئولتۇرۇشىدۇ. ئارسلانمۇ بار، ئۇنىڭ يېنىدا باربىتچى ئايال. يۇلتۇز يەنە توينىڭ باشقۇرغۇچىسى. ساندۇلاچ مېھمانلارنى كۈتۈپ پىرقىراپ يۈرىدۇ. ئۆيدە ساز، ناخشا-قوشاق قايناپ كەتتى. نەغمە-ناۋا ئاۋازلىرى ھويلىدىن ھالقىپ كوچىلاردا ياڭرىماقتا.

قىز-يىگىتلەرنى بىر قىسىم دوستلىرى بىلەن باشقا بىر ئۆيگە باشلاپ چىقىشتى. ئۇ يەردە ئىككى قېتىم نىكاھ ئوقۇلدى. ئاخۇنۇمغا تون كىيگۈزۈلدى. كېيىن كۆپچىلىك يىگىت-كېلىنلەرنى مۇبارەكلەشتى.

نىكاھتىن كېيىن قىلىچ بىلەن ئادارگۈلنى تەنتەنە بىلەن ئىچ-كىرىكى ھويلىدىكى بېزەلگەن بىر ئۆيگە يۆتكەپ كىرىشتى. ساز-قوشاق، ئويۇن-چاقچاقلار قايناپ كەتتى.

ئەركىن بىلەن قۇندۇزنى قىز-يىگىتلەر، ئەلنەغمىچىلەر داپۇ دۇمباق، ناخشا-قوشاقلار ۋە توساق چاچقۇلار بىلەن ئەركىنىڭ ھويلىسىغا يۆتكىدى.

قوش توي خۇشلۇق ئۈستىگە خۇشلۇق قوشۇۋەتتى. ھەممە خۇش: يىگىتمۇ خۇش، كېلىنمۇ خۇش، يارانلارمۇ خۇش. سۈتۈق بۇغراخان بىلەن ئايدىڭ خانىشنىڭ تويغا ئەۋەتكەن سوۋغاتلىرى توينىڭ قىزغىنلىقىنى ئاشۇرۇۋەتتى...

ئالتىنچى باب

يەركەن دەريا سى بويىدىكى جەڭ

كۆكيار مىڭباشى قاغىلىقىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، شەھەر، يېزىلارمۇ قالايمقان بولۇپ كەتتى. ئۇرۇشتا قان تۆكۈلگەندىن تاشقىرى، كۆكيار مىڭباشى ئىسلام دىنىدىن چېكىنمىگەنلىكى ئۈچۈن كۆپلىگەن مۇسۇلمان ئەمەلدارلارنىڭ بېشىنى ئالدى. مۇسۇلمان چېرىك ۋە ئەمەلدارلارمۇ چېكىنىش ئالدىدا بىرمۇنچە "كاپىر" ئەمەلدارلار ۋە راھىب-لامالارنىڭ بېشىنى ئالدى. بۇ سوقۇش ئەمەلىيەتتە دىنىي ماجراغا ئايلاندى. خەلقمۇ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. شەھەردە مۇسۇلمانلار كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلاتتى. يېزىلاردا بۇددا دىنىغا ئىشەنگۈچىلەر كۆپچىلىك ئىدى. كۆكيار تېغى رايونىغا بولسا تېخىچە ئىسلام دىنى بارمىغانىدى. مىڭباشى ئىسلامغا قارشى تۇرۇپ بۇددانى قوغدايتتى.

كۆكيار مىڭباشى ئەسلىدە كۆكيارلىق بىر بايىنىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇنىڭ دادىسى پۈتۈن كۆكيارنىڭ خوجايىنى ئىدى. ئۇ، ئەڭ جاھىل روھانىي بۇددىست ئىدى قۇللارنى ئېزىشتە دىنىنى ئاساسىي قورال قىلاتتى. ئوغلىنى كىچىكىدىن تارتىپلا بۇتخانىدا راھىب بولۇشقا بەرگەن. كېيىن بىرەر مەنسەپ تېگىپ قالار دەپ ئۇنى بۇتخانىدىن قايتۇرۇپ چېرىكلىككە بەردى. ئۇ، قەدەمۇقەدەم كۆتۈرۈلۈپ، ئاخىرى مىڭباشلىق چېرىك مەنسەپكە

ئېرىشتى. شۇنىڭدىن باشلاپ كىشىلەر ئۇنى كۆكيار مىڭباشى دەپ ئاتىدى.

كۆكيار مىڭباشى ئىسلام دىنىغا قارشى چېرىك ئەمەلدارلار ئىچىدە ئەڭ قاتتىق بولۇپ چىقتى. باشقىلار ئاستا-ئاستا ئىسلام دىنىغا ئۆتۈپ كەتسىمۇ، ئۇ "بۇتنى قوغداش، مۇھەممەدكە قارشى تۇرۇش" نىيىتىدىن كەچمىدى. ئاخىرى ئۇ، سۇتۇق بۇغراخانىدىن قورقتىمۇ، ياكى تەييارلىق قىلماقچى بولدىمۇ، ئۇلۇش يىلى چېرىك-لىرىنى باشلاپ كۆكيارغا چىقىپ كەتتى. تاغ رايونىدا بۇددا دىنىنى چىڭ ساقلىدى، ئىسلامغا قارشى تۇردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەلدىكى بىرىنچى مۇسۇلمان ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ھىمايىچىسى سۇتۇق بۇغرا-خانغا قارشىلىق ئېلان قىلدى. خان تۇرلۇك يوللار بىلەن ئۇنىڭغا "نەسىھەت" قىلدى، تەھدىتمۇ سالدى، كۆكيار مىڭباشى كۆنمىدى. ئاخىرى يالغۇز كۆكيار رايونىدىلا ئەمەس، ئەلنىڭ باشقا جايلىرىدا ئىسلامغا قارشى كىشىلەرنىڭ قوراللىق تىرىكى بولۇپ قالدى. كۆكيار مىڭباشىنىڭ ئوردۇكەنتتىكى بۇغراخانغا قارشى تۇرغۇچىلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى.

كۆكيار مىڭباشىنىڭ دادىسى بۇقابەگ چوڭ قۇل سېتىقچىسى ئىدى، سودىسىنى ئاساسەن تاغ رايونلىرىدا ئېلىپ باراتتى. ئۇ تاغلارنى ئاتلاپ پامىر ئېتەكلىرىدىن گۇما تاغ باغرىلىرىغىچە باراتتى. يېقىنقى ئىككى-ئۈچ يىلدىن بېرى پامىرغا ماڭمايدىغان بولۇپ قالدى، كۆپرەك تاغ ئارىلاپ قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ سايلىرى-غىچە بارىدىغان بولدى. ئۇ تاغلاردا تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن يەرلىك خەلق بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، چەتتىن كەلگەن بۇددا-چىلارمۇ بار ئىدى. ئۇلارنىڭ خېلى جىق چېرىكلىرى بار ئىدى.

بۇقابەگ بۇ جايلارغىچە كېلىپ، بۇددا چېركىلىرى بىلەن ئېلىم-سېتىم قىلىپ يۈرۈپ، ئاخىر ئۇلار بىلەن تونۇشۇپ دوست بولۇشۇپ قالدى. ئۇ، بىر ئىلاج قىلىپ بۇددا‌چى چېركىلەرنى باشلاپ كېلىپ ئۇلار بىلەن بىللە قاغىلىق، يەركەنگە، ھەتتا قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشنى، ئىسلامنى يوقىتىپ، بۇددانى تىكلەشنى ئويلايتتى. ئۇ، بۇ پىكرىنى ئوغلى بىلەن مەسلىھەتلەشكەندە ئوغلى قوشۇلدى. بۇقابەگ بىر قېتىم قاراقۇرۇم ياقتىن قايتىپ كېلىپ ئوغلىغا خۇش خەۋەر ئېيتتى. ئۇ، ئۆزلىرىنىڭ مەقسەتلىرىنى بۇددا باشلىقلىرىغا ئېيتقاندا ئۇلارنىڭ تولۇق قوشۇلغانلىقىنى ئېيتتى.

— ئۇلار تازا خۇش بولدى، — دېدى ئۇ ئوغلىغا ۋە بۇددا باشلىقلىرىنى ماختاپ كەتتى، — بىر چوڭ راھىب بارىكەن، پېشانىسىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدۇ. كىشىلەر ئۇنى كۆرسىلا باش قويىدىكەن. مەنمۇ ئىككى قېتىم باش قويدۇم. بېشىمنى سىلاپ باش-ئايىغىمغا قاراپ قويدى. ئۇندىن كېيىن دوست بولۇشۇپ كەتتۇق. ئەمدىلىكتە بولسا تەپ تارتماي كىرىپ كېتىۋېرىمەن. ئۇ، ئورنىدىن قوپۇپ مېنى قارشى ئالدۇ، دېگىنە...

— سىزنى بەك ھۆرمەت قىلىدىكەن-دە؟

— شۇنداق بولماي. بىر دىنداش بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر قېتىم بارغاندا قۇرۇق قول بارمايمەن-دە؟

— ھە-ھە، سىلەرنى دوست قىلغان مۇشۇ "پۇل قول" بولسا كېرەك. قاراڭ ئاتا، ئاۋۇلدا ئۆز چۆنتىكىنى ئويلىمايدىغان ئادەم بار دېسە مەن ئىشەنمەيمەن. "قول ئىچىگە ئېگىلىدۇ"-دە؟

— ئۇنداقمۇ دېمە، بىزگە ياردەم قىلغىلىۋاتىدىغۇ، بۇ تېشىغا ئېگىلگەنلىك ئەمەسمۇ؟

ــ هه، شۇنداق، ئىچىگە ياخشىراق ئېگىلىش ئۈچۈن تېشىغا ئازراق ئېگىلىپ قويماي بولمايدۇ. بىر دېندا بىز. ئۇنىڭدىن تاشقىرى بۇ ياقلارغا كەلسە "قول قۇرۇق" قالمايدۇ. هە، هېلىقى چېرىك-باشى نېمە دەيدىكىن؟

ــ ئۇنىڭ كېپىنى قويمۇدىم. "قوي ئۈچۈن جېنىم تەييار!" دەيدۇ، ئۆزى بارسىتەك ئادەم. "قاس-قاس-قاس" ماڭسا يەر تىترەپ كېتىدۇ. "مەن چېرىك باشلاپ بارسەم" دەيدۇ ئۇ مەيدىسىگە ئۇرۇپ، "مۇئۇلمانلارنىڭ باشلىرى مېنىڭ نەيزەم بېشىدا ئويناسۇن!" دەيدۇ.

ــ ئاتا، كېيىن بارس ھەممە ياقنى بېسىۋېلىپ، شىرغا يول بەرمەسمىكىن، دەپ قورقىمەن.

ــ تېخى يوق ئىشتىن قورقۇپ يۈرەمسەن؟ سېنىڭ چېرىكىڭ جىق. ئۇلار ھەممە چېرىكنى ئېلىپ كەلسىمۇ، سېنىڭكىگە يېتەلمەيدۇ. يامىنىغا كەلسە چەتىرەك بىر-ئىككى شەھەرنى بېرىپ قويارمىز.

شۇنداق قىلىپ ئاتا-بالا ئۇزاق سۆزلەشتى. ئاخىر بۇددا چېرىكلەر بىلەن بىرلىشىپ "ئىسلامنى يوقاتماق" بولۇشتى.

بۇ يىل يازدا بۇقا بەگ ئىككى قېتىم ئۇ ياقىغا بېرىپ قايتتى. كېيىنكى بېرىپ قايتىشىدا بىر ياشراق راھىب بىلەن، بىر چېرىك-باشنى باشلاپ كەلدى. راھىب يەرلىك راھىبلار بىلەن بىللە ئىبادەتكە باشلامچىلىق قىلىشقا كىرىشتى، چېرىكباشى بولسا كۆكيار مىڭباشنىڭ يېنىدىن كەتمەيدىغان بولۇپ قالدى. ئۇلار ھۇرمەتكە ئىگە بولدى. بۇقابەگ ئۇلارنى پايپېتەك بولۇپ كۆتەتتى.

قاغىلىققا قىلىنغان ھۇجۇم تۈيۇقسىز باشلاندى. بۇددا چېرىكلىرى

تاغ ئارىلاپ گۈما بىلەن قاغىلىق ئارىلىشىدىن چۈشتى. مىڭباشى كۆكيارىدىن چۈشۈپ، يەركەن دەرياسىنى بويلاپ تۆۋەنلىدى ۋە كۈن چىقىشقا بۇرالدى. ئۇلار مەسلىھەتلىرى بويىچە بىرى كۈنىپەتىشتىن، بىرى شىمالدىن شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى.

قاغىلىقتىكى سۈتۈق بۇغراخاننىڭ چېرىك باشلىقلىرى كۆكيار مىڭباشىغا تاقابىل تۇرۇشنىلا ئويلايتتى، كۈچىمۇ ئۇلارغا يېتەتتى. لېكىن باشقىلار بىلەن بىرلىشىپ كېلىدۇ، دەپ زادى ئويلىمىغانىدى،

كۈزلۈك يىغىم ۋاقتىدا ئىككى ياقلاپ باستۇرۇپ كەلگەن ياغى، يېزىلاردا دېھقانلارنى قىرىپ، زىرائەت، خامانلارنى دەپسەندە قىلدى. قارشىلىق كۆرسەتكەن قورالسىز خەلقنى چېپىپ-يەنچىپ شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. تۈيۇقسىز ھۇجۇمدىن گاڭگىراپ قالغان شەھەر-دىكى چېرىكلەر ياخشى ئۇرۇشالمىدى، بىرەر كۈن ئۇرۇشۇپ، كەچقۇرۇنلۇقى مىڭباشى ئۆلگەندىن كېيىن چېرىكلەر باشسىز قېلىپ پىتىراپ بىرقانچە يۈزباشىنىڭ باشچىلىقىدا يەركەن تەرەپكە قاچتى، كۆپلىرى يېزىلارغا پىتىراپ كەتتى.

ھەممە پالاكەت يەنە قاغىلىق خەلقىنىڭ بېشىغا چۈشتى. ئىلگىرى-دىنلا "قولدىن قولغا ئۆتۈپ" تۇرىدىغان بۇ شەھەر كىشىلىرى يېڭى "خوجايىن"لارغا تاماق ۋە ئوتۇن-سامان بېرىشىلىرى كېرەك بولدى.

كۆكيارلىقلار قاغىلىقنى ئالغانىنىڭ ئەتىسىلا شەھەرده ئالىتوپىلاڭ، تالان-تاراج كۆتۈرۈلدى؛ نەيزىلىك چېرىكلەر ئوتۇن-سامان ئارتقان ئېشەكلىرىنى ھەيدەپ كېتىپ بارغان دېھقانلارنى تېپىپ قوغلايدۇ؛ قوللىرىنى ئارقىغا باغلاپ، بىر-بىرىگە چېتىلغان چېرىكلەرنى قامچىلار بىلەن ئۇرۇپ-سۈرۈپ ھەيدەيدۇ؛ شەھەر ئوردۇسى ئالدىدىكى

كىچىك مەيداندىكى دارغا ئېسىلغان ئادەملەرنىڭ ئۆلۈكىنى چۈشۈرۈپ "يېڭىلار"نى ئاساقتا: بىر توپ چېرىكلەر تېخى يېڭى سېلىنغان بىر كىچىك مەسجىدنىڭ ئىشىك-تاملىرىنى ئۆرۈۋەتكەتە. ئۇزۇن قىزىل توننىڭ ئۈستىگە سېرىق رەخت ئارتىۋالغان، قولىدىكى تەسۋىسىنى سېرىپ تۇرغان بىرسى ئېگىزرەك بىر جايدا قاراپ تۇرىدۇ؛ ئۇ، مەسجىدنىڭ ۋەيران قىلىنغىنىغا مەز بولدى بولغاي كۈلۈمسىرەپ بۇزغۇچىلارنى ئالدىرىتىدۇ؛ دۇكانلار يېپىق، بازار توختىغان؛ ئۇ يەر-بۇ يەردە ئىشىك ئالدىدا بوۋاي-مومايلار ئەنسىرىگەن قىياپەتتە ئولتۇرىدۇ ۋە ئۇ ياق-بۇ ياققا قاراپ قويىدۇ. ئەنە، چوڭ كوچىدىن بىر توپ كىشىلەر چاڭ توزۇتۇپ چىقىپ كەلدى. ئىككى نەيزىلىك چېرىك قوللىرى ئارقىسىغا باغلانغان چېرىك باشلىقى كىيىمىدىكى بىر ئادەمنى ئېلىپ مېڭىپتۇ، بويىنىغا سېلىنغان زەنجىردىن بىرى يېتىلەپ مېڭىپتۇ، ئارقىسىدا ئوندەك چېرىك، ئۇلارنىڭ ئارقىلىرىدا ئۇششاق بالىلار شاپاشلىشىپ مېڭىپتۇ. بالىلار ئارىسىدا بىر ياشانغان ئايال بېشىدىكى روملى بىلەن كۆز يېشىنى ئېرتىپ كېتىپ بارماقتا. بەش-ئالتە ياشلاردىكى بىر بالا ئايالىنىڭ چىرايىغا قاراپ قويۇپ سوكۇلداپ كېتىپ بارىدۇ. چېرىكلەر ئېلىپ ماڭغان ئادەم بۇ شەھەردە خېلى ئابرويلۇق بولسا كېرەك ئېھتىمالىم، كىشىلەر ئۇنىڭغا ھۆرمەت ھەم ئىچىنىش ئىپادىلىرىنى بىلدۈرمەكتە. ئاۋۇ باشلىق بولسا، ئانچە پەرۋاسىز، كىشىلەرگە قاراپ كۈلۈپ قويىدۇ، بەزى كىشىلەرگە يولۇققاندا بېشىنى ئېگىپ ئامانلىشىپ قويىدۇ...

* * *

بىر ھەپتىدىن كېيىن بۇددا چېرىكلىرى يەركەنگە قاراپ ماڭماقچى. ئۆز ۋاقتىنىڭ ئوبدان قورالىرى بىلەن قورالانغان ئوچ مىڭچە

چېرىك ئاتلىق، ئېشەكلىك، پىيادە چاڭ چىقىرىپ پوسكامغا يېتىپ كەلدى. ئۇلار پوسكامدا بىرەر كۈن ھاردۇق ئالغاندىن كېيىن يەركەنگە قاراپ ماڭماق بولغانىدى، لېكىن، بۇ مېڭىش ئاسان بولمىدى.

يەركەندىكى بۇغرا قوشۇنى قاغلىق قولدىن كەتكەندىن كېيىن چوڭ ئۇرۇشقا تەييارلاندى. ئۇلارنىڭ ئۇرۇش پىلانى ئاۋال يەركەننى قوغداش، دۇشمەننىڭ كۈچى ئاجىزلاشقاندىن كېيىن قارشى ھۇجۇم قىلىش ئىدى. شۇڭا ئۇلار يەركەن دەرياسىنىڭ قىرغىقىدا دۇشمەننى قارشى ئېلىشقا تەييارلاندى. ئۇرۇشقا مېڭىشى قۇتلۇق قوماندانلىق قىلماق بولدى. ئۇنىڭ چېرىكلىرى ئىكىكى مېڭىغا يەتمەيتتى. ئۇ، دۇشمەننىڭ سانى جىقلىقىنى، يەنە ئىلگىرىدىن ئۇرۇشقا ئۇستا دەپ ئاتالغان بۇددا چېرىكباشى بارلىقىنى بىلەتتى. قۇتلۇق مېڭىباشى ئۇلار بىلەن تونۇش ئىدى. ئۇ، بۇنىڭدىن ئون بەش يىل بۇرۇن ماچىن ياقتىن بېسىپ كەلگەن چېرىكلەر بىلەن قانلىق جەڭلەر قىلغان، ئاخىر ئۇلارنى ماچىنغىچە قوغلاپ بارغانىدى. شۇ ۋاقىتلاردا قۇتلۇق مېڭىباشى بىرنەچچە قېتىم تېغىمۇتىغ ئېلىشقان چېرىكباشى توما بۇ قېتىم كۆكيار مېڭىباشى بىلەن بىللە كەپتۇ. قۇتلۇق بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بىرئاز چۆچۈدى. ئەمما، ئۇ چېرىكلىرىگە ھەم ئۆزىگە ئىشىنەتتى. قۇتلۇق ئېگىز بويلۇق، ئۇستىخانلىرى يوغان، گەۋدىلىك نوچا ئادەم ئىدى. ئۇ ئۇرۇشقا كىرگەندە، ئۆزىنى ئۇنتۇپ، ياغمىغا غەزەپ بىلەن ئېتىلغاندا ياغى پىتىراپ قاچاتتى. قۇتلۇق مېڭىباشى قەشقەردىن ياردەم كېلىشكە ئىشىنەتتى. سۇباشى توغرۇلبەگ ئىككى مېڭەك چېرىك بىلەن يولغا چىققانلىقىدىنمۇ خەۋەر تاپقانىدى.

قۇتلۇق مىڭباشى بىر مىڭ چېرىكنى دەريا كېچكىدىن ئىكىكى قانات قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى. بەش يۈز كىشىنى بىرەر چاقىرىم كەينىدە دەرەخلىكە مۇكتۇرۇپ قويغانىدى. ئۆزى كېچىك بېشىدىكى قارا ئۆيدە تۇراتتى.

ئەنە، ياغى چېرىكلىرى كەلدى. ئۇلارنىڭ كۆتۈرگەن چاڭ-توزانلىرى خېلى يىراقتىنلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇلار يېقىنلاپ كەلدى ۋە هوگا-سۇرەن بىلەن پوسكامغا كىرىپ جىمىپ قالدى. قۇتلۇق دۇشمەننىڭ تۈيۇقسىز هۇجۇم قىلىشىنى كۈتەتتى...

كەچ كۈز، سېرىق ياپراقلار هەممە ياقنى پۈركىگەن. جاھانىنى قىزارتىپ كۆتۈرۈلگەن قۇياش نۇرى يەركەن دەريانىڭ يۈزىدە، ئېتىزلاردىكى قەغەزدەك نەپىز، سىلىق مۇزلاردا پارقىرايتتى. هەممە ياق جىمجىت. ئۇ يەر-بۇ يەردە ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرىدىن، ئېشەكلەرنىڭ هاڭراپ قويۇشلىرىدىن باشقا ئاۋاز يوق. ئادەتتە تاڭ ئېتىشى بىلەن هەرىكەتكە كېلىدىغان ئەمگەكچان، شۇخ يېزىلارنىڭ هەيران قالغۇدەك جىملىقى كىشىگە قانداقتۇر بىرەر پالاكەتنىڭ كېلىش ئالدىدىكى ئەندىشىلىك هېسسىياتنى سەزدۈرەتتى...

قۇتلۇق مىڭباشى چېرىكلەرگە ئاگاھ بولۇشنى ئۇقتۇرغان. ئۇنىڭ چېرىكلىرى دەريا بويىدا بىر پۈتى بىلەن تىزلىنىپ، نەيزىسىنىڭ سېپىنى يەرگە قاداپ ئۇ قاتقا كۆز ئۇزمەي تىكىلىپ تۇرۇشىدۇ. ئۇ يەر-بۇ يەردە چېرىك قاتارلىرىدا چېرىكباشلىرى ئوك قولىدىكى قىلىچىنى تەتۈرى بىلەن دولىغا قويۇپ ئۇ قاتقا قاراپ تىك تۇرىدۇ...

ئەنە، دەريانىڭ ئۇ قېتىدا هەرىكەت قىلغان ئادەملەر كۆرۈندى... "ياغى! هوشيار بولۇڭلار!" دېدى قۇتلۇق مىڭباشى. بۇ سۆز

ئېغىزدىن ئېغىزغا سەپ بويىچە بارلىق چېرىكلەرگە يەتكۈزۈلىدى. ياغى چېرىكلىرى دەريا بويىدىكى دۆڭگە چىقىپ قاتار سەپ تارتتى. ئۇلارنىڭ سېپى قۇتلۇقنىڭ سېپىدىن ئېشىپ كەتتى. ياغى چېرىكلىرى سېپى ئوتتۇرىسىدا — كېچىك بېشىدا قارا خەت يېزىلغان سېرىق تۇغ تۇتقان ئادەمنىڭ ئىككى يېنىدا كۆكيار مىڭباشى بىلەن بۇددا چىلار چېرىكباشى توما ھەيئەت كۆرسىتىپ تۇرماقتا. تۇغدىكى خەت ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان بولۇپ، ئانچە ئوچۇق كۆرۈنمەيتتى. سىنچىلاپ قارىغاندىن كېيىن "قويى ئۇچۇن!" دېگەن يوغان خەتلەر كۆرۈندى.

بىرپەستىن كېيىن، ياغى سېپى تەرەپتىن قورالسىز، چېرىكچە سۆزلەتلىك كىيىنگەن بىر كىشى كۆكيار مىڭباشىنىڭ شەرىتى بىلەن چېرىكچە مېڭىپ توپتوغرا بۇ تەرەپكە كېلىۋەردى. ئۇ سۇغا كىرىپ ماڭدى ۋە كېچىكىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بېلىگىچە سۇغا كىرىپ توختىدى. بۇ ياقتىنمۇ بىر چېرىكباشى قۇتلۇقنىڭ شەرتى بىلەن خۇددى شۇنداق قىلدى ۋە بېلىگىچە سۇغا كىرىپ ئۇ تەرەپ ئادەمى بىلەن يۈزمۈيۈز تۇردى. ئۇلار چېرىكچە سالام بېرىشكەندىن كېيىن، قارشى تەرەپ بىرنېمە دېدى. بۇ تەرەپمۇ بىرنېمە دەپ جاۋاب بەردى. ئۇلار خۇددى بۇيرۇق بېرىلگەندەك تەڭلا ئارقىلىرىغا بۇرۇلۇپ يېنىشتى.

ئۇ ۋاقىتتىكى ئۇرۇش قائىدىلىرى بويىچە ھۇجۇم قىلغۇچى تەرەپ ئاۋال ئالاھىدە ۋەكىل ئەۋەتىپ، قارشى تەرەپنىڭ ئەل بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. ئۇلتىماتۇم مەنىسىدىكى بۇ تەلەپنى رەت قىلسا ئۇرۇش باشلايتتى. ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى سۈنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، قارشى تەرەپنىڭ ئەل بولۇش تەلىپىنى بۇ تەرەپ

قەتئىي رەت قىلغان ۋە ئۇلارنىڭ ئەل بولۇشىنى قايتۇرۇپ تەلەپ قىلغا نىدى.

ئىككى ۋەكىل قايتىپ كېلىشى بىلەنلا ھەر ئىككى تەرەپتە جىددىي ھالەت پەيدا بولدى...

ياغىسى سېپى كاناي-سۇناي، داپ-دۇمباق ئاۋازلىرى ئاستىدا ھۇجۇم باشلىدى. ئۇلار سەپ-سەپ بولۇپ دەريا بويىدىكى دۆڭدىن ھالقىپ دەريا‌غا ئىلگىرىلەپ كەلمەكتە... سۇ بويىغا كەلگەندە ياغنىڭ ئىككى مىڭباشى تۇغ بىلەن توختىدى. چېرىكلىرى ئىلگىرىلەپ سۇغا كىردى. سۇ بويىدا كاناي-دۇمباقچىلار كۇچەپ چالماقتا... ئەنە، ياغى چېرىكلىرى سۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلدى... چوڭقۇردىن ئۆتتى...

قۇتلۇق مىڭباشى چېرىكلەرگە قارشى ھۇجۇمغا شەرەت قىلدى. دەريا بويىدىن، خۇددى تاشقىنىدەك يامراپ چېرىكلەر توپى نەيزە-قىلىچلىرىنى كۆتۈرۈپ ۋارقىراپ‌چاپ ياغى سېپى تەرەپكە قاراپ ئېتىلدى.

دەھشەتلىك گىچىرماچ ئۇرۇش باشلىنىپ كەتتى... ۋارقىراپ يىقىلغان ئادەملەرنىڭ ئاۋازلىرى، يەردە دومىلىغان باشلار، كۆپىتەك دومبىيىپ ياتقان تەنلەر... قۇتلۇق ئۆز چېرىكلىرىنىڭ باتۇرلارچە جەڭ قىلىشلىرىنى كۆزىتىپ تۇرماقتا. ئۇنىڭ چېرىكلىرى ياغى چېرىكلىرىنى كەينىگە سۈرۈپ سۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېلىپ باردى ۋە قاتتىق زەربە بەردى... ياغى سېپىنىڭ تەيياق ئوقيالىق قىسىملىرى باستۇرۇپ كەلدى ۋە بۇ ياقىنىڭ نۇرغۇن چېرىكلىرىنى ئېتىپ يىقىتتى، بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ سۇ ئىچىدىكى ياغى چېرىكلىرى قارشى ھۇجۇمغا ئۆتتى. بۇ تەرەپ كۆپ چىقىم بەردى ۋە قۇتلۇقنىڭ بۇيرۇقى

بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇرۇپ چېكىندى... شۇ ئارىدا قۇتلۇقنىڭ بەش يۈز كىشىلىك تەييار قوشۇنى ئېتىلىپ جەڭگە كىردى. جەڭ يەنە ئەۋجىگە ئالدى. ئۇلار ياغى چېرىكلىرىنى ئۇرۇپ-ئۆلتۈرۈپ سۇنىڭ نېرىسىغا چېكىندۈردى. ياغى چېرىكلىرى ھودۇقۇپ قېچىشقا باشلىدى، كۆكيار ۋە توما مىڭباشلار قىرغاقتا چېكىندى. توما ئارقىسىغا قول شىلتىپ بىرنېمە دەپ ۋارقىرىغانىدى، ياغى چېرىكلىرىنىڭ ئاتلىقلار قىسمى قىلىچلىرىنى ئويناتىپ چاپتۇرۇپ كەلدى... بۇ ياقتىن نۇرغۇن چېرىكلەر باشلىرىدىن ئايرىلدى. ئۇلار چېكىندى... ياغى چېرىكلىرى ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇمغا ئۆتتى. قۇتلۇق جەڭگە كىردى. ئۇ قاچقان چېرىكلەرنى قايتۇرۇپ باشلامچىلىق بىلەن جەڭ قىلىپ، ياغىنى توسىدى. ئۇ شۇنداق چاققان ۋە غەزەپلىك ئۇرۇشاتتىكى، چېرىكلىرى ئۇنى كۆرۈپ روھلىنىپ ئۇرۇشتى. قۇتلۇقنىڭ ئاتلىقلار قىسمى يېتىپ كەلدى. ئاتچىسى قۇتلۇقنىڭ ئارغىمقىنى يېتىلەپ كېلىپ مىنگۈزدى. ئاتلىق، پىيادە ئارىلاش جەڭ قىزىپ كەتتى...

قۇتلۇق تۆت-بەش ياغى چېرىكلىرى بىلەن قىلىچلىشىۋاتاتتى، بىرسى ۋارقىرىدى، ئارقىسىغا قارىسا كۆكيار مىڭباشى ئاتلىق قىلىچىنى كۆتۈرۈپ ئۇرغىلى تۇرغانىكەن. قۇتلۇق قىلىچىنى قايتۇرۇشقا ئۈلگۈرەلمىدى، سول قولى يارىدار بولدى، ئۇنىڭغا قارىماي قۇتلۇق ئۇنىڭ بىلەن ئېلىشىپ كەتتى. باشقا ئىككى ئاتلىق چېرىك قۇتلۇققا ھۇجۇم قىلىۋاتقان ياغى چېرىكلىرىنى قوغلاپ كەتتى...

قۇتلۇقنىڭ چېرىكلىرى چېچىلىپ كەتتى. بىرمۇنچىسلىرى قېچىپ ئۆزىنى يىراقىقا ئالدى. دەريا بويىدا بىرقانچە توپقا ئايرىلغان ئۆتكۈر جەڭ داۋام قىلماقتا. قۇتلۇقنىڭ توپىغا ئۆزلىرىگە قارىغانىدا سانى جىق، كۈچلۈك چېرىكلەر كۆكيار مىڭباشقا ئەگىشىپ ھۇجۇم

قىلدى ۋە ئۇزاق ئۆتمەي قۇتلۇقلارنى ئورنۇالدى. قۇتلۇق ياردار بولغاندىن كېيىن چېرىكلەر چۆچۈپ قىلىشتى، ئەمما، قۇتلۇقسىنىڭ قان ئېقىپ تۇرغان سول قولىنى ساڭگىلىتىپ ئوق قولى بىلەن قىلىچ ۋازلىق قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن چېرىكلەرنىڭ غەيرىتى ئاشتى. ئۇلار ياغى مۇھاسىرىسىنى توسۇۋېلىشماقتا، جان تىكىپ قۇتلۇق مىڭباشىنى قوغدىماقتا. لېكىن ياغى چېرىكلىرى كۈچلۈك كەلمەكتە، مۇھاسىرە ھالقىسى تارايماقتا، قۇربان بېرىش كۆپەيدى، لېكىن قۇتلۇقلار جان تالىشىپ جەڭ قىلماقتا...

قۇتلۇق كۆكيار مىڭباشى بىلەن قاتتىق ئېلىشماقتا. ئۇ ياردىن قېنىلىپ، قىلىچلىق ئوڭ قولى بىلەن ياردار سول قولىنى تۇتقانىدى، كۆكيار مىڭباشى پەيت كەلدى، دەپ قۇتلۇقنىڭ بوينىغا قىلىچ ئۇردى... ئەمما، قۇتلۇق بېشى ئۈستىدە كېلىۋاتقان ياغى قىلىچىنى قىلىچى بىلەن ئۇرۇپ ئىرغىتىۋەتتى ۋە كۆكيار مىڭباشىنىڭ مەيدىسىگە قىلىچ ئۇردى. ياغى بىر قولى بىلەن مەيدىسىنى تۇتۇپ كەينىگە داجىدى ۋە ئالدىغا پۈكۈلۈپ ئاتتىن يىقىلدى. بۇ ھالەتنى كۆرگەن قۇتلۇق چېرىكلىرى تېخىمۇ غەيرەتكە كەلدى...

مۇھاسىرە ئازراق چېكىنىدۇرۇلگەندى، دەريانىڭ ئۇ قېتىدىن ئات چاپتۇرۇپ، قىلىچ ئوينىتىپ كەلگەن بىر توپ توما چېرىكلىرى قۇتلۇقنىڭ توپىغا باستۇرۇپ كەلدى، مۇھاسىرە ھالقىسى يەنە تارىيىشقا باشلىدى. مىڭباشى توما توپنى يېرىپ ئىچىگە كىردى ۋە قىلىچنى بېشىدا ئوينىتىپ قۇتلۇققا ئېتىلدى. قانىراپ ھالسىزلىنىپ تۇرغان قۇتلۇق، ئۆزىنى ئات ئۈستىدە يۆلەپ تۇرغان چېرىكنى ئىتتىرىۋەتتى-دە، توما بىلەن ئېلىشتى. ھېلىقى چېرىك قۇتلۇققا يارەملىشىش ئۈچۈن توماغا ئۇمتۇلگەنىدى، لېكىن، تومانىڭ

ئەتۈر ئۇرغان قىلىچى بىلەن ئاتتىن يىقىلدى. قۇتلۇق بارلىق غەيرەتىنى يىغىپ توما بىلەن ئېلىشىۋاتقاندا ئېتى يارىدار بولۇپ يىقىلدى. قۇتلۇق بېسىلىپ قالغان پۇتىنى ئاتنىڭ ئاستىدىن چىقىرالمايۋاتاتتى، توما ۋارقىراپ كېلىپ ئۇنىڭغا قىلىچ ئۇردى... لېكىن يانىدىن ئۇرۇلغان دەھشەتلىك قىلىچ بىلەن تومانىڭ بېشى يەرگە چۈشۈپ دومىلاپ كەتتى، تېنىسىز يەرگە چۈشكىنى تۇرغانىدا ئات ئۇركۈپ ئەپقاچتى. ئۇزەڭگىگە پۇتى ئىلىنىپ قالغان باشسىز تەن ئاتنىڭ قورسىقى ئاستىدا پۈلاڭلايتتى. ئات سۈدىن ئۆتۈپ كەتتى...

— ئامانمۇ سەن دوستۇم؟ — دېدى سۈباشى توغرۇلبەگ قىلىچى بىلەن ئاتنىڭ ئۇزەڭگە تاسمىسىنى كېسىپ قۇتلۇقنىڭ پۇتىنى بوشىتىپ، ئۇنى يۆلەپ تۇرغۇزدى.

— ياغىنى قاچۇرماڭلار يىگىتلەر! — دېدى توغرۇلبەگ مۇھاسىرىنى بۇزۇپ ياغى چېرىكلىرىنىڭ سېپىنى چېكىندۈرگەن چېرىكلىرىگە بۇيرۇق قىلىپ.

دەريا بويلاپ ياغى سېپىگە ھۇجۇم قىلغان توغرۇلبەگ چېرىكلىرى، قۇتلۇق چېرىكلىرى بىلەن ياغىنى ئۇرۇپ چېكىندۈردى. ياغى چېرىكلىرى سۈدىن ئۆتۈپ قېچىشنى ئويلىغانىدى، لېكىن، دەريانىڭ ئۇ قېتىدا يۇقىرى-تۆۋەنىدىن قىرغاقىنى بويلاپ ھۇقۇيىتىپ ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان توغرۇلبەگ چېرىكلىرىنى كۆرۈپ ئەڑۋاھى ئۈچۈپ كەتتى. توغرۇلبەگنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن دەريانىڭ باش ۋە ئاياغ تەرىپىدىن ئۆتۈپ، ياغىنىڭ يان ۋە ئارقىسىدىن قورشاپ ھۇجۇم قىلغان بۇ چېرىكلەر ئالدىغا كەلگەن ياغىنى چېچىپ-دومىلىتىپ بۇ قاتقا قاراپ كەلمەكتە ئىدى. ياغى دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدا قىسماققا ئېلىندى. بەلگۈچە سۈغا كىرگەن چېرىكلەر قاتىشىق

ئېلىشتى. ئاتلىقلار، پىيادىلەرنىڭ باشلىرىدا قىلىچ-نەيزىلەر ئويناپ ماقتا. ئاتلار كىشنەپ ئالدى ئايىغىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ سۈغا يىقىلماقتا، سۈدا باشلار، تەنلەر ئاقماقتا، چۆكمەكتە، سۇ قانغا بويالدى... ئاخىر ياغى چېرىكلىرى قورال تاشلاپ قول كۆتۈرۈپ ئەل بولدى...

دەريا بويىدا ئىككى چېرىك ئىككى قولتۇقىدىن يۆلەپ تۇرغان يارىدار قۇتلۇق، يېنىدا قوللىرىنى بەللىرىگە تىرەپ مەغرۇر تۇرغان توغرۇلبەگكە قاراپ كۈلۈپ قويدى...

تۆتىنچى قىسىم

ئۇ تىكە نىلەر «قۇت بەلگىسى بىلىك» دە پىتۇ،
بىلىك بىلىسىڭ بەختىڭ بولۇر، ئۇقۇ دە پىتۇ.
بىلىكسىز نادانلار نىڭ ھالىغا ۋاي،
بىلىك ئال، ئەلگە قوش قۇت، تۇھپە دە پىتۇ.

بىرىنچى باب

يېڭى ئوردۇدا

ئونىنچى يۈز يىللىقنىڭ ئوتتۇرىلىرى، ئىت يىلىنىڭ تومۇز كۈنلىرى، قۇياش تەپتى ھەممە ياقنى قىزدۇرماقتا. بېشىغا كۆك گۈللۈك ئاق دوپپا كىيگەن، ئۇستىگە يولۇق يەكتەك، پۇتىغا كەش-مەسە كىيگەن ئاق ساقال چەبدەس ئۇستام ئات بىلەن قورغان يېزىسىدىن تۆمەن دەريا سىنى بويلاپ تۆۋەنلىمەكتە. ئۇستام كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇپ، بىر كالتە ئاھاڭدا ئىچىدىن گۈڭگۈلدايتتى، ئۇنىڭ ناخشا ئوقۇۋاتقانلىقىنى ياكى قۇرئان ئوقۇۋاتقانلىقىنى بىلىپ بولمايتتى. بەلكى، بىرەر ئايەتنى يادقا ئوقۇۋاتامدىكىن. سۈتۈق خان بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەي چەبدەس ئۇستام مۇسۇلمان بولغانىدى. ئۇ ئىمان، نامازقائىدىلىرىنى چاپىنىلا ئۆگىنىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ بەش ۋاخ نامازدىن قالمايتتى. ئالدىراش نەقاشلىق ئىشى ئۇستىدە بولسۇن، ئەزان ئاۋازىنى ئاڭلىغان ھامان ئىشىنى توختىتىپ، تاھارەت ئېلىپ، نامازغا باراتتى. شۇ تاپتا بەلكىم، ئۇ ئىچىدە ئۆزى يارىتىدىغان بىرەر غەزەلنى ئوقۇپ كېتىپ بارمىدىغاندۇ. ئۇ كىچىكىدىنلا سەنئەت خۇمارى بولغاچقا بىر ئەلنەغمىچى قوشنىسىدىن تەمبۇر ئۆگەنگەنىدى. ۋاقتى بوش بولسىلا تەمبۇر چېلىپ ناخشا ئېيتاتتى. ئۇ تەمبۇر تارىنى مۇڭلۇق ئاھاڭغا چېكىپ زوقلىناتتى.

بىر سۆزۈم ئەيتايىن، ئىشتىكىل يارۇ،
سۆيۈكلى دوستۇڭا ئاسقىل تۇمارۇ.
بېزەكلى يۈزىگە، باقما سۆزىگە،
ئارىغ دىل دوستنى تاپ، چىقار خۇمارۇ.

ھە، چەبدەس ئۇستام بايىتىندىن بېرى ئايەت ئەمەس، ناخشا ئوقۇپ كېتىپ بېرىپتۇ-دە!

چەبدەس ئۇستام ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان بۇ قوشاقنى ناخشىسىغا قوشۇۋالغانىدى. ئۇ، يۈزىنى بېزەكلىگەن، چىرايلىق سۆزلەيدىغان، تېشى پال-پال، ئىچى غال-غال ۋاپاسىز دوستىنىڭ جاپاسىنى ئاز تارتمىغانىدى. شۇڭا، ئۇ "ئارىغ دىل" "سۆيۈكلى" دوستىنى خۇمار قىلاتتى، شۇنداق مەردانە دوستىنىڭ بوينىغا تۇمار ئېسىشقا تەييار ئىدى. چەبدەس ئۇستام كېيىن بۇ قوشاقى يازغان كىشىنى بىلگۈسى كېلىپ ئۇقۇشۇپ يۈرۈپ ئۇ كىشىنىڭ ئوردۇ بىتىكچىسى ئىلىك دېگەن كىشى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ يەنە تەڭلىكىنى، ئەركىنلىكىنى سۆزلەيدىغان قوشاقلىرى جىق ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ قوشاقلىرى قولدىن قولغا، ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ، ئەلگە كەڭ تارالغانلىقىنىمۇ ئۇقتى. ئۇستام ئۇنداق قوشاقلاردىن بىرمۇنچىسىنى تېپىپ ئوقۇدى. ئىلىك دېگەن بۇ كىشىگە غايىبانە مۇھەببەت باغلاپ قالدى. ئۇ قوشاقچىنىڭ قوشاقلىرىنى دائىم سۆزلىرىگە ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلىتىدىغان بولدى ۋە "بۇ مېنىڭ سۆزۈم ئەمەس، ئىلىك ھاجىپىنىڭ سۆزى" دەپ تەكىتلەپ قويىدىغان بولدى.

چەبدەس ئۇستام كىچىكىدىلا ئۆز ۋاقتىدىكى مەكتەپتە ساۋات چىقارغانىدى. كېيىن ئۇ دادىسىدىن بىردىنبىر بايلىق بولۇپ مىراس قالغان نەققاشلىق ھۈنىرىنى ياخشى كۆرۈپ ئۆگەنىدى ۋە

يىگىرمە ياشلىرىدىلا ئۇستا نەققاش بولۇپ يېتىشىپ قەشقەرتەۋەسىدە داڭلىق ئۇستا بولۇپ نام چىقاردى. ئۇ بايلارنىڭ چوڭ ئىمارەتلىرىگە، ئوقۇلارغا ۋە بۇتخانىلارغا نەقىش سالاتتى. گەجدىن نەقىش سالغاندىن باشقا، ئۇ ياغاچقا ئويما نەقىشمۇ سالاتتى. شۇڭا ئۇنىڭ نەقىشى يوق مەشھۇر بۇتخانىلار ئاز ئىدى.

چەبدەس ئۇستام ئىسلام دىنىغا ئانچە ئارقىغا تارتمايلا كىردى. ئۇ بۇددا دىنىغا قارىغاندا ئىسلام دىنىنى بەكرەك ياقتۇرۇپ قالدى. بۇنىڭ نېمىشقا شۇنداقلىقىنى ئۇنىڭ ئۆزىمۇ بىلمەيتتى. ئۇ خۇراپاتچى روھانىيلاردىن ئەمەس، ئۆز كەسپىگە ھەۋەس قىلغان ئادەتتىكى مۇسۇلمانىدى. ئىمان-كالامنى، بەش ۋاخ نامازنى قولدىن بەرمەيتتى. شاگىرتلىرى ئۇنىڭدىن "جەننەت، دوزاخ دېگەن نېمىلەر راست بارمىدۇ؟" دەپ سورىغاندا، "ئۇنى بارغاندا كۆرەرمىز، ھەر ھالدا جەننەتكە كىرىشنى ئارزۇ قىلىش كېرەك" دەپ جاۋاب بېرەتتى ئۇ.

چەبدەس ئۇستام سۈتۈق بۇغراخاننى ياخشى خان دەپ ھېسابلايتتى. ئۇنىڭ مەسجىد، مەدرىس سالدۇرغانلىقى ئۇنىڭغا ياراپ قالدى. بولۇپمۇ نەققاشلىققا ئېتىبار بېرىلگەنلىكىدىن بەكمۇ خۇش بولدى. شۇڭا يېڭى ئاستانىگە سېلىنغان ئۇچ چوڭ بىناغا زور ئىشتىياق بىلەن نەقىش سېلىشقا بېرىلىپ كەتتى. ئۇ ئۆز شاگىرتلىرىنى تولۇق ئىشقا سالدى. ئۇردۇدىن يەنە قەشقەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ۋە باشقا جايلاردىنمۇ ئۇستىلارنى ئەكەلدى. ئۇلارنىڭ كۆپى چەبدەس ئۇستامنىڭ خىزمەتداشلىرى، دوستلىرى ئىدى. ئۇ ئۇستىلارنى ئۇچ بىناغا بۆلۈپ يېتەكچىلىك قىلدى. ئۆزى بولسا جىقراق ۋاقىتنى ئوردۇ بىناسىغا سەرپ قىلدى. ئۇ ئۈچ-ئۆت

يىلدىن بېرى جاپالىق ئىشلىدى، لېكىن، ئۇچ چوڭ بىنانىڭ نەقىشلىرىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك پۈتكەنلىكى ئۈچۈن، خۇمارىدىن چىقتى. بۇ يېقىن كۈنلەردە ئۇ ھاردۇق ئېلىۋاتقان بولسىمۇ خىيالى يەنىلا نەقىشلىرىدە بولغانلىقتىن گايىدا بىنالارغا كىرىپ ئارىلاپ چىقاتتى.

چەبدەس ئۇستام سالپاڭ قۇلاق ئالا ئېتىنى توختىتىپ، پۇتلىرىنى ئاۋايلاپ ئۇزەڭگىدىن چىقىرىپ چۈشۈشكە تەمشىلىۋاتقانىدى، بىرسى كېلىپ ئۇنىڭ قولىتۇقىدىن ئالدى ۋە يۆلەپ ئاتتىن چۈشۈردى.

ــ ھە تارىغچىمۇسەن ئوغلۇم، ــ دېدى ئۇ سۆگەتكە ئات باغلاۋاتقان قارا ساقاللىق كىشىگە قاراپ، ــ يۇر، ئاۋۇ دۆڭگە چىقىپ ئازراق ئولتۇرايلى.

تارىغچى چەبدەس ئۇستامنى يۆلەپ دۆڭگە بىللە چىقتى، ئۇلار تۇمەن دەريانىڭ قارىغاي ئېرىق بويىدا ئولتۇرۇشتى.

ــ ھارمىغايلا ئۇستام، ــ دېدى تارىغچى بىلىگە قىستۇرۇقلۇق ئورغاقنى ئېلىپ يەرگە قويۇپ، ــ كۈن ئىسسىقدا يولغا چىقىپلىغۇ؟

ــ ئۆيدە ئولتۇرغۇم كەلمىدى، يېڭى شەھەرنى بىر ئايلىنىپ چىقاي دېدىم، ھە ئۇزەڭچۇ، تىرىكچىلىكىڭ قانداقراق؟

ــ قانداق بولاتتى، يەنە شۇ ئاتام ئېيتقان بايىقى، ۋاي قۇللۇقتىن چىقتىڭلارىۇ، ئۇزەڭلار يەر تېرىيسىلەرىۇ، ئاقىدى، كۆكىدى... دېيىشتى. "قوشتىن ئېلىپ سۆرەمگە سېلىش" دېگەن مۇشۇنداق بولامدىكىن ــ تاڭ؟ جاھاندارچىلىق مۇشۇنداق، ــ ئوڭ ياقتىكى كەڭ ئېتىزلارنى كۆرسەتتى ئۇ.

ئېتىزلاردا پىڭ ــ پىڭ ئاپىتاپتا ئەمگەك قىلىۋاتقان ئىشتانچاق، ياكى يىرتىق كۆڭلەك تارىغچىلارنىڭ ھالىسىز ھەرىكىتى

كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بىر كىچىككىنە خانىلىقتا ئىشتانچاق، تەنلىرى قارامتۇل، چاچ-ساقاللىرى ئۆسۈپ كەتكەن بىر تارىغچى، ئوك قولى بىلەن دولىسىدىكى ئارا سېپىنى تۈتۈپ، سول قولى بىلەن قۇلىقىنى تۈتۈپ "لاي-لاي" ئېيتىپ چۆگىلىمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ ئالدىدا بويۇنلىرى بىر-بىرىگە چېتىلىغان، تۆمۈرقىلىرىغا تور سېلىنغان ئىككى كالا، ئۈچ ئېشەك ئايىغ ئاستىلىرىدىكى بۇغداينى دەسسەپ-يەنچىپ ماڭماقتا. هايۋانلار پۇشقۇرۇپ باشلىرىنى سىلكىيدۇ ۋە پات-پات هۆرۈنلۈقى تۈتۈپ توختاپ قالىدۇ. كېيىن يەنە تارىغچىنىڭ هەيدىشى بىلەن ئاستا ماڭىدۇ، تارىغچى بېشىنى كەينىگىرەك ئېگىپ، كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇپ "لاي-لاي"نى داۋام قىلدۇرماقتا:

مال ئورۇق، ئادەم ئورۇق،
نانمۇ يوق، ساندۇق قۇرۇق،
دەسسەكلار، يەنچىكلار،
جانۋارلار، لاي-لاي-لاي...
چۇ!...

— بىچارە، راستتىنلا ماللىرىمۇ، ئۆزىمۇ ئورۇق، — دېدى چەبدەس ئۇستام ئىچ ئاغرىتىپ، — هوي، بۇ هېلىقى تۇردى بوۋانىڭ ئوغلى ئەمەسمۇ؟

— شۇنداق، تۆت جان، هالى يوق، بىرلا ئېشەك ئۆزىنىڭ. قالغان ماللارنى لاپقۇتقا ئالغان. قانداق قىلسۇن؟ نالىغىنى نالىغان. قارىسىلا، لاي-لاي ئەمەس، يىغا ئۇ.

ئۇلار چولاقبەگنىڭ ئورمىسىنى ئورۇۋاتقان هاشارچى نامراتلار، ئىكەن. چەبدەس ئۇستام يېراقتا ئورما ئورۇۋاتقان يېرىم يالىڭاچ تارىغچىلارنى چالا كۆردى ۋە قولىنى پېشانىسىگە قويۇپ دىققەت

بىلەن قارىۋىدى، تەرگە چۆمگەن، سول تارتىپ ئېگىشىپ ئورما ئورۇۋاتقان تارىغچىلارنى ئوچۇق كۆردى. ئەلۋەتتە گەزچە ئۇزۇن-لۇقتىكى تارىغچىلار سېپىنىڭ ئارقىسىدا تىكىكى يەردە ئىككى ئادەم قامچىلىرىنى پۇلاڭلىتىپ ئۇرۇپ قويۇاتاتتى. "قانخورلار..." دېدى چەبدەس ئۇستام غەزەپلىنىپ ۋە تارىغچىلارنى كۆرمەسكە تىرىشىپ بېشىنى بۇرىدى.

ــ ئەجەب چوڭ ئىمارەتلەرغۇ بۇ؟ ــ دېدى تارىغچى دەريانىڭ ئۇ ياقىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ئۇچ بىنانى كۆرسىتىپ، ــ ئاز پۇل كەتمىگەندۇ.

ــ سۆزىمىز يوللۇق، ــ دېدى ئۇستام ئازراق ئوڭايسىزلىنىپ، ــ بىرى مەسجىد، ــ ئۇ قولى بىلەن ئېگىز ئىككى مۇنارىلىرى ئەڭ چوڭ، كەڭ بىنانى كۆرسەتتى، ــ ئاۋۇ مەدرىس، ــ مەسجىدنىڭ جەنۇبىراقتىكى يېشىل ساپاللىق دەرۋازىسى كۆرۈنۈپ تۇرغان بىنانى كۆرسەتتى، ــ ئاۋۇ بولسا ئوردۇ، خان ئوردۇسى، ــ ئۇ، كۆپلىگەن گۈمبەزلەر ئوتتۇرىسىدا ئوردۇ سارىيىنىڭ چوڭ يېشىل گۈمبىزى كۆرۈنۈپ تۇرغان ئوردۇ بىناسىنى كۆرسەتتى...كېيىن ئۇ جىم بولۇپ قالدى.

ــ كىشىلەر بۇ يېڭى شەھەر ياخشى جايغا چۈشتى، دېيىشىدۇ. ئىشقىلىپ، ئاخىرى ياخشى بولغاي، ــ دېدى تارىغچى.

چەبدەس ئۇستام قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ، دەريانىڭ ئۇ قېتىغا تارىغانچە جىم ئولتۇرماقتا ئىدى. قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ئۇچ بىنانىڭ ئەتراپىدا يەنە باشقا قۇرۇلۇشلارنى سېلىۋاتقان تامچى، ياغاچچىلارنىڭ ھەربكتى، كىچىك، كونا بازاردا سېتىقچى-ئېلىمچىلارنىڭ ھەربكتى ۋە پىيادە، ئېشەكلىك كىشىلەرنىڭ مېڭىپ يۈرۈشلىرى كۆرۈنۈپ

تۇراتتى.

"يېڭى ئاستانە، ــ دەيتتى ئىچىدە چەبدەس ئۇستام، ــ ئۇ تولۇق پۈتۈشى لازىم. سۈتۈق بۇغراخان بۇ ئاستانىدا ياخشى دەۋر سۈرگەن. كىم بىلىدۇ، ئىلگىرىكى خانلاردەك، بۇ خانمۇ بارا-بارا بېرىپ يامان بولۇپ چىقامدۇ تېخى".

چەبدەس ئۇستام ئورنىدىن تۇردى ۋە دۆكىدىن چۈشۈپ تارىغچى بىلەن خوشلاشتى...

* * *

قەشقەردىكى يېڭى ئوردۇ پۈتتى. بىرىنچى قېتىملىق ئىش باشلاش مۇراسىمى بولماقچى ئىدى، ئوردۇ ئاغىسى بارسبەگ بىلەن ئوردۇ قارۇغباشى قىلىچ ئالدىراشلىق بىلەن تەييارلىقلارنى تەكشۈرمەكتە. بارسبەگ چوڭ ساراي، ئىشخانا، تەخت ساراي، مېھمان سارايلارنىڭ بېزىلىشى قانداقلىقىنى، پەردىلەرنىڭ قانداق ئېسىلغانلىقىنى، گىلەملەر، قاچا گۈللەر... هويلا-ئارام، ئوردۇ ئالدىغچە هەممىسىنى تەكشۈرۈپ چىقتى. قارىغانىدا، تەييارلىقلار جايىدا ئىدى. ئىشنى باشلاشقا بولاتتى. قىلىچ قارۇغچىلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى، چېرىكلەرنىڭ قورال-ياراغلىرىنى تەكشۈردى. بىرنەچچە قارۇغچى باشلىقلىرى بىلەن ئوردۇنىڭ تاشقىرىسىنى ــ ئەتراپىنى ئايلىنىپ چىقتى. قارۇغچىلار جايىدا قويۇلغان، قوراللىرىمۇ تۈزۈك ئىدى. چوڭ قاپقىغا قويۇلغان قارۇغچىلارنىڭ ئازلىقىنى كۆرۈپ ئۇنى كۆپەيتتى. قارۇغچى چېرىكلەرنىڭ روهىي قىياپىتىنىڭ بوشلۇقى قىلىچقا يارىمىدى. "چېرىك هەرقاچان ئۆزىنى مەزمۇت باتۇر، ئالىپ تۇتۇشى كېرەك" دەپ كايىدى ئۇ. ئوردۇنىڭ چوڭ-كىچىك سارايلىرىدا، ئىشخانا ئۆيلىرىدە، هويلىلاردا ئوردۇ خادىملىرى ئالدىراش تەييارلانماقتا ئىدى... ئۇلار

سۆتۈق بۇغراخاننى ۋە باشقا كاتتباشلارنى كۈتەتتى. خان ھەمراھلىرى بىلەن جۇمە نامىزىنى ئوقۇغىلى مەسجىدكە كەتكەنىدى.

خان يېڭى ياسالغان مەسجىدتە بىرىنچى قېتىملىق جۇمە نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ، تاشقىرىقى مەسجىدكە چىقتى. ئۇ چىرايلىق يۆگەلگەن سەللە، بەقەسەم تونى بىلەن كىشىلەرگە ئالاھىدە كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئارقىسىدا، ئەتراپىدا يېقىن ھەمراھلىرى ئۇنى ئوراپ كېلەتتى. ئالدىدا قاروغچىلار ئادەملەرنى كەينىگە يانداۋرۇپ يول ئاچاتتى. جۇمە مەسجىدىنىڭ خېتىبى ئەبۇ نەسىر سامانى خانىنىڭ يېنىدا، چۈچىسى چۈشۈرۈلگەن سەللە بىلەن مەغرۇر كېلەتتى. "مەن قالدىم خاقان، ــ دېدى ئەبۇ نەسىر پەلەمپەيگە كەلگەندە، ــ خوش، ئاللاھۇ تاباركى ۋە تائالا يار بولغاي."

خان ئۇنىڭ بىلەن خوشلاشتى ــ دە، پەلەمپەيدىن چۈشۈشى بىلەنلا ئىككى قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ باش ئېگىپ تۇرغان چەبدەس ئۇستامىنى كۆردى.

ــ ھە، ئەسسالامۇئەلەيكۈم، چەبدەس ئۇستام، ــ خان بۇرىلىپ ئۇستامغا قول بەردى ۋە ئىككى قوللاپ كۆرۈشۈپ كەينىگە چېكىنگەن ئۇستامغا قاراپ دېدى، ــ بۇگۈن ئۆزلىرىنىڭ نەقىش ئۇستاتلىق ھۈنەرلىرىنى تاماشا قىلىمىز ــ دە! ھە، راست، بۇ مەسجىد نېمە دەپ نام بەرسەك بولار ئۇستام؟

كىشىلەر مەسجىدتە ھېيىت نامىزىنى ئوقۇيدۇ، مەسجىد ئالدى مەيدانىدا ھېيىت قىلىدۇ. "ھېيىت گاھ" دېسەك قانداق بولاركىن ئۇلۇغ خانىمىز.

ــ بەك ياخشى، ياخشى ئات بولدى. شۇنداق بولسۇن.

ــ "ھېيىت گاھ"... ياخشى نام بولدى بۇ. قېنى يۈرسىلە، ئەمدى ئوردۇنى كۆرەيلۇك.

خان هەمراهلىرى بىلەن ئوردۇ ئالدىغا كەلگەندە، تىقما-تىقماق بولۇپ كەتكەن كىشىلەر ئۇنى قارشى ئالدى. خان كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىن قارۇغچىلار ئاچقان يول بىلەن مېڭىپ ئوردۇغا قاراپ ماڭدى. ئوردۇ دەرۋازىسى ئالدىدىكى تاش پەلەمپەيدىن سۈپىغا چىقىپ ئارقىسىغا بۇرىلىپ خەلققە ھۆرمەت بىلدۈردى. خەلقتە تېخىمۇ زور روھلىنىش پەيدا بولدى ۋە "ئۇلۇغ خاقان ئامان!" دەپ ۋارقىراشتى.

خان يەنە ئارقىسىغا بۇرىلىپ ئىككى يانىدا تۇرغان بارسىبەگ بىلەن قىلىچنى كۆردى. ئۇلارنىڭ قوللىرىنى سوزۇپ ئىچكىرىگە تەكلىپ قىلىپ بىلدۈرگەن ھۆرمىتىگە جاۋاب ھۆرمەت قايتۇردى ۋە بىرنەچچە قەدەم ماڭغاندىن كېيىن، ئاۋال قاپىقىغا، كېيىن بېشىنى ئاستا كۆتۈرۈپ قاپىقا يۆقىرىسىغا قارىدى. ئۇچىتىن بىر قىسمى چوڭ چاسا تاشلار بىلەن تىكلەنگەن ئېگىز تاملار ئارىسىغا ئورنىتىلغان يوغان قىزىل قاپىقا ئېچىقىلىق تۇراتتى. قاپىقا قاناتلىرىنىڭ ئوتتۇرا لېۋىدە سېرىق تۇچىتىن ياسالغان چوڭ ھالقىلار پارقىراپ تۇراتتى. ھەر خىل گۈللەر چۈشۈرۈلگەن قاپىقا بېشىدا تاشتىن چىرايلىق ياسالغان تۆت تەرىپى ئوچۇق چاسا پەشتاق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭدا تۆت تەرەپكە قاراپ تۆت نەيزىلىك قارۇغچى ھەيكەلدەك جىم تۇراتتى.

سۈتۈق بۇغراخان بوسۇغىدىن ئاتلاپ ئىچكىرىگە كىرگەندە، ئوڭ ياقتىكى تام تۈۋىدە چار ساقال ئېگىز بىر ئادەم ۋە چاپىنىدا رەڭ داغلىرى بار يەنە بىر قاۋۇل قارا ساقال ئادەم خانغا تازىم قىلدى.

— بۇ كىشى ئۇستا خەنجەر ئۇستام، — دېدى بارسبەگ ئاق ساقال كىشىنى خانغا كۆرسىتىپ، — بىناكارلىق ئۇستىسى، قولى ئالتۇندەك ئادەم. بەك جاپالىق ئىشلىدى. بۇ كىشى بولسا سۇرەتچى ئۇستا دەريا

ئۇستام، ــ دېدى قارا ساقال كىشىنى كۆرسىتىپ، ــ داڭلىق سۈرەتچى، گۈلچى، ئوردۇنى گۈللەشتە ھەممە ھۇنىرىنى كۆرسەتتى.

ــ ھە، بىلىمەن، ــ دېدى خان ئۇلار بىلەن سالامىلىشىپ، ــ رەھمەت ئۇستىلىرىم. ئۇستا خەنجەر، ئۇستا دەريا، يەنە، ــ ئۇ ئارقىسىدىكى چەبدەس ئۇستامنى كۆرسەتتى، ــ چەبدەس ئۇستام، رەھمەت سىلەرگە، سىلەر ئۇلۇسسىزنىڭ داڭقى، ئاللا سىلەرگە نۇسرەت ئاتا قىلغاي.

كېيىن ئۇستىلار بىلەن يۈغۇرۇش باتۇرتاغا ۋە باشقا ئەربابىلار كۆرۈشتى.

بارسبەگ خان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى چوڭ پەنجىرىلىرىدىن تاشقىرىسىدىكى كەڭ پىشايۋاننىڭ ئېگىز تاش تۈۋرۈكلىرى كۆرۈنۈپ تۇرغان ئۇزۇن، كەڭ ئايۋانغا باشلاپ چىقتى. خانىنىڭ كەينىدە باتۇرتاغا ۋە ئوچ ئۇستام، ئۇلاردىن كېيىن باشقا ئوردۇ ئەربابىلار ماڭدى. خان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى پەنجىرە ئەتراپلىرىغا سېلىنغان نەقىشلەرنى ۋە پەنجىرىلەر ئارىلىقىغا سېلىنغان ھەر خىل گۈللەر، سۈرەتلىرىنى زوق بىلەن تاماشا قىلىپ مېڭىشتى ۋە ئىچىگە ئېچىلغان سۆلەتلىك ئىشكىتىن بىر چوڭ چاسا سارايغا كىرىشتى.

ــ بۇ سارايغا "ئانار سارىيى" دەپ نام بېرىلدى، ــ دەپ ئىزاھات بەردى بارسبەگ، ــ سارايىنىڭ نەقىش ۋە گۈللىرى ئانار ۋە ئانار گۈلىدىن ئىشلەنگەن.

خان ۋە ھەمراھلىرى سارايىنى كۆزدىن كەچۈردى، سارايىنىڭ پەنجىرە ۋە تەكچە ئۈيۈقلىرى ياقىلىرىغا ئاق گەچكە گۈزەل سەنئەت بىلەن ئانار، ئانار گۈللىرى نەقىشلىرى سېلىنغان، يېشىل ياپراقلار ئارىسىدىن ئېگىلىپ تۇرغان قىپقىزىل ئانار گۈللىرى ۋە ساڭگىلاپ

تۇرغان قىزغۇچ ئانارلارنىڭ سۈرەتلىرى كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. خان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى تورۇسقا قاراشتى. ئۇنىڭ ئېگىز تورۇسىنىڭ چاسىلىرىغا سىزىلغان ئانار گۈللۈك، ياكى گۈللۈك ئانار دەرەخلىرى كىشىنىڭ زوقىنى پۈتۈنلەي ئۆزىگە تارتىپ، كۆز ئالالىمايدىغان دەرىجىدە جۇلالىنىپ تۇراتتى.

ــ بۈياق بولسا، ــ دېدى چېرىكلەر ئولچىسى ئارسلان تۇكسىن، سولراقتىكى ئوچۇق ئىشىكنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئىككى قارۇغچى تۇرغان ئايۋاننى كۆرسىتىپ ــ بىزگە تەۋە بولۇپ قالىدى، بىر كىچىك ساراي بولۇپ ئەتراپىدا ئىشخانىلار بار.

ــ بەك ئەدگۈ ① ياسالغان، ــ دېدى خان ۋە ئۇستىلارغا قاراپ كۈلۈپ رازىلىق بىلدۈردى.

ئۇلار ئوڭراقتىكى ئوخشاش ئايۋاندىن ئۆتۈپ ئوخشاش چوڭلۇقتىكى يەنە بىر سارايغا كىردى. بۇ سارايىنىڭ بېزىلىشى باشقىچە ئىدى. ئويۇلغان نەقىشلەر، سىزىلغان سۈرەتلەر گۈزەل يايلاقنى كۆرسىتەتتى، تاغ باغرىدىكى گۈل ئوتلاقتا ــ بىر يەردە ئۆيۈر ــ ئۆيۈر يىلقىلار، بىر جايدا پادا ــ پادا كالىلار، يەنە بىر جايدا ئوتلاپ كېتىپ بارغان ئاق ــ قارا قويلار، كەچلىكى، قوشقا يانغاندا قوزىلىرى ئېمىۋاتقان ساغلىقلار... گەۋدىلىنىپ تۇراتتى. يۇقىرى تورۇسىدىمۇ شۇنداق گۈزەل سۈرەتلەر كۆز چېقىپ تۇراتتى. تاملارنىڭ بىرىدە ئالدىغا ئېگىشىپ، سالما بىلەن ئايغىرنى قوغلاپ كېتىپ بارغان ئاتلىق يىلقىچى يىگىتىنىڭ سۈرىتى، بىر تامدا، يايلاۋاتقان قويلىرىغا قاراپ تاش ئۇستىدە نەي چېلىپ ئولتۇرغان قىزنىڭ باش ياغلىقى بار قىزنىڭ سۈرىتى... ئىشىكە ئۇدۇل

---

① ئەدگۈ ــ ياخشى، ئوبدان.

تامدا ئات ئۇستىدە ئوقيانى چەنلەپ بىر توپ كېيىكنى قوغلاپ كېتىپ بارغان ئوۋچىنىڭ سىياقى بىر قارىغاندا خانغا ئوخشاپمۇ كېتەتتى. بۇ سۇرەتنى كۆرگەندە سۇتۇق كۇلۇمسىرەپ ئارسلانغا قاراپ قويدى.

ــ بۇ سارايغا نېمە دەپ نام بەرگەيلار؟ ــ دېدى سۇتۇق بارس بەگكە قاراپ.

ــ يايلاق سارايى.

ــ يايلاق سارايى... ھە، ھە، سۆلتىگە تازا يارىشىپتۇ.

ــ ماۋۇ تەرەپ ئاقساقالنىڭ ئىشخانىسى بولسا كېرەك. شۇنداقمۇ؟ ــ ئۇ كۇلۇپ باتۇرتاغىغا قارىدى.

ــ شۇنداق، ــ دەپ جاۋاب بەردى باتۇرتاغا، ــ لېكىن شۇنىسى بارکى، سارايغا چۈشۈش ئادەم يوق-دە.

كۆپچىلىك كۇلۇشتى.

ئۇلار يەنە ئوگراقتا بۇرۇلۇپ ئوخشاش ئايۋاندىن ئۆتۈپ، چوگراق، يورۇقراق بىر سارايغا كىرىشتى.

ــ سەيلە سارايى ــ دېدى بارسبەگ خانغا يېقىنراق كېلىپ، ــ سارايى سەيلىگاھ پۇرىقىنى بېرىدۇ.

ــ پۇرىقى تۇگۇل، دەل ئۆزى، ــ دېدى باتۇرتاغا.

سەيلە سارايى تېخىمۇ گۈزەل، تېخىمۇ ئۇز ياسالغان: پەنجىرە، ئۈيۇقلار گىرۇەكلىرىگە، ئىشىك ياقىلىرى، تورۇسىنىڭ چەتلىرىگە ئويۇلغان ئېسىل سەنئەتلىك نەقىشلەرگە ئارىلاپ يېشىل بويياق بېرىلگەن. پەنجىرىلەر ئارىلىرىغا ھەر خىل مەنزىرە رەسىملىرى ــ مېۋىلىك باغلار، تاغ ئارىلىقىدىكى گۈللەر، شارقىراتمىلار، ئاقباش تاغ چوققىلىرى، ئېتىز-زىرائەتلەر، دەريا ۋادىلىرى... سىزىلغان. تورۇسقا چاسا قىلىپ گۈل-سۈرەت نۇسخىلىرى سىزىلغان. بۇ نۇسخىلارغا بەك

ئۇستىلىق بىلەن رەڭ بېرىلگەن. نۇسخا كۈللەر ئارىلىقلىرى ۋە كۈل شەكىللىرى شۇنچىلىك ئىنچىكە، توغرا ھېساب بىلەن سىزىلغانكى، كۆرگەنچە كىشى ھەيران قالاتتى. سارايىنىڭ شىمالىغا قارىغان تېمىدا، ئېگىز، كەڭ پەنجىرىلەر ئوتتۇرىسىدا قوش قاناتلىق ئىشىكلەر سارايىنى تولۇق يورۇتۇپ تۇراتتى. ئۇلار يان ئىشىك تەرەپكە ماڭغانسىرى، تاشقىرىدىن ئىككى قىز يۈگۈرۈپ كېلىپ ئىشىكنى تاشقىرىغا ئاچىتى. خان پۈتۈن بىنانى ئايلاندۇرۇپ سېلىنغان تاش تۇۋرۇكلۇك ئايۋاندىن تاشقىرىغا چىقىرىپ ياسالغان، سۆلەتلىك چوڭ پېشايۋانغا چىقتى. پېشايۋاننىڭ ئوڭ يېقىدا يۆلەنچۈك كارىۋاتتا ئايدىڭ خانىش ياتاتتى. ئۇنىڭ يېنىدا يۇلتۇز ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ بىرنېمىلەرنى سۆزلەۋاتاتتى. بەش ياشلىق خان ئوغۇل تونغان ئوينىۋاتقان يېرىدىن قوپتى ۋە:

ــ ئانا، دادام كەلدى، ــ دېگىنىچە خانغا قاراپ يۈگۈردى. خان تونغانىنىڭ بېشىنى سىلىدى ۋە ئايدىڭ تەرەپكە بۇرالدى. ئايدىڭ كارىۋاتتىن تۇرۇپ خانىنى قارشى ئالدى، ئەربابلار ئايدىڭغا تازىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈشتى.

ــ دادا، ئەنە بايتاش ئاكام، ــ دېدى تونغان باغدا كېلىۋاتقان ئاكىسىنى كۆرسىتىپ، ــ ئاكا، چاپسان ماڭ، دادام كەلدى.

باغنىڭ تۆۋىدىكى "تەركىن سارای" تەرەپتىن ئۇستى يېپىق، تورۇسسىغا گۈللەر نەقىش قىلىنغان تاش يولدىن خان ئوغۇل بايتاش بىر كۈچۈكنى ئارقىسىغا ئەگەشتۈرۈپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ ئارقىسىغا قاراپ:

ــ ئانكا دادام كەلدى، ــ دەپ ۋارقىراپ قويۇپ بۇ تەرەپكە قاراپ قەدىمنى ئىلدامىلاتتى.

سۈتۈقنىڭ ئانىسى تەركىن بېگىم ئۆز ئاسىغا سېلىنغان ئاشۇ "تەركىن ساراي"نى ياخشى كۆرەتتى. ئۇ ئوغلى، كېلىنى، نەۋرە-لىرى بىلەن مۇشۇ يەردە تۇراتتى. ئوردۇ بىناسىنىڭ خۇددى كىچىك-لىتىپ قويغان نۇسخىسىغا ئوخشايدىغان بۇ ساراي ئازادە، تىنچ، گۈزەل بىر بىنا ئىدى. تەركىن بېگىم بىنانىڭ كىندىكىدىكى دۇگىلەك سارايدا ئوغلى بىلەن ئۇزاق-ئۇزاق پاراڭلىشاتتى ۋە "ئۇچلۇق هالقا"نىڭ دۆلەت ئىشلىرى توغرىسىدىكى دوكلاتلىرىنى ئاڭلايتتى. كېيىنكى كۈنلەردە ئۇ ئىشقا ئازراق ئارىلىشىپ، جەقراق دەم ئالىدىغان بولۇپ قالدى. شۇ تاپتا، چاچلىرىغا ئاقلار كىرگەن، ئازراق مۈكچىيىپ قالغان ئانا ئىككى قولتۇقىدىن يۆلىگەن گۈلدەستىلى ۋە قۇندۇزلارغا ئېغىرلىقىنى سېلىپ ئاستا-ئېڭىپ كېلەتتى. ئۇلارنىڭ كەينىدە كۆرپە، ياستۇق كۆتۈرگەن ئىككى قىز بىللە كەلمەكتە ئىدى.

بايتاش يۈگۈرۈپ تاش پەلەمپەيدىن پېشايۋانغا چىقتى، ئۇنىڭ كەينىدىن يۈگۈرۈپ چىقىقان جەگەر رەڭ، سالپاق قۇلاق چىرايلىق كۈچۈك خانغا قاراپ "هاۋ، هاۋ" دەپ ئىككى قېتىم قاۋىدى.

ــ هە، بايتاش، كۈچۈگۈڭنىڭ ئاچچىقى يامانغۇ، ئوغلۇم؟ ــ دېدى خان قۇيرۇقىنى شىپالاشتىپ، تۇمشۇقىنى سوزۇپ تۇرغان كۈچۈككە قاراپ كۈلۈپ.

ــ سىزدىن قەنت سوراۋاتىدۇ، ــ بايتاش يانچۇقىدىن بىر پارچە قەنتنى ئېلىپ دادىسىغا بەردى، ــ بۇ سىزگە موللاق ئېتىپ بېرىدۇ.

خان قەنتنى ئېگىزرەك تاشلاپ بەرگەنىدى، كۈچۈك سەكرەپلا ئاغزىغا ئالدى ۋە ئالدىغا بىر، كەينىگە بىر ئىككى قېتىم موللاق ئاتتى، كېيىن يەنە خانغا تەلمۈردى، ھەمىلەن كۈلۈشتى. خان

پەلەمپەيگە كېلىپ قالغان ئانىسىغا قارىدى ۋە ئالدىراپ پەلەمپەيدىن چۈشۈپ ئانىسىنى قولتۇقلاپ ئەپچىقتى. ھەممەيلەن ھۈرمەت بىلەن ئانىغا تازىم قىلدى.

— تەركىن بېگىمنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي، — دېدى باتۇرتاغا كۆپچىلىككە ۋاكالىتەن.

— رەھمەت تاغا! ئۆمۈر قانچە ئۇزۇن بولسىمۇ مىڭ ياشقا كىرمەيدۇ كىشى، — دېدى ئانا ۋە بىرئاز ئويلاپ داۋام قىلدى، — ئادەم ئۆلىدۇ، ئوردۇ، ساراي، باغ-تاغ... ھەممىسى قالىدۇ، ئادەملەر ئۆلىمەيدۇ. كەتكەنلەر قالغانلارغا ئەدگۈ نام قالدۇرۇپ كەتسە، ئاۋۇندا① بۇنىڭدىن ئەدگۈ ئىش يوق. شۇنداق ئەمەسمۇ، ھۈرمەتلىك بىلگە تېكىن؟ — ئۇ ئارقىدىراق تۇرغان بىلگە تېكىنگە قاراپ كۈلدى.

— بەك توغرا تەركىن بېگىم، — دېدى بىلگە تېكىن ئالدىغراق مېڭىپ، — ئادەم، بۇگۈن ئۆچۈنلا ئەمەس، ئەتە ئۆچۈنمۇ ياشىشى كېرەك.

— ئەدگۈ، ئەدگۈ، — دېدى ئانا كېيىن سۈتۈققا قاراپ، — بالام بۇ سۆز يادىڭىزدا بولسۇن. ئەتە ئۆچۈن ياشاڭ، ئوردۇ سىزگە قۇتاتقاي، سىز بودۇنغا قۇتاتقايسىز، — دېدى.

— سۆزلىرىڭىز ھەمىشە يادىمدا بولغۇسى ئانا. بودۇن ئۆچۈن، ئەتە ئۆچۈن...، — سۈتۈق ئاخىرقى سۆزنى گويا كى قەسەمياد قىلغاندەك دولقۇنلۇق ئاۋاز بىلەن ئېيتتى.

— خوپ، ئىشىڭلارنى قىلىڭلار، — دېدى ئانا ئوغلىدىن رازى بولغاندەك كۈلۈمسىرەپ، — مەن ئازراق دەم ئالاي، ئۆز ئىشىڭلارنى

---

① ئاۋۇن — دۇنيا، جاھان.

قىلىڭلار! ــ ئۇ كارىۋات تەرەپكە بۇرالدى، گۈللەيلى بىلەن قۇندۇز قولتۇقلىدى.

خان ۋە ھەمراھلىرى ئانا بىلەن خوشلىشىپ سەيلە سارايغا قايتىپ كىردى ۋە بارسبەگنىڭ باشلىشى بىلەن سول قولغا بۇرالدى. ئۇلار كەڭ ئېگىز ئايۇاندىن مېڭىپ تەنتەنىلىك تەختى سارايغا كىردى، بۇ ساراي ئېگىز، چاسا كەلگەن بولۇپ، ئالتۇن سىرىق گۈل ـ نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن، تاملارغا ئۆي ھايۋانلىرى ۋە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ سۈرەتلىرى سىلىنغان، تورۇسغا كىچىك چاسا ئۇلگىلەر، ئوتتۇرىسغا دۆگىلەك كۆزگۈ ئەينەك① ئورنىتىلغان. يۇقىرىغا قارىغاندا ھەممە كۆزگۈلەردىن قارىغان كىشىنىڭ سۈرىتىنى كۆرگىلى بولاتتى. سۇتۇق بىلەن يېقىن ھەمراھلىرى تورۇسقا قارىشىپ ھەيران بولغىنىچە كۈلۈشتى ۋە بىناكار ئۇستامنى ماختاشتى. ئېگىز ـ ئېگىز پەنجىرىلەردىن قۇياش نۇرى چۈشۈپ، تەختى سارايىنى يورۇتۇپ تۇراتتى. كۆڭـ پېتىش ياقتىكى چوڭ قاپقا تەرەپكە قاراپ تۇرغان تامغا ئېگىز ئىشىك ئورنىتىلغان. ئىشىك ئۈدۈلىدا ئىچكىرىرەك كىرگەن، ئارقا ۋە يان تەرەپلىرىگە چوڭ پەنجىرىلەر ئورنىتىلغان، ئۈيۈقتا سۇپا ئۇستىگە سىرىق رەڭلىك نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن تەخت قويۇلغان. تەخت ئالدىغا باش ـ چىشلىرى بىلەن سويۇۋېلىنغان چوڭ ئاق ئېيىق تېرىسى سىلىنغان، يەرگە بىر پۇتۇن ماچىن نۇسخا چوڭ زىلچا سىلىنغان بولۇپ، تەخت ئالدىدىن تارتىلغان قىزىل پايانداز ئۈدۈلـ دىكى ئايۇانغا سوزۇلغان، خان ھەمراھلىرى بىلەن شۇ پايانداز لىق، ئايۇانغا قاراپ ماڭدى ۋە ئۇزاق ئۆتمەي ئاچايىپ كاتتا، ئېگىز،

---

① كۆزگۈ ئەينەك ــ كۆزىدىغان ئەينەك.

دۇگلەك بىر سارايغا چىقىشتى.

ــ خان ساراي، ــ دېدى بىناكار ئۇستام خانغا يېقىنراق كېلىپ، ــ بۇ سارايىنى ياساشتا چوڭ يىغىنلار، داغدۇغلىق زىياپەتلەر كۆزدە تۇتۇلدى.

ــ ئوهوي!... ئۇستام، هە، جەنىنەتمۇ مۇشۇنچىلىك گۈزەل بولار، ــ دېدى باتۇرتاغا يۇلتۇزلار پارقىراپ تۇرىدىغان كۆك ئاسماندەك تورۇسقا قاراپ.

ــ ئۇستىلىرىمنىڭ ئېسىل قوللىرىغا ئاللا مەدەت بەرگەي، ــ دېدى سۇتۇق ۋە ئۇستىلارنى ماھارەتلىك هۇنىرى بىلەن تەبرىكلىدى. كېيىن ئۇ تامغا دىققەت قىلغاچ يېقىن باردى. تام ئېگىز، كەڭ كاتەكچىلەرگە بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا ئورنىتىلغان چوڭ كۆزگۈ ئەينەك يۈزىگە ئۇز نەقىشلەر سىلىنغان. ئۆزىگە خاس رەڭلەردە ئايرىم-ئايرىم سىلىنغان ئۇزۈم، ئانار، ئالما، شاپتۇل، گىلاس ۋە باشقا مېۋىلەر نەقىشلىرى ئارىلىرىدىن كېشىلەرنىڭ پارچە-پارچە سۈرەتلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ــ بەك ئەدگۈ، بەك ئېسىل، ــ دېدى خان خۇشال بولۇپ ۋە ئارقىغا بۇرالدى.

ــ مانا ماۋۇ ياقتا، ــ بارسىبەگ چوڭ ئىشىكتىن كىرگەندىكى ئوڭ قاناتنى كۆرسەتتى، ــ بىز كۆرۈپ كەلگەنگە ئوخشاش سارايلار بار. سارايلار ئىچكىرىسىدە ئارسلانبەگنىڭ، ئوردۇ بىتىكچىسىنىڭ، توغرۇلبەگنىڭ، قىلىچبەگنىڭ ئىشخانىلىرى بار.

ــ بارسبەگنىڭمۇ بار، ــ دېدى قىلىچ يوغان ئاۋاز بىلەن.

هەممەيلەن كۈلۈشتى. قاپقا تەرەپكە قارىغان ئىشىك ئېچىلدى.

ـــ ئىلىك كەلدى! ـــ دېدى ئەركىن ۋە ئارقىدىن ئەگىشىپ كىرىۋاتقان ئىلىكنى كۆرسەتتى.

خان دەرھال ئىشىككە قاراپ، كۈلۈمسىرەپ كىرىۋاتقان ئىلىكنى كۆردى.

ـــ ھا، دوستۇم ئىلىك، ـــ خان ئىلىكنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئۇنى قۇچاقلىدى، ـــ مانا قاراڭ، شۇنچىمۇ كىچىكىپ كېتەرسىزمۇ؟ كەتكىنىڭزگە قانچە يىل بولدى؟

ـــ ئۇچ يىلدىن ئاشتى، ـــ دېدى ئىلىك، ـــ ئانام قويۇۋەتمىدى. ئۇندىن كېيىن بالاساغۇندىكى ياخشىراق ئوقۇشتىن كېچەلمىدىم.

ـــ بىلگە تېكىن! ئاڭلىدىڭىزمۇ؟ ئاستانىمىز قەشقەرنىڭ ئوقۇش ئىشى بالاساغۇنغا يەتمەيدىكەن، قانداق قىلىش كېرەك؟

ـــ ئۇ قەدىم ئاستانە ئەمەسمۇ؟ ئارتۇقچىلىقى ئەلۋەتتە كۆپ بولىدۇ. بىزمۇ ئىشلىرىمىزنى ئۇنىڭغا يەتكۈزىمىز، بارا-بارا ئاشۇرۇۋۇپ-تىمىز تېخى، ـــ دېدى بىلگە تېكىن.

ـــ ئەلۋەتتە، چوقۇم ئاشۇرۇۋۇبتىش كېرەك، ئىلىك بالاساغۇن مېۋىلىرىدىن ئېلىپ كەلدى-دە. ئەمدى بۇ كىشىنى قويۇۋەتمەسلىك كېرەك، ـــ دېدى باتۇرتاغا كۈلۈپ.

ـــ ھە، قاراڭ، مەن سىزنى توسۇۋالدىم. مانا يارانلار بىلەن كۆرۈشۈڭ، ـــ خان بۇرۇلۇپ ھەمراھلىرىنى قولى بىلەن كۆرسەتتى.

ئىلىك كۆپچىلىك بىلەن سالاملاشتى. ھەممىسى بىر-بىرلەپ ئىلىك بىلەن كۆرۈشتى. بەگ بىلگە قوپالغىنا ئامانلىشىپ قويدى.

ـــ قاراڭ بۇ سارايلارنى، ـــ دېدى خان قول ئىشارىتى بىلەن سارايىنى كۆرسىتىپ، ـــ ئوردۇ، چوڭ مەسجىد، راست، يەنە چوڭ ئوقۇل يۇرتى، بۇنى سىز ياقتۇرارسىز، ئەلۋەتتە. بىنالار كاتتا، لېكىن،

ئىشلىشىمىزكېرەك...دوستۇم! ئوردۇمىزنىڭ بىتكچىلىكى سىزنى كۈتمەكتە، ئوردۇ كۈتمەكتە. ئاستانە كۈتمەكتە ــ دېدى يەنە سۈتۈق خۇشال كەيپىياتتا.

ھەممەيلەن خۇشاللىق بىلەن رازىلىق بىلدۈرۈشتى ۋە كۈلۈشۈپ ئىلكنى مۇبارەكلىدى، بەگ بىلگە بىلەن يەنە ئىككى-ئۈچ كىشى خۇشال بولمىدى.

ــ ئەگ مۇھىمى، يېڭى ئوقۇل سىزنى كۈتمەكتە، ــ دېدى بىلگە تېكىن توپتىن ئىلگىرىرەك چىقىپ.

ــ بىتىكچىلىك ئوقۇتقۇچىلىققا دەخلى قىلمايدۇ، ــ دېدى باتۇرتاغا، ــ ئىلىك ۋاقىت چىقىرىپ بىلىك بېرىپ تۇرۇشقا بولىدۇ-دە.

ــ مەن بۇ ئىشقا لايىق ئەمەسمەن، يەنە داۋاملىق ئوقۇشىم دەيمەن... ــ دېدى ئىلىك كەمتەرلىك بىلەن.

خان ئىلكنىڭ سۆزىنى بۆلدى:

ــ بولدى، دوستۇم. سىزگە سۆزمۇ قىلىشقا رۇخسەت يوق، ــ ئۇ كۈلگىنىچە ئىلكنىڭ دولىسىغا ئۇرۇپ قويدى، ــ بىز ئوردۇنى كۆرۈپ بولدۇق. سىز ئايرىم كۆرەرسىز. يۈرۈڭ، مەن سىزنى، ئانام ۋە ئايدىڭ بىلەن كۆرۈشتۈرەي.

خان ھەمراھلىرىغا قاراپ باش ئېگىپ خوشلاشتى ۋە ئىلكنىڭ قولتۇقىدىن ئېلىپ ئىچكىرىگە ماڭدى. باشقىلار تازىم قىلىپ خان ۋە ئىلكنى ئۇزىتىپ قېلىشتى.

ئىككىنچى باب

قوچقارنىڭ بايانى

سارايىنىڭ ئوڭ يېقىدىكى ئىشخانىسىدا سۈتۈق بۈغراخان ئىككى قولىنى كەينىگە قىلىپ چۆگىلەپ ماڭغىنىچە خىيال قىلماقتا ئىدى. كۈنچىقىش ياقتىكى چوڭ پەنجىرىلەردىن كىرگەن ئەتىگەنكى قۇياش شولىسى ئۆيىنى نۇرغا تولدۇرغان. خان دىمى سىقىلغاندەك بولدى ئېھتىمالىم، بېرىپ ئوتتۇرا پەنجىرىنى ئاچتى، ئۇرغۇپ كىرگەن يازنىڭ ئەتىگەنلىك يېقىملىق سالقىنى ئۆيىنىڭ ھاۋاسىنى ئۆزگەرتەۋەتتى. خان كۆڭلى ئارام ئالغاندەك يېنىكلىك ھېس قىلىپ، چوڭقۇر نەپەس ئالدى. ئۇ بېرىپ پەنجىرىنىڭ يەلپۈنۈپ تۇرغان ھال رەڭ نېپىز پەردىسىنى تارتىپ قويدى ۋە يەنە ئۆيىنى ئايلاندى...

"ئىشنىڭ بېرىشى ياخشى، ئەمما كۆڭۈلدىكىدەك ئەمەس. ئانىسى 'سەن بودۇنىغا قۇتاتقايسەن' دېگەنىدى. ھازىرغىچە قۇتاتقىنى قانچىلىك، كەلگۈسىدە قانچىلىك بولار؟! قۇلدارلىق چەكلەندى. لېكىن تارىخچىلار 'قوشتىن چىقىپ سۆرەمگە چۈشتۈق' دەۋاتىدۇ. بۇرۇنقى قۇلدارلارنىڭ بىر قىسمى چوڭ يەر ئىگىلىرىگە ئايلىنىپ يەنىلا تارىخچىلارنىڭ قېىنىنى شوراۋاتىدۇ؛ چوڭ-چوڭ سېتىقلىق، قول ھۈنەرى كارخانىلىرى پەيدا بولدى. بۇ ياخشى ئىش. سېتىقچىلار ۋە قول ھۈنەر ئىشخانا ئىگىلىرى يەر تېرىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم بولۇپ شەھەرگە كىرىپ قالغان بىر قىسىم نامرات

تارىغچىلارنى ھەم شەھەردىكى ئاددىي پۇقرالارنى تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق ئەرزىمەس ئىش ھەققىي بىلەن ئۆزىگە مەھكەم باغلىۋېلىپ، ياكى قورسىقى توپىمايدىغان ياكى يىراقتىمۇ كېتەلمەيدىغان قىلىپ قويۇۋاتىدۇ...

شەھەرلەردە چوڭ سېتىقچىلار كىچىك يايمىچىلارنى، چوڭ ھۇنەر ئىشخانا ئىگىلىرى ئۇششاق قول ھۇنەرۋەنلەرنى چەتكە قېقىپ خانىۋەيران قىلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سېتىقچىلار ۋە ئىشخانا ئىگىلىرى ئارىسىدىمۇ يەر ئىگىلىرى، بايلار ئارىسىدىكىدەك بايلىق تالىشىش، مەنسەپ تالىشىش ئۆزئارا قەستلەش...ساۋۇقبەگلىك خانلىقىنى ئاغدۇرۇش قەستى يوقىتىلدى. يەنە ئاللىقانداق يوشۇرۇن قەستلەر يوقمىكىن؟!

ئىسلام دىنىغا قارشىلىق يوقىتىلدى. مۇسۇلمان بولغانلارنىڭ سانى يۇز مىڭلىغان كىشىگە يەتتى. لېكىن، ئەلنىڭ بىرمۇنچە جايلىرىدا، يەتتەسۇ، ئىلى، قوچۇ يايلاقلىرى قاتارلىق مۇسۇلمان بولغىنى يوق. يەنە توسالغۇلار، تەتۇر شامالار كېلىپ چىقماسمىكىن؟!

ئوقۇش-بىلگە ئىشلىرىنىڭ ئىلگىرىلىشى بەك ئاستا. بۇددا دىنىنىڭ ئەھەلدىن قېلىشى، ئىسلام دىنىنىڭ ئۇرنىغا دەسسىشى بىلەن بىلگە ئاقارتىش ئىشلىرىدا بەلگىلىك تەسىر پەيدا قىلماي قالمىدى. كىشىلەر، ئۆگرەتمەنلەر بەك ئاز. بىر-ئىككى مەدرىس بەك ئازلىق قىلىدۇ...

چىرىك ئىشلىرىچۇ؟ ئەل قارۇغچى ئىشلىرىچۇ؟ تېخى بەك يېتەرسىز. چىرىكلەر سانى ئاز، چېۋەر چىرىكباشلىرى ئاز...ئەل ئىچى ئامانلىقى...يەنە ئەل چېگرىسىنىڭ ئامانلىقى...سامانلار..."

خان خىيال سۈرگەن پېتى كېلىپ ئورۇندۇقتا ئولتۇردى. پەنجىرە-

دىن كىرگەن يۇمشاق سالقىن شامال ئۇنىڭ قارا ساقاللىرىنى تاراپ، قىيقىزىل دۇگىلەك يۈزىنى سىلاپ ئۆتەتتى. ئۇنىڭ قىياپىتىدە ھارغىنلىق سېزىلەتتى. ئۇ ئەمدى ئوتتۇز ياشتىن ئاشقان كىشىگە ئوخشمايتتى. قوشۇمسى تۇرۇكلۈك، غەمكىن، خىيالچان سىياقىدىن، ئۇ ئېغىر يۈك كەۋدىسىنى باسقان ياشىنىپ قالغان كىشىگە ئوخشايتتى. ئۇ، ئولتۇرغان پېتى سول قولىنىڭ ئالقىنىغا سول چېكىسىنى قويۇپ، ئوڭ قولىنىڭ بارماقلىرى بىلەن ئالدىدىكى شىرەنى سالماقلىق چېكىپ خىيال قىلاتتى. "سامانىلار..." دەپ تەكرار ئويلايتتى ئۇ، "سامانىلار" دېگەن بۇ سۆز ئۇنىڭ مېڭىسىدە ئايلىنىۋەردى. بۇ سۆز خاننىڭ كۆز ئالدىدا گايىدا گۈلدۈرماما بىلەن، گايىدا دەھشەتلىك بوران بىلەن ئېگىز تاغلاردىن ھالقىپ كېلىۋاتقان ھەيۋەتلىك قارا بۇلۇتقا ئوخشاش كۆرۈنەتتى...

سۈتۈق بۇغراخان بىرىپ ئىشكاپتىكى تۆت قاتلاقلىق خەرىتىنى ئالدى ۋە ئۇنى شىرە ئۈستىگە يېيىپ ئاچتى. يەر شەكلى ئالا-يېشىل سىزىلىپ مەملىكەت، شەھەر، رايونلار ۋە دەريالارنىڭ نامىلىرى ئۇيغۇرچە ھەرپ بىلەن كۆرسىتىلگەن بەلگىلەرگە ئېگىلىپ كۆز يۈگۈرتتى ۋە مەملىكەتنىڭ چېگرىسىنى بىر قاراپ چىقتى: شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن باشلىنىپ، بالقاش كۆلىدىن ئۆتۈپ، چۈ ۋە تالاس دەريالىرىنى بويلاپ كېلىپ تەڭرىتاغ بىلەن، كېيىن پامىر بىلەن تۇتاشقان كەڭرەك يېشىل چېگرا سىزىقىغا ئالاھىدە كۆز يۈگۈرتتى. چېگرا سىزىقى غەرب، جەنۇب ۋە شەرقىي-جەنۇبقا سوزۇلدى، كېيىن پامىر، كوئىنلۇن قىرلىرىدىن ئۆتۈپ قوچۇ، شىشا خانلىقىنىڭ چىقىشىدىكى چېگرىسىنى بويلاپ دۇنخۇاڭغا تۇتاشتى. ئۇندىن كېيىن، سالىن تاغلىرىنىڭ غەربىي ئېتىكىنى بويلاپ، گوبى

چۆللىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، ئايلىنىپ يەنە ئالتاي تاغلىرى بىلەن تۇتاشتى. خانىنىڭ كۆزى ئايلىنىپ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا، يەتتە سۇنىڭ غەربىدە "سامانىلار دۆلتى" دەپ ھەم ئۇيغۇر ھەم ئەرەب يېزىقىدا چوڭ يېزىلغان جايغا كېلىپ توختىدى.

بۇ كەڭ كۆزەل ماكاننى سامانىلار بېسىپ ياتقىنا خېلى ۋاقىتلار بولۇپ قالغانىدى. «ماۋۇرائۇننەھىر" دەپ ئاتالغان سىر دەريا ۋە ئامۇ دەريا ئارىلىقى، كەڭ پەرغانە، شاش① تۆزلەڭلىكى ۋە نەمەنگان، سەمەرقەنت، بۇخارا، غەزنە، ئافغانىستان... شەھەرلىرىدىكى يەرلىك خەلقلەر ئېغىر زۇلۇم ئاستىدا ياشايتتى.

سامانىلار ئوتتۇرا ئاسىياغا ئونىنچى ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا بېسىپ كەلگەن. ئونىنچى ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ زۇلۇم-زوراۋانلىقى ئىنتايىن كۈچەيىپ كەتكەنىدى. سامانىلارنىڭ كېڭەيمىچى خانى نۇھ II ئىبن مەنسۇر دەۋرىگە كەلگەندە تېخىمۇ ھەددىدىن ئاشقان كېڭەيمىچىلىك ھەرىكىتىنى يۈرگۈزدى. ئۇنىڭ ئەس-يادى قاراخانىلار خاندانلىقى دائىرىسىنى بوغۇزىغا پاتقۇن-پاتمىسۇن يۇتۇۋېلىش ئىدى. ئۇلار يەتتەسۇغا بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ بولدى. خاقانىيەگە (قەشقەر رايونىغا) بىر-ئىككى رەت تېگىپ باقتى، لېكىن ھەممىدە دەككىسىنى يېدى. ئەمما، سامانىلار يامان غەرىزىدىن يانمىغانىدى. سۆتۈق بۇغراخاننى ئويلىتىپ تۇرغان نەرسە ئەنە شۇ ئىدى. باشقا قوشنىلار بىلەن بۇ چاقچەچە مۇناسىۋەت ياخشى. بولۇپمۇ چىن خاقانى بىلەن دوستانە ئالاقە ئورنىتىلغان، ئېلىم-سېتىم، باردى-كەلدى خېلى

---

① شاش — تاشكەنت.

قويۇق، لېكىن، سامانلار خانلىقى بولسا چوڭ خەۋپ ئىدى...

خان خەرىتىدىن بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۆيدە يەنە ئايلاندى، مېڭىسىدە بولسا چىگىشلىشىپ كەتكەن بۇ مەسىلىنى يېشەلمەي قىينىلاتتى. "خەتەر، خەتەر...—دەپ ئويلايتتى ئۇ—ئەلنى قوغداش كېرەك... جان تىكىپ قوغداش كېرەك!..." ئۇ خىيالىدىن خۇلاسە چىقىرىپ يەڭگىلىكىنى ھېس قىلدى ۋە پېشانىسىدىكى قۇرۇقلار تۈزلەندى، لەۋلىرى يەنىلا شۇنداق، مەردانىلىق بىلەن "ئەلنى قوغداش كېرەك..." دەپ پىچىرلىدى.

—مانا كىملەر كەلدى، قاراڭ،—دېگەن خانغا ئەڭ يېقىن تونۇش ئاۋاز ئۇنىڭ خىيالىنى بۆزدى. بۇرىلىپ قارىغانىدى، خانىش ئايدىڭ يان ئىشىكتىن ئىككى كىشىنى باشلاپ كىرىۋېتىپتۇ.

— قوچقار ئەمەسمۇ بۇ؟— دېدى خان ۋە كۈلۈپ قۇچاقلىرىنى كېرىپ بېرىپ قوچقارنى قۇچاقلىدى،— ئامان كەپسەن، مانا قارا، ھەيۋەتلىك يىگىت بولۇپ كېتىپسەن، خۇددى تولغان قوچقارنىڭ ئۆزى. ھە، بۇ كىشى كىم بولىدۇ؟— سورىدى قوچقارنىڭ كەينىدە كۈلۈمسىرەپ تۇرغان، ئەللىك ياشلار چامىسىدىكى قامەتلىك قارا ساقال كىشىگە قول بېرىپ.

— بۇ كىشى مېنىڭ ياخشى يولدۇشۇم. بىللە بېرىپ، بىللە كەلدۇق...

— ئۇنتۇپ قالغان بولسىلا كېرەك،— ئايدىڭ سۆز قوشتى،— ئۇ ياقتا مېڭىش ئالدىدا ئۆزلىرى بىلەن كۆرۈشكەن ئەمەسمۇ؟

— ھە، ئەلۋەتتە، يادىمغا كەلدى. ئامان بېرىپ كەپسىلەر.

— رەھمەت، ئۇلۇغ بۇغراخانىغا ئاللا ئۇزۇن ئۆمۈر بەرگەي.

— ھە، رەھمەت...

ئاڭغۇچە باتۇرتاغا، ئارسلان ۋە توغرۇللار كىرىپ كەلدى.

ــ ھە، كېلىڭلار، ياخشى كەلدىڭلار. مانا قاراڭلار، كىملەر كەلدى؟ ــ دېدى خان قوللىرى بىلەن مېھمانلارنى كۆرسىتىپ.

كىرگەنلەر قوچقار ۋە ئەلىبەگ بىلەن سەمەنى كۆرۈشتى. خان ھەممەيلەننى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

ــ قاراڭ، قوچقار، كۆزىنى يۇمۇپ ئاچقىچە خېلى ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى، ــ دېدى خان، ــ نەچچە يىل بولدى؟

ــ ئۈچ يىل بولدى. توپتوغرا ئۈچ يىل.

ــ مەن سېنى كەلمەي قويارمىكىن دەپتىمەن.

ــ ئۇنداقمۇ بولامدىغان؟ ئۇزاقىراق يۈرۈپ كەتتۇق، سودا كارۋىنى بولۇپ باردۇق. دوستۇم ئەلىبەگ، ــ ئۇ دوستىنى كۆرسەتتى، ــ سېپىقچى بولدى، مەن ياردەمدە بولدۇم. سەپەردىن سەپەر چىقىپ ۋاقىت ئۆزىراپ كەتتى، پۇلنىمۇ تازا تاپتۇق.

ــ بارمىغان شەھەرلەر قالمىدى. ئوش، نەمەنگان، شاش، سەمەرقەنت، بۇخارا. يەنە قايسى ئىدى؟ ــ سورىدى قوچقار ئەلىبەگدىن.

ــ غەزنە، ھېرات... قايتىشتا بۇ تەرەپ بىلەن، ــ ئۇ قولى بىلەن شىمالنى كۆرسەتتى، ــ يەتتەسۇ بىلەن قايتىتۇق، ئۇ ياپلاقلاردا بالاساغۇن...

ــ ھە، راست، بالاساغۇن، پىشپەك، توقماق... ھەربىر شەھەردە بىرنەچچە ئاي، بەزىلىرىدە بىرەر يىل تۇردۇق. جىق تۇرغىنىمىز سەمەرقەنت بولدى.

ــ ھە، ئۇ توغرا بوپتۇ. سەمەرقەنت ھازىر ئۇلارنىڭ ئاستانىسى، ــ دېدى ئارسلان ۋە قىزىقىپ سورىدى، ــ پۇلدىن باشقا تاپقان

نەرسەكلار ئاز ئەمەسكە ئوخشايدۇ؟

ــ شۇنداق بولمايچۇ؟ بىز بارساق تاغام نەمەنگانلىك بىر كاتتىبىشى بولۇپ قاپتىكەن. ئۇ بىر چوڭ چارۋىدار ئەمەسمىدى، پۇل سۆزلىتىدۇ-دە. بىزنىڭ ئالدىمىز ياراشتىمۇ نېمە، ئۇ ئۇزاق ئۆتمەي سەمەرقەنت ھۆكۈمىتىنىڭ بىر پۇل ئوتىدىغان كاتتىسى بولۇپ قاپتۇ. خەزىنىچىگە ئوخشامدۇ، نېمە، ئاداش؟ ــ قوچقار ئەلىبەگدىن سورىدى.

ــ ياق، ئۇنچە ئەمەس، تاغاڭنى بەك كۆتۈرۈۋەتتىڭ، سالىق ــ ئالىم ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئوخشايدۇ.

ــ ھەئە، ئىشقىلىپ ئورنى كىچىك ئەمەس. ئۇنىڭ قولى بىلەن بىر خەتنى پۈتتۈرۈۋالمىز، شۇنىڭ بىلەن نەگە بارساق ھەممىسى تەييار.

ــ قېنى قوچقاربەگ، ــ دېدى ئايدىڭ كۈلۈپ، ــ كۆرگەن-بىلگەنلىرىڭنى تولۇقراق سۆزلەپ بەرگىن.

قوچقار بەلىبغىنىڭ ئۇچمنى چىقىرىپ يۇزىدىكى تەرنى سۈرتتى. چاي ئەكىرگەن قىزغا كۈلۈپ قاراپ قويدى ۋە چايدىن بىر يۇتۇم ئىچىۋېلىپ سۆزلەپ كەتتى...

بۇنىڭدىن ئۇچ يىل بۇرۇن قوچقارنىڭ خاھىشى بويىچە ئۇنىڭغا دۆلەت قارۇغچى ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ خىزمەتچىسى ئەلىبەگنى قوشۇپ، ئۇلارنى سېتىقچى كارۋىنى قىلىپ كۈنىپېتىش ياقتا ئەۋەتكەنىدى. ئۇلارغا تاپشۇرۇلغان ۋەزىپە: خەلقنىڭ ئەھۋالىنى ۋە سامانلار ھۆكۈمرانلىرى بىلەن خەلقنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىلىش؛ سامانلارنىڭ قاراخانىلار دۆلىتىگە تاجاۋۇز قىلىشى ئېھتىمالىنى ۋە بۇ تەرەپكە قاراتقان چېرىك ئورۇنلاشتۇرۇشىنى بىلىشتىن

ئىبارەت ئىدى. شۇڭا ئۇلارغا ئۇزاق ۋاقىت كېرەك ئىدى.

بۇ ۋاقىتلاردا سامانىلار خاندانلىقىغا ئۇھ II ئىبن مەنسۇر دېگەن ئادەم خان ئىدى. ئۇ سەمەرقەنتتە تۇراتتى. بۇخارانى ئەبۇ ئەلى سىمجۇق، غەزنە، ھېراتنى تۇرك نەسلىدىن بولغان ئالىپ تېكىننىڭ ئوغلى تېخى ناھايىتى ياش بولغان سىبۇق تېكىن باشقۇراتتى. قوچقار تاغىسى ئارقىلىق شۇنى بىلدىكى، ئەبۇ ئەلى سىمجۇق بىلەن مەنسۇر ئارىسىدا، سىبۇق تېكىن بىلەن مەنسۇر ئارىسىدا زىددىيەت بار ئىكەن، قوچقار بىلەن ئەلى مۇشۇ مەسىلىنىڭ ماھىيىتىنى بىلىشكە قىزىقتى. قوچقارنىڭ تاغىسىنىڭ ئەبۇ ئەلى سىمجۇق بىلەن مۇناسىۋىتى ياخشى ئىكەن، ئەبۇ ئەلى قوچقارنىڭ تاغىسىنىڭ قاراخانىلار خاندانلىقىغا يېقىن جايىدا تۇرغان ئادەم بولغىنى ئۈچۈن، يېقىندا ئۇنىڭدىن سۆتۈق بۇغراخان بىلەن ئالاقە قىلىش ئىمكانىيىتىنى سۈرۈشتە قىلغانىكەن. قوچقارنىڭ تاغىسى ئۇلارغا: "سىلەر بۇخاراغا بېرىڭلا، خەت يېزىش خەتەرلىك. بىر ئىلاجى قىلىپ بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى بىلەن كۆرۈشۈڭلار. مېنىڭ سالامىمنى ئېيتىڭلار. تونۇشقاندىن كېيىن قەشقەر ياقىتىن كەلگەنلىكىڭلارنى ئېيتىساڭلار بولىدۇ" دېدى.

قوچقار بىلەن ئەلى يەككە ئاتلىق كىچىك كارۋان بولۇپ ئىككى ئاتقا ئۆزلىرى مىنىپ، بەش ئاتقا مال ئارتىپ سەمەرقەنتتىن بۇخاراغا قاراپ يولغا چىقتى. بىرنەچچە كۈن سەھرا-قىشلاقلاردا، چۆل-جەزىرىلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ بۇخاراغا يېتىپ باردى. ئۇلار سەمەرقەنتتىن ئېلىپ كەلگەن مالىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى توپ ساتتى. بىر قىسىم تاۋار-دۇردۇن، ئەتلەس-شايى، ماتا-چەكمەن-لىرىنى ۋە ئالتۇن-كۈمۈش، قاشتېشى، مارجانلىرىنى سېلىپ بىر

دۆكان ئاچتى. ئۇزاق ئۆتمەي بۇخارا بايلىرىنىڭ ئارىسىدا ئۇلارنىڭ نامى چىقتى. بولۇپمۇ چىن تاۋارلىرى كىشىلەرنى ئۆزىگە تارتتى. دۆكىنىدا خېرىدارلار كۆپىيىپ قالدى، خېرىدارلار ئىچىدە ئادەتتە- كىدەك پۇقراچە كىيىنگەن بىر ئادەم جىقراق كېلىدىغان بولۇپ قالدى، ئۇنىڭ سۆز-ھەرىكەتلىرىدىن ئادەتتىكى ئادەم ئەمەسلىكى، كۆزى ئاستىدا قانداقتۇر بىرەر سىر يوشۇرۇنغانلىقى سېزىلىپ تۇراتتى. ئۇ قوچقارلاردىن بىرەر نەرسىنى بىلىشكە قىزىقىۋاتقاندەك قىلاتتى. لېكىن ئۇنىڭ بۇ ئۇرۇنۇشلىرى قوچقارنىڭ كۆزىدىن يوشۇرۇنالمىدى.

— ئەلى، دىققەت قىلدىڭمۇ؟ — دېدى قوچقار ھېلىقى خېرىدار بىر قېتىم كېلىپ كەتكەندىن كېيىن، — بۇنىڭدا بىر گەپ بار. قوينىغا قول سېلىپ ببقىش كېرەكمۇ قانداق؟

— شۇنداق قىلىلى ، كەلگىنىمىزگە يېرىم يىلچە بولدى، بۇنىڭدىن باشقا بىرەر شەپە كۆرۈنمىدى.

بىر كۈنى چۈشتىن كېيىن بايىقى "خېرىدار" كېلىپ دۆكاننىڭ ئىشىك ئالدىغا كېلىشىگە قوچقار بىر ئورۇندۇقنى قويۇپ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى ۋە چىنىگە كۆك چاي قۇيۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا قويدى.

— رەھمەت، — دېدى "خېرىدار" چايدىن بىر يۇتۇم ئوتلاپ، — ھە، كۆك چاي، لېكىن بىزنىڭ كۆك چايلىرىمىزغا ئوخشىمايدىكەنغۇ؟

— شۇنداق، جاناب، بۇ چاي يېراق چىندىن كەلگەن.

— ئۆزىڭىزلەر قەيەردىن كەلگەن؟

— قەشقەردىن.

— قەشقەردىن؟ قاراخانىلار دۆلىتىدىن دەك، بۇ يېپەك ماللار قەيەرنىڭ؟

— مانا بۇ ماللار، — قوچقار تاختا تەكچىگە تىزىلىغان توپ-توپ

تاۋارلارنى كۆرسەتتى، ــ ئىچكىرى چىنىنىڭ مالىلىرى، مانا بۇلار قەشقەرنىڭ. سەمەرقەنت ئەتلەس-شايىلىرىدىنمۇ بار، ــ ئۇ، بوشىغان چىنىگە چاي قۇيۇپ داۋام قىلدى، ــ سەمەرقەنتتە بىزنىڭ مالىلىرىمىز خېرىدارلارنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئۇچرىدى. ئوردۇ ئەربابلىرىمۇ كۆپ مال ئېلىشتى، سالىق-ئالىم باشلىقى ئېركەشبەگ...

ــ ئېركەشبەگ؟ ــ دېدى "خېرىدار" ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، ــ سىز ئۇ كىشىنى قانداق تونۇيسىز؟

ــ ئۇ كىشى مېنىڭ تاغام بولىدۇ.

ــ ھە، ھە، دېمەك، سىز نەمەنگانلىق ئىكەنسىز-دە، ماۋۇ كىشىچۇ؟

ــ بۇ كىشى قەشقەرلىق. ئېتى ئەلىبەگ.

ــ ئىككى سېتىقچى، بىرى نەمەنگانلىق، بىرى قەشقەرلىق؟! ــ دېدى خېرىدار ئۆز-ئۆزىگە سۆزلىگەندەك، ــ يەنە چىن مالىلىرى... ئېركەشبەگنىڭ تۇغقىنى؟!...ھە، ئېتىكىز؟

ــ قوچقار.

ــ ھە، قوچقار، ماڭا ئەنە شۇ كۆك چايدىن ئىككى قۇتا بېرىڭ.

قوچقار دەرھال ئىككى قۇتا كۆك چاينى تاختا تاكچىسىدىن ئېلىپ ئۇنىڭغا بەردى. "خېرىدار" يانچۇقىدىن بىر سىقىم ئەرەبچە خەتلىك تامغا ئۇرۇلغان مىس پۇلنى چىقىرىپ قوچقارغا بەردى.

ــ خوپ، بىز بەلكى يەنە كۆرۈشەرمىز، ــ دېدى ئۇ خۇش چىراي بىلەن ۋە يۇرۇپ كەتتى...

سۇنۇق بۇغراخان، ئايدىڭ ۋە باشقىلار دىققەت بىلەن قوچقارنىڭ خوددى چۆچەك سۆزلىگەندەك ھەرىكەت بىلەن سۆزلەۋاتقان سۆزىنى دىققەت بىلەن ئاڭلاۋاتاتتى.

ـــ شۇنداق قىلىپ، "خەۋىدار"نىڭ يۈرىكى توغرا سوقىدىكەن-دە؟ ـــ دېدى باتۇرتاغا.

ـــ ھە، قوينىغا قول سېلىپلا بىلدىم.

ـــ خوش ئۇنىڭدىن كېيىن؟... ـــ سورىدى خان.

ـــ ھە، گەپ كەينىدە، ـــ دېدى قوچقار چايدىن بىر ئوتلاپ ۋە ئاندىن سۆزىنى داۋام قىلدۇردى...

بىر كۈنى كەچقۇرۇنلۇقى، بۇخارانىڭ كوچىلىرىدا ئادەم سىلكىپ قالغان. قوچقار بىلەن ئەلى دۇكانىنىڭ ئىشىكىنى ئېتىۋاتاتتى، ئارقىسىدىن بىر قول قوچقارنىڭ دولىسىغا تەگدى، ئۇ كەينىگە قارىسا، تونۇش "خەۋىدار" تۇرۇپتۇ.

ـــ سىز مېنىڭ ئارقامدىن يۈرۈڭ، ـــ دېدى ئۇ جىددىيرەك قىياپەتتە.

ـــ قەيەرگە؟ ـــ دەپ سورىدى قوچقار، "خەۋىدار"نىڭ سىرلىق ئەپتىدىن ئاز-تولا ئەنسىرىگەندەك بولۇپ، ـــ نەگە؟

ـــ ئارقامدىن مېڭىۋېرىڭ، ھېچ گەپ يوق. نەگە بارىدىغانلىقىڭىزنى كېيىن بىلىسىز.

ـــ قورقماڭ، ـــ قوچقار ئەلىگە قاراپ كۆز قىسىپ قويۇپ، "خەۋىدار"نىڭ ئارقىسىدىن ماڭدى...

ئۇلار ئۇزۇن گۇزەردىن ئۆتۈپ، يەنە بىر تۆت كوچا دوقمۇشىدا ئوڭغا بۇرالدى. ئازراق ماڭغاندىن كېيىن ئېگىز پەشتاقلىق قاپقىسى بار چوڭ مەسجىدتىن ئۆتۈپ كېيىن سولغا بۇرالدى. كوچا كېڭەيدى، قاتار-قاتار خام خىش تاملىق ئۆيلەردىن كېيىن ئېگىز-رەك، پىششىق خىش تاملىق ئىمارەتلەر كۆرۈنۈشكە باشلىدى. ئاندىن ئۇلار بىر كىچىك سەينانىڭ ئوڭ يېرىدە سەينانىڭ ئوڭ ياقىدا

يوغان قاپقىلىق، سالاپەتلىك چوڭ ئىمارەت ئالدىغا باردى. قوچقار بۇ سۇرلۇك بىنانى بىلەتتى، بۇ ئەبۇ ئەلى ئەمىرنىڭ ئوردۇسى ئىدى. ئوردۇغا يېقىنلاشقانچە "مېنى ئوردۇغا ئېلىپ كىرەر-مۇ؟" دەپ ئويلىدى قوچقار ۋە يۈرىكى ئۇچ-تۆتنى ئوشۇق سوقۇۋەتتى. لېكىن "خېرىدار" قالقان-نەيزىلىك نەۋكەرلەر قېتىپ تۇرغان دەرۋازىدىن ئۆتۈپ، ئوردۇنىڭ يېنىغا بۇرالدى. "قاپقىدىن ئۆتۈپ كەتتۇق، لېكىن يەنە ئوردۇ ئەتراپى... — ئويلىدى قوچقار، — بىرەر يامان ۋەقە بولارمۇيا؟:..." قوچقارنىڭ يۈرىكى بۇدا بەش-ئالتىنى ئوشۇق سوقۇۋەتتى. "يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم" دېدى قوچقار، ھەر ھالدا "كۆرۈم" دىسە ئۇمىد چوڭ، قورقماسلىق كېرەك دەپ ئۆزىنى بېسىشقا تىرىشتى، لېكىن كۆڭلىدە ئەنسىرەش بېسىلمايتتى. قاراڭغۇ چۈشۈپ كۆز قاراڭغۇلىشىپ قالدى. "خېرىدار" يەنە ئوڭغا بۇرىلىپ، ئوردۇنىڭ كەينىگە ئۆتتى. ئۇ تار كوچىدا ئازراق ماڭغاندىن كېيىن بىر چوڭ قارا قاپقا ئالدىدا توختىدى ۋە قاپقىنىڭ ھالقىسىنى بوشراق ئۇردى. ئۇستىخانلىق، قارا تەنلىك، بومبا ساقال بىر ئادەم قاپقىنى ئېچىپ "خېرىدار"غا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ يول بەردى. "خېرىدار" كەينىگە قاراپ، قوچقارنى ئارقىسىدىن مېڭىشقا شەرەت قىلىپ قويۇپ قاپقىدىن كىردى. قوچقارمۇ ئەگەشتى. ئۇلار مېۋە-لىك دەرەخلەر ئارىسىدىكى تار يولدىن ئۆتۈپ، بىر چوڭ پېشايۋانغا كۆتۈرۈلدى. "خېرىدار" قوچقارغا "سىز تۇرۇپ تۇرۇڭ" دەپ قويۇپ، قوش قاناتلىق ئېگىز ئىشىكتىن ئىچكىرىگە كىرىپ كەتتى. قوچقار ئەمدى ئانچە قورقمىدى، ئۇ ئەتراپقا قارىدى. باغقا قاراپ تۇرغان كەڭ پېشايۋانغا قارىغاندا، بۇياق ئورەدۇنىڭ ئارقىسىدىكى باغ ھويلىغا ئوخشايتتى. باغنىڭ ئوڭ ياقىدا بىر كۆل، كۆلنىڭ ئۇ

تەرىپىدە بىر راۋاق غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇينىڭ ئىچىدە ماڭغان ئاياغ ئاۋازى ئاڭلاندى. قوچقارنىڭ يۈرىكى دۈپۈلدەپ كەتتى. "نېمە بولسا، كۆرگۈلۈكنى كۆردۈڭ قوچقار، — دېدى ئۇ ئىچىدە، — ئەمدى تەۋەككۇل، ئۆزەڭنى چىڭ تۇت"

ئىشىك ئېچىلىپ "خېرىدار" قايتىپ چىقتى ۋە قوچقارنى ئىچكىرىگە كىرىشكە تەكلىپ قىلدى. "خېرىدار" قوچقارنى ئەگەشتۈرۈپ، كەڭ ئېگىز ئايۋاندىن ئۆتۈپ سول ياقتىكى ئۆيگە كىرگەندى، ئورنىدىن قوپۇپ ئۆزى ياققا كېلىۋاتقان قارا كەكە ساقاللىق، بويى ئېگىزرەك، بېشىغا سەرپۇچ كەمچەت تۇماق كىيگەن بىر ئادەمنى كۆردى. ئۇ كىشى كۈلۈمسىرەپ قوچقارنى قارشى ئالدى.

— كېلىڭ مېھمان، — دېدى ئۆي ئىگىسى خۇش چىراي ۋە قوچقارغا قول بېرىپ كۆرۈشتى، — يىراقتىن كەلگەن مېھمانغا ئوخشايسىز.

— ئەمر ئەبۇ ئەلى، — دېدى "خېرىدار" ئەمرنى كۆرسىتىپ، — جانابىي ئەمر سىزنى قوبۇل قىلىشنى خالىدىلەر.

— رەھمەت، ئەمر جانابلىرىنىڭ تەنلىرى سالامەت بولغاي.

— ھە، رەھمەت سىزگە. قېنى ئولتۇرايلى.

ئەمر چوڭ ياستۇق قويۇلغان قېلىن كۆرپىگە ئولىتۇردى. كۆرپە ئالدىدىكى پەس چاسا شىرەنىڭ بۇ ياقىدا ئەمىرگە ئۇدۇل قوچقار ئولتۇردى. شىرەنىڭ ئوڭ ياقىدا "خېرىدار" ئولتۇردى. قوچقارنىڭ كۆز ئالدىدىن بۇندىن ئۇچ ئايچە ئىلگىرى جۇمە مەسجىدىنىڭ ھويلىسىدا كۆرگەن ئۇزۇن ئالا-يېشىل تون كىيگەن سەللىلىك ھاكاۋۇر ئەمر ئۆتۈپ كەتتى. ھازىر ئالدىدا ئولتۇرغان كىشى ئۇ چاغدىكىدەك ھەيۋەتلىك كۆرۈنمەيتتى، ئۇنىڭ كۆڭلى جايىغا چۈشتى.

— تاغام ئېركەشبەگ ئەمىر جانابلىرىغا سالام ئېيتتى، —

دېدى ئۇ.

ــ ھە، رەھمەت، سىز ئېركەشىبەگنىڭ جىيەنى بولىدىكەنسىز. دە؟ ئۇ كىشى بۇخاراغا كېلىپ خېلى زامان تۇرغان. ئىككىمىز كونا دوستلاردىن بىز. قانداق تەنلىرى ساقمىكىن؟

ــ خۇداغا شۈكۈر. ياخشى تۇرۇپتۇ.

ــ تاغىڭىز نەمەنگانلىق ئەمەسمىدى؟

ــ شۇنداق.

ــ سىز قەشقەرگە قانداق بېرىپ قالغانسىز؟

ــ سوئالنىڭ چوڭى ئەمدى كېلىپتۇ، ــ دېدى ئارسلان، ــ لېمە دەپ جاۋاب بەردىڭىز؟

ــ گەپنىڭ توغرىسىنى ئېيتتىم. ئايلاندۇرۇپ گەپ قىلمەن دەپ پەلىسەتىشكە ئۇچرىغاندىن كۆرە، ھەق گەپنى قىلىپ ئۆلىمۇ مەيلى، دېدىم.

ــ خوپ، ئۇنىڭدىن كېيىن...؟ ــ سورىدى سۈتۈق بۇغراخان.

قوچقار ئەبۇ ئەلى سىمجۇق ئەمرگە قانداقچە قەشقەرگە بېرىپ قالغانلىقىنى، سۈتۈق بۇغراخانىڭ يېنىدا تۇرغانلىقىنى، خان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى دۆلەت باشقۇرۇش، ئىسلام دىنىغا ئۆتۈش ۋە ئۇنى كېڭەيتىش پائالىيەتلىرىنى سۆزلەپ بەرگەنلىكىنى، ئەمرىنىڭ قىزىقىپ ئاڭلىغانلىقىنى، بىرمۇنچە سوئاللارنى بەرگەنلىكىنى، قوچقار تارتىنماي جاۋاب بەرگەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى.

ــ سىلەرنى بۇلاڭچىلىق قىلىشقا ئۇ ياقتا كىم ئەۋەتكەن؟ ــ دەپ سورىغاندى ئەمر، ــ قەشقەرگە يېقىن چېگرادىكى بىر چېرىك-باشى، ئاتى ئېسىمدە يوق، دەپ جاۋاب بەردىم، ــ دېدى قوچقار ۋە ھېكايىسىنى داۋام قىلدى:

ـــ سۇتۇق بۇغراخان مەرت كىشى ئىكەن. سىز بۇلاڭچى بولسىڭىزمۇ ھەم سىزنى تۆلەتۈرمەپتۇ، يەنە ئىشىنىپ تۆز يېنىدا تۇتۇپتۇ، ـــ دېدى ئەمىر، "شۇنداق، يەنە كېلىپ يېقىن دوستلىرى قاتارىدا كۆردى" دېدىم مەن.

ـــ سىز، بۇغراخاننىڭ تەختىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋالغانلىقىنى ئېيتتىڭىز. ئەنە شۇ جەريانىنى سۆزلەپ بەرسىڭىز قانداق؟

قوچقار سۆزلەپ بەردى. سۆزلىگەنىدىمۇ تازا ھاياجانلىق، قىزىقارلىق قىلىپ سۆزلەپ بەردى. چۈنكى ئۇ، سۇتۇقنىڭ دۆلەت ھوقۇقىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن تەييارلىق ھەرىكىتىدىن تارتىپ، تەختنى ئىگەلىگىچە بولغان جەريانىغا ئۆزى قاتناشقانىدى. بۇ ئۇنىڭ ئۆمرىدە ئۇنتۇلغۇسىز ئەڭ چوڭ ئالامەت ۋەقە بولۇپ، ئۇ بۇنى بىرمۇنچە دوستلىرىغا سۆزلەپ بەرگەن ھەم بۇ ھەقتە سۆزلەپ بېرىشنى ياخشى كۆرەتتى.

قوچقار سۇتۇقنىڭ ئوردۇغا كېچىسى قانداق بېسىپ كىرگەنلىكىنى، كېيىن تاغسى ئوغۇلچاق بىلەن ئېلىشىپ ئۇنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى سۆزلىگەندە، ئەبۇ ئەلى بەك قىزىقىش بىلەن ئاڭلىدى. تۇرۇلگەن قوشۇمىلىرى كۆتۇرۇلۈپ يېيىلدى.

ـــ ئۆلتۈرمىسە بولمايدىغان يەرگە كېلىپ قالغانىدى. ئەسلىدە سۇتۇق بۇغراخان ئوغۇلچاقنى ئۆلتۈرمەي، بىرەر جايدا ساقلاپ قويماقچى ئىدى. لېكىن، ئامال قانچە؟ تاغسى ئۆز ئۆلۈمنى ئۆزى تاپتى...

ـــ ھە، ھە...توغرا، جانغا كەلگەن قىلىچنى قايتۇرمىسا باش كېتىدۇ، ئەلۋەتتە.

قوچقار "سۇتۇق بۇغراخان بۇ دىيارىدىكى تۈرك ئۇلۇسلىرىنىڭ

هالىغا بەك كۆكۈل بۆلىدۇ" دېگەندە، ئەبۇ ئەلى ياستۇقىغا يۆلىنىپ يانپاشلاپ ياتقان هالىتىنى بۇزدى، تۇز ئولتۇرۇپ پىيالىدىن بىر يۇتۇم چاي ئىچتى، ئۇ پىيالىنىڭ چېتىگە چېكىپ ئولتۇرۇپ خىيالغا چۆمدى ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆيىنى ئۇچ-تۆت قېتىم ئايلىنىپ كېلىپ ئورنىدا ئولتۇردى. ئەمدى ئۇ هېلىقى "هېكايە" ئاڭلاپ ئولتۇرغان ئەمىرگە ئوخشىمايتتى.

— سىز قايتىپ، سۈتۈق بۇغراخانغا شۇنى ئېيتىڭكى، بىزنىڭ نىيەتلىرىمىز بىر يەردىن چىقتى. بىز سۈتۈق بۇغراخانغا يارەملىشىپ، ئۆز تۇغقانلىرىمىزنى قۇتقۇزۇشقا تەييار بىز. يەنە ئالىپ تېكىننىڭ ئوغلى سېبۈق تېكىن غەزنە شەهىرىدە، ئەمىرنىڭ قولىدا قوشۇنى بار. ئۇ بىز بىلەن بىللە بولىدۇ... — ئەمىر ئازراق ئويلاپ قالدى ۋە سۆزىنى داۋام قىلدى، — مەنسۇرخان قاراخانىلارغا كۆز تىكمەكتە. ئۇنىڭدىن بۇغراخان هوشيار بولسۇن.

— چۈشەندىم، ئەمىر جانابلىرى.

— سىز يېقىن ئاردا قايتامسىز؟

— هە، ئەمىر جانابلىرى بىلەنمۇ كۆرۈشتۈم، ئەمدى ئاز-پاز مال قالدى، سېپتىپ سۇ قىلىۋەتسەم ئۇزاققا قالماي قايتىمەن.

— سەمەرقەنتكە يەنە بارارسىز؟

— بارىمەن. ئۇ يەردە ئاز-تولا ئالغۇ-بەرگۈ قىلىدىغان ئىشىم بار.

— تاغىڭىزغا سالام ئېيتىڭ، ئىلاجى قىلىپ بۇخاراغا بىر كېلىپ قايتىسۇن.

— سالاملىرىنى چوقۇم يەتكۈزىمەن.

— بۇ كىشى بىلەن تونۇشتىڭىز. دوست بولۇپ قېلىڭلار، — دېدى

ئەمر "خەبەردار"نى ئىشارەت قىلىپ، ــ بەلكى كەلگۈسىدە يەنە كۆرۈشۈپ قالارسىزلەر. ئىسمى غۇلامخان، ئوردۇ باش بېتكەچسى.

قوچقار غۇلامخان بىلەن بىر-بىرىگە قارىشىپ سەممىي كۈلۈشۈپ قويدى.

ــ سۈتۈق بۈغراخان قوبۇل كۆرسە، ئىككىمىزنىڭ ۋەكىللىرى كېلەر يىلى بىرەر جايدا ئۇچراشسا، ــ ئەبۇ ئەلى ئويلاپ تۇرۇپ قالدى ۋە داۋام قىلدى، ــ ئورنى سىزنىڭ يۇرتىڭىز نەمەنگاندا بولامدۇ، ياكى بۈغراخان لايىق تاپقان باشقا جايدا بولسمۇ مەيلى. سىز كېلەر يىلى باھاردا ــ شاپتۇل چېچەك ئاتقان مەزگىلدە نەمەنگانغا بىر كەلسىڭىز...ياكى بۈغراخان ۋەكىللىرىنى باشلاپ كېلەرسىز. ياكى، بىزنىڭ ۋەكىللىرىمىزنى باشلاپ كېتەرسىز، بۇ ھەقتە بۈغراخان ئۆزى قارار قىلسۇن...

قوچقار بۈغراخانغا ئېيتىدىغان بايانىنى ئايىغلاشتۇرۇپ چاي ئىچتى ۋە پىشانە تەرىنى ئېرتتى.

ــ ئوھوي...! ــ دېدى ئايدىڭ خانىش، ــ ئەمر بېشىڭىزنى ئالمىغىدى، دەپ ئەنسىرەپ جېنىم ئاز قالدى.

ــ ھېچ ۋاقىتتا مەن شۇ كۈنكىدەك ئەنسىرىمىگەنىدىم، ــ دېدى ئەلىبەگ، ــ قارا ئاغۇ چۈشۈپ كەتتى، ئاغىنەم يوق، ئايلا، ئاغىنەمدىن ئايرىلىپ قالمىغىدىم، دەپ دۈكان ئالدىدا بىر كۆزۈمنى تۆت قىلىپ ئولتۇرسام، بىر چاغدا پالاقلاپ چىقىپ كەلمەسمۇ، يەنە تېخى خۇشلۇقىنى دېمەمدىغان، كېلىپلا مېنى قۇچاقلاپ كەتكىنى.

كېيىن قوچقار سۈتۈق بۈغراخاننىڭ ۋە باشقىلارنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىپ ئۇ ياقتىكى خەلقنىڭ تۇرمۇش قىيىنچىلىقىنى، بايلارنىڭ قورساقلىرى تېخىمۇ يوغىناپ كېتىپ بارغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى.

ـــ سەمەرقەنت كاتتا شەھەر ئىكەن دەپ قوشۇپ قويدى قوچقار، ـــ ئېگىز پەشتاقلىق مەسجىد، مەدرىسلەر ۋە ھەيۋەتلىك ئوردۇلار تولۇپ كېتىپتۇ. قايتىشتا شاش بىلەن قايتتۇق. شاشمۇ گۈزەل شەھەر ئىكەن. لېكىن، سەمەرقەنتكە يەتمەيدىكەن.

ـــ سىلەر كۆپ ئەرزىيەت تارتتىڭلار، ـــ دېدى خان، ـــ رەھمەت، بىرەرمەزگىل دەم ئېلىڭلار. يەنە داۋان ئېشىشقا تەييارلىنىش كېرەك.

ـــ قوچقار ياخشى يېگىت، ـــ دېدى تاغا قوچقارلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ـــ قولىدىن ئىش كېلىدۇ.

ـــ خىزمىتى تايىنلانغانمىدى؟ ـــ سورىدى خان ئارسلاندىن.

ـــ ياق، ئوردۇ خادىمى بولۇپ ئىشلەپ تۇرغانىدى. ئەلبەگ دۆلەت قاروۋغچى ئىشلارنىڭ خىزمەتچىسى.

ـــ ئىلىبەگكە مەسئۇل خىزمەت بېرىش كېرەك. قوچقارلى... ـــ خان ئويلاپ تۇرغاندا ئايدىڭ خانىش سۆز قوشتى:

ـــ تاشقى ئىشلاردا ئىشلىسە قانداق؟

ـــ بولىدىغان گەپ، تازا لايىق، ـــ دېدى باتۇرتاغا.

ھەممەيلەن تەڭلا خىيالغا چۆشۈپ قالدى. ئەبۇ ئەلى سەمجۇقنىڭ سۆزلىرى ھەم خۇشاللىق ھەم قايغۇنى يەتكۈزگەنىدى. ھەمكارلىق ياخشى ئىش، بۇ ئويلىمىغان يەردىن چىقتى، بەك ياخشى بولدى. لېكىن خەۋپىمۇ بار، ئۇ بولسىمۇ سامانىلار ھۇجۇمى!...ئۇلارنىڭ ھۇجۇمى قاچان، قانچىلىك كۈچ بىلەن؟! دەرھال كەلسە تاقابىل تۇرۇش مۇمكىنمۇ؟...ئەلنىڭ ئىچىدە بىرلىك مۇستەھكەممۇ؟ چېرىك كۈچ يېتىشەرمۇ؟...

ـــ بىرلىك بوش، كۈچ تېخى ئاجىز، ـــ دېدى باتۇرتاغا باشقىلار-

نىڭ خىيالىنى بۇزۇپ، ــ ئەبۇ ئەلىنىڭ "هوشيار بولۇن" دېگەن سۆزىنىڭ مەنىسى چوڭقۇر.

ــ توغرا، هوشيار بولۇش كېرەك، ــ دېدى ئارسلان، ــ سامانىلار دەرھال چوڭ كۈچ بىلەن هۇجۇم قىلالمايدۇ. ئاۋال بىرەر تۈمەنلىك لەشكىرنى كۈچ بىلەن چىقىلىپ، بىزنى سىناپ بېقىشى مۇمكىن.

ــ قانداقلا بولۇن بىزمۇ چېرىك كۈچلىرىمىزنى كۈچەيتىشىمىز كېرەك، ــ بولىدۇ، ــ دېدى توغرۇل سۈباشى، ــ ئەگەر دۈشمەن ئىككى قول هۇجۇم قىلسا، بىزمۇ ئىككى قول تەييارلىق قىلىشىمىز كېرەك.

ــ ئىلىك خانلار بىلەن بىرلىكنى كۈچەيتىمەسمىز كېرەك، ــ ساقاللىرىنى سىلاپ دېدى تاغا.

ــ ئىلاجى بار چاپسىراق قۇرۇلتايىنى ئېچىشىمىز كېرەك. تاشقى ئەللەر بىلەن ئالاقىنى كۈچەيتمەي بولمايدۇ، ــ دېدى ئايدىلىك، ــ بولۇپمۇ چىن خاقانى بىلەن، ــ قوشۇپ قويدى ئۇ.

خان ئورنىدىن تۇرۇپ خىيالچان هالدا ئۆيىنى بىر ئايلاندى. كېيىن پەنجىرە ئالدىغا بېرىپ تالاغا قاراپ تۇردى. باشقىلار خانىنىڭ نېمە ئويلاۋاتقىنىنى بىلگۈسى كېلىپ، ئۇنىڭغا قاراپ قويۇشاتتى. خان ئۆرۈلۈپ كېلىپ ئورنىغا ئولتۇردى ۋە پەرمان ئاھانىدا دېدى:

ــ ئىچكى ـ تاشقى ئەھۋال مۇرەككەپ. هوشيار بولۇش، ياخشى تەييارلىق قىلىش كېرەك. بىرلىكنى ئۇلغايتىش ئۈچۈن كېلەر يىل يازدا ئىلىك خانلار، خانلار ۋە يۇقىرى باشلىقلار قۇرۇلتىيىنى ئېچىش، قىشتا ئايرىم ۋەكىل ئەۋەتىپ ئۇلار بىلەن مەسلىھەتلىشىش، ئىدىقۇت ـ قوچۇ خانلىقىغا يەنە ماچىن خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىشىمىز كېرەك. بۇ تەرەپلەرگە ئارسلانىبەگ بارسۇن. قۇرۇلتايغا دۆلەت

ياساق پۇتۇكسى تەييارلاش كېرەك؛ خەزىنىنى ئۇلىغايتىش ئۈچۈن بايلارغا سېلىقنى كۆپەيتىش ۋە پۇل-مېلى جىقلاردىن دۆلەتكە پۇل قەرز ئېلىش كېرەك. چېرىك ئېلىش، قوشۇننى ئۇلغايتىش چارىلىرىنى يۈرگۈزسەك بولىدۇ. قۇتلۇق تۇمەنباشى ئۇچ تۇمەن چېرىك بىلەن ئارقىدا تەييار تۇرۇشى لازىم. دوستلار بىلەن ئىتتىپاق بولۇش، ياغىغا تاقابىل تۇرۇش، چېگرا ئەللەر ئۆزئارا دوستلۇقنى ئۇلغايتىش زۆرۈر. يېقىن ئاردا چەت ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز مەيدانىمىزنى بايان قىلىپ ئۆتسەك بولغۇدەك. بۇخارا ئەمىرى ئەبۇ ئەلى بىلەن چىك دوست بولۇش، كۆلۈگە ئەتىيازدا نەمەنگانغا بىر ۋەكىل ئەۋەتىپ، ئىلاجى بار بىرەر ئوبدان كېلىشىم ھاسىل قىلىش كېرەك...

باشقىلار خانىنىڭ مۇلاھىزىلىرىگە قوشۇلىدى ۋە نېرى-بېرى تەكلىپ، قوشۇمچىلاردىن كېيىن بۇغراخاننىڭ سۆزلىرى دۆلەتنىڭ قارارى بولۇپ دەپ كېلىشتى ھەم يېقىن ئاردا ئوردۇ كېڭەشمىسىنى ئېچىپ يەنە بىر قېتىم كەڭرەك دائىرىدە مەسلىھەتلەشمەك بولدى.

ئۇچىنچى باب

ياغى قاپقانغا چۈشتى

قىشنىڭ قاراڭغۇ بىر كېچىسى، بېشىغا قارا خالىتا كىيىگەن بىر ئادەم باتۇرتاغىنىڭ ئارقا هويلا تەمىدىن ئارتىلىپ چۈشۈپ، ئاستا ئىچكىرىگە ماڭدى، تامدا يەنە بىرنەچچە قارا كۆلەڭگە كۆرۈندى... ئۇ باتۇرتاغا پەنجىرىسى ئاستىدا ئەتراپنى بايقاپ بىرپەس ئولتۇردى. هويلىسىدىكى قارۇغچىنىڭ ئايىغ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، كەينىگە يوشۇرۇندى...كېيىن يەنە پەيدا بولدى. ئۇ ئاستا پەنجىرىنى ئاچتى ۋە پەنجىرە ئۈستىگە چىقتى. ئەتراپقا بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن ئۇ، قىلىچىنى چىقىرىپ ئۆيۈ ئىچىگە چۈشتى...

شۇ چاغدا تاراقشىغان ئاۋازنى ئاڭلاپ، تاشقىرىقى هويلىدىن كىرگەن قارۇغۇلباشى پەنجىرە سىرتىدا ئەپچىل مۇكۈنۈپ يات كۆلەڭگىنىڭ قايتىپ چىقىشىنى پايلىدى. ئۇزاق كۈتمەيلا يات ئادەم قايتىپ چىقتى. ئۇ تېخى يەرگە دەسسەپ-دەسسىمەيلا قارۇغۇلباشى ئۇنىڭ گەجگىسىدىن ئېلىپ يەرگە باستى-دە، بېشىدىكى قارا خالىتىسىنى چەبدەسلىك بىلەن ئېلىپ تاشلىدى ۋە ياغىنىڭ قورسىقىغا دەسسەپ، ئوڭدا ياتقان ياغىنىڭ مەيدىسىگە قىلىچىنى سانجىپ تۇرۇپ ۋارقىرىدى:

— سەن كىم؟ سۆزلە، بولمىسا هازىرلا ئۆلتىسەن!

— مەن ئېيتاي، — دېدى قورقۇپ كەتكەن ياغى تىلى كالۋالى-

شپ، ــ مەن ئېيتاي، ...مېنىڭ ئېتىم پالۋان...، ــ ئۇزۇن بۇرۇتلۇق، گەۋدىسى يوغان پالۋان ئوكدا ياتقان بويىچە لاغلداپ تىترەيتتى.

ــ سېنى كىم ئەۋەتتى، خۇپيانە كېلىپ نېمە قىلماقچىدىڭ؟

ــ مېنى ئورۇنباسار قاروغچى باشى كەنجىبەگ ئەۋەتكەن. باتۇر تاغنى ئۆلتۈرمەكچى ئىدىم...

قاروغباشى پالۋاننى قورالسىزلاندۇردى. ئاندىن ئورنىدىن تۇرغۇزۇپ تاشقىرىقى هويلىدىكى ئىشخانىسىغا ئەكىرىپ ئەهۋالنى تەپسىلىي سوردى، ئىش ئايدىڭلاشتى، ئەھۋال مۇنداق ئىكەن:

بىركۈنى كېچىسى بىر ئادەم پالۋاننى ئەگەشتۇرۇپ، قەشقەر ئوردۇ ئالدىدىن ئۆتۈپ جەنۇب تەرەپتىكى بىر خالتا كوچىغا بۇرالدى. بىرپەس مېڭىپ بىر قاپقا ئالدىدا توختىدى. ئۇلار يېرىم ئېچىلغان قاپقىدىن كىرىپ، ئاستا پېشايۋانغا چىقتى. بىر ئۆينىڭ پەنجىرە-سىدىن قارىسا غۇۋا چىراق نۇرى ئاستىدا ئىككى كىشى باشلىرىنى يېقىن ئەكىلىپ بىرنېمىلەرنى سۆزلىشۇۋېتىپتۇ. ئۇلار پەنجىرىگە ئاستا چېكىلگەن ئاۋازدىن چۆچۈپ پەنجىرە تەرەپكە قارىدى. ئۇي ئىگىسى بولغان ئاستانە قاروغچىباشى دالانغا چىقىپ قارائۇغۇدا تاشقىرىدىن كىرگەن ئادەم بىلەن پىچىرلىشىپ سۆزلەشتى. ئۇ، "باشلاپ كىر" دېگەن شەرتىنى قىلىپ ئۆيگە كىردى. ئاندىن ئۆيدە قۇلى-قىنى دىڭگايتىپ ئىشىكە قاراپ ئولتۇرغان يەنە بىر ئادەمنى باشلاپ، ئالدىراش ئىچكىرىكى ئۆيگە كىرىپ ئىشكىنى ياپتى.

بىرسى دالاندىن ئىشكىنى ئېچىپ پالۋاننى ئۆيگە كىرگۈزۈۋەتتى. قارىسا ئۆيدە ئادەم يوق، چىراق پىلدىرلاپ يېنىپ تۇرۇپتۇ. بىردىنلا پالۋاننىڭ تېنى ئەيمىنىدى، غەلىتە ئىش، ئۇ يەردە ئادەم يوققۇ؟ نېمىشقا بۇ ئادەم يوق ئۆيگە كىرگۈزۈپ قويغاندۇ،

پالۋان خيالچان بىرىپ پەنجىرىنىڭ تەكچىسىگە ئولتۇردى.

ئىچكىرىنىڭ ئىشىكى ئېچىلىپ ئۇنىڭ خىيالىنى بۇزدى. ئۇ، چۆچۈپ ئورنىدىن قوپتى.

ــ ھە، پالۋان كېلىپ قالغان ئىكەن-دە، ــ دېدى قارۇغچى-باشى ئارقىسىدىن كىرگەن قارا ساقالىلىق، سۆلەتلىك كىيىنگەن بىر ئادەمنى كۆرسەتتى، ــ مانا بۇ كىشى چوڭ ئەرباب، خەزىنىچى جاناب بولىدۇ. سەن بىلەن كۆرۈشمەكچى.

ھودۇقۇپ تۇرغان پالۋان گەپ-سۆزسىز ئورنىدىن قىمىرلاپ قويدى. بۇ ھەربىكتى ھۆرمەت بىلدۈرۈشمۇ، ياكى سۇر باسقانلىق-تىنمۇ، ئۆزىمۇ بىلمەيتتى.

ــ ساڭا قارۇغچىباشى تاپشۇرغان ئىشنى يۇقىرىدىن بىز مەسلە-ھەتلەشكەن، بۇغراخانىمۇ بىلىدۇ، بىز ساڭا ئىشەنىدۇق. بۇ ئىش ياخشى ئورۇنلانسا ساڭا ئاتاق ۋە ئورۇن بېرىلگۈسى.

ــ قانداق، پالۋانبەگ، ئەمدى كۆڭلۈڭ تىنغانىدۇ؟...ھە، بىلىلە بارىدىغان ئادەملەر بىلەن كۆرۈشتۈڭمۇ؟ ئۇلار ئۆزەڭگە تونۇش، باتۇر يىگىتلەر.

ــ ئۇلارغۇ باتۇردۇ. مېنىڭ يۈرىكىم پوكۇلداپلا تۇرىدۇ. مۇنداق ئىشنى مەن قىلىپ كۆرمىگەن...

ــ سەن پالۋان ئەمەسمۇ؟ ــ دېدى ئاغىچى، ــ بۇنچىلىك ئىشلاردا يۈرەك پوكۇلدىسا قانداق بولىدۇ؟ پوك-پوك يۈرەك ئادەم ئىتقا ئوخشاش قەدىرسىز ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ئاتىقمۇ چىقمايدۇ، ئورنىمۇ بولمايدۇ.

"ئاتاق، ئورۇن..." دېگەن سۆزلەر ئۇنىڭ ئىككىلىنىشىنى ئازايتتى، لېكىن كۆڭلى تىنچىپ كەتمىدى.

ـــ ماڭا قارا، پالۋان! ئاغىچى ساڭا ئاتاق، ئورۇن بېرىشكە ۋەدە قىلدى. يەنە...سېنىڭ ھېلىقى بىر چېرىكىنى ئۆلتۈرۈپ قۇدۇققا تاشلىۋەتكەن ئىشىڭ...، ـــ قاروۋۇلچىباشى ھودۇقۇپ قالغان پالۋانغا قاراپ كۈلدى، ـــ ھە، ياق، ئۇ ئىشنى مەن باستۇرۇپ قويدۇم، قورقما...بولدى، ئۇ سۆزلەرنى قويايلۇق. بۈگۈن كەچكە... بىر ئىش يادىڭدا بولسۇن، ـــ دېدى ئاغىچى بىلەن بىللە ئورنىدىن قوپۇپ، ـــ ئەگەر ئىش ئاشكارا بولۇپ قالسا، ئورۇنباسار قاروۋۇلچىباشى كەنجىبەگ ئەۋەتكەن دەيسەن. قالغان ئىشنى بىز جايلايمىز، سېنى قۇتۇلدۇرۇۋالىمىز... قېنى ماڭ، كېچىكىپ قالىسەن.

پالۋان ئېغىر قەدەم بېسىپ بېرىپ ئىشىكنى ئاچتى ۋە دالاندا تۇرغان ھېلىقى ئادەمنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ماڭدى.

تېكىن ئاغىچى بىلەن قاروۋۇلچىباشى بىرئاز جىم بولۇپ قېلىشتى. ئىككىلىسىدە ئىشنىڭ ئاقىۋىتىدىن ئەندىشە بار ئىدى.

ـــ ھېچ ئىش چىقماس-ھە، ـــ دېدى ئاغىچى چىرايىنى پۈرۈشتۇرۇپ، ـــ بۇ پالۋانىڭىزدىن ئەندىشە قىلىپ قالدىم.

ـــ يوقسۇ، چاتاق يوق. ئۇ بىزنىڭ تورىمىزنىڭ ئىچىدە. كۆكۈلىسى قولىمىزدا، قاچالمايدۇ، بۇ ئىشنى خالىمىسىمۇ ئورۇنلايدۇ.

ـــ ئورۇنلاپ بولغاندىن كېيىن؟

ـــ ئورۇنلاپ بولغاندىن كېيىن ئۇ ئۆز جايىنى تاپىدۇ. ئەگەر پالۋان قولغا چۈشۈپ قالغاندىمۇ، پالاكەت كەنجىنىڭ گەدىنىگە چۈشىدۇ.

ـــ ھە، ئىشلار جايىدا ئۈيۈشتۈرۈلغان دەڭ. بوش كەلمەيدىغان ئادەم-دە، سىز.

ـــ بۇنچىلىك ئىش قولىمىزدىن كەلمىسە، قاروۋۇلچىباشى بولالمايـ

مىز، ئاغىچى.

ئۇلار كۈلۈشتى.

ــ سىزنى قارۇغچى باشلىقلىقىغا بىكار كۆرسەتمىگەنمىز، دوستۇم، ئالدىمىزدا قىلىدىغان جىق ئىشلار بار تېخى.

ــ چۈشىنىمەن، ــ بۇ سۆزنى قارۇغچىباشى شۇنداق جىددىي قىياپەت بىلەن ئېيتتىكى، ئۇ، گويا، ھەرقانداق ئېغىر ۋەزىپىنىمۇ ئۈستىگە ئېلىشقا تەييار دەك تۇراتتى.

بۇ قېتىمقىسى بۇنىڭدىن بىرنەچچە يىل ئىلگىرىكى ساۋۇقبەگلەرنىڭ قەستىدىن كېيىنكى ئىككىنچى قېتىمقى سۈيىقەست ئىدى.

تېكىن ئاغىچى يېرىم كېچىگىچە ئويلا ـ ئويلا، ئاخىرى ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن باش قوشۇشۇپ پىكىرلەشمەكچى بولدى.

بۇ ئۆۋەتتىكى باش قوشۇش دىنىي ئىشلار ئولچىسى بەگ بىلگەنىڭ "ئائىلە مېھماندارچىلىقى"دا بولدى. تېكىن ئاغىچى بۇگۈن ئۆزى ئازراق گەپ قىلىپ كۆپرەك باشقىلارغا نەزەر سالاتتى. بەگ بىلگە بولسا خۇشال، جىق سۆزلەيتتى. ئۇنىڭ خۇشاللىقىنىڭ سەۋەبىنى بىلىپ بولمايتتى. بۆرىبەگ بېشىنى مەيدىسىگە ئېگىپ پۈشۈلداپ ئولتۇراتتى. ئۇلار "باغدات خەلىپەمىنىڭ ۋەكىلى" بىلەن ئالاقىچى شەھەر قارۇغچىباشىنى كۆتەتتى. ئاخىرى ئۇمۇ تالادىنلا سۆزلەپ كىرىپ كەلدى:

ــ مەن كېچىكىپ كەلدىم، كەچۈرۈم سورايمەن. بەگ بىلگە جانابىنىڭ تامىقى سۇۋۇپ قالمىغاندۇ دەيمەن، ــ ئۇ باشقىلار بىلەن ئامانلاشتى، بېشىنى ئالدىغا ئەگدى ۋە ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئېگىلگەن باشلارغا سىرلىق ئالىيىپ قويۇپ سۆزلىدى، ــ باتۇر قەرىنى جازالاش قارار قىلىندى، يارانلار...

ـــ ھە!... ـــ دەپ چـۆچـۇدى، بەگ بىلـگە، ـــ باتۇرتاغـنى يوقتىش ئۇنىڭغا نېمىگە كېرەك بولۇپ قاپتۇ؟

ـــبۇ چۇشىنىشلىكقۇ؟ ـــ دەپ جاۋاب بەردى تېكىن ئاغىچى، ـــ سۇئالغا ئۇنىڭ سۆزىدىن چىقمايدۇ. ئۇ يوقالـسىلا سۇئالغا ئوك قولى كېسىلدۇ.

ـــ بۇ شۇنـداق ئاسان ئىشمىكەن؟ ـــ دېدى بۆرىبەگ ئەنسىرىگەن قىياپەتتە.

ـــ باغدات خەلىپەسىنىڭ ۋەكىلى يولىنى ئوبدان كۆرسىتىپ بەردى، ـــ قاروۇغچى باشى ئاغىچىغا قارىدى، ـــ ئاغىچى ئىككىسىز ئورۇنلاشتۇرۇپ بولدۇق.

ـــ ھە، سىز ئۆزىڭىز بۇنداق ئىشلارغا ئەپچىلغۇ؟ ـــ دېدى ئولچى ۋە ئۇنىڭ چىرايى بىلىنەر-بىلىنمەس سارغايدى.

ـــ بۇ خەلىپەم ۋەكىلىنىڭ تاپشۇرۇقى، ئۇنىدىن كېيىن بىزنىڭ كۆڭلىمىزدىكى ئىشتە! ـــ قاروۇغچىباشى سىناق كۆزى بىلەن ئۇلارغا قاراپ قويدى، ـــ راستىنى ئېيتسام، ئىش باشلىنىپ كەتتى. بۇنىڭغا ھەممىمىز شېرىك، ھېلىقى قىلىچ تۇتقۇچى نوچىمىز تازا كۆنىمەي تۇرىدۇ. "يۇقىرى بىلەمدۇ؟" دەپلا سورايدۇ. ئاغىچى بىلەن بىللە تۇرۇپ دەرقەمتە سۆزلەشسەك ئۇ باش تارتىمايدۇ.

ـــ بۇ قانـداق گەپ؟ ـــ دېدى تېرىكىپ بۆرىبەگ، ـــ مەسلىھەتـلەشمەيلا ئىشنى باشلاپ قويۇپ، ئاندىن...

ـــتېرىكىشىنىڭ ئورنى يوق، ـــ دېدى قاروۇغچىباشى دوق بىلەن، ـــ ھەممىمىز بىر يېپقا باغلىنىپ بولغان بۆرىبەگ، ئەگەر بۇ يېپنى ئۈزمەك بولغان كىشى...ھە، ئۇ ياقىنى ئېيتمىسامۇ ئۆزىڭىز بىلىسىز.

ـــ سىز شۇنچىلىك ئاسان چاغلايسىز؟ ـــ دېدى بـۆرىبەگ تەتۇر

قاراپ.

ــ بولدی، تالشششنڭ ئورنی یوق. شۇنداق بولسۇن، قارۇغچە-باشی ئىش بىلەر ئادەم. ئۇنڭ ئۇستىگە تېكسن ئاغىچى... ئاخىرى-دىن خاتىرجەم بىز، ــ دېدى بەگ بىلگە ۋە بىرئاز ئويلاپ تۇرۇپ دېدى، ــ مېگىباشى بىلەن مەن ئىككى قېتىم سۆزلەشتىم. گەپىنڭ ئۇچۇقىنى تېخى ئېيتقىنىم يوق. ئۇمىد بار. بۆرىبەگ بىلەن ئىككىمىز سۆزلەشسەك.

ــ مېنى تارتماي قويمايسىلە-دە؟

ــ سىز ئاللىقاچان تارتىلىپ بولغان بەگ، ــ دېدى بەگ بىلگە ئۇنىڭغا تەنە قىلىپ.

• • •

پالۋان قولغا چۈشكەندىن بېرى بىرنەچچە قېتىم سوراق قىلىندى. ھەتتا يۈقىرىدىنمۇ مەخسۇس كىشى كېلىپ سوراق قىلىپ باقتى. ئۇ: "مېنى شەھەر ئورۇنباسار قارۇغچىباشى كەنجىبەگ ئەۋەتكەن، باشقىسىنى بىلمەيمەن." دېگەندىن باشقا ھېچ نەرسە ئېيتمىدى.

دۆلەت قارۇغچى ئىشلار ئولچىسى بۇركۈتبەگ بۇ ئىشتىكى چىگىشىنى ئۆزى يېشىپ چىقماق بولدى، ئۇ كەنجىبەگنىڭ بۇنداق ئىش قىلماسلىقىغا تولۇق ئىشىنەتتى. گۇناھنى كەنجىبەگكە دۆڭگەپ قويۇپ ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلىش ۋە ئۆزلىرىنى يوشۇرۇش ــ بۇ ياغىنىڭ ئويۇنى ئىكەنلىكىنى بۇركۈتبەگ سېزىۋالدى. ئۇ كەنجىبەگنى "قولغا ئالدى" ۋە ئۇنى ئالاھىدە تۇنەككە "سولاپ" قويدى.

ــ سىزنىڭ قارىشىڭىز قانداق؟ ــ دېدى ئۇ كەنجىبەگ بىلەن ئىشخانىسىدا يانداش ئولتۇرۇپ، ــ قانداق قىلىپ بولسىمۇ ياغىنىڭ

سىرىنى ئېچىش كېرەك.

ــ ئىش خېلى چىگىش، ــ دېدى كەنجىبەگ، ــ ساۋۇقبەگلەر قەستى ئاشكارا بولغاندا، يىلاننىڭ بېشى يوشۇرۇنۇپ قالغانىدى. شۇ يىلان بېشى ھەرىكەت قىلماقتا. ئويۇننىڭ يىپ ئۇچى چەت ئەل پايلاقچىسىنىڭ قولىدا. تېكىن ئاغچىلار بولسا بىر ئويۇنچۇق.

ــ ئۇ چەت پايلاقچى يوقلىپ كەتمىگەنمىدى؟

ــ مېنىڭچە، ئۇ يوقلىپ كەتمىگەن، يوشۇرۇنۇۋالغان، خانىقا مەسجىدىنىڭ ئىمامىدىن گۇمانىم بار. ئۇنىڭ قولىدىن ھەر بالا كېلىدۇ.

ــ ھېلىقى باغداتلىق ئىمامنى دەڭ. توغرا، ئۇنىڭدىن گۇمان قىلىشقا بولىدۇ. ھازىر شەھەردە باغداتتىن كەلگەن ئىمام، شەيخلەر، مەككىدىن كەلگەن سەئىدلەر، بۇخارادىن كەلگەن مۇپتى ــ ئىشانلار كۆپمىپ كەتتى، بۇلارنىڭ ئارىسىدا قانداق ئادەملەر بارلىقىنى بىلىشىمىز كېرەك.

ــ ئەبۇ نەسر سامانىچۇ؟

ــ ئۇ قېرىنىڭ ھېچقانداق گۇمانلىق ھەرىكىتى سېزىلمىدى. ئۇ دىن دەرياسىغا چۆكۈپ كەتكەن ئادەم. پايلاقچىلار ئۇنى قوزغىيالمىغان بولۇشى ئېھتىمال.

ــ بۇ دورقى ئىش توغرىسىدا سىزنىڭ قارىشىڭىز قانداق؟

ــ باتۇرتاغنىڭ قەست قىلىشى، چەت ئەل پايلاقچىسى بىلەن باغلىنىشلىق. پايلاقچى ئۆزى قىلالمايدۇ. تېكىن ئاغچى، بەگ بىلگە، بۆرىبەگلەرنىڭ ھەرىكىتى گۇمانلىق، بۇلارنىڭ سېپى ئورۇنباسار شەھەر قارۇغچىباشى. بۇ ساپ "باغداتلىق ئىمام"نىڭ قولىدا...

كەنجىبەگ بىرنەچچە يىل ئىلگىرى توغرۇلبەگنىڭ ئاپشۇرۇقى

بىلەن چىەت ئەل پايلاقچىسىنى پايلىغانلىقى، ئۇ پايلاقچى يەر-كەنلىك دۇانە بوۋاينى تۆلتۇرۇپ، ئۇنىڭ سۇرىتىدە ھەرىكەت قىلغانلىقى، ساۋۇقبەگلەرنىڭ قەستى ئاشكارا بولۇشىنىڭ ئالدىدا يوقىلىپ كەتكەنلىكى، بۇلتۇر پەيدا بولۇپ قالغان خانىقا مەسجىدىنىڭ "ئىمامى" شۇ پايلاقچى ئىكەنلىگىنى سۆزلەپ بەردى...

— توغرا ئويلاپسىز، — دېدى قوللىرىنى كەينىگە قىلىپ ئۇنى ئايلىنىپ يۈرگەن بۇركۇتبەگ توختاپ، — سىزنىڭچە بۇ تۇرتاغىنى تۆلتۇرۇش ئىشىنى چىەت پايلاقچى ئورۇنباسار قارۇغچىباشىنىڭ قولى بىلەن ئۇيۇشتۇرغان، يەنە باشقا كىشىلەرمۇ بولۇشى مۇمكىن، شۇنداقمۇ؟

— خۇددى شۇنداق، لېكىن ئۇلار پالۋانىنى يوقىتىۋەتسە سىر يېپىق قېلىۋېرىدۇ، — بۇركۇتبەگ يەنە بىر ئايلىنىپ كېلىپ كەنجە-بەگنىڭ يېنىدا ئولتۇردى.

— پالۋاننى قارۇغچى تۇنىكىدىن يۆتكەپ كەتسەك قانداق؟

— بولمايدۇ. ياغىي ئەسىرەپ، چىەت پايلاقچى قولىدىن چىقىپ كېتىپ قالىدۇ.

— سىز يەنە "تۇنەك"تە تۇرۇپ تۇرۇڭ. ۋەزىپىنى يارىمچىگىز باتۇرخانغا تاپشۇرۇڭ. دۆلەت قارۇغچىسىدىن ئىككى يىگىت ئۇنىڭغا يارىدەم قىلسۇن.

— چۈشەندىم.

ئۇلار ئورۇنلىرىدىن قوزغىلىشتى.

* * *

كەچلىكى، خۇپتەن ۋاقتىدا قارۇغچى باشلىقى كىيىمىدە كىيىنگەن بىر ئادەم بىر قارۇغچىنى ئەگەشتۇرۇپ تۇنەكىنىڭ ئوڭ يان

تەرىپىدىن كېلىپ، قاپقىدىن ئىچكىرىگە كىرىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ كەينىدىن باتۇرخان ئۆزىگە ئوخشاش بەستى چوڭ بىر قارۇغچىنى باشلاپ كىرىپ كەتتى. باتۇرخان ئۇلارنى كۆرۈپ "ئۇلار بىزدىن چاپسان چىقتىمۇ نېمە" دەپ ئويلىدى. ھويلىغا كىرىش بىلەن ھېلىقى ئىككى كىشى كىشەنلىك پالۋانىنى ھەيدەپ چىقتى ۋە قاپقىدىن چىقىپ سول يان ياققا قاراپ مېڭىپ كەتتى. باتۇرخانلار ئۇلارنىڭ كەينىدىن پايلاپ ماڭدى. لېكىن، شەھەر تېشىغا چىقىپ ئۇلارنىڭ ئىزىنى يوقتىپ قويدى. ئۇلار تىك-تىكلاپ ئىزدەپ يۈرەتتى، "گۇپۇر-گۇپۇر" ئاۋاز ئاڭلاندى. باتۇرخانلار بىر باغنىڭ تام ئارقىسىغا بارسا قاراڭغۇدا ئۇچ ئادەم ئېلىشىۋېتىپتۇ... پالۋان بىرسىنىڭ قورسىقىغا بىرنى تېپىپ يىقىتتى. يۈگۈرۈپ كەلگەن يەنە بىرنى قولىدىكى كىشەن بىلەن ئۇرۇپ چېكىنىدۈردى. ئۇچىنچىسى ئادەم كېلىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، پالۋانغا ئارقىدىن پىچاق ئۇردى. پالۋان كىشەنلىك قوللىرىنى كۆتۈرۈپ پىچاق سالغانىنى ئۇرماقچى بولغانىدى، مادارى كېتىپ ئوڭدىسىغا يىقىلدى... باتۇرخان كېلىپ ئۇنى كەينىدىن يۆلەۋالدى. "سەن ئاۋۇنى قوغلا!" دېدى ئۇ قارۇغچىغا قىچىپ كېتىپ بارغان بىرسىنى كۆرسىتىپ ۋە ئۆزى پالۋاننى يەرگە ياتقۇزدى. سول يان مەيدىسىدىن قان ئېقىۋاتقان پالۋان مادارسىز ھالەتتە كۆزلىرىنى ئاران ئېچىپ چۆچۈدى. "پالۋان، مەندىن قورقما، ساڭا قەست قىلغانلارنى بىلەمسەن، كىم ئۇ؟" دېدى. پالۋان "بىلمەيمەن، ئۇ يات ئادەم...— دېدى ئارانلىقتا كالپۇكلىرىنى ئۆمەلىتىپ، — ئورۇنباسار قارۇغچى-باشى...ئورۇنباسار شەھەر قارۇغچىباشى...ھەممە ئىشنى قىلغان شۇ..." پالۋان قانلىق مەيدىسىنى تۇتۇپ چىرايىنى پۈرۈشتۇرۇپ

گەپ قىلالماي قالدى. باتۇرخان ئۇنى يەركە ياتقۇزۇپ قويۇپ، "هازىر سېنى قۇتقۇزىمىز، قورقما" دېدى ۋە هېلىقى "يات ئادەم" قاچقان ياققا يۈگۈرۈپ كەتتى...

باتۇرخان بىر-ئىككى كوچىدىن ئايلىنىپ ئۇنى تاپالمىدى. كېيىن، ئۆزىگە تونۇش خانىغا مەسجىدىنىڭ هويلىسىغا كىردى. مەسجىدنىڭ سول ياقىدا قاتار سېلىنغان هۇجرىلارنىڭ چېرىقى ئۆچۈرۈلگەنىدى. باتۇرخان ئەمدى كەينىگە ياناي دەپ تۇرۇشىغا سىرتتىن مۇشۇ تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقان جىددىي ئاياغ تاۋۇشى ئاڭلاندى. باتۇرخان دەرهال بىر تۈۋرۈكنىڭ دالدىسىغا ئۆزىنى ئالدى. بىر ئادەم ئىلدام كىرىپ بىر هۇجرىنىڭ ئىشىكىنى ئاچتى، ئۇ بەخىرامان هالەتتە دالاندىكى سۇپۇرگە بىلەن ئىشىك ئالدىنى سۇپۇرۇپ سۇپۇرگىنى ئۆز جايىغا قويدى. شۇنىڭدىن كېيىنلا ئىچكىرى كىرىپ چىراق ياقتى.

باتۇرخان تۈۋرۈك كەينىدىن چىقىپ پۇتىنىڭ ئۇچىدا مېڭىپ هۇجرىنىڭ يېنىغا بېرىپ، پەنجىرىدىن قارىۋىدى، ئۆي ئىچىدىكى كىشى ئۇستىدىكى قارۇغچى كىيىملىرىنى ئالدىراپ يېشىپ ساندۇققا تاشلاپ، ئاندىن يەنە ئالدىراپ-هاسىراپ چاپان كىيىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى-دە، بىردىنلا ئىشىنىڭ سىرىنى چۈشەنگەندەك بولۇپ قالدى.

ئۇ دەرهال ئىشىكنى قاققاندى، ئۆي ئىچىدىكى كىشى قاتتىق چۆچۈپ كەتتى ۋە ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ "سالماق" ئاۋاز بىلەن "كىم ئۇ" دەپ سورىدى. "مەن، ئىمام ئاخۇنۇم، ئىشىكنى ئاچسىلا" دېگەن ئاۋازنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇ، يۈرىكى ئازراق جايىغا چۈشكەندەك بولۇپ ئورنىدىن تۇردى. لېكىن، ئۇنى كۈتمەي

ئىشكنى ئېچىپ كىرگەن قاروغچىنى كۆرۈپ ئۇنىڭ ئىمانى ئۇچۇپلا كەتتى. ئۇ، تاتارغان چىرايىنى ۋە پۇت-قوللىرىنىڭ تىترىشىنى بىلدۈرمەسلىككە تىرىشاتتى.

— مەرھەمەت، قاروغچى جاناب، يۇقىرى ئۆتسىلە، — دېدى ئۇ، — ئۆزلىرىنىڭ خىزمىتىگە تەييارمەن.

— ئىمام ئاخۇنۇم، ئەجەب هودۇقۇپ تۇرىلىغۇ، نېمە بولدى؟

— يوقسۇ، هېچ... — كېيىن ئۆزىنى خاتىرجەم تۇتۇشقا ئورۇندى، — مەن ئۆزلىرىنى تونىمىدىم...

— تەقسىر، بۇ قېتىمقى ئويۇندا ئۇتۇلۇپ قاللىغۇ دەيمەن؟

— بۇ نېمە گەپ؟ مەن بىر ئىمام. ئويۇن-پويۇن دېگەنلىنى بىلمەيمەن. مەن باغدات خەلىپەمنىڭ يېنىدىن كەلگەن، خۇدا يولىدا خىزمەت قىلغۇچى كىشىمەن.

— هە، خۇدا يولىدا؟!... خۇدا يولىدا پالۋانىنى ئۆلتۈرۈش كېرەك بولۇپ قاپتۇ-دە!

— هە،!... — دېدى ئۇ، "قاتتىدە" قىلغان يۈرىكىنى بېسىشقا ئۇرۇنۇپ، — پالۋان دېگەن كىم ئۇ؟ قاروغچى جاناب، هېچ چۈشەنمەيمەن. مەن بىر تەقۋادار كىشى. مەن ئىبادەتتىن باشقىنى بىلمەيمەن.

— تەقۋادار؟ — دېدى باتۇرخان كىنايە بىلەن. كېيىن "شارت" قىلىپ ئۇنىڭ تۇمىقىنى يۇلۇۋالغانىدى، ئۇنىڭ ئوك پېشانىسىدە كۆزىگىچە سوزۇلغان تاتۇق كۆرۈنىدى، — بۇ تاتۇق "تەقۋادار" لىقنىڭ ئالامىتى بولسا كېرەك؟ قولۇڭنى كۆتۈر! — دەپ ۋارقىرىدى باتۇرخان.

قوللىرىنى ئاستا كۆتۈرگىلى تۇرغان "ئىمام" تۇيۇقسىزلا باتۇر-

خانىڭ قورسقىغا ئۇرۇپ يىقىتتى ۋە يەكتەكنى يېشىپ تاشلاپ ئۇنىڭغا ئېتىلدى. باتۇرخان ئوڭدا ياتقىنىچە ئىككى پۇتى بىلەن ئۇنى تېپىپ يىقىتتى، ئاندىن ئۇنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپ تۇرغۇزۇپ غەزەپ بىلەن ئىككى مۇشت سالدى. بۇلۇڭغا يىقىلىپ تۇگۈلۈپ قالغان "ئىمام" ئارقىسىغا جەينەكلىگەن بولۇپ كىگىز ئاستىدىن بۇرۇنلا يوشۇرۇپ قويغان پىچاقنى ئېلىپ باتۇرخانغا ئېتىلدى. باتۇرخان ئۇنىڭ قولىغا بىرنى تېپىپ پىچاقنى ئىرغىتىۋەتتى، ئاندىن ئۇنى ئىككى دولىسىدىن تۇتۇپ بىر كاللا ئۇرغانىدى. "ئىمام" ئارقىسىغا تىكىرايگىدە يىقىلدى. ئۇ ھالسىز ياتقان بولۇپ يەردىكى پىچاقىغا يەنە قول سوزغانىدى، باتۇرخان ئۇنىڭ قولىغا دەسسەپ تۇرۇپ پىچاقنى تارتىۋالدى.

— باتۇر بولساڭ پىچاقنى نېمە قىلىسەن؟ قوپ، — دېدى باتۇرخان ئۇنى تۇرغۇزۇپ.

"ماغدۇرسىز" تۇرغان ئىمام يىقىلىپ كېتەي دېگەن بولۇپ بىر مۇدۇرۇپلا باتۇرخانغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ باتۇرخاننى يىقىتۋالدى. ئۇلار دومىلىشىپ قاتتىق ئېلىشتى.

ئىمام بايقاتمىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم بىلەن باتۇرخاننى يىقىتۋالغانىدا ئۇنىڭ يۈرىكىگە قاتتىق دىئۇالغانىدى. باتۇرخان ئېلىشىشتا "ئىمام"نىڭ ئاچ بېقىنىغا بىرنەچچىنى سېلىۋەتكەن بولسىمۇ "ئىمام"مۇ بوش كەلمەي باتۇرخاننى قاتتىق مۇشتلاپ تامغا قىستاپ قويغاندىن كېيىن پەنجىرىگە ئۆزىنى ئاتتى. باتۇرخان ئۇنىڭ پۇتلىرىدىن كاپىيدە ئېلىپ يىرىمى پەنجىرىنىڭ تېشىغا چىقىقان "ئىمام"نى كەينىچە سۆرەپ تارتىۋالىدى ۋە ئۇرۇپ يەرگە دۈم ياتقۇزدى، دۈمبىسىگە تىزلاپ تۇرۇپ، قوللىرىنى ئارقىسىغا قايرىپ،

تامغا ئېسىلغان ئۇزۇن ماتا لۆڭگە بىلەن قاتتىق باغلىسدى. ئاندىن ئۇنى تۇرغۇزۇپ تامغا يۆلەندۈرۈپ قويدى.

ــ خوش، جانابىي "تەقۋادار"، ئەمدى نېمە دەيسەن؟ سېنىڭ پېشانەڭدىكى تاتۇقىنى سەن ئۆلتۈرگەن دېۋانە بوۋاي سېلىپ كەتتى، ئۇ ئۆلمىدى، شېھىت بولدى. ساۋۇقبەگنىڭ ئۆيىدىكى "ئۆي خىزمەتچىسى" ئۇنىڭ تاغلىق تۇغقىنى ئەمەسمىدى؟ تېخى، تاغقا "تۇغقان كۆرگىلى كەتكەنمىش؟" "خانىقا مەسجىدىنىڭ ئىمامى، خۇدا يولدا ئىشلىگۈچى تەقۋادار جاناب! قېنى ئەمدى نېمە دەيسەن؟

"ئىمام" گەپ-سۆزسىز بېشىنى ئېگىپ تۇراتتى. باتۇرخانىنىڭ قارۇغچىسى ئالدىراپ كىرىپ كەلدى.

ــ تۇتتۇڭمۇ؟ ــ دېدى باتۇرخان ئۇنىڭغا قاراپ.

ــ تۇتتۇم. قارۇغچىغا تاپشۇردۇم.

ــ پالۋاننىچۇ؟

ــ ئۇنى ئەملەشكە ئەۋەتتىم.

ــ ياخشى. ئۆيىنى ئاختۇر!

قارۇغچى ئۆيىنى ئاختۇردى، ساندۇقتىن قارۇغچى كىيىمىنى تېپىپ يانچۇقىنى ئاختۇرغانىدى، "بۇ خەتنى ئېلىپ بارغان كىشى پالۋاننى ئېلىپ چىقىپ باشقا جايدا سوراق قىلىدۇ. ئورۇنباسار شەھەر قارۇغچىباشى" دېگەن خەت چىقتى. قارۇغچى خەتنى باتۇرخانغا سۇندى...

ئۇلار قوللىرى باغلانغان پايلاقچىنى ھەيدەپ ماڭدى. باتۇرخان قارۇغچى كىيىمى ۋە پىچاقنى ئېلىپ ئارقىدىن ماڭدى...

قارۇغچىباشى تۇنەكەكە قامالدى. ئۇ، پاكىت ئالدىدا ئۆزىنى چەتكە ئالالمىدى، چەت پايلاقچى پالۋاننىڭ پاش قىلىشى ۋە

ئورۇنباسار قارۇغچىباشىنىڭ ئىقرارى بىلەن باتۇرتاغنى ئۆلتۈرۈش قەستىنى يوشۇرۇشقا ئىلاج تاپالمىدى. يەركەنلىك دىۋانە بوۋايىنى ئۇ ئاۋال "بىلمەيمەن" دەپ تۇرۇۋالدى. كېيىن، ئۇ ئۆزىنى ئىكىكىنچى قېتىم ئۆزگەرتىشتە كۆمۈۋەتكەن دىۋانە بوۋايىنىڭ كىيىملىرىنى كۆرسەتكەندە باشقا ئىلاج قىلالمىدى.

لېكىن، ئۇ، ئۆزىنىڭ شېرىكلىرىنى قاتتىق تۇرۇپ يوشۇردى...